

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф.КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2010

4(48)

липень – серпень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. — книжкова серія; з 2009 р. — періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* — доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* — доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* — кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. — доктор історичних наук

Войналович В. А. — доктор політичних наук

Кармазіна М.С. — доктор політичних наук

Котигоренко В.О. — доктор політичних наук

Михальченко М.І. — доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. — доктор історичних наук

Панчук М.І. — доктор історичних наук

Пахарев А.Д. — доктор політичних наук

Рафальський О.О. — доктор історичних наук

Рудич Ф.М. — доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. — доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. — доктор політичних наук

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол №4 від 24.06.2010 р.

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010

ШАНОВНІ КОЛЕГИ,

звертаємо Вашу увагу на те, що, починаючи з №4/2010, вступають у дію нові правила до оформлення матеріалів, що претендують на публікацію у «Наукових записках»

Зверху праворуч вказується **прізвище, ім'я і по батькові** автора, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи (без скорочень). По центру — назва статті. Далі обов'язково подається коротка **анотація (abstract)** українською й англійською мовами, а також **ключові слова (keywords)** обома мовами; Англійська аотація містить також ім'я та прізвище автора і назву статті.

Згідно з вимогами ВАК України, матеріали повинні містити:

- постановку проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується зазначена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки і перспективи подальших досліджень.

Обсяг статті — до **0,5 друк. арк.** (до 20 000 знаків із пробілами)

Формат файлу — WORD (doc, rtf). Формат сторінки — А4. Поля: ліве — 3 см, праве — 1 см, верхнє — 2 см, нижнє — 2 см. Рекомендований шрифт — **Times New Roman**, кегль — **14**, відстань між рядками — **1,5** інтервали;

Графіки, рисунки (формат JPG, EPS) і таблиці (формат WORD) можуть бути безпосередньо в тексті або міститися в окремих файлах.

Посилання на літературу та номер сторінок вказуються у квадратних дужках [**12**; **123**]. Список літератури подається наприкінці статті й оформлюється згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади оформлення подані на сайті ВАК у наказі «Про внесення змін до переліків та форм документів, що використовуються під час атестації наукових та науково-педагогічних працівників» (за посиланням).

У кінці статті автор надає **інформацію для контактів**: 1) адреса, 2) телефон, 3) e-mail.

ЗМІСТ

Передмова 6

I. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ: УРОКИ МИНУЛОГО ТА ДОСВІД СУЧАСНОСТІ

Яремчук В. Українські політичні партії Наддніпрянської України і I та II Державні Думи: перший досвід парламентаризму 7

Любовець О. Обґрунтування загальноросійськими політичними партіями курсу ліберально-демократичних реформ навесні 1917 р. 24

Мельник О. Ставлення УСДРП щодо Установчих Зборів як до національної конституанти (березень 1917 — квітень 1918 рр.) 40

Туник М. Національне питання в програмах та діяльності політичних партій в добу Центральної Ради 51

Солдатенко В. Консолідація комуністичних організацій в Україні в період громадянської війни 60

Штейнле О. Компартія України та її керівники в політичній системі УРСР періоду повоєнного сталінізму (1945–1953 рр.) 104

Собачко О. Роль партії в літературній дискусії 1925–1928 рр. 113

Кривошея В. Сучасні політичні партії в Україні та їх класифікація за участю у виборах 125

Мороко В. Організаційні засади діяльності сучасних партій в Україні та їх вплив на партійне життя 156

Бевз Т. Політична структуризація та діяльність парламентських фракцій у Верховній Раді України четвертого скликання 168

II. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Андрєєв В. Історичні альтернативи: історіографічні міркування одного реципієнта 191

Батрак О. Церковна політика князів Володимира та Ярослава (кінець X — перша половина XI ст.) 200

Полтавець С. Політична концепція А. Киселя як ствердження ягеллонського легітимізму на українських землях в середині XVII століття	227
Блануца А. Шляхетські наїзди в ранньомодерній Україні як складова причин Української національної революції середини XVII ст.	236
Іржицький В. Київський полк як військова і адміністративно-територіальна одиниця козацько-гетьманської держави	245
Горбаченко Ю. Національна революція середини XVII ст. на Канівщині	258
Манелюк Ю. Федералістські концепції української державності кінця XIX — початку XX століття як складова частина ідеології панславізму	271
Огієнко В. Український національний рух наприкінці XIX — початку XX століття та в добу Української революції: між Сцилою соціального визволення та Харибдою національного звільнення	282
Скус О. «Єврейське питання» на Уманщині в XIX ст.	296
Куц О. До проблеми українського національного відродження в добу визвольних змагань (1917–1918 рр.) . . .	302
Головченко В. Українська Держава і Білоруська Народна Республіка: спроба налагодження добросусідських відносин	308
Гай-Нижник П. Українська валюта з Німеччини для уряду Директорії УНР (до питання про діяльність Фінансової агентури УНР в Берліні, «Супруніади» та встановлення дати загибелі Д. Вітовського)	325
Телячий Ю. Критика Б. Мартосом монографії С. Наріжного «Українська еміграція» (маловідоме про відому книгу)	349
Кудрявська Я. «Німецьке питання» в чеських Судетах після приходу А.Гітлера до влади	366
Веденєєв Д. Органи державної безпеки СРСР і релігійні об'єднання в Україні під час Великої Вітчизняної війни . . .	377
Кучер В. Репресії у Червоній армії: сталінська наука перемагати	397
Титаренко Д. Проблеми політичного управління на окупованій території Радянського Союзу: мовою німецьких документів	418

Мищак І. Сучасна історіографія суспільно-політичних перетворень на західноукраїнських землях у другій половині 1940-х — на початку 1950-х років	426
Газізова О. Кримські татари в умовах інтеграції в український простір	437
Омельчук В. Формування єдності гуманітарного простору арабськими державами	446
Бовсунівський П., Курас А. Зовнішня політика Єгипту: балансування в боротьбі за регіональне лідерство	461
Бахтыев Р. Туркменистан в сфері міжнародних інтересов	469
Відомості про авторів	478

ПЕРЕДМОВА

Статті, які містить черговий збірник у своїй переважній більшості, присвячені з'ясуванню сутнісних характеристик партій, їх функцій у суспільно-політичному житті України, історичному досвіду становлення багатопартійності на вітчизняних теренах як в часи Центральної Ради та Директорії, громадянської війни, так і в радянський період української історії. Акцентується увага на взаєминах партій, державного апарату та їх впливі на формування владної вертикалі.

Актуалізується роль сучасних політичних партій в Україні, пропонується їх класифікація за участю у виборчому процесі, що допомагає виокремити організаційні засади діяльності політичних партій на межі ХХ — початку ХХІ століття.

Хронологічні межі заявлених статей обіймають княжу добу, середину ХVІІ століття, буремні події ХІХ та ХХ століття, сягаючи сьогодення.

Значна частина пропонованих матеріалів присвячена становленню комуністичних організацій та відтворенню особливостей формування партійного лідерства в радянській Україні, суспільним перетворенням на західноукраїнських землях у повоєнну добу. Це допомагає виявити широкий діапазон політичних, економічних та загалом суспільних трансформацій та провести певні паралелі політичних процесів минулого з сьогоденням.

Виразне місце відведено вивченню впливу арабських держав та держав Середньої Азії на зовнішню політику як близькосхідного регіону зокрема, так і світового співтовариства загалом.

І. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ: УРОКИ МИНУЛОГО ТА ДОСВІД СУЧАСНОСТІ

В'ячеслав Яремчук

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І І ТА ІІ ДЕРЖАВНІ ДУМИ: ПЕРШИЙ ДОСВІД ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Vjacheslav Jaremchuk. Ukrainian political parties of Naddniprojans'ka Ukraine and I and II State Dumas: the first experience of parliamentarism. The article is dedicated to the analysis of the first participation of ukrainian political parties of Naddniprojans'ka Ukraine in parliament process in 1906 and 1907 yy. The tactics of ukrainian political parties in elections to I and II State Dumas and interparty competition in ukrainian parliamentary factions is observed with great attention.

Стаття присвячена аналізу першої участі в парламентському процесі українських політичних партій Наддніпрянської України у 1906 та 1907 рр. Особлива увага прикута до тактики українських політичних партій у виборах до І та ІІ Державних Дум, міжпартійної конкуренції в українських думських фракціях.

Сучасна Україна переживає складний період формування політичної організації держави, становлення громадянського суспільства. В той же час, не зважаючи на помітні здобутки у різних сферах новітнього національного державотворення, від'ємні наслідки попередньої системної кризи, суперечливі дії влади та різних політичних сил призвели на початку ХХІ ст. до посилення соціальної напруги, погіршення загального політичного клімату в країні, що становить суттєву загрозу українській нації. Зрозуміло, що подолання цих негативних факторів потребує консолідації всіх політичних сил, пошуків найбільш оптимальної моделі суспільно-політичного розвитку, що вимагає творчого використання найефективніших цивілізаційних зразків.

Значну роль у цьому процесі має відіграти й застосування попереднього національного досвіду, особливо на зламі ХІХ–ХХ ст., коли на історичну арену виходить українська політична нація, яка спромоглася не лише до артикулювання прагнень соціального та національного визволення, але й боротьби за втілення національної

ідеї, метою якої є створення суверенної держави. У цьому сенсі значний науковий та практичний інтерес має звернення до проблеми участі українських політичних партій Наддніпрянської України в діяльності I та II Державних Дум Росії, що, по суті, стало не лише першим прикладом залучення до парламентського процесу, але й серйозним, однак незавершеним, консолідуючим чинником національної партійної системи.

Незважаючи на те, що згадана тема знайшла своє певне висвітлення в науковому доробку сучасних українських дослідників [1], вони залишають простір для більш глибокого аналізу й осмислення проблеми міжпартійних відносин, їх гармонізації. Зважаючи на це, метою статті є конкретизація, а за необхідності й уточнення участі українських партій Росії в роботі I та II Державних Дум, міжпартійної конкуренції тощо.

З появою на початку XX ст. в Росії українських політичних партій національний суспільно-політичний рух увійшов у нову якісну фазу. Однак в умовах відсутності конституційних свобод українські партії тривалий час не виходили за межі нечисельних нелегальних осередків. Водночас, існуючий політичний режим, відсутність демократичних механізмів вирішення соціальних та національних конфліктів, антиукраїнська спрямованість самодержавства визначили не лише відверто опозиційний характер національного політичного руху, але й те, що його провідним напрямом стало визнання примату революційного оновлення суспільних відносин.

Лише з вибухом першої російської революції 1905–1907 рр., запровадження обмеженого конституційного устрою в Наддніпрянській Україні відбувається процес завершення формування національної багатопартійності. В роки революції українське суспільно-політичне життя вичерпувалося навколо діяльності українських лібералів — УДП, УРП — згодом УДРП, а також соціал-демократів — РУП–УСДРП та «Спілки». Остання, як відомо, увійшовши до складу РСДРП як територіальна організація, практично втратила ознаки української партії. Інші партії чи політичні формації — УНП, групи українських есерів та анархістів, «Всеукраїнська селянська спілка» були або маловпливовими, або ж знаходилися в стані формування [12, с. 68].

Загалом, процес української багатопартійності виявився незавершеним, неповносегментованим. Так, окрім формалізації національного ліберально-демократичного та соціалістичного

партійно-політичних угруповань, українські маловпливові консервативні елементи так і не спромоглися до утворення власної структури, і як зазначав учасник подій — Д.Дорошенко, замість того, щоб «прилучитися до українського національно-автономічного руху й, зайнявши в ньому певне місце, зрівноважувати крайні соціальні змагання лівіших елементів, українське панство остаточно зв'язало свою долю з всеросійською реакцією та централізмом» [13, с. 320]. В той же час, наслідки тривалого періоду «гуртківщини», загальної задавленості українського суспільства, низького рівня національної свідомості та політичної культури призвели до того, що українські партії ліберального та соціалістичного напрямів, хоча і несли в своїх програмах консолідуючі гасла демократії, соціалізму, автономії України, виявилися неспроможними до утворення потужного національного блоку.

Однією з перших спроб консолідації національних партійно-політичних сил став нелегальний міжпартійний з'їзд представників УДП, УРП та УНП, який відбувся у червні 1905 р. у Полтаві. На обговорення з'їзду були винесені наступні проблеми: справа автономії України, формування спільної програми, організаційне підкріплення згаданих рішень. Після обговорення питань з'їзд ухвалив спільну платформу, яка полягала у залученні УДП, УРП та УНП до боротьби за утвердження в Росії конституційного ладу, запровадження загального виборчого права, а також встановлення політичної національно-територіальної автономії України з власним сеймом у Києві.

В організаційному плані зазначені рішення мали бути підкріплені оприлюдненням у російських ЗМІ платформи українських партій («Чого ми бажаємо»), створенням спільного друкованого органу, а також вищої міжпартійної координуючої інституції — Народного комітету. Було вирішено також скликати наступний міжпартійний з'їзд восени 1905 р. [8, с. 1; 43, с. 20, 21].

Всеукраїнським з'їздом також була прийнята Декларація, призначена для виголошення на з'їзді земських та міських діячів (Москва, липень 1905 р.) делегатами-українцями. В Декларації, базуючись на історично-правовому, економічному та національно-правовому праві містилася вимога «щоби Україна увійшла в російську державу як автономна на основах федерації» [34, с. 1–2]. Однак, незважаючи на певний розголос червневого 1905 р. міжпартійного з'їзду, вияви схвального ставлення до нього з боку РУП, процес утворення міжпартійного блоку не набув продовження.

Безрезультатно завершилися і наступні переговори, які відбулися у вересні 1905 р. у Києві, до яких були причетні лідери УРП, УНП та РУП (Б.Грінченко, С.Єфремов, М.Міхновський, В.Винниченко та ін.). Їх метою було досягнути порозуміння між українськими партіями або ж зробити таку спробу, щоб «коли вже не працювати разом, то бодай один одному не шкодити». Однак, як виявилось, незважаючи на зриму необхідність у пошуках порозуміння, лідери політичних партій, у тому числі й через особисті амбіції, не змогли дійти згоди відносно спільної платформи [30, арк. 196–197].

Невдалими виявилися спроби щодо порозуміння між лідерами українських партій і під час Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905 р. Так, у жовтні 1905 р. в приміщенні Київського університету за ініціативи РУП відбувся перший політичний «український мітинг», куди були запрошені й представники інших партій — УРП та УНП. Однак силами організаторів мітинг з обговорення поточного моменту перетворився на арену гострої критики своїх конкурентів, звинувачених у «буржуазності» та «шовінізмі», що максимально загострило стосунки між партіями [30, арк. 198–201 зв.]. Про консолідацію українських партій, навіть, об'єднання УДП, РУП та УНП йшлося й на зборах громадськості та представників українських партій в Петербурзі (жовтень 1905 р.), що мало відбутися на ґрунті спільного національного інтересу — демократизації політичного життя, досягнення політичного суверенітету України [33, с. 1–2].

Загалом, згадані спроби українських партій на хвилі піднесення революції у 1905 р. налагодити спільні дії не принесли відчутних результатів, через що в Наддніпрянській Україні головне становище зайняли різноманітні російські партії, відтиснувши як українські, так і єврейські та польські політичні структури на маргінеси суспільно-політичного життя. З усіх українських партій прагнення до утворення загальнонаціонального демократичного центру проявляли лише УДП та УРП. Силами споріднених партій наприкінці 1905 р. в ряді міст України — Одесі, Києві, Харкові, а також Петербурзі було проведено ряд масових зборів, на яких, окрім закликів щодо об'єднання прогресивних сил в ім'я «знесення поліцейсько-самовластного державного режиму», широко актуалізувалася й проблема національно-територіальної автономії України [10, с. 4–12; 35, с. 1–2; 19, с. 133].

З такими суперечливими здобутками українські партії й увійшли в епоху парламентаризму, розпочату на початку 1906 р. зі

скликанням І Державної Думи Росії. Необхідно зауважити, що українські політичні партії — РУП–УСДРП, «Спілка», УНП, УДП та УРП ще протягом 1905 р., коли формувалася російська виборча система, прагнучи виступити виразниками інтересів українського суспільства в законодавчому органі, розуміли вагу ситуації. Як зазначав один з вітчизняних дослідників історико-партійної тематики В.Головченко, запровадження мажоритарної виборчої моделі у поєднанні з недосконалою системою виборів, низьким рівнем політичної культури і національної свідомості українського суспільства вимагало від них консолідованих дій принаймні по двох напрямках: забезпечення єдності всіх українських громадсько-політичних об'єднань та досягнення угоди з ідеологічно близькими політичними партіями інших націй (передусім панівними), виступивши в ролі їх молодшого партнера [9, с. 102].

Помітна ж політична диференціація українського суспільства у поєднанні з тісною інтеграцією Наддніпрянської України до загальних суспільно-політичних процесів призвели до того, що в думській тактиці українських партій набув переваги саме другий напрям, тобто системні дії «по горизонталі» — співробітництво з близькими за платформами інонаціональними партіями. Водночас, гостре ідейно-політичне розмежування не дозволило досягнути консолідованих дій у рамках національної партійної системи («по вертикалі»), через що протягом 1905–1907 рр. стосунки між українськими партіями мали спорадичний, іноді конфліктний, несистемний характер.

Скликання Державної Думи створило нову ситуацію у розвитку суспільно-політичних подій імперії. Найбільш помірковані політичні сили пов'язували з новим законодавчим органом початок діалогу з самодержавством та суттєві трансформаційні процеси у всіх галузях життя. Значно активізувалися й недержавні народи, які практично вперше дістали можливість через Думу публічно і легітимно заявити про свої національні прагнення. Вже наприкінці 1905 р. з боку найбільших недержавних народів імперії, зокрема польського (національно-територіальна автономія Царства Польського) та єврейського (культурно-національна автономія) були оприлюднені національні програми, що стосувалися політичної та соціально-економічних сфер, які, по суті, стали суттєвими важелями у суспільній мобілізації національних загальнів. Щодо українського руху, то, окрім вище згаданої Декларації червневого 1905 р.

міжпартійного з'їзду, такої загальнонаціональної програми не було проголошено.

Як відомо, з вибухом революції соціалістичні та опозиційні демократичні партії Росії були прибічниками ідеї скликання всенародних Установчих зборів (Собору), завдання яких полягало у розробці та прийнятті нового демократичного законодавства. Однак внаслідок наступного перебігу подій, зокрема оприлюднення Маніфесту 17 Жовтня та вимушеного проголошення самодержавством наміру скликання законодавчої Державної Думи, загальноросійський революційно-опозиційний табір виявився роз'єднаним на прибічників та противників обмеженого російського парламентського процесу.

Дотичні процеси відбувалися і в Наддніпрянській Україні. Так, у середовищі УДП, УРП та УДРП, подібно до інших партій Росії, також вирували гострі дискусії з приводу ставлення до І Державної Думи. Врешті-решт перемогла прагматична точка зору в напрямі відмови від бойкоту виборів й прагнення використати цей законодавчий орган для артикуляції українських вимог, захисту інтересів української громади. В той же час, така думська тактика українських демократів не знайшла підтримки з боку інших українських партій — соціал-демократів та есерів [7, с. 1–2]. Так, РУП–УСДРП та «Спілка», солідаризуючись з позицією РСДРП, не бажаючи йти на компроміс з самодержавством, бойкотували вибори, переймаючись ідеєю продовження революції та скликання всенародних Установчих зборів на основі загального виборчого права. Таким чином, в умовах розколу національного партійно-політичного табору, пасивних дій УНП, яка залишалася малопотужним чинником, помітну роль у виборах до І Думи відіграли лише національні ліберально-демократичні сили, які взяли на себе провідну роль у консолідації суспільства на цьому вирішальному відтинку історії.

Враховуючи недостатній ресурс УДП та УРП наприкінці 1905 р., обидві партії у зв'язку з майбутніми виборами до І Державної Думи об'єдналися в єдину УДРП. Окрім зазначення про вірність новоутвореної партії ідеалам соціалізму, соборності всіх українських земель, ключовим завданням програми УДРП в національно-політичній сфері було визнано необхідність перетворення Росії на федерацію «рівноправних автономних національно-територіальних одиниць», утворення політичної української автономії на чолі з національним сеймом. У Росії мала бути запроваджена практика

загального виборчого права у поєднанні з пропорційною виборчою системою, що мало забезпечити права національним меншинам [42, с. 88–89].

З наміром консолідації українських партійно-політичних сил грудневий 1905 р. з'їзд УДРП запропонував скликати Всеукраїнський з'їзд («без різниці партій») «для обміркування спільних справ», передусім у культурно-освітній галузі. В руслі ж посилення зв'язків з російським опозиційно-демократичним рухом, ознайомлення російської громадськості з прагненнями українців від радикальних демократів були обрані делегати на з'їзд поневолених народів, який мав відбутися у грудні 1905 р. у Петербурзі. Делегати мали доручення довести на цьому форумі точку зору УДРП щодо встановлення автономного ладу в Україні, перетворення Росії у федерацію народів.

Загалом, програма УДРП була побудована на засадах парламентаризму. Її ж вимоги в напрямі національно-територіальної політичної автономії України у складі Росії з власною Українською народною радою, вирішення аграрного та робітничого питань, створювали підґрунтя для налагодження співробітництва з іншими українськими партіями — УСДРП та УНП. Все ж, незважаючи на актуалізацію проблеми консолідації українських партійно-політичних сил, заклики українських демократичних сил, серед них й редакції першої української газети «Хлібороб» стосовно того, щоб усі українські партії приєдналися «до спільної боротьби за автономію рідного краю» [17, с. 3], вони виявилися нереалізованими.

У той же час, оприлюднена демократична партійно-політична платформа УДРП невдовзі дала змогу партії дістати підтримку не лише з боку українського електорату під час виборів до І Думи, але й набути союзників в особі російських лібералів — кадетів, ряду національних партійно-політичних об'єднань.

В умовах бойкоту виборів до І Державної Думи, розгорнуту лівими політичними партіями, з усіх українських партій організовано у виборчому марафоні взяла участь лише УДРП, яка, розуміючи всю примарність обрання до Думи «свідомих українців та представників від українських партій, була вимушена блокуватися з близькими до неї загальноросійськими кадетами, низкою національних демократичних організацій. Так, УДРП вдалося в ряді міст України (Київ, Одеса, Чернігів, Полтава, Херсон) увійти до виборчих блоків з кадетами, польськими та єврейськими партіями, в яких партія відстоювала свою передвиборчу

платформу — «заведення автономного ладу для України», вирішення аграрного питання (через українську народну раду), запровадження робітничого законодавства, українізація освіти, демократизація політичного режиму в Росії [6, с. 1–2].

Однак згадане співробітництво через міжпартійну конкуренцію, вузьку організаційну мережу УДРП виявилось доволі обмеженим і не принесло бажаних здобутків. Із всього арсеналу міжпартійних блокових стосунків за амплітудою — провідна, рівноправна, другорядна, формальна, українські радикальні демократи займали скоріше всього передостанню позицію — другої партії, що у свою чергу прогнозувало і відповідний результат. Щодо кадетів, то вони стали єдиною з ліберальних сил Росії, яка пішла на співробітництво з УДРП, однак воно мало відверто локальний характер, не набувши ознак «централізованого співробітництва», оскільки кадети не сприймали ідеї автономії України. Лише найбільш слабкі Катеринославська та Полтавська губернські організації кадетів уклали угоду про співпрацю з УДРП на основі «принципу федерації і вимог автономії України» [11, с. 67]. Характерно, що УНП була проти створення таких міжнаціональних блоків [47, с. 184].

У деяких містах, зокрема, Чернігові українські кандидати пройшли до Думи за списками кадетів. У Катеринославі демократичні національні партії не спромоглися дійти до згоди й утворити спільний виборчий блок, що дало змогу потрапити до Думи представникам правих сил [14, с. 12, 13; 3, с. 12; 26, с. 8].

В цілому, внаслідок норм виборчого законодавства, нелегітимного становища малопотужних українських партій, як зазначав Д. Дорошенко, вибори на терені України відбувалися головним чином «під прапорами загальноросійських партій» [14, с. 11], через що до складу I Думи потрапили лише поодинокі представники українських партій, основну ж масу дали представники кадетів, безпартійних, частково правих політичних сил.

Складні суспільно-політичні умови, в яких відбувалися вибори, організаційні прорахунки призвели до того, що I Дума (діяла з 27.IV. по 8.VII. 1906 р.), яка мала складатися з понад 500 депутатів, розпочала свою діяльність у складі 478 [29, с. 71, 73]. За партійною ознакою вона виявилася ліберально-кадетською. За деякими узагальнюючими даними, враховуючи і певну ротацію депутатів, кадети становили найбільший масив депутатського корпусу — 32–34%, трудовики — 19–23%, безпартійні — 20–23%, автономісти — 14%,

представники правоконсервативних партій — 8,4%, соціал-демократи — 3,5% [11, с. 176, 177; 25, с. 379; 45, с. 63].

З 9 українських губерній за квотою було обрано 102 депутати. За свідченням О.Лотоцького, серед депутатського корпусу з Наддніпрянщини було 63 українців (друге за чисельністю національне представництво після росіян — близько 270 депутатів [22, с. 251–253]), а також 22 росіяни, 5 поляків, 4 євреї, 1 німець-колоніст та інші. За соціальним зрізом (враховуючи недосконалість джерельної бази та певну соціальну ротацію депутатів) з України найбільшу соціальну групу депутатів становили селяни — 40–42, великі землевласники — 21–24, представники інтелігенції — 25–26, робітники — 6–8 депутатів [32, с. 728, 729; 2, с. 14–110, 25, с. 379].

Загалом, у першому російському парламенті було представлено 17 національностей Росії. Згадана обставина призвела до такого явища, небажаного для самодержавства, як структурування депутатського корпусу не лише за соціально-партійною, але й національною належністю. Серед національних фракцій, які спочатку мали характер аморфних угруповань, виділялися своєю консолідованістю Польське коло (33 депутати — 6,9%) [38, с. 196], мусульманська, литовська, естонська групи, єврейська «загальнонаціональна група».

Скликання російського парламенту, з яким українство пов'язувало особливі надії, також призвело до того, що українські громадсько-політичні сили ще задовго до відкриття сесії Думи, за прикладом українського парламентського представництва Австро-Угорщини, висунули вимогу щодо утворення української національної фракції. Головну роль у цьому процесі відіграла УДРП. Напередодні початку роботи Думи партія провела з'їзд (квітень 1906 р.), на якому було винесене рішення, в тому числі й за рахунок залучення створеного під егідою партії петербурзького Українського клубу, надати максимальну допомогу депутатам, утворити національну фракцію. З'їздом була розроблена відповідна інструкція для українських депутатів, до якої увійшла скорочена програма УДРП. У законотворчій діяльності фракція мала спрямовувати зусилля на захист інтересів українського народу. Вже тоді розпочалася підготовка до складання статуту української національно-територіальної автономії [14, с. 13, 14]. В руслі цього пропонувалося видрукувати і поширити в Україні «старі проекти української автономії» (серед них — березневі 1854 р.

Статті Б.Хмельницького, Гадяцький трактат 1658 р., Конституція П.Орлика 1710 р., Проект статуту українського товариства «Вільний Союз» — «Вільна Спілка» М.Драгоманова та інші [16, с. 1].

Згадані заходи привели до того, що у травні 1907 р. в I Думі була нарешті формалізована українська фракція (її поширені назви — Українська парламентська громада, Українська думська громада, Громада), яка, за визначенням науковців, базувала свою діяльність на програмних засадах УДРП [39, с. 38]. Причина такого «запізнення» полягала не лише у різноманітному соціальному та партійному складі депутатського корпусу з України, незначної кількості «свідомих українців» [37, с. 629; 15, с. 639], але й у тому, що фракційне структурування в Думі спочатку відбувалося за соціально-партійною належністю. Через це більшість з інтелігентського середовища депутатів з Наддніпрянщини приєдналася до опозиційних кіл парламенту — кадетів та групи «демократичних реформ»; з селянства, основна маса якого була безпартійною, приєдналася до трудовиків, автономістів, частково до кадетів; з робітників — до соціал-демократів.

Основу Української думської громади, яку очолив І.Шраг (радикальний демократ), становили представники від українських партій — 4 від УДРП, двоє — від УНП, активістами були кадати, безпартійні селяни. Невдовзі чисельність фракції була доведена до 44 депутатів. До безперечних здобутків української фракції належало те, що вона спромоглася силами представників УДРП, кадетів, М.Грушевського розробити Декларацію про автономію України [26, с. 21, 22; 36, с. 95], яка містила вимоги запровадження національно-територіальної автономії України, федеративного устрою Росії, скликання українського сейму з законодавчими функціями, обраного на основі загального виборчого права. Згадану Декларацію планувалося внести на розгляд I Думи від імені української фракції. Але, як відомо, передчасний розпуск Думи став на заваді цим планам.

Незважаючи на те, що Українська думська громада практично виявилася найбільшою з національних фракцій Думи (9,2% її складу), через її внутрішню неконсолідованість, несприятливі зовнішні обставини вона не змогла використати всі свої ресурси. Негативним чином на діяльність фракції вплинула як слаба внутрішня дисципліна, «розпорошеність» депутатів по інших фракціям, так і гостра міжпартійна боротьба, яка розгорнулася в її середовищі між УДРП та УСДРП.

Так, УДРП, яка прагнула створити об'єднуючий політичний центр українського політичного руху на основі демократичної всеукраїнської ідеї, була недалекою від намірів перетворення думської фракції на партійну організацію, пов'язану з УДРП. Натомість, УСДРП, діючи солідарно з російськими соціал-демократами, виходячи з постулатів класової боротьби, критикувала єдину парламентську національну організацію в «буржуазності» і прагнула до її рішучого класово-соціального розмежування на окремі утворення, залучення селянських депутатів до загально-російських фракцій трудовиків, соціал-демократів чи утворення української «трудової» групи. Про доволі суперечливу думську тактику УСДРП свідчили і її не менш войовничі виступи проти автономістських гасел лідерів фракції, безпідставно тавруючи цю позицію на кшталт вимог «панської автономії» [20, с. 91, 93; 14, с. 18; 26, с. 13–14; 23, с. 37].

Вже у червні 1906 р. українська фракція остаточно входить в період кризи. Це було викликане тим, що вона, як позапартійна організація, в умовах загострення міжпартійної конкуренції вже не могла ефективно здійснювати свої функції. В середовищі фракції актуалізуються думки щодо зміни організаційної структури Громади, посилення її внутрішньої дисципліни. Для цього передбачалося, окрім Декларації щодо автономії, сформулювати й соціально-економічну програму, чітко висловити свою позицію по одному з провідних питань I Думи — аграрному.

У середині червня 1906 р. відбулися установчі збори фракції в новому статусі — т. зв. «перші установчі збори нової партії», які намітили трансформацію Громади у партійну структуру. Збори прийняли рішення вийти зі складу інших думських структур і зосередити свою увагу на роботі української фракції. Передбачалося зміцнення фракції за рахунок безпосереднього залучення до неї українців з «лівого» крила кадетів та трудовиків. Фракція підготувала проект аграрної програми, який невдовзі був озвучений в Думі. В її основі проглядалися вимоги програми УДРП, що, на відміну від проектів кадетів та трудовиків, пов'язували успіх вирішення аграрного питання з запровадженням національно-територіальної автономії України [5, с. 2; 46, с. 11–12; 41, с. 12].

Враховуючи переважаючі настрої в середовищі Української думської громади, особливо серед селян, спішно скликана на початку липня 1906 р. нарада УДРП передбачала утворення «парламентської фракції української демократично-радикальної партії»,

яка, ймовірно, могла об'єднати понад 40 депутатів [4, с. 1]. Однак цей процес через несподіваний розпуск 8 липня 1906 р. І Думи не знайшов свого продовження. Але, незважаючи на те, що протягом короткотермінової дії першого російського парламенту українському депутатському представництву не вдалося реалізувати своїх задумів, їх діяльність мала епохальне значення. За висновком В.Дорошенка створення «Української думської громади», її виступи на захист прав українського народу промовисто засвідчили про те, що Росія являла собою «державу національностей», про існування багатомільйонного окремішнього українського народу з його відчуттям власних національних інтересів, про бажання й прагнення боротися за національне звільнення [12, с. 64].

Силowe припинення діяльності І Думи отримало доволі несподіване продовження. Так, понад 200 колишніх депутатів на знак протесту провели у Виборзі екстрену нараду, на якій 9 липня 1906 р. була прийнята відозва до громадян Росії («Виборзький протест») з закликом розпочати акцію громадянської непокори (не платити державних податків, зривати рекрутський набір до армії тощо). За свідченнями О.Лотоцького, заяву підписали 187 колишніх депутатів, з них 47 з України [26, с. 11; 32, с. 730], належних як до Української Громади, так і інших депутатських груп — кадетів, трудовиків, соціал-демократів. Серед них такі відомі діячі, як І.Шраг, П.Чижевський, В.Шемет, Ф.Штейнгель, Т.Локоть, М.Гредескул (віцепрезидент І Думи), М.Ковалевський, А.Вязлов та інші, що окрім декілька місячного ув'язнення позбавило їх права балотуватися до наступної Думи. Протягом грудня 1907 — січня 1908 р. в столиці імперії відбувся судовий процес над 169 звинуваченими колишніми депутатами І Думи («процес 169») в результаті якого 156 з них були засуджені до тримісячного ув'язнення. В зв'язку з цим у ІІ Державній Думі були присутні свідомі українці, однак не було досвідчених національних політиків.

Незважаючи на перший парламентський досвід, українські партії не винесли відповідних уроків. Це вповні виявили і вибори до ІІ Думи, коли українські політичні структури і надалі виявилися розмежованими ідейно-політичними суперечками, що не дало змоги створити потужний національний блок. Незважаючи на численні заклики, які лунали в українських ЗМІ щодо створення єдиного виборчого блоку УДРП, УНП та УСДРП, метою якого було б спільно виступити проти реакції та зробити все, «щоб обрати

до другої Думи Державної справжніх заступників інтересів народних» [31, с. 1; 24, с. 11–13], вони виявилися безрезультатними. Через це УДРП намагалася передусім дійти згоди з російськими (кадети) та єврейськими політичними партіями. Ворогуючі між собою УСДРП та «Спілка» прагнули діяти в рамках тактики «лівого блоку» РСДРП, що стосувалося співпраці з виключно соціалістичними партіями.

Наслідком неузгоджених дій українських партій стало те, що до II Думи (20.02.–2.06.2007 р.), в якій відбулося значне «полівіння» депутатського корпусу, з України було обрано значну кількість «правих». Загалом, з 102 депутатів праві отримали 27 мандатів, октябристи — 7, кадети — 10, трудовики — 40, соціал-демократи — 10, есери — 2, та інші [25, с. 387, 388]. До II Думи, окрім численного представництва від «Спілки», поодинокого від УСДРП, не потрапили представники УДРП та УНП. Ці обставини вплинули як на формування національної фракції — «Української трудової громади» з 47 депутатів, в якій більшість склали трудовики та соціал-демократи [44, с. 2–3], так і її діяльність.

Загалом, незважаючи на відсутність мандатів в УДРП, значне коло українських депутатів знаходилося під її впливом, а, як відзначали оглядачі, «громада другої думи навіть в основу своєї програми мало не цілком поклала програму сієї партії» [27, с. 137]. Про це свідчило й те, що фракцією, подібно до Декларації, оприлюдненій в I Думі, були сформульовані завдання, серцевиною яких, поряд з проведенням демократичних реформ у політичній та соціально-економічній сферах, було забезпечення автономії України.

У той же час, різноманітний за партійною ознакою склад думської Громади призвів до накопичення конфліктної ситуації, який був суттєво посилений за рахунок партійного втручання. Так, уже на початку роботи II Думи (квітень–травень 1907 р.) українські партії провели свої з'їзди, на яких вагоме місце було приділено українській парламентській фракції. І якщо УДРП та УНП в цілому підтримали її дії та наголосили на потребі зміцнення консolidованих дій українства в Думі, то УСДРП, виходячи з класових принципів, прагнула до її розвалу й визнала за неприпустиме участь в її діяльності соціал-демократів [27, с. 128–136; 40, с. 2–3; 21, с. 45–55]. Згадана суперечлива позиція УСДРП була з занепокоєнням зустрінута в українському демократичному таборі. Різко проти неї висловився навіть і лідер українських есерів М.Залізняка, назвавши її виявом крайньої ортодоксії та абсурду [18, с. 1].

За згаданих обставин українська фракція розпочала трансформування у партійну групу, близьку до російських трудовиків. Наприкінці травня 1907 р. на загальних зборах було прийняте рішення про вихід її членів з інших думських об'єднань та реформатування національного парламентського представництва на засадах партійної дисципліни. З приводу цього фракція видала відозву «Від Української Думської Громади», в якій був висловлений намір боротися за автономію України, розширення політичних свобод тощо. До речі, лідери української фракції визнали, що до виходу з групи російських трудовиків й остаточного усамостійнення української Громади значною мірою були прискорені рішеннями останніх з'їздів УДРП та УНП [28, с. 97].

Однак і цього разу несподіваний розгін II Думи не дав можливості дійти цьому процесу до завершення. Новий виборчий закон від 3 червня 1907 р., який позбавив виборчих прав значні маси селянства та робітників, початок політичних репресій практично вилучили українські партії з легітимно-правового життя Росії.

Загалом, участь української громади Наддніпрянської України протягом 1906–1907 рр. в парламентському процесі прискорила політичну модернізацію української нації, наблизила її інституційне життя до європейських стандартів. Однак, якщо в Австро-Угорщині здобутки парламентаризму, які мали стати безперервну традицію, набули найбільш оптимального втілення під час національної революції 1918 р. й утворення ЗУНР, то у Великій Україні їх відсутність викликала значні труднощі в процесі національно-державного будівництва, розпочатого у 1917 р. під керівництвом Української Центральної Ради.

Через це, тема участі українських партій Наддніпрянської України в парламентському процесі потребує наступного, більш глибокого дослідження, яке мало б вказати на причини й наслідки не використаних можливостей для розгортання українського суспільно-політичного руху та зміцнення позицій українських політичних партій в революційну добу 1905–1907 рр. Новий погляд на згадану проблему має дати й історико-політологічний порівняльний аналіз діяльності як наддніпрянських українських партій, так і українських партій Австро-Угорщини, які діяли в рамках національної партійної системи, а також відповідної парламентської практики з боку інших суб'єктів політичного життя Росії, зокрема, польського та прибалтійських партійно-політичних таборів, які, не зважаючи на існуючі внутрішні протиріччя, значною мірою

спромоглися до вироблення цілісної позиції, в основі якої було відстоювання інтересів своїх народів.

1. Козицький Микола, Доморослий Валентин. Українська парламентська громада в I та II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвідомчий науковий збірник. — Випуск 173. — К.: Либідь, 1992. — С. 12–22; Киян М.Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній Думі Росії першого та другого скликань (1906–1907 рр.). Автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Харків, 1998. — 19 с.; Коники О.О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах. Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 1994. — 25 с.; Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Харків, 2001. — 25 с.; Дмитрушко Вікторія, Коцур Анатолій. Парламентаризм в Україні другої половини XIX–1920 р.: історіографія: Монографія. — Київ–Чернівці, 2009. — 244с.; Реєнт Олександр. Українці в Державній Думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Київ: Інститут історії України, 2009. — Випуск XVI. — С. 318–335 та ін.

2. Аронсон З. Первая Государственная Дума. — М: б.в., 1906. — 110, II с.

3. Белоусенко О. [Лотоцкий Александр]. Украинское национальное представительство // Украинская жизнь. — 1916. — № 4–5. — С. 11–20.

4. В справі заснування української парламентської групи // Громадська думка. — 1906. — 9 липня. — С. 1.

5. В.П. [Піснячевський В.] Збори української парламентської групи // Громадська думка. — 1906. — 20 червня. — С. 2.

6. Від Полтавської громади Української Демократичної Партії (радикально-демократичної) // Рідний край. — 1906. — № 13. — 31 марта. — С. 1–2.

7. Віктор П. Політичні партії і Дума // Громадська думка. — 1906. — 24 лютого. — С. 1–2.

8. Всеукраїнський з'їзд в Росії // Діло. — 1905. — 13 (26) липня. — С. 1.

9. Головченко Володимир. Деяко повчальне з історичного досвіду передвборчої боротьби в Україні // Вибір. — 1997. — № 3–4. — С. 101–104.

10. Два первых украинских веча в Одессе // Народное дело. — 1906. — № 1. — 1 января. — С. 4–12.

11. Донченко Світлана. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). — Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. — 379 с.

12. Дорошенко Володимир. Українство в Росії. Новіші часи / З портретами. — Відень: Накладом «Союза визволення України», 1917. — 117 с.

13. Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. — Т. II. — Мюнхен: Видво «Дніпрова хвиля», 1966. — 360 с.

14. Дорошенко Дмитро. Україна в 1906 році // Україна. — 1907. — Т. I. — Январть. — С. 1–29.
15. Жук Андрій. Російська Державна Дума й Україна (З нагоди десятилітньої річниці існування Думи). III. Закон про вибори до Думи // Вістник СВУ. — 1916. — Ч. 118. — С. 637–639.
16. З закордонної України // Діло. — 1906. — 3 (16) травня. — С. 1.
17. З'їзд Української радикально-демократичної партії // Хлібороб. — 1905. — № 3. — 28 грудня. — С. 3.
18. Залізник Микола. З приводу постанови останнього з'їзду у.с.д. // Рада. — 1907. — 18 квітня. — С. 1.
19. Зібрання української інтелігенції // Вільна Україна. — 1906. — Ч. 1. — С. 133.
20. К. Не-я (К.А.) [Арабажин К.]. Дещо про націоналізм та соціалізм // Вільна Україна. — 1906. — Ч. 1. — С. 83–93.
21. Калмакан Иван, Чернега-Сердюкова Татьяна. Идея Учредительного собрания в программах и теоретических документах всероссийских и украинских политических партий (1905–1918): Монография. — Одесса: «Астро-Принт», 2000. — 204 с.
22. Каппелер А. Россия — многонациональная империя. — М.: Традици, 2000. — 287 с.
23. Катренко Андрій, Петрук Богдан. Олександр Олександрович Русов. — К.: Нора-прінт, 1998. — 64 с.
24. Л.Ж. [Жебуньов Л.]. Що нам треба робити ? (Лист українського демократа до своїх однодумців) // Рідний край. — 1906. — №30. — 29 липня. — С. 11–13.
25. Лось Федір. Революція 1905–1907 років на Україні. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — 404 с.
26. Лотоцький Олександр. Сторінки минулого. — Частина третя / Праці Українського наукового інституту. — Варшава, 1934. — 392 с.
27. Матушевський Федір. З українського життя // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. XXXIX. — Кн. VII–IX. — С. 124–142.
28. Матушевський Федір. Українська громада в другій державній думі // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. XXXIX. — Кн. VII. — С. 78–99.
29. Национальный вопрос в Государственных Думах России: опыт законотворчества / В.Ю.Зорин, А.Аманжолова, С.В.Кулешов (Предисловие Г.А.Селезнева). — М.: Информационно-издательское агентство «Русский мир», 1999. — 520 с.
30. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського. Інститут рукопису. — Ф. 317. Єфремов С.О. — Спр. 55.
31. Нові вибори до Державної Думи і українські партії // Рада. — 1906. — 20 жовтня. — С. 1.

32. Обозреватель. [Лотоцкий А.]. Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной Думе // Украинский вестник. — 1906. — № 10. — С. 719–730.

33. Петербурзьке українське віче // Хлібороб. — 1905. — №3. — 28 грудня. — С. 1–2.

34. Правно-державний меморіал України на з'їзді земців в Москві з 18/ VII с.р. // Діло. — 1905. — 13 (26) серпня. — С. 1–2.

35. Про автономію // Хлібороб. — 1905. — №2. — 20 грудня. — С. 1–2.

36. Рафальський Олег. Переяславський договір України з Росією 1654 року: Ретроспективний аналіз / Національна академія наук України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К.: Генеза, 2004. — 296 с.

37. Русов Александр. После распуцения Думы // Украинский вестник. — 1906. — № 9. — С. 627–632.

38. Сидельников Степан. Образование и деятельность первой Государственной Думы. — М.: Изд-во Московского университета, 1962. — 382 с.

39. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття — 1939 р.): Монографія. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. — 361 с.

40. Третій черговий з'їзд УСДРП // Земля і воля. — 1907. — 25 мая. — С. 2, 3.

41. Українські парламентські збори // Рідний край. — 1906. — № 25. — 23 червня. — С. 12.

42. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програми і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — 336 с.

43. Феденко Панас. Український громадський Рух у XX ст. Курс лекцій. — Подєбради: Український технічно-господарський інститут, 1934. — 171 с.

44. Чижевський Павло. Група українських послів в Думі // Рідний край. — 1907. — 31 березня. — С. 2–3.

45. Шацилло Корнелий. Первая государственная Дума // Отечественная история. — 1996. — №4. — С. 60–71.

46. Шемет Володимир. Промова посла В.М.Шемета в Державній Думі про земельну справу // Рідний край. — 1906. — №24. — 16 червня. — С. 11–12.

47. Boshyk Yuri. Between Socialism and Nationalism: Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia, 1900–1917 // Ukrainian-Jewish relations in historical perspective / Edited by Peter J. Potichnyj and Howard Aster. — Edmonton: Canadian institutes of Ukrainian studies University of Alberta, 1981. — S. 173–202.

Олена Любовець

ОБГРУНТУВАННЯ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИМИ
ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ КУРСУ
ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕФОРМ
НАВЕСНІ 1917 Р.

Olena Lyubovets. The argumentation about the course of liberalism-democratic reforms by Russian politic parties in spring 1917. In the article is analyzed the political platforms of national and Russian parties, for example, Mensheviks, Essers, Buhdy, UJSWP, and is enlightened reasons of theirs supporting for the Provisional Government. Author has described party positions about identification of the February Revolution, also about agrarian and national questions.

У статті проаналізовані політичні платформи загальноросійських та національних соціалістичних партій — меншовиків, есерів, Бунду, ОЕСРП навесні 1917 р., розкриті причини їхньої підтримки Тимчасового уряду. Спираючись на партійні документи, автор охарактеризував позицію партій щодо визначення характеру Лютневої революції, а також з аграрного та національного питань.

Повалення самодержавства, розвиток демократичних процесів, започаткованих Лютневою революцією, виявили два основних реальних шляхи подальшого розвитку в загальноросійському масштабі. Перший ґрунтувався на тому, що головні зрушення — перехід влади в інші руки — уже позаду, а відтак залишається плавно, повільно, реформістськими методами зміцнювати новий лад, поступово стабілізувати ситуацію, не допускати нових сплесків емоцій, розгулу стихії. Прихильники іншого шляху виходили з того, що лютий 1917 р. тільки широко відкрив двері для справжнього руху вперед, що Лютнева революція — це лише переддень значно могутнішого, масштабнішого ривка для стрімкого, форсованого досягнення соціалістичного ідеалу.

Репрезентантами першого варіанту розвитку виступили Тимчасовий уряд й загальноросійські соціалістичні партії меншовиків, есерів і Бунду, які підтримали його буржуазно-демократичну платформу. Ці партії мали в Україні сталі дореволюційні коріння.

Так, говорячи про меншовизм, М.Равич-Черкаський підкреслював, що історія РСДРП в Україні до 1912 р. — це «переважно

історія її меншовицької, опортуністичної частини» [1, с. 11]. Певною мірою це пояснює причини значного впливу партії серед робітників навесні 1917 р. Після революції ряди партії стрімко зростали. На хвилі революції та сподівань на швидке вирішення її основних завдань до партії примкнула значна частина робітників й інтелігенції. В цей період з'явився навіть термін «мартовські соціалісти», так називали тих членів партії, які вступили до її лав після падіння самодержавства. Звичайно, що більша частина нових членів мало розумілася на ідеології меншовизму, їх приваблювали гасла партії й підтримка її загального політичного курсу — сприяння розвитку демократичних зрушень.

Важко точно визначити чисельність партії меншовиків навесні 1917 р. в Україні. Найчастіше в науковій літературі наводиться цифра 15–16 тис. [2, с. 25; 3, с. 26, 4, с. 13]. Заважає точності підрахунку й той факт, що в Україні в багатьох місцях діяли об'єднані з більшовиками організації. Деякі виникли ще в нелегальних умовах, інші утворилися зразу після того, як РСДРП вийшла з підпілля. В Південно-Західному краї об'єднані комітети РСДРП виникли в Полтаві, Кременчуці, Чернігові, Василькові, Конотопі, Умані, Козатині. У Донецько-Криворізькому регіоні діяли об'єднані організації в Юзівці, Бахмуті, Олександрівську, Єлисаветграді, Кривому Розі, Каменську (Катеринославської губернії). На Півдні практично всі організації РСДРП були об'єднані, зокрема, в Одесі, Миколаєві, Мелітополі, Бердянську, Херсоні, Таганрозі, Маріуполі [5, с. 93, 130, 306, 376–377]. Сучасні дослідники вважають, що в Україні близько 2/3 організацій були об'єднанні [6, с. 40]. Але важлива не стільки загальна чисельність меншовиків, скільки факт наявності в їхніх партійних рядах значної частини активних діячів. Саме це, мабуть, й стало причиною значної переваги меншовиків у рядах робітничих і солдатських депутатів, профспілках, робітничих організаціях, фабзавкоммах навесні 1917 р.

Підтримка Тимчасового уряду меншовиками зумовлювалася розумінням партією характеру революції в Росії як революції буржуазно-демократичної. Лідери меншовизму вважали себе прибічниками ортодоксального марксизму, тому соціалістична революція бачилася їм не інакше як у віддаленій перспективі «на фоні соціалістичної Європи і при її допомозі». В їхньому розумінні економічний і політичний розвиток країни, рівень свідомості робітничого класу не дозволяв зробити перехід до соціалізму. Тому соціал-демократія не повинна була прагнути до перетворення

демократичної революції в соціалістичну і на порядку денному мали стояти тільки питання буржуазно-демократичних перетворень. Ця так звана теорія «самообмеження пролетаріату» поділялася всіма провідними російськими теоретиками марксизму — Г. Плехановим, П. Аксельродом, В. Засуліч і Ю. Мартовим, крім В. Леніна.

З меншовицької концепції революції випливало й розуміння можливих форм організації влади. На переконання лідерів меншовизму, в буржуазно-демократичній революції влада повинна була належати буржуазії. Саме спираючись на цю тезу партія відмовилася від влади після Лютневої революції. Але, незважаючи на відмову брати участь в організації влади, меншовики з самого початку стали учасниками установ влади, увійшовши до складу рад робітничих і солдатських депутатів й об'єднаних громадських комітетів. Завдяки цьому вони стали ототожнюватися робітниками, солдатами й більшістю населення з новою революційною владою.

Розуміння характеру революції було єдиним спільним моментом у теорії меншовизму, який ніколи не був ідейно цілісним. Усі організації РСДРП(м) склалися з представників різних ідейно-політичних течій, що оформилися за роки Першої світової війни. Ідейна боротьба точилася між правим крилом — так званими оборонцями, які виступали за продовження війни до переможного кінця, й лівим — інтернаціоналістами, які засуджували війну. З перемогою Лютневої революції ідейні протиріччя всередині партії частково згладилися. На перших порах гасло продовження війни за допомогою всіх воюючих країн до підписання загального демократичного миру практично поділялося усіма меншовиками. Переважну більшість становили оборонці, як «старі» — війна заради захисту вітчизни, так і «нові» — війна заради захисту революції. Зближення двох оборонських течій посилювало правий фланг партії і зробило його домінуючим.

У меншовицьких організаціях України спостерігалися ті самі процеси ідейних суперечностей, що і в Росії. На Півдні та Південно-Західному краї переважали меншовики-оборонці. Головним центром оборонців була Київська організація на чолі з М. Балабановим і В. Дрелінгом. Центром лівих меншовиків була Харківська організація, якою керували С. Сан (Девдоріані) і І. Бер (Гуревич) — прибічники лінії Ю. Мартова. Меншовики-інтернаціоналісти мали вплив у Катеринославі, а також в ряді місць Донецько-Криворізького регіону [2, с. 23]. Але так само як і в Росії, в Україні на цьому етапі переважали загалом праві оборонці.

Слабким місцем меншовицької теорії було питання щодо ролі селянства в революції. Лідери партії вважали, що селянство не може бути постійним союзником пролетаріату протягом усієї революції. На їх переконання селянство могло бути союзником пролетаріату лише на етапі буржуазно-демократичної революції. Ю.Мартов з цього приводу зазначав: «По ходу розвитку революції широкі верстви селянства будуть відходити до буржуазної демократії» [7, с. 19]. На етапі ж соціалістичної революції вважалося, що союзником пролетаріату може бути тільки сільський пролетаріат. З таких же позицій розглядалося й питання щодо дрібної буржуазії міста.

Загалом, на думку правих, орієнтація на союз з дрібною буржуазією міста й села означала відступ від марксизму. Наприклад, кандидат у члени ЦК РСДРП С.Сан (Девріані) вважав, що велика буржуазія відіграє більш прогресивну роль у розвитку продуктивних сил і таким чином підготовлює об'єктивні передумови соціалізму [8]. Водночас, переважною більшістю лідерів меншовизму село сприймалося як щось «надзвичайно відстале й некультурне». Вбачаючи своїм основним завдання виховання робітничого класу, меншовики, таким чином, намагалися відгородити його від негативного впливу селянської маси. Звичайно, такі уявлення щодо селянства в країні, де воно становило більшість населення, згодом негативно позначаться на авторитеті партії й стануть однією з головних причин її майбутньої поразки. В умовах України подібні оцінки ролі селянства завадили меншовикам побачити протиріччя між українським селом і неукраїнським містом. Ставлення до селянства зумовило й той факт, що меншовики поділяли позицію Тимчасового уряду щодо відкладання розв'язання аграрного питання до скликання Установчих зборів.

Меншовики підтримали також й курс Тимчасового уряду щодо перенесення вирішення проблеми майбутнього державного устрою Росії на Установчі збори. На I Всеросійському з'їзді Рад у червні 1917 р., разом із есерами, партія заявила про неможливість часткового вирішення національного питання у будь-якій формі до скликання Установчих зборів [9, с. 17].

З огляду на національний склад меншовицьких організацій в Україні (переважали росіяни й євреї) партія виявилася практично не готовою до сприйняття визвольного руху українців. Це вимушений був визнати Організаційний комітет партії на Всеросійській конференції меншовицьких і об'єднаних організацій

в Петрограді у травні 1917 р., зазначивши, що «конференція цілковито не підготовлена до відповідального рішення з національного питання» [10, с. 19].

Дореволюційна національна програма меншовиків зазнала певної еволюції. Так, з моменту утворення партії в 1898 р. соціал-демократи декларували «право на самовизначення за всіма націями, що входили до складу держави» [11, с. 62]. Однак на початку ХХ століття під впливом поширеної в Росії теорії австрійських соціал-демократів К.Ренера і О.Бауера меншовики почали висувати вимогу культурно-національної автономії. Ця теорія передбачала визнання нації як юридичної цілості, яка брала на себе справу розвитку національної культури, та базувалася на визначенні нації як «союзу людей, що однаково мислять і розмовляють; як культурну сукупність людей, не пов'язаних ані спільною територією, ані спільністю економічного життя» [12, с. 176].

Визнаючи принцип національного самовизначення, меншовики вбачали у національних рухах силу, що ослаблює великі державні утворення і розпорошує пролетаріат за національною ознакою. Вони вважали, що національно-визвольні рухи «роблять складними завдання революції, затьмарюючи класову свідомість пролетаріату й загрожуючи його єдності», яка розглядалася ними як основа задля перемоги найвищого добра загальнолюдської культури [13, с. 107]. Вимогу державної та національної єдності особливо активно відстоював один із лідерів меншовизму О.Потресов. Він був переконаний: «Якщо не буде держави, то й не буде передумов для розвитку революції» [14].

На обласній конференції об'єднаних меншовиків Південно-Західного краю, яка відбулася в Києві 21–23 квітня, М.Балабанов заявив, що «національне питання для нас — засада, підпорядкована класовому принципу», й тому для соціал-демократії воно не може бути принципово розв'язаним. Інший доповідач І.Кірієнко зазначив, що Україна має тісні зв'язки в своїй культурі й промисловості з Росією і не може зробити жодного кроку, який би не відбився на Росії. Тому, на його переконання, Україні достатньо отримати право обласного самовизначення для вирішення своїх місцевих проблем.

Цю думку продовжив далі В.Дрелінг, відмітивши, що «визнаючи право націй на самовизначення, ми не ставимо перешкод ніяким формам самовизначення, але активно підтримуємо лише ті форми, які не суперечать інтересам пролетаріату. Програма визнає

обласне самоврядування. Цей пункт необхідно розширити наданням права на політичне самовизначення тим націям, які дозріли для цього. Яке ж повинно бути наше остаточне ставлення до цієї вимоги? — Федерація в своїй початковій формі ставить перепони розвитку капіталістичного ладу, атомізує державу, роздроблює її. Тому федеративний устрій Росії ми не вважаємо тією формою держави, яка була б в інтересах соціально-економічного розвитку Росії» [15].

За пропозицією В.Дрелінга конференція ухвалила резолюцію, в якій засуджувалися федеративні змагання як такі, що загрожують «в державнім роздробленні створити нові перешкоди для розвитку виробничих сил і єдності класової боротьби пролетаріату». Єдино можливим для України вважалося надання автономії, проте з обов'язковим збереженням єдності Росії як державного народногосподарського організму, що мало бути запорукою єдиного пролетарського фронту [15]. Отже, меншовики виступали послідовними прибічниками ідеї збереження єдності російської держави. Єдина поступка, на яку вони погоджувалися у вирішенні українського питання, — це надання національно-культурної автономії. Фактично це збігалося із позицією кадетів.

Партнерами меншовиків у їх роботі в радах робітничих і солдатських депутатів були російські есери. Демократизація суспільно-політичного життя після Лютого 1917 р. відкрила перед партією широкі можливості. За досить короткий термін — протягом весни — есери перетворилися з нелегальної партії, яка постійно переслідувалася й знаходилася в глибокому підпіллі, на одну з найчисельніших, члени якої брали участь у формуванні владних інституцій. Легалізація партії сприяла стрімкому зростанню її лав, які збільшувалися за рахунок селян, робітників, солдатів, службовців, студентів, міщан, учнів, інтелігенції тощо.

На початку революції в Україні налічувалося приблизно 35 тис. есерів, а вже на кінець червня 1917 р. їх загальна чисельність сягнула 67–70 тис. осіб. Найбільш чисельними були організації есерів у Донецько-Криворізькому регіоні — 36 тис. чол., у тому числі в Катеринославі — більше 4 тис., в Харкові — 3 тис., Маріуполі — 2 тис., Єнакієві — 2 тис., Горлівці — 2 тис. У Південно-Західному краї було приблизно 15 тис. есерів: у Києві — 3,5 тис., Полтаві — 1,5 тис., Кременчуці — 1,2 тис. осіб. На Півдні України налічувалося близько 18–20 тис. есерів, у тому числі в Одесі — 8 тис., Миколаєві — 6 тис., Єлісаветграді — 1 тис. осіб [16, с. 11–12].

Основна маса російських есерів концентрувалася у містах і містечках України, у розвинутих промислових центрах, де переважав пролетаріат російського походження, а також у місцях зосередження російської армії.

Характерною ознакою російських есерів була відсутність ідейної єдності їхніх рядів. Протягом усього періоду існування партії всередині неї точилася гостра боротьба між правими, центром і лівими. Стрімке зростання чисельності партії не сприяло її організаційному зміцненню, а навпаки, поглиблювало розбіжності між різними течіями. В Україні діяли представники всіх есерівських течій. Есери Києва, Катеринослава, Луганська, Юзівки та багатьох інших міст були провідниками офіційної есерівської ідеології. Центром лівих есерів, прихильників М.Спірідонової і Б.Колегаєва, була Харківська організація, яку очолювали впливові ліві есери М.Алгасов, М.Алексеев, В.Карелін. У квітні 1917 р. на лівоесерівські позиції стала й Одеська організація на чолі з відомими в місті діячами П.Шифером і С.Заком [16, с. 14].

Представники різних течій по-різному вирішували основні питання революції — визначення характеру революції, форми організації влади, ставлення до Тимчасового уряду, проблеми продовження війни, шляхів вирішення аграрної та національної проблем.

Ще до революції есери розробили концепцію переходу країн до соціалізму. Згідно з цією концепцією перехід західноєвропейських країн до соціалізму визначався марксистською теорією через пролетарську революцію й встановлення диктатури пролетаріату. Для Росії ж, на переконання есерів, з огляду на її особливості, цей шлях не підходив. Вони вважали, що Росія перейде до соціалізму через соціальну революцію та здійснення аграрної програми соціалізації землі, оминаючи пролетарську революцію. Загалом у своїй концепції есери виділяли політичну революцію, в процесі якої влада переходить до рук буржуазії, й соціальну, яка йде далі першої. В розумінні есерів соціальна революція — це не буржуазна, але й не соціалістична революція. Це революція, яка проводить в інтересах трудового народу корінні соціально-економічні перетворення, в тому числі соціалізацію землі. Ці перетворення повинні бути спрямованими проти самодержавства, поміщиків і капіталістів та виходити за рамки капіталізму. До рушійних сил соціальної революції есери відносили пролетаріат, трудове селянство й трудову інтелігенцію [17, с. 37].

Після Лютневої революції есери не могли конкретизувати своє визначення соціальної революції як революції, яка йде далі буржуазної. «Ми не можемо з точністю сказати, чи відбувається зараз чисто буржуазна революція, чи ми вже перейшли через її межі» [18, с. 89] — визнавав М.Л.Коган-Бернштейн на загально-російському III з'їзді партії, що пройшов з 25 травня по 4 червня 1917 р. у Москві. Виявлені на з'їзді розбіжності з приводу визначення характеру революції потягли за собою й різне ставлення до питання підтримки Тимчасового уряду.

Праві есери визначали революцію як буржуазну, проводячи думку щодо революційності й демократичності певних прошарків ліберальної буржуазії, виправдовуючи тим самим свою підтримку Тимчасового уряду. Один із лідерів правих есерів вважав, що переворот здійснила не тільки революційна демократія, а й ліберально-демократичні та ліберально-буржуазні кола [17, с. 62]. Погляди правих поділяв і центр. Поточний політичний момент розглядався на з'їзді як «перехідний час, коли цензова Росія вже не в змозі справитися з роковими проблемами сучасності, а соціалістична партія ще не вимущується взяти в свої руки владу» [17, с. 63]. Фактично, праві та центр прийняли тезу меншовиків щодо незрілості Росії для соціалістичної революції.

Ліві есери визнавали Лютневу революцію соціальною за характером, тобто спрямованою проти буржуазії. Тому вони виступали проти співпраці з буржуазією, розкриваючи її недемократизм, саботаж у народному господарстві, а можливу коаліцію партії з нею розцінювали як контрреволюцію. Однак на III з'їзді перемогла позиція правих — угодовська політика правих і центру була визнана офіційною політикою партії.

Угодовська політика правих і центру партії есерів у 1917 р. проводилася відповідно з їхнім уявленням щодо поступового, реформістського шляху переходу до соціалізму, можливості співпраці класів та згладжуванні класових суперечностей після революційного повалення самодержавства. Це зумовило й їхнє ставлення до війни.

Після Лютневої революції більшість партії есерів у питанні війни та миру зайняла позицію революційного оборонства. Фактично це було продовженням попередньої політичної лінії партії. На початку війни з питання ставлення до неї есери, як і інші партії II Інтернаціоналу, розкололися на дві групи. Більшість відстоювала ідею «захисту вітчизни», лише незначна меншість есерів

виступала проти війни. Представники обох ліній, відповідно, В.Чернов і М.Натансон (Бобров) взяли участь у міжнародній Циммірвальдській конференції противників війни. М.Натансон пристав на позицію більшовиків, які входили до лівої групи конференції, що відстоювала позицію необхідності перетворення імперіалістичної війни на громадянську й негативно ставилася до гасла «боротьби за мир», яке висував центр конференції. В.Чернов входив до центру, що виступав за об'єднання всіх соціалістів з метою протиставитися війні.

Позиція революційного оборонства була обґрунтована в резолюції Московської конференції есерів (20–21 березня 1917 р.). У документі вказувалося, що причини війни криються в основних суперечностях капіталістичного устрою, що демократія кожного народу має право на самооборону, а для російської демократії це ще було й зобов'язанням захистити завоювання революції. Водночас, у резолюції відзначалося, що російська демократія повинна була вести боротьбу з завойовницькими прагненнями правлячих класів і домагатися від Тимчасового уряду заяви про відмову від захоплення чужих територій і отримання контрибуцій.

Дві лінії з питання війни та миру зіткнулися на III з'їзді есерів. Погляди лівих на з'їзді озвучив один із їх лідерів Б.Камков, доводячи, що Росія й після революції, знаходячись у коаліції з західними державами, продовжує вести імперіалістичну війну. Під час обговорення висувалися ідеї як необхідності форсованого наступу російських військ, так і політика відмови від наступу й непідкорення розпорядженням уряду. Ці дві крайні позиції з'їзд відкинув й прийняв абстрактне положення щодо ліквідації війни за «умов об'єднаних зусиль демократій». Для цього необхідним визнавалося відродження Інтернаціоналу та боротьба з розвалом армії за її боездатність [19, с. 475, 478]. У реальності це означало підтримку гасла продовження війни до переможного кінця.

Співробітництво партії есерів з буржуазією й підтримка Тимчасового уряду зумовили її перехід на реформістський шлях соціально-економічних перетворень та вирішення аграрного питання.

Головним пунктом аграрної програми есерів було положення про соціалізацію землі, що стало основною причиною популярності партії серед широких верств селянства. Після революції есери задекларували свою вірність цьому положенню, при цьому принципово підтримавши позицію Тимчасового уряду — аграрне

питання повинні вирішити Установчі збори. III партійний з'їзд у своїй резолюції наголосив, що основний закон про землю мають видати Установчі збори. За цим законом будь-яку власність на землю необхідно було скасувати: «земля повинна перейти до загальнонародної власності без викупу для зрівняного трудового користування» [19, с. 480].

Прогалиною дореволюційної аграрної програми есерів було те, що конкретних методів і засобів втілення в життя соціалізації землі партія не розробила. Це визнав й III з'їзд партії, констатувавши: «Мається теоретична аграрна програма, але методів здійснення її, практичної програми ... на жаль, немає; і це ... і біда, і ще більше провина партії» [19, с. 480]. Тому на з'їзді було поставлене питання щодо розробки перехідних методів до Установчих зборів.

Головна проблема полягала у визначенні ставлення партії щодо гасла негайного організованого захоплення селянами поміщицької землі, висунутого більшовиками. Єдності в партії з цього приводу не існувало. В період першої російської революції есери виступали за захоплення селянами поміщицьких земель, однак резолюція III з'їзду з аграрного питання відкинула будь-які «приватні захоплення» землі та висловилася за «негайне планомірне проведення в життя аграрної політики, спрямованої до здійснення соціалізації землі». До заходів цієї політики було віднесено: перехід усіх земель у ведення земельних комітетів, розвиток суспільної та артільної обробки землі, розподіл земельними комітетами робочих сил між господарствами, облік живого та мертвого інвентарю й розпорядження ним з метою найкращого використання та ін. [19, с. 480].

Розбіжності між різними течіями з питання негайного захоплення поміщицьких земель селянами були завуальовані загальними положеннями резолюції «Про перехід усіх земель у ведення земельних комітетів». Різні групи есерів по-різному розуміли суть резолюції. Поміркувані й праві есери голосували за неї з метою заспокоїти селянські маси та зупинити подальший розвиток селянської революції. Ліві, навпаки, вбачали в ній пряму вказівку негайно покінчити з поміщицьким землеволодінням. Але, загалом, як і з інших питань позиція центру та правих була проголошена лінією партії.

У національному питанні есери, на противагу меншовикам, теоретично визнавали федеративний принцип перебудови Російської імперії. Програма партії передбачала «встановлення демократичної

республіки з широкою автономією областей і товариств, найбільш широке впровадження федеративного принципу у стосунках між окремими національностями» [20, с. 11]. Загалом федерація розумілася есерами як вільна спілка вільних народів. Зокрема, таке тлумачення федерації міститься в одній із відозв партії, де пояснювалося, що федеративна форма державного устрою означає, коли «кожна нація в тій або в іншій державі має повну самостійність і тільки добровільно вступає в спілку з іншими також самостійними націями як рівна з рівними» [21].

Водночас, повнота національного самовизначення для різних народів Російської імперії визначалася есерами по-різному. В одній із пропагандистських брошур «Хто такі с.-р. і чого вони домагаються», зазначалося, що області, «в яких мешкають «не русские», наприклад, Кавказ, Польща, Україна, можуть бути цілком самостійні (це зветься автономією), щоб усі народності, які входять до складу російської республіки, знаходилися в братській спілці і всі були б рівноправні (це зветься федерацією)» [22].

ІІІ партійний з'їзд ухвалив з національного питання наступну постанову: «З'їзд ПСР висловлюється в принципі для Росії за форму федеративної демократичної республіки, з територіально-національною автономією, в межах етнографічного розселення народностей. ... Для керівництва всіма своїми культурними і національними справами як нації без території, так і національні меншості областей із змішаним населенням можуть бути об'єднані в екстериторіальні персонально-автономні союзи зі своїми місцевими та загальнодержавними представницькими органами» [23]. Цю програму партія передбачала провести через Установчі збори. Тобто, як і інші загальноросійські партії, есери відклали розв'язання національного питання до Всеросійських Установчих зборів, розуміючи, що на них більшість буде представлена росіянами і саме вони й будуть визначати майбутній державний устрій Росії.

Схожі постанови прийняли й обласна конференція російських есерів Південно-Західного краю (7–8 травня 1917 р.) та Катеринославська й Харківська губернські конференції. В ухвалених документах підкреслювалося, що інтереси нації краще забезпечуються федеративним устроєм Росії, врахуванням національно-культурних вимог українців, однак вказувалося «на небезпеку народження дрібних буржуазних республік». Водночас, підкреслювалося, що це питання вирішать Установчі збори. При цьому українські есери звинувачувалися в тому, що вони підтримують

Центральну Раду та її вимоги щодо автономії України, а не блокуються з російськими соціалістами [24, 25].

Визнаючи федерацію в теорії, на практиці російські есери виступали проти заходів українців щодо реалізації їхніх автономних прав. Показовим у цьому відношенні є виступ російського есера Незлобіна на нараді соціалістів, що відбулася в Києві на початку квітня 1917 р., в якому він заявив, що «сумнівається, щоб на Українській території, де більшість війська не українська, українці надумали б здійснювати свою автономію, якщо це так, то вони прогадали» [26].

Характерною для есерів була й тактика замовчування національної проблеми. Більшість зібрань та з'їздів, які відбувалися під їхнім проводом, практично ігнорували обговорення національного питання. Така тактика повністю збігалася з позицією ЦК партії, про що констатували представники есерівських організацій в Україні: «ЦК партії ставився до національного питання як до чогось другорядного, а в практичній роботі відмахувався», цілком підтримуючи при цьому великодержавницьку політику Тимчасового уряду [27].

З підтримкою загального політичного курсу Тимчасового уряду виступили й деякі партії національних меншин, зокрема єврейські та польські, що активно діяли на терені України.

Найближчим політичним партнером партії меншовиків в Україні був Бунд. Створена восени 1897 р., до Лютневої революції, партія мала в Україні всього 10 нечисленних організацій по великих містах — Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Житомирі, Кременчуці тощо. Проте дуже швидко Бунд розгорнув бурхливу діяльність з поповнення своїх рядів і створення нових осередків. Унаслідок жвавої роботи в березні-квітні 1917 р. вже працювали досить значні бундівські організації в багатьох містах України. Загалом до серпня 1917 р. їх діяло 60, найбільші організації були в Одесі, Києві, Катеринославі, Харкові, Єлисаветграді, Вінниці, Прилуках, Білій Церкві. Їхню діяльність координував Південний обласний комітет і три районних — у Києві, Катеринославі та Одесі. На вересень 1917 р. з 20 тис. зареєстрованих бундівців по всій Росії майже половина була в Україні [28].

Поширюючи партійні лави, Бунд намагався мати своїх представників у всіх громадських організаціях, що виникли після революції, насамперед, у радах робітничих депутатів і профспілках. Його депутати засідали в Київській, Катеринославській,

Харківській, Миколаївській, Одеській та інших радах робітничих і солдатських депутатів. У ряді містечок, зокрема Богуславі, Староконстантинові, Козятині, вони стояли на чолі виконкомів рад. Практично під керівництвом бундівців працювали профспілки в Чернігові, Житомирі, Вінниці, Білій Церкві та ін. містах.

Своє офіційне ставлення до Тимчасового уряду Бунд визначив на X Всеросійській конференції у квітні 1917 р., заявивши, що програма нової влади «містить основні політичні вимоги російської демократії для перехідного періоду до Установчих Зборів» і в цілому йде шляхом прийнятих на себе політичних зобов'язань. Водночас підкреслювалося, що для успішного здійснення цих зобов'язань необхідний постійний контроль організованої демократії за урядом і його місцевими органами [29]. Бундівські організації України повністю підтримали рішення конференції та наступні постанови свого ЦК з основних питань революції.

Підтримка Тимчасового уряду Бундом впливала з його розуміння революції в Росії як буржуазної за характером. Бундівські теоретики вважали, що «Росія тільки стала на шлях капіталістичного розвитку, і якщо пролетаріат захопить владу, він відштовхне від себе всі інші класи. Він озброїть їх проти себе і загине в нерівній боротьбі» [30]. Один із лідерів партії Д. Чертков вважав, що робітничому класу треба поводитися скромніше і вгамувати свої апетити. Робітники мали лише право боротися за нові поступки в умовах капіталізму. Його одеський однодумець Ш. Хібін був переконаний, що «в Росії тепер думати про соціалістичну революцію занадто рано. Раз і назавжди ми повинні заявити, що не прагнемо захопити те, що нам поки що не дано історичною ходою розвитку продуктивних сил нашої батьківщини» [28, с. 26].

З огляду на це Бунд скептично оцінював можливості рад і вважав, що їм не можна ще довіряти владу. Показовим з цього приводу є твердження М. Рафеса: «Спадщина, яку залишив царизм, занадто важка і не вивести одним соціалістам країну на шлях нормального життя. Для переходу влади в руки Рад робітничих і солдатський депутатів ще не настав момент» [31]. Щодо Тимчасового уряду, то лідери Бунду були переконані, що він цілком спроможний вивести країну з політичної та економічної кризи за умови підтримки ним усіх сил революційної демократії. Тому його органам на місцях — радам об'єднаних громадських організацій — він надавав першорядного значення і вважав, що у їх складі мають працювати також й ради робітничих і солдатських депутатів.

Загалом, на переконання бундівців, вся повнота влади в країні мала належати Установчим зборам і саме цей представницький орган повинен був розв'язати всі нагальні політичні та соціально-економічні проблеми, в тому числі й визначити майбутній державний устрій Росії.

Шлях розв'язання національної проблеми був визначений Бундом на VI з'їзді у жовтні 1905 р., підтверджений на X конференції в квітні 1917 р. і передбачав впровадження культурно-національної автономії [32, с. 3]. Такої самої платформи дотримувалися й регіональні осередки Бунду, зокрема Південний обласний комітет, який висував це положення на виборах до Єврейського Общинного Управління.

Після Лютневої революції єдності серед теоретиків Бунду щодо визначення шляхів вирішення національного питання не було. Частина виступала проти федералізму, обґрунтовуючи свою позицію тим, що це гасло заперечує принцип культурно-національної автономії, яку вони вважали, в поєднанні з широким місцевим самоврядуванням, за найкращий засіб вирішення національного питання. Інші доводили, що висунення виключно гасла національно-персональної автономії в тих історичних умовах було засобом розв'язання національної проблеми виключно для національних меншин. Тому, на їхню думку, потрібно було перенести її вирішення в площину конкретних політичних умов [33]. На нараді соціалістичних партій національних меншин, яка відбулася 16–19 березня 1917 р. у Петрограді, бундівці єдиними голосували проти включення до вимог до Тимчасового уряду вимоги визнання права національностей на культурне й національне самовизначення [34].

Негативно поставився Бунд й до питання автономії України. Він принципово вважав, що будь-яка автономія не повинна виходити за межі єдності «загальноросійського демократичного фронту» і вирішуватися тільки за згодою Тимчасового уряду. Саме представники Бунду ініціювали скликання наради соціалістичних партій у квітні 1917 р., дізнавшись про Національний конгрес, для того, щоб засудити цей крок.

Загалом позиція Бунду, його оцінка характеру революції, подальших її перспектив та визначення можливих шляхів розв'язання нагальних проблем практично збігалися з поглядами меншовиків. У цей період часто висловлювалася думка, що лідери Бунду перетворили свою партію на єврейську копію меншовизму. Спільна ідеологічна платформа стала основою для організаційного

еднання. У серпні 1917 р. на об'єднаному з'їзді РСДРП Бунд став її складовою. В опублікованій після з'їзду програмі Бунду зазначалося, що він став «складовою частиною РСДРП і сприймає всі її положення» [32, с. 2].

Ідею поділу влади між представниками рад робітничих і солдатських депутатів та буржуазних організацій підтримала й інша соціалістична єврейська партія — Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія (ОЄСРП). В Україні партія мала досить розгалужену мережу регіональних організацій — 163 [35]. На VI Всеросійській конференції, яка відбулася в Москві 2–6 квітня 1917 р., серед 34 делегатів 10 репрезентували відділення, які знаходилися на українських землях, зокрема, Київ — 3, Одесу — 1, Житомир — 1, Харків — 2, Катеринослав — 1, Черкаси — 1, Полтаву — 1 [36, арк. 2].

На цій нараді серед інших були висунуті й вимоги національного характеру. На противагу Бунду, найкращою формою державного устрою Росії ОЄСРП вважала федерацію. Постанова конференції підкреслювала, що «російський пролетаріат зацікавлений у такій формі демократизації державного ладу Росії, при якому були б зведені до мінімуму національні тертя, які стоять на шляху класової солідарності пролетаріату усіх народностей Росії і гальмують їх вільний розвиток». Таким державним устроєм визнавалася федеративна республіка, яка складається з областей, розмежованих за етнічним принципом з гарантією прав національних меншин. А під гарантією прав національних меншин розумілося право «національно-персональної автономії». Водночас, не відкидалася можливість створення недержавними народами незалежних держав, але лише за умови, що їх санкціонування повинно відбутися виключно в разі дотримання ними принципів національно-персональної автономії [36, арк. 4зв.–6].

Партія виступала за тісне співробітництво з іншими недержавними національностями в боротьбі за перетворення Росії в федеративну республіку. Метою цієї боротьби проголошувалося: «замість архаїчних губерній повинні бути створені, якщо можливо, етнічно-однорідні національно-автономні області». За кожною національністю Росії визнавалося право на скликання власних національних Установчих зборів, які мали встановити сферу компетенції національної автономії і форми внутрішньої організації, але вони самі мали бути затвердженими загальнодержавним парламентом. У вирішенні національного питання доцільним

визнавалося поєднання територіальних і персональних принципів [37]. Звичайно, партія підтримала український визвольний рух і його прагнення щодо запровадження автономії України.

З піднесенням сприйняли Лютневу революцію та проголошення Тимчасовим урядом демократичного ладу й польські політичні партії й організації, які діяли на терені України. Загалом, польський рух, незважаючи на наявність у ньому різноманітних течій і напрямів, був єдиним у своєму прагненні консолідації нації та відродження Польської держави. Загалом, більшість лідерів польського руху в Наддніпрянській Україні навесні 1917 р., відстоюючи ідею відродження Польщі, підтримали національно-визвольні змагання українців.

Київський міський комітет об'єднаних громадських організацій, який репрезентував Тимчасовий уряд, намагаючись заручитися підтримкою поляків, запросив до свого складу представників польських організацій — Ф.Кржижановського та С.Зелінського. В його виконавчому органі С.Зелінський був скарбником і брав участь у створенні патрульної служби. Однак слід підкреслити, що, на противагу від усіх вищезазначених партій, польські партії не були надійною опорою загальноросійського уряду. Їхня підтримка мала тимчасовий характер і залежала від того, наскільки уряд сприяв поглибленню процесів демократизації суспільно-політичного та національного життя.

Таким чином, Тимчасовий уряд і партії, які його підтримали, запропонували суспільству програму буржуазно-демократичних перетворень. Основними її складовими були: закріплення республіканського устрою та демократичних свобод, визнання необхідності проведення аграрної реформи, забезпечення певних соціальних гарантій трудящим, послаблення національних утисків, необхідність продовження війни з метою захисту надбань революції тощо. Дані політичні сили виступали за реформістський шлях розвитку, за поступове впровадження реформ, принципові засади який мали визначити Всеросійські Установчі збори. Представляючи загальноросійські інтереси, вони наполягали на обов'язковому збереженні державної цілісності Російської держави, висуваючи гасло єдиного демократичного фронту.

В Україні ця суспільно-політична альтернатива навесні 1917 р. мала певні шанси для реалізації. Політичні партії, які її репрезентували, нараховували в своїх лавах загалом понад 70 тис. членів і користувалися впливом та підтримкою деяких суспільних

верств, до того ж, представники цих партій входили до складу органів влади і тому мали можливість впливати на формування державної політики.

1. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии Украины. — К., 1923.
2. Ветров Р.И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. — Х., 1983. Ветров Р.И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. — Х., 1983.
3. Диманштейн С. Кто такие меньшевики. — Х., 1923.
4. Лебедева Г.О. Загальноросійські партії есерів і меншовиків в Українській національно-демократичній революції 1917–1920 років: Автореферат ... дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2005.
5. Большевистские организации Украины: Организационно-партийная деятельность. Февраль 1917 — июль 1918: Сб. документов и материалов. — К., 1990.
6. Древалъ Ю.Д. Меншовики і Україна: нова оцінка деяких спірних питань. — Вестник Харьковского университета. — № 375. — 1993.
7. Мартов Ю. К. Кауктский и русская революция // Отклики: Сборник. — Ч. 2. — Спб., 1907.
8. Мысль. — 1919. — № 5. — С. 140.
9. Булдаков В.П. Национальные программы правящих партий в России в 1917 г. // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. — М., 1980.

Олександр Мельник

СТАВЛЕННЯ УСДРП ЩОДО УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ ЯК ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСТИТУАНТИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 — КВІТЕНЬ 1918 РР.).

Mel'nik A.A. Attitude of USDRP toward the Constituent assembly, as to national Konstytuante (March 1917 — April of 1918 years). The basic problems of activity of the Ukrainian social democrats are considered in attitude toward the Constituent assembly, as to the method of permission of national, socio-economic and political conflicts in Ukraine in the period of national democratic revolution of 1917–1920 years.

Розглянуті основні проблеми діяльності українських соціал-демократів у ставленні до Установчих Зборів як засобу вирішення

національних, соціально-економічних і політичних конфліктів на Україні в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Ідея Установчих Зборів, реалізована у добу Великої французької революції, набула значного поширення в демократичних колах Росії та України на початку ХХ століття. Але матеріалізація цієї ідеї стала можливою лише після повалення самодержавства. Лютнева революція 1917 року і певне послаблення центральної влади в Росії дали надію національним силам України реалізувати право української нації на самоврядування через скликання своїх Установчих зборів для розв'язання власних національних, політичних та соціально-економічних проблем. Але втілення в життя цієї ідеї ставило під загрозу скликання Всеросійських Зборів як найвищого владного органу. Тому майже відразу між політичними силами Росії, які взялися втілювати у життя справу скликання Установчих Зборів, виник гострий конфлікт, який набув ще більшої напруженості з появою нової владної структури — Рад. У жорсткій боротьбі в Україні зіткнулися концепції: «Вся влада Всеросійським Установчим Зборам», «Влада Українським Установчим Зборам», «Вся влада Радам».

Своє ставлення до майбутнього України й ролі Установчих Зборів українські соціал-демократи висловили 30 березня 1917 р. В №1 «Робітничої газети» було опубліковано передовицю «Треба готуватися». На думку партії, Установчі Збори, обрані на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування мали стати установою, що висловить волю народу. Завдання Установчих Зборів полягало в тому, щоб «...встановити основні закони життя держави, встановити нову владу, яка мала б ті закони переводити пристосовувати до них все державне життя [1]. Під основними законами УСДРП розуміла: встановлення нового державного ладу, налагодження взаємовідносин між вищою владою й народними представниками, впровадження й захист прав і свобод окремих національностей, розв'язання аграрного питання й вихід із війни. Установчі Збори, на думку автора статті, мали бути скликані найближчими місяцями. Завдання місцевих організацій — підготувати народ до участі у виборах, для чого необхідно провести велику роз'яснювальну роботу серед населення. (Кожен повинен знати, що таке Установчі Збори і які їх завдання). Тільки за таких умов можна сподіватися на те, що вибори пройдуть успішно і збори матимуть належну силу.

Член редакції «Робітничої газети» і один з лідерів та ідеологів партії М. Ткаченко у своїй статті «Волею та правом народу українського» уявляв майбутню Україну як автономію у складі Російської Федеративної Республіки, економічною основою якої є тенденція до об'єднання сільського господарства (кооперативний рух), гірничої та металургійної промисловості. Політичну основу України повинен становити рух до об'єднання в союзи й духовна єдність народу. Лише автономія забезпечить надходження значної частини прибутків українському народові [1]. Санкціонувати автономію України повинні були крайові Установчі Збори, які б виражали волю українського народу. «І якщо це вдасться зробити, то УСДРП не буде виступати за створення незалежної держави» [1].

Федеративну республіку українські соціал-демократи уявляли як об'єднання окремих держав, які віддають частину своїх функцій спільному уряду. Автономна Україна в складі федерації мала б такий вигляд: державна мова — українська; всіма справами на своїй території відає український народ; спільному урядові віддаються справи оборони федерації, зовнішньої та фінансової політики, управління деякими залізницями; національні меншини беруть участь в управлінні Україною, яка повинна подбати про збереження й розвиток їх культури.

4–5 квітня 1917 р. в Києві відбулася конференція УСДРП, на якій були присутні делегати з Києва, Полтави, Одеси, Петрограда, Москви, Харкова, Черкас, Бердянська. На ній були підтверджені програмні положення про домагання автономії України і федеративний устрій демократичної Росії. Конференція не розглядала окремо питання про Всеросійські Установчі збори, пов'язуючи розв'язання проблеми автономії тільки з Українськими Установчими зборами. Тому було прийнято рішення негайно розпочати роботу для їх скликання. Українські збори мали виявити волю як українського народу, так і тих народів, що живуть в Україні.

На конференції знову постало питання про об'єднання УСДРП і РСДРП(м) на основі визнання російськими соціал-демократами національної програми українців й принципу федералізму в побудові партійних організацій. Можливими визнавалися блоки й з українськими партіями і організаціями, які стояли на платформі автономії України [2].

Процес переходу у площину реальних дій, щодо національних і Всеросійських Установчих зборів для українських соціал-демократів розпочався, коли у вересні 1917 р. у Катеринославі

проходила крайова конференція УСДРП. Досвід корніловщини змусив переглянути стосунки з партіями, які стояли праворуч від УСДРП (кадети, УПСФ), блок з ними був визнаний неможливим [3]. Щоб мати підтримку селян, у резолюції з аграрного питання делегати визнали за необхідне передати землю під контроль земельних комітетів до скликання Установчих зборів. Цим УСДРП вигідно відрізнялась від інших українських партій. Але члени партії, які входили до складу Центральної Ради або Генерального Секретаріату, проводили зовсім іншу політику стосовно засобів розв'язання аграрної проблеми.

Вважаючи, що відмова від участі у виборах до Всеросійських Установчих зборів зашкодить розв'язанню проблем українського робітничого класу, організації УПСР Сходу і Півдня України прийняли рішення про активну участь у підготовці до виборів, блокуючись лише з партіями «...які підтримують всі соціальні і національні домагання організованого українського пролетаріату» [3]. Остаточо розглянути і прийняти виборчу платформу, визначитися зі справою блоків мав IV з'їзд партії, який проходив у Києві з 30 вересня по 3 жовтня 1917 року.

У проєкті резолюції, яка була запропонована делегатам, говорилося: «Виходячи з необхідності скликання Установчих зборів у призначений Тимчасовим урядом строк і закликаючи товаришів до енергійної роботи по підготовці виборів, IV з'їзд УСДРП вважає, що завданням Всеросійських Установчих зборів є встановлення в Росії федеративної демократичної республіки, розробка та прийняття основного закону Російської федерації» [4]. Але було зроблено застереження, що Всеросійські збори не повинні порушувати права націй на повне самовизначення, аж до скликання окремих Установчих зборів недержавних народів Росії. Стосовно Українських Установчих зборів проєкт резолюції пропонував визнати необхідність скликання суверенних Українських зборів, а партійним організаціям розгорнути в масах широку агітацію за їх скликання, партійній фракції у Центральній Раді підготувати й винести на її розгляд відповідний законопроєкт про Установчі збори.

Справу блоків запропонували розв'язати таким чином: на виборах до Всеросійських Установчих зборів партія може блокуватися з УПСР, Селянською Спілкою і Радами робітничих і солдатських депутатів; на виборах до Українських зборів виступати окремим списком.

Стосовно проекту резолюції на з'їзді розгорнулася жвава дискусія. Частина делегатів на чолі з Д. Антоновичем запропонувала обмежити повноваження Всеросійських Установчих зборів лише розробкою загального статуту федеративного ладу Росії. Друга частина делегатів до вже означених повноважень цих зборів вимагала додати й розгляд основних положень аграрної реформи, «...бо на цьому ґрунті ведеться страшна агітація проти автономії» [5]. М. Ковальський взагалі виступив проти чіткого розмежування повноважень Всеросійських і Українських Установчих зборів. Більшістю голосів проект резолюції про ставлення партії до Всеросійських і Українських Установчих зборів було прийнято без поправок. Але з'їзд не визначився з повноваженнями Українських Установчих зборів та строком їх скликання.

Виявилися розбіжності серед делегатів і стосовно тактики блоків партії на майбутніх виборах. Д. Антонович підтримав лінію ЦК: блок з українськими партіями на виборах до Всеросійських зборів і окремих списків на виборах до Українських зборів. М. Порш, займаючи більш реалістичну позицію щодо можливостей УСДРП, запропонував блок не тільки з УПСР, але й з іншими українськими партіями, що, на його думку, збільшить можливості партії і об'єднає весь український рух у його боротьбі за автономію України. Представник «лівого» крила партії — Є. Неронович принципово виступив проти блоку, бо, на його думку, це спрямує зусилля партії в інший бік. І знову більшістю голосів ухвалюється проект ЦК. Прийняття цієї резолюції означало, що партія значно переоцінює свої сили і можливості, що могло негативно вплинути на результати виборів для УСДРП. Крім того, значною тактичною помилкою партії було внесення в резолюцію з аграрного питання положення про збереження приватної власності на землю для господарств, «...котрі мають землі не більше норми, встановленої Українськими Установчими зборами» [6]. Зрозуміло — партія намагалася не вийти за межі буржуазно-демократичних перетворень й не допустити анархії на селі. Але село в своїх домаганнях пішло значно далі від теоретичних уявлень УСДРП і, щоб зберегти свої позиції, партії треба було рахуватися з реаліями життя. Для цього треба було кращі сили партії (УСДРП) залучити до виборчої роботи. Першочерговими завданнями партії мали стати — складання виборчих списків, створення блоків, агітація й організація. ЦК партії видав циркуляр №1 до всіх партійних організацій, у якому Днем виборчого фонду УСДРП призначалося 22 жовтня.

Місцеві організації повинні були провести 21 жовтня збір коштів серед робітників, а 22 — організувати платні мітинги, концерти, лекції. Члени заводських організацій мали відрахувати частину заробітку. Із зібраних таким чином коштів організації повинна була внести 25% до каси ЦК для передвиборчої агітації.

Проте повідомлення з місць про організацію передвиборчої роботи були дуже тривожними. У більшості міст організації УСДРП не проявили наполегливості [7].

Проте виборча робота все ж зрушила з місця. При Генеральному Секретаріаті почало діяти Бюро з питань виборів до Всеросійських Установчих зборів, було розроблено графік виборів, за яким до 2 жовтня 1917 р. мали бути складені і оприлюднені списки виборців, до 9 жовтня — розглянуто скарги, до 19 жовтня — оголошені списки кандидатів, до 12 листопада — вручені виборцям виборчі картки, конверти й записки.

Справа з блоками до Всеросійських Установчих зборів була розв'язана таким чином: блок УСДРП, УПСР та Селянської Спілки (український соціалістичний блок) укладено у Подільському, Київському, Катеринославському округах, а також на Румунському, Південно-Західному фронтах; на Херсонщині, Харківщині українські есери об'єдналися з російськими есерами [8]. Причому в загальному списку УСДРП і УПСР перші завжди мали перевагу щодо кількості кандидатів.

25 жовтня 1917 року у Петрограді відбувся більшовицький заколот, унаслідок якого вони захопили владу. Російська революція вступила у нову фазу свого розвитку від буржуазної демократії до диктатури пролетаріату. 27 жовтня постановою РНК було підтверджено строк виборів до Всеросійських Установчих зборів — 12 листопада. Політика підтримки Установчих зборів більшовиками, після їх приходу до влади, вочевидь, зводилась до таких цілей: переслідувала дві мети: з одного боку, В. Ленін не виключав можливості перемоги списку РСДРП(б), і тоді їх влада стала б легітимною; з другого, — у разі поразки більшовиків намагався заздалегідь обмежити права цих зборів, поставивши перед вибором — узаконити радянську владу або звинуватити Установчі збори у контрреволюційності й розігнати їх. Тому В. Ленін так поспішав зі збройним повстанням до скликання Установчих зборів. Але переворот у Петрограді ще не означав перемогу більшовиків у межах всієї Росії. Тому в критичний момент боротьби за владу треба було надати перевороту видимість легітимності, чим випередити

можливі пристрасті й апеляції до майбутніх Установчих зборів. На цьому шляху більшовики не шкодували обіцянок, хоч у цьому й була велика частка лицемірства.

Відчуваючи реальну загрозу з боку більшовиків, політики Центральної Ради вирішили прискорити справу з впровадженням автономії і проведення виборів до Українських Установчих зборів. 6 листопада 1917 р. зібралася на термінове засідання Мала Рада. Голова Центральної Ради зачитав текст III Універсалу, яким Україна проголошувалася республікою у складі Російської Федерації та визначалися її межі. Проте остаточно визначити нові державні форми України мали її Установчі збори. Вибори до них було призначено на 27 грудня 1917 р., а днем їх скликання — 9 січня 1918 р. [9]. Результат голосування: 42 члени Малої Ради висловилися за Універсал, 5 утрималося.

11 листопада на засіданні Малої Ради вже у зв'язку з прийнятим Універсалом обговорювалося питання, присвячене Українським Установчим зборам. Всього треба було обрати 301 депутата, але не виключалася можливість збільшення цього числа за рахунок депутатів від військових округів і тих територій, які мали висловити бажання взяти участь у виборах за постановами повітових Рад [10]. Була обрана і затверджена Головна комісія у справах виборів до Установчих зборів УНР, Головою якої було обрано М.Н. Мороза.

У той же день Мала Рада розглянула проект закону про вибори до Українських Установчих зборів, в основу якого було покладено Закон про вибори до Всеросійських Установчих зборів. Пройшло постатейне читання законопроекту. За цим законом вся територія України була поділена на 10 округів, до яких увійшли повіти, що мали більше 50% українського населення. Право обирати і бути обраними дістали громадяни, які проживали на території України й досягли 20-річного віку на день складання списків виборців, без різниці статі, громадського стану, національності й віри. Вибори загальні, прямі, рівні, з таємною подачею голосів. Голосування мало проводитися згідно з партійними списками за пропорційною системою. Вибори вважалися дійсними, якщо в голосуванні візьме участь більше 20% виборців. Низький рубіж для обрання депутатів автори закону заклали, виходячи з досвіду попередніх виборів [11].

Закон було прийнято 16 листопада 1917 р. на засіданні Центральної Ради. Постановою Центральної Ради від 15 грудня 1917 р. територія України була поділена на 16 округів, додалися: Одеська,

Острогозька, Валуйська, Бірючська, Богучарська, Новооскольська [12].

12 листопада почалися вибори до Всеросійських Установчих зборів. Але через обставини як технічного, так і політичного характеру у деяких округах України вони були перенесені. 19 листопада почалися вибори на Волині, 26 листопада на Київщині і Чернігівщині, після 26 листопада — на Поділлі [13].

У виборах до Всеросійських Установчих зборів в Україні взяло участь 8402902 виборці, що становило 55,3% їх загальної кількості. Найбільш активними були виборці Чернігівської, Полтавської і Катеринославської губерній, яких прийшло до виборчих дільниць 76,3%, 73,8%, 67%, відповідно. Найменшу зацікавленість у результатах виборів виявило населення Подільської і Херсонської губерній, там прийшло голосувати лише 31,7% і 45,9% виборців, що, можливо, було пов'язано з дуже низьким рівнем освіти селян, у першому випадку, і пасивністю міського населення (яке становило 30%), у другому. Загалом українські партії здобули 5378537 (64%) голосів. Але найбільший успіх українські партії (особливо УПСР у блоці з Селянською Спілкою) мали в аграрних губерніях, здобувши: у Подільській — 88,5%; у Полтавській — 82,6%; у Київській — 80,2% голосів виборців. Цей успіх був пов'язаний як з надіями селянства отримати землю мирним шляхом, так і з прорахунками загальноросійських партій, які майже не мали впливу на українське село. Крім того, загальноросійські партії есерів, меншовиків і кадетів виявили себе противниками української автономії, з якою українське селянство пов'язувало покращення свого економічного становища.

Серед українських партій безумовними лідерами були українські есери, які здобули у блоці з Селянською Спілкою або разом з УСДРП і російськими есерами — 58,2% голосів. Незначна кількість голосів, які здобули УСДРП і УПСФ (107613 і 26066, відповідно), вказували як на незначну соціальну базу цих партій (переважно українське населення міст), так і на прорахунки в передвиборчій роботі.

Після того, як українські соціал-демократи дізналися про попередні результати виборів до Всеросійських Установчих зборів в Україні, вони різко змінили своє ставлення до них. Так, у передовиці «Всеросійські Установчі збори» («Робітнича газета» від 13 грудня) Всеросійські збори вже розуміються тільки як конференція. Всеволодний характер цих зборів партія визнала недопустимим.

«Гра навколо Установчих зборів Росії тільки на руку буржуазії і на шкоду трудящим України» [14]. Це був погляд на Всеросійські Установчі збори досить значної частини партії, яка не бажала зрозуміти, що, віддавши на поталу більшовикам ці збори, вони тим самим ставлять під загрозу скликання Українських Установчих зборів.

5 січня, вранці, більшовики силою зброї розігнали демонстрацію в підтримку Установчих зборів в Петрограді. На цій демонстрації було близько 60 тис. учасників, з яких 10 тис. робітників [15]. Так почалася збройна боротьба більшовиків з демократією. 5 січня 1918 р. о 16 годині Я.Свердлов відкрив Установчі збори Росії і оголосив «Декларацію прав трудячого і експлуатованого народу». Але обраний головою Установчих зборів В. Чернов, заявив, що Установчі збори є єдиною верховною владою Російської держави, чим відкинув домагання більшовиків на визнання влади Рад.

О 5-й годині ранку 6 січня перше і останнє засідання Всеросійських зборів було закрито. В ніч з 6 на 7 січня ВЦВК затвердив декрет про припинення діяльності Установчих зборів.

Різними були відгуки з приводу розігнання Установчих зборів. Так українські соціал-демократи не дуже переживали за це, бо, на їхню думку, російська революція на той час вже перестала існувати як єдиний процес, а поділилася на декілька процесів у різних частинах колишньої Російської імперії з різним соціальним змістом, завданнями і методами революційної боротьби. Тому Всеросійські Установчі збори мали значення лише для Великої Росії і не могли бути дійсним проявом взаємовідносин суспільних сил у межах всієї Росії. З цього лідери УСДРП робили висновок, що розпуск Установчих зборів «...нічого не змінює в нашому політичному становищі» [16]. Вони ніби забули про Всеукраїнський з'їзд Рад, «ультиматум» РНК, Харківський уряд, спільні кордони й історію. Тому у жодному разі не можна було ухилитися від цієї проблеми, роблячи вигляд, що події в Петрограді не стосуються України.

У той час, коли в Петрограді було розігнано Всеросійські Установчі збори, в Україні проходили вибори до Українських Установчих зборів. Специфікою виборів до них було те, що вони проходили в умовах політичного і військового протистояння між Центральною Радою і Народним Секретаріатом.

Але цілий ряд обставин не сприяв нормальному ходу виборів: фінансові проблеми не дозволили багатьом комісіям своєчасно роз-

почати роботу; переважно виборців (три виборчих кампанії поспіль); мало було часу для підготовки виборів; стан громадянської війни. Тому, вибори призначені на 27–29 грудня 1917 р., не відбулися в жодному з округів. Тому на нараді голів окружних комісій (22 листопада) було прийнято рішення про перенесення виборів на 7 січня 1918 року. Вибори відбулися у 6 округах, на які припадало 267 депутатських місць. Головна причина провалу виборів в інших округах була пов'язана з громадянською війною.

УСДРП йшла на вибори окремим списком. Серйозним попередженням українським партіям у їх державницькій діяльності був значний відсоток абсентеїзму, який коливався від 41% на Полтавщині до 84,8% на Херсонщині. Причинами низької політичної активності виборців, порівняно з виборами до Всеросійських зборів, були: невиконання українськими партіями своїх обіцянок, проголошених III Універсалом; невизначеність стосовно долі Установчих зборів як вищого органу влади; більшовицька агітація та збройна боротьба РНК з Центральною Радою; наявність двовладдя; певна невідповідність місцевих органів влади організувати й провести в стислі строки вибори; нестача коштів і друкованих матеріалів для агітаційної роботи; незрозумілість програмних положень українських партій більшій частині населення; зневіра населення в тому, що Установчі збори розв'яжуть усі соціальні й економічні проблеми, тим більше, що люди вже мали сумний досвід Всеросійських Установчих зборів.

Вибори до Всеросійських і Українських Установчих зборів мали для державотворчої діяльності УСДРП важливе значення, оскільки давали змогу: 1) визначитися з рівнем свого впливу на українське суспільство; 2) перевірити відповідність програмних положень з реаліями життя; 3) ознайомити виборців України з різними варіантами розв'язання соціально-економічних, політичних і національних проблем.

Вибори до Всеросійських і Українських Установчих зборів мали в Україні свої особливості. Так, вибори до Всеросійських зборів проходили в умовах, коли лідери УСДРП ще відстоювали принцип федеративного зв'язку з Росією, точно не визначилися з своїм ставленням до більшовиків, а більшість виборців ще покладала певні надії на розв'язання своїх проблем мирним шляхом.

Під час виборів до Українських Установчих зборів змінилися як політична ситуація в країні, так і стан внутрішньопартійного життя. Ці вибори проходили в умовах збройного протистояння

в Україні двох форм влади: національно-демократичної (в особі Центральної Ради) і інтернаціонально-диктаторської (яку репрезентував в Україні Народний Секретаріат, сформований I Всеукраїнським з'їздом Рад у Харкові). Всередині УСДРП під впливом тактичних успіхів більшовиків і посилення їхнього впливу активізувався процес виділення «лівих» груп, які виступили з підтримкою ідеї створення органів влади за класовою ознакою, що перешкоджало цим партіям проводити єдину лінію щодо Установчих зборів під час виборчої кампанії. Негативної шкоди авторитетові українських соціал-демократів серед виборців, заподіяла боротьба угруповань між собою, де використовувалися непарламентські методи. Значно ускладнило ситуацію з виборами і те, що починалися вони в умовах автономної України, а закінчувалися, коли Україна стала незалежною державою, що не відповідало статтям закону про вибори до Установчих зборів УНР. 21 січня 1918 р. Центральною Радою було видано закон про тимчасове припинення виборчого діловодства для попереднього розподілу депутатських місць, щоб скликати Установчі Збори 2 лютого. Але захоплення Києва більшовиками не дало змоги це зробити. Нарком освіти радянського уряду В. Задонський прямо заявив М. Морозу, що «Українські Збори збиратися не будуть» [17].

Після повернення Центральної Ради до Києва, 27 березня у Малій Раді М. Мороз доповідав про стан виборчої справи і результати виборів до Установчих Зборів України. За його словами вибори визнавалися дійсними у 6-и округах, де було обрано 208 депутатів з 303, що давало право Центральній Раді скликати Установчі Збори. 11 квітня було ухвалено скликати Установчі Збори 12 травня. Проте скликати їх не вдалося через гетьманський заколот. 8 липня 1918 р. було видано наказ Гетьмана за № 87 «Про припинення діяльності Головної Комісії по справах виборів до Установчих Зборів УНР» [18].

Коли, після перемоги над Гетьманом, українські партії знову стали до влади, вони відкинули ідею розбудови української держави на загальнодемократичних принципах, як буржуазних, і висунули принцип формування владних установ за класовою ознакою у вигляді Трудового Конгресу.

1. Робітнича газета. Орган УСДРП (Київ). — 1917. — 30 березня.

2. Робітнича газета. Орган УСДРП (Київ). — 1917. — 1 квітня.

3. Наше право — Орган Катеринославського комітету УСДРП. — 1917. — 12 вересня.
4. Робітнича газета. (Київ). — 1917. — 1 жовтня.
5. Робітнича газета. (Київ). — 1917. — 4 жовтня.
6. IV Конгрес УСДРП. — К. — 1917. — С. 4–5.
7. Робітнича газета. — Київ. — 1917. — 29 жовтня.
8. Народна воля. — Орган УПСР і Селянської Спілки. — Київ. — 1917. — 4, 5, 14, 22 жовтня.
9. Вісник Генерального Секретаріату УНР. — 1917. — №2.
10. Вісті Головної Комісії по справах виборів до Установчих зборів УНР. — 1917. — 7 грудня.
11. Закон про вибори до Установчих зборів УНР. — К. — 1917. — 16 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України (ЦДАВО) — Ф. 1133. — Головна Комісія по справах виборів до Установчих зборів УНР. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 403.
13. Известия Подольской Округной по делам о выборах в Учредительное собрание Комиссии. — Винница. 1917. — 28 ноября.
14. Робітнича газета. — Київ. — 1917. — 13 грудня.
15. Рубинштейн Н.Л. К истории Учредительного собрания. Н. Л. Рубинштейн. — М., 1938. — С. 116.
16. Робітнича газета. — Київ. — 1918. — 9 січня.
17. ЦДАВО України. — Ф. 1133. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 365.
18. ЦДАВО України. — Ф. 1133. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 64–70; Боротьба. — 1918. — 8, 12, 25, 31 березня; 13 квітня.

Марина Туник

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

M. Tunik. The national question in the political party's program and activity in the period of the Centralnoy Radu. This is article about decided national questions by political parties for 1917–1918 years. The other researched the problem on the base political program and activity Russian, Judaic and Polish parties.

У статті ідеться про вирішення національного питання політичними партіями в 1917–1918 рр. Проблема розглядається

на основі політичних програм і діяльності російської, єврейських та польських партій.

Проблеми статусу національних меншин та їх взаємодії з корінним населенням привертала увагу дослідників історичних, соціальних, юридичних, партійних проблем. На сучасному етапі слід відзначити праці О. Каргунова, Ю. Римаренка, В. Солдатенка, В. Смолія, Л. Шкляра та ін. Незважаючи на таку багатоманітність робіт тема не стала менш цікавою і вичерпною. Вона є актуальною своїми суспільно-політичними аспектами в процесі становлення демократичного українського суспільства.

На початку ХХ ст. побудова в Україні власної державності вимагала узгодження різного плану проблем, не останнє місце серед яких посідала проблема мирного співіснування поліетнічного складу населення. Центральна Рада, як законодавчий орган, прагнула на основі спільних зусиль всіх національностей побудувати в Україні демократичне суспільство. Для цього було вироблено механізм кооптації представників національних меншин. Поповнення відбувалося через представництво окремих національних партій або організацій, основні з яких визначалися як російські організації, російські соціал-демократи, есери, єврейські партії та польські.

Треба зазначити, що національне питання посідало одне з перших місць при складанні політичних програм. Шлях розв'язання цієї проблеми залежав від інтересів певних соціальних груп виразниками яких були партії.

Російські партії соціалістичного спрямування *РСДРП (м)*, *РСДРП (б)* та *російські соціалісти революціонери* спочатку виступали за відновлення державних прав українського народу, але в подальшому, стали послідовними борцями проти будь-яких прагнень до незалежності.

Підтримуючи унітарну форму державного устрою *меншовики* наголошували на пануванні «буржуазно-націоналістичних тенденцій», які поширювалися на українських землях і таким чином були перешкодою в боротьбі пролетаріату за загальнолюдську культуру [1]. Тобто заважали єдності пролетаріату і мирному співіснуванню всіх народів російської держави.

Незважаючи на це, серед меншовиків допускалася можливість надання Україні автономії, але лише за умови збереження цілісності Росії. Та ця думка не мала значної підтримки в меншовицьких колах. І тому після проголошення Центральною Радою

автономії засвідчино факт порозуміння меншовиків з більшовиками. На ґрунті боротьби проти «шовіністичних вимог Ради» [2], вони були готові поступитися своїми політичними принципами задля збереження цілісності Росії.

Зокрема, одеський комітет РСДРП (о) прийняв резолюцію, що включала наступні позиції: «1) комітет категорично засуджує тактику Ради, спрямовану на насильницьку українізацію неукраїнських областей і, зокрема, Одеси, і передвирішенню форм устрою Російської Республіки до Установчих Зборів; 2) проти дій Ради комітет вважає необхідним повести енергійну боротьбу, координуючи дії революційної демократії в Одесі; 3) комітет знаходить можливим приватну домовленість з більшовиками у спільних діях проти останніх загарбницьких починань Центральної Ради, оскільки одеські більшовики не стають на шлях підтримки петроградського повстання і гасла «Вся влада Совітам», до того ж вони відкрито та рішуче відмежовуються від вище згаданої політики Центральної Ради» [3].

Наступні дії меншовиків вказували на їх чітке переконання у неправомірності прагнень Центральної Ради щодо отримання незалежності українських земель. Вони на практиці підтвердили свої наміри утримавшись при голосуванні за III Універсал та голосували проти — IV Універсалу.

Трохи іншу позицію займала РСДРП (б). Принаймні на папері, припускала вирішення національної проблеми для деяких народів шляхом самовизначення навіть до відокремлення [4].

Та можливість самовизначення народів відкладалася більшовиками на невизначений термін. Обґрунтовували це складними суспільно-політичними умовами, які спонукали згуртувати пролетаріат в боротьбі проти буржуазних тенденцій.

В певний період змагань за владу, щоб дискредитувати Тимчасовий Уряд і мати підтримку, більшовики лояльно ставились до прагнень Української Центральної Ради. Це відбувалось до тих пір, поки Рада не почала законодавчо оформлювати свої вимоги. Реакція Київського комітету партії більшовиків на I Універсал є тому підтвердженням: «Резолюція об Універсалі Української Центральної Ради» свідчила, що Центральна Рада була установою буржуазною й розвивала в своєму універсалі буржуазно-націоналістичні спрямування і хоч підтримується та визнається право націй на самовизначення через референдум, але зі свого боку, Київський комітет підтримує гасло широкої обласної автономії [5].

Це не єдиний факт, що вказує на істинне відношення РСДРП (б) до вирішення національного питання в Україні. Інші постанови містили подібний зміст, зокрема усі дії Української Центральної Ради розглядалися як сепаратистські спрямування, які роздроблюють сили революційного російського пролетаріату [6]. Вбачаючи загрозу цілісності Російської держави більшовики зробили декілька спроб змістити Центральну Раду, але ці спроби не принесли бажаного результату. Тому було вирішено розпочати відкриту проти неї війну [7]. Залишаючись на своїх ідеологічних позиціях РСДРП (б) не шкодувала зусиль для втілення в життя власних переконань.

Партія *російських соціалістів-революціонерів* вирізнялася поміж інших російських партій своєю впливовістю в Україні. Спочатку есери були прихильниками демократичної республіки з широкою автономією областей та общин, як міських так і сільських, використанням федеративних відносин між окремими народами, які знаходились не в братській спілці і були б рівноправними [8].

Але рівноправ'я закінчувалося там, де починались «зазіхання» деяких народів на цілісність Росії. Ідеологи партії, зокрема Н. Брюлова-Шаскольська висловлюючись з приводу національного питання називала утопією роздроблення держави на нації та створення з них незалежних держав. Наприклад, київські есери в жовтні 1917 р. виступали проти скликання суверенних Українських Установчих зборів схиляючись до федеративного устрою без суверенітету для окремих націй [9].

Тактика есерів полягала в протидії запровадженню федерації та автономного устрою України. Будь-які прагнення Центральної Ради до автономії не мали права на існування, і розцінювались, як шовіністичні.

Проголошена незалежність Української Народної Республіки не була ними підтримана. А їхні подальші політичні дії були направлені на відстоювання цілісності російської держави.

Інша російська партія, яка представляла ліберальне крило — *Партія Народної Свободи (кадети)* мала декілька варіантів вирішення національного питання. Через різнобічність поглядів на цю проблему одна частина партії підтримувала прагнення надати автономію народам, які входили до складу російської держави. Інша частина, стояла на позиціях унітарного устрою Росії [10]. Прихильників унітарного державного устрою серед кадетів було більше. І після проголошення Центральною Радою I Універсалу полтавським комітетом ПНС видано відозву: «По поводу действий

Киеской Центральной Ради». Відозви показувала неприхильність кадетів що до дій Ради. Раду назвали шовіністичним органом, який не має прав на такі законодавчі акти. А повноваження у вирішенні національного питання повинні покладатися тільки на Всеросійські Установчі збори [11]. Після проголошення III Універсалу, Центральну Раду звинуватили в передвирішенні волі народів Росії і України вказуючи на те, що Рада не мала повноважень на прийняття даного акту [12]. На засіданні харківського комітету партії було висунуто постанову в якій пропонувалося думській фракції не визнавати Раду та протестувати проти «насильницького приєднання» Харківщини до України визнаючи тільки автономію України.

Та переворот в Петрограді змінив ставлення кадетів до Української Центральної Ради. Вони вирішили взяти участь в Українських Установчих зборах підтримавши Центральну Раду як орган, який бореться з анархією, але суверенітету за Українськими Установчими зборами не визнавалося і вони розглядалися як обласний сейм [13].

Готуючись до Установчих зборів в січні 1918 р. кагети запропонували виборчу платформу в її основу покладені наступні тези: 1) партія завжди буде боротися проти централізму; 2) створення федерації загрожувало існуванню державної міці та міжнародного значення Росії; 3) допускався варіант створення обласної автономії з сеймом, повноваження якого вирішать Всеросійські Установчі збори; 4) культурне самоврядування визнавалося як найкращий шлях розв'язання національного питання [14].

Підсумовуючи наслідки діяльності кадетів з національного питання треба вказати, що їх розробка в даній сфері обмежувалася лише обласною автономією.

Єврейську національну меншину в Центральній Раді представляли Бунд, ОЕСРП та сіоністські організації. Якщо брати їхню тактику в загалом, то на певних етапах, вони підтримували політику Ради в національно-державному будівництві. Принциповим для євреїв був факт створення федерації вільних і рівних, не відокремлених від Російської республіки новоутворених держав.

Як зазначалося в програмі *Бунду* з національного питання, національні суперечки можна звести до мінімуму при федеративній формі державного устрою. Поділ на області проводиться по етнічному принципу, гарантія прав національних меншин забезпечувалася шляхом впровадження персональної національно-культурної автономії [15]. Хоча, такий варіант не був одноставно підтри-

маний верхівкою Бунду. Думки розділилися на дві частини. Одні, виступали за надання «іногородцям» політичних прав, так як національна автономія на основі суто персонального принципу обмежувалася забезпеченням тільки культурних потреб і це б не гарантувало безпеку меншини від зазіхань збоку держави. Інша частина не підтримувала федеративну форму державного устрою, пояснюючи це тим, що заперечувалося існування культурно-національної автономії [16].

Не зважаючи на розбіжності в поглядах, реакція Бунду на перший Універсал Української Центральної Ради була однозначною і втілилася в резолюції, що засуджувала цей документ на підставі піднятих в ньому питань, які розпалюють національні суперечності. Вихід з цієї ситуації вбачався в впровадженні «територіальної автономії» України з забезпеченням прав національних меншостей.

Зокрема, представник партії М. Рафес на засіданнях в Українській Центральній Раді виступав проти федерації так як вона не відповідала уявленню партії про спосіб формування влади. Тому що органи влади повинні формуватися не на основі добровільної угоди між націями, а в процесі «класової боротьби» [17, 18]. Через це федерація не є придатною формою устрою, тому що вона є угодою. Та подальші суспільно-політичні події змусять змінити цю думку.

Переворот в Петрограді скерував Бунд на сторону Центральної Ради, про що свідчить підтримка партією III Універсалу [19]. Хоча вони прагнули зберегти «єдиний російський демократичний фронт», і через це не визнавали суверенітету за українським народом та були проти проголошення незалежності української держави [20]. В документах центрального комітету партії зазначається, що виходячи з принципів права націй на самовизначення становлення Української Народної республіки та існування Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату, як органів крайової влади відповідає вимогам демократії і революції [21].

Але після повалення влади Центральної Ради в Києві, Бунд не підтримав і більшовиків обґрунтовуючи свою позицію «єдиним і нероздільним російським демократичним фронтом». Він підтримав платформу тих російських партій, які стояли за побудову федеративної Росії.

Варіант вирішення національного питання мала і *Об'єднана Єврейська Соціалістична Робітничка Партія (ОЄСРП)*.

На засіданні Всеукраїнського головного комітету партії 3 березня 1917 р. прийнято рішення про політичне самовизначення

національностей, що мало виразитися в: 1) знищенні національних та віросповідувальних обмежень; 2) рівноправ'ї мов; 3) наданні права всім націям організовуватись автономно з метою кращої побудови в межах Загальної Російської Держави своїх культурних та інших справ [22]. ОЄСРП схилилася до створення федеративної демократичної республіки без президента.

В своїх прагненнях до узгодження національних суперечностей прихильно ставилася до поєднання національно-персональної автономії з територіальною. В цьому варіанті вважалося можливим вирішення проблеми екстериторіального єврейського народу. Створивши територіально згуртоване єврейське ядро [23]. Єврейському пролетаріату надавалася роль авангарду єврейської нації, який повинен разом з іншими народами Росії, та в співробітництві з демократіями інших недержавних національностей побудувати демократичну республіку з законодавчим забезпеченням прав національних меншин [24]. Встановлення автономії полягало в територіальному розмежуванні національностей в межах їх етнічного розселення. Тобто створення етнічно-однорідних національно-автономних областей. Територіальний принцип, який був основним, доповнювався персональним: за народностями визнавалося право публічно-правового суб'єкту [25]. Мовою центральних державних установ та взаємодії з національними союзами була російська, а в національно-однорідних областях — місцева мова. Тільки в такій інтерпретації ОЄСРП вбачалося звести до мінімуму міжнаціональні суперечності.

Виходячи з програмних вимог та діяльності єврейських соціалістичних партій спостерігається така тенденція у вирішенні національного питання. Партії марксистського спрямування, такі наприклад, як Бунд спочатку не визнавали право українців на створення автономії, лише під тиском обставин змушений був змінити думку, але ненадовго.

Підтримували українську автономію лише ті партії, які самі прагнули вирішити національного питання для єврейського народу (ОЄСРП) шляхом автономії у складі Росії, чи то, поза її межами.

Окремою політичною силою серед єврейських суспільно-політичних формувань виступали *сіоністські організації*. Вони не підтримували політичну платформу Бунду та ОЄСРП. І вважали, що єврейський народ повинен здобути територіальний осередок на історичній батьківщині — у Палестині. Доки цього не відбудеться, доти євреїв будуть використовувати держави на території яких вони перебувають.

Вирішення свого національного питання сіоністи вважали можливим за умови створення під час виборів єдиного єврейського національного блоку [26]. Мета якого — гарантія здійснення прав євреїв на самоврядування, такий варіант автономії не виключали і для інших національних меншостей, що прагнуть створити власний національний осередок.

Поділ єврейського руху на соціалістичний і несоціалістичний в своїй основі мав розбіжності у вирішенні національного питання, що призвело в подальшому до суперечностей у Центральній Раді [27]. Але ці суперечності після більшовицької окупації змінили ситуацію на політичному олімпі і єврейські сили разом з українськими та іншими зазнали однакової участі.

Польську меншину, яка була третьою за чисельністю населення об'єднали політичні організації соціалістичного, ліберального і консервативного спрямування.

6 березня 1917 р. в Києві відбулося засідання «Об'єднання польських організацій» на якому було обрано *Польський виконавчий комітет на Русі (ПВК)*. Через два дні на засіданні цього комітету прийнято постанову, яка засвідчувала солідарність поляків з іншими народами, що прагнули самовизначитися.

ПВК висував до Центральної Ради певні вимоги: 1) надати представництво польській меншині (5–6%) від кількості членів Центральної Ради 2) створити посаду Генерального Секретаря з польських справ в Генеральному Секретаріаті, а при інших секретаріатах референтів поляків [28]. Та на ці вимоги Центральна Рада не дала відповіді, віддавши місця польській меншини Демократичному Централові. Відповіддю ПВК на такі дії Ради, було видання постанови, що вказувала на часткове представництво меншини в Центральній Раді. І при такому розподілі квот не виражала думку всього польського населення.

Треба звернути увагу, що Центральна Рада не репрезентувала всі політичні сили згідно з їх впливом в суспільстві. Переважна більшість була соціалістичного спрямування. Наприклад, у відповідь на III Універсал Центральної Ради Польський Демократичний Централ підтримав проголошення Української Народної Республіки, але був проти скасування права державної власності на землю та подальшу її передачу народу без викупу. Натомість, у соціалістів цей аспект не викликав жодних заперечень.

Підбиваючи підсумки треба зазначити, що позиції партій національних меншин у вирішенні питання політичного статусу

України не були однозначними. Партії соціалістичного спрямування в своїх програмах виступали за збереження унітарної російської держави та проти перетворення її на федерацію рівноправних народів. Імпонували демократичні підходи Центральної Ради партіям, народи яких зазнали утисків, в першу чергу, євреї. Вирішення прав національних меншин викликало у них адекватну реакцію, і на практиці підтримку діяльності Ради настільки, наскільки це було можливо.

1. Винниченко В.К. Відродження нації. У 3-х тт. — Т. 1. — К., 1990. — С. 107.
2. ЦДАГОУ. — Ф. 265. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 47.
3. ЦДАГОУ. — Ф. 265. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 47–48.
4. Ленін В.І. Повне зібрання творів. — Т. 31, 1962. — С. 439–440.
5. ЦДАГОУ. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 222.
6. ЦДАГОУ. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 33.
7. ЦДАГОУ. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 227.
8. ЦДІАУ. — Ф. 1435. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 72–73.
9. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2-х томах. — Т. 1. — К., 1996. — С. 335.
10. ЦДІАУ. — Ф. 838. — Оп. 2. — Спр. 1075. — Арк. 1.
11. ЦДІАУ. — Ф. 832. — Оп. 2. — Спр. 1092. — Арк. 1.
12. ЦДІАУ. — Ф. 838. — Оп. 2. — Спр. 1092. — Арк. 1.
13. ЦДАГОУ. — Ф. 268. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 127.
14. ЦДАГОУ. — Ф. 268. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5.
15. ЦДАГОУ. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 3.
16. ЦДАГОУ. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 53.
17. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 559.
18. ЦДАГОУ. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 4.
19. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 337.
20. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 53, 70.
21. ЦДАГОУ. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 16.
22. ЦДАГОУ. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 4.
23. ЦДАГОУ. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 3.
24. ЦДАГОУ. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 41.
25. ЦДАГОУ. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 43.
26. ЦДАГОУ. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 226. — Арк. 6.
27. ЦДАГОУ. — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 258. — Арк. 1–2, 4–7.
28. ЦДАГОУ. — Ф. 115. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 10.

Валерій Солдатенко

КОНСОЛІДАЦІЯ КОМУНІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

In this article is introduced the main topic of consolidation of the «left» political movements of Ukraine, the part of them in 1918–1920 were in communist platform, which was one of the main characteristics of civilian rule, the rule of war in their results, the future life in republic.

У статті зроблено спробу проаналізувати процес консолідації лівих політичних сил України, частина яких у 1918–1920 рр. переходила на комуністичну платформу, що стало однією з важливих прикмет громадянської війни, вплинуло на її результати, подальшу долю республіки.

Період громадянської війни вмістив у собі надзвичайно велику кількість подій, різнопланових явищ і різноспрямованих тенденцій та процесів. До числа маловивчених належить досвід об'єднання комуністичних сил, який набував дедалі більшого розмаху й інтенсивності із загостренням революційного протистояння. З одного боку, непрості успіхи більшовиків зумовлювали поступове, але неухильне зростання їх авторитету серед лівих елементів політичного спектру. З іншого, на цей процес впливали дедалі масштабніші зусилля їх суперників, спрямовані на те, щоб будь-якою ціною не допустити перемоги соціалістичних, народоправчих сил.

Подальша перспектива України, масштаби і характер радянського державотворення, налагодження соціалістичного господарювання, культурне будівництво, тобто прогрес у всіх галузях буття суспільства, значною мірою залежали від консолідації зусиль усіх тих, хто прагнув змінити обличчя республіки, забезпечити її революційне оновлення. Крім КП(б)У це були течії і групи, партії націонал-комуністичного спрямування.

Після тривалого негативного (часом, вкрай негативного) ставлення до представників небільшовицької партії керівництво КП(б)У поволі почало розуміти невигоди сектантської, ізоляціоністської політики, реально оцінювати позитивні результати спорадичної на початках співпраці з боротьбистами, враховувати їхній та близьких до них ідейно-політичних течій вплив на маси,

який можна було використати за умови конструктивних компромісів, блоків, координації й об'єднання дій тощо.

Можливо, й не дуже рішуче, однак неухильно більшовики України дозрівали до необхідності коригування своєї лінії щодо можливих партнерів, дедалі вбачаючи в них реальних союзників у досягненні мети, а не загрозу своїм стратегічним планам. Дедалі частіше мова заходила не просто про співпрацю, а й про принципову можливість організаційного об'єднання. Навряд чи в такій еволюції поглядів варто відразу й головним чином вбачати розрахунок на поглинання вчорашніх політичних суперників, підступну тактику їх неодмінного наступного знищення й т. ін., хоча без проявів рішучої боротьби різних партій, таборів практично ніколи не обходилося. Не були винятком, звісно, й більшовики, як втім і їх вчорашні суперники. Однак «хитромудрі» більшовицькі плани заманювання українських комуністів у заготовану пастку — об'єднання (розчинення, знищення) — це очевидне перебільшення й навіть фантазування.

До висновків про бажаність, а то й об'єднання з КП(б)У поступово дозрівали й націонал-комуністичні сили. Недооцінювати їх здатності до самостійного політичного мислення, прийняття аргументованих, розважливих, заснованих на глибокому розумінні сутності суспільних процесів рішень не варто. Їх лідери зовсім не були схожими на недосвідчених, малотямущих дітей, яких легко обдурили негідні, недоброчесні політики-шахраї. Подібний погляд легковажний, поверховий, входить в пряму суперечність з тими ідейними та організаційними тенденціями, якими наповнювалася діяльність національних патріотів і революціонерів.

Слід сказати, що усвідомлення вітчизняною історіографією феномену українського комунізму виявилось дуже непростим і вкрай затяжним процесом, постійно зазнаючи кон'юнктурно-ідеологічних впливів і нашарувань.

За винятком хіба що публікацій першого пожовтневого десятиліття [27], в працях істориків радянської доби і на цю категорію націонал-комуністів повною мірою поширювали кваліфікації структур, з яких вони вийшли — буржуазно-націоналістичні, контрреволюційні, антинародні, підступні, нещирі тощо [23].

Такі ж оцінки домінували і в енциклопедично-довідкових виданнях, що містили окремі інформації про українські комуністичні організації [10]. З вищеперерахованих праць неважко помітити, що як самостійну проблему в концептуально-узагальнюючому плані

історію націонал-комунізму в радянський час науковці не розглядали. Власне, до такого завдання впродовж довгих десятиліть також тільки підходили зарубіжні дослідники та діаспорні автори [20].

Їх напрацювання закумулював і віддзеркалив Дж. Мейс [30]. Приїхавши на початку 90-х років минулого століття в Україну, він оприлюднив висновки своїх досліджень у стислому варіанті в публікації «Український національний комунізм. Трагічні ілюзії» [48].

Співавтором праці виступив М. Панчук, який дещо раніше, в роки горбачовської перебудови, звертався до аналізу ідейно-політичного явища, найменованого «націонал-ухильництвом», і опублікував статті, в центрі яких була доля боротьбиста, одного з провідних діячів КП(б)У середини 20-х років, наркома освіти О. Шумського [57].

Однак у згаданій спільній брошурі впливу М. Панчука на раніше викристалізовану позицію, висновки Дж. Мейса не відчуваються (звісно, цілком ймовірна й еволюція київського історика до абсолютної ідейної солідарності зі співавтором), що й зумовлює відносити оцінки публікації в першу чергу на рахунок заокеанського дослідника.

Як і всі вищеназвані зарубіжні праці, концепція Дж. Мейса базується на «двох китах». По-перше, на апріорному відкиданні будь-якої, навіть гіпотетичної можливості поєднання марксистського вчення з національними інтересами українства. А отже, ще до аналізу праць, документів націонал-комуністів, предметного з'ясування їх поглядів, оцінки мотивацій теоретичних розрахунків і поведінки відразу ж, на перших же сторінках, робиться категоричний висновок — «на генеральне питання — чи можливий симбіоз марксистсько-ленінської ідеології і національних побажань, переважна більшість дослідників винесли свій однозначний вердикт: ні! неможливий!» [48, с. 5].

Полишаючи поза увагою очевидну підміну фактів «грізними» знаками оклику, не можна збентежено не подивуватися сусідній сентенції: «Коли б суспільний розвиток в Україні пішов під проводом українських національних комуністів, то суспільний лад міг би бути демократичним і некомуністичним» [48, с. 3].

Звичайно, фантазуванню меж не існує. Однак сумнівно, щоб те було фаховою функцією науковця. Втім, для Дж. Мейса, судячи з усього, важливо не стільки аргументувати подібні тези (коли ж до того все-таки доходить, трапляються непоодинокі прикрі неточності, помилки, а то й свідомі перетримки [48, с. 9, 10, 17,

20, 27, 28, 39, 40, 42, 43, 48, 60]), скільки перевести розмову на інший об'єкт — «другого кита». Це ідейно-політична, організаційна, непримиренна й терористична за своєю природою діяльність більшовицької, комуністичної партії, її регіонального осередку, слухняного знаряддя — КП(б)У. Саме останні (до них, природно, добираються якомога непривабливіші — аж до образливо-нищівних, характеристики-епітети) унеможливили існування націонал-комуністичних груп, організацій, течій. Нещадно засуджуючи методи боротьби комуністів з тими, хто сповідував відмінні погляди, Дж. Мейс навіть сприйняття комуністичної, радянської платформи, а тим більше вступ представників націонал-комуністичних течій до КП(б)У, подає як сплановану безвихідь, пастку з неодмінним розрахунком на подальше фізичне винищення неординарних особистостей, неспроможних, між тим, передбачити свою трагічну перспективу [48, с. 23, 33, 37, 55].

Якщо навіть умовно прийняти запропоновану логіку, то все одно наявного вітчизняного досвіду («експерименту» — Дж. Мейс) зовсім недостатньо для того, щоб безапеляційно заперечувати, скажімо, теоретичну можливість поєднання в світоглядно-політичних платформах ідейних елементів, яким, зрештою, не іманентна антагоністична взаємоворожість.

Та й практика появи у пізніші десятиліття таких феноменів, як єврокомунізм, національні (шведська, австрійська, німецька, інші) моделі соціалізму, «соціалізму із китайською специфікою» тощо свідчить на користь того, що особистості й сили (і, як видно, достатньо потужні) шукали й шукають шляхів поєднання комуністичного (соціалістичного) вчення, обґрунтовуваних ним моделей суспільного, державного устрою з національними інтересами.

По суті, не здійснивши серйозного аналізу ідейно-теоретичної платформи українського комунізму, позірно вважаючи, що його репрезентанти уособили «трагічні ілюзії», Дж. Мейс, тим не менше, у заключних рядках публікації пов'язує загальновідомі зрушення у національній сфері, у прогресивному поступі українства, передусім, з діяльністю саме того політичного напрямку, історична алогічність, протиприродність якого для нього самоочевидні [48, с. 79–80].

Така суперечлива точка зору притаманна й пізнішим публіцистичним виступам історика, які ввійшли до посмертного видання «День і вічність Джеймса Мейса» [22].

Принагідно можна зауважити, що значно виваженіше підходив до розгляду феномена та його оцінки авторитетний діаспорний

дослідник І. Лисяк-Рудницький, глибокі й аргументовані публікації якого фахівці відносять до розряду історіософських. «Для мене, — писав науковець, — не підлягає ніякому сумніву, що «український комунізм» треба розглядати як частину українського історичного процесу [...]. Моя критика українського комунізму (виходить — *В. С.*) більше із соціальних, устроєвих і загально-ідеологічних, як із національно-самостійницьких позицій. Не сумніваюся, що боротьбисти й укапісти були суб'єктивно не меншими патріотами й самостійниками, як напр., «петлюрівці». Не сумніваюся теж, що для української справи вони зробили, в певних періодах, дуже багато, що були ситуації, коли вони ставали її прапороносцями (Напр., згідно з мою «еретичною» думкою, під час советсько-польської війни 1920 р. правий був не Петлюра, але українські радянські кола)» [41].

Зовсім не претендуючи на оцінку всього новітнього доробку Дж. Мейса, гадається, є вагомі підстави вважати, що згадана вище праця стала простою пропагандою, популяризацією тих постулатів, до яких призвичаїлися зарубіжні вчені в умовах боротьби з радянською історіографією і набули від останньої кваліфікації «антикомуністів», «радянологів» і т. ін. Водночас, заради справедливості слід зазначити: звертання заокеанського науковця до предметного аналізу першоджерел і неупередженої оцінки фактів виводили його за поле жорстко засвоєних штучних схем, дозволяли хоча б частково долати догматичні кліше, стереотипи. В останньому була можливість наочно переконатись і автору цих рядків, коли довелось мати досвід спорадичної співпраці з американським істориком [25]. Разом із тим, прагнення досягти компромісу, за наявності незбігу поглядів, а іноді й полярних уяв та підходів, привели до деяких невиправданих поступок. Самокритичне визнання сумнівності, недоречності останніх стало очевидним у наступному і нині видається виправданим, необхідним.

Вітчизняні історики, які торкаються проблем українського комунізму, продовжують здебільшого «вписувати» феномен у широкий історичний контекст суперечливих процесів 20–30-х років, використовують як достатньо переконливі ілюстрації для відтворення загальної картини наростання тоталітарних тенденцій у СРСР [84].

Під специфічним кутом зору — боротьби за ліквідацію багатопартійності в Україні, а відтак і переважно акцентуючи увагу на зусиллях РКП(б), КП(б)У, радянської влади, спрямованих

проти будь-яких відхилень від «ортодоксії» (тобто більшовизму), в тому числі й українських комуністів, — в останні роки було захищено кілька дисертацій [52].

Виняток становить хіба що достатньо предметне, насичене цінковими підходами й подробицями, бажанням об'єктивно, всебічно розібратися у тонкощах проблеми дослідження В. Огієнка [56].

Невеличкі за обсягом публікації присвячувались окремим течіям українського комунізму [26]. Власне, це були не стільки дослідження, які поглиблювали знання про дуже непростий феномен, скільки спорадичні запозичення (передусім у концептуальному відношенні) з діаспорної літератури, що до того була мало поширеною й маловідомою в Україні. Особливо це впадає у вічі, коли автори намагаються вийти за рамки окремих, скупих коментарів до сюжетів та документів і запропонувати більш-менш узагальнений, комплексний погляд на проблему [28], зокрема і в енциклопедичних виданнях [34] (принагідно можна зауважити, що до першого тому «Енциклопедії історії України» чомусь не потрапив термін «боротьбизм» — очевидно, йтиметься про цю течію в наступних томах, коли дійде до символу «УКП(б)».

Істотного «прориву» не змогли здійснити у цій сфері й ті, хто об'єктом наукового аналізу обрав історію партій, у середовищі яких зародилися й розвинулися течії, які згодом були кваліфіковані як націонал-комуністичні [76].

Певний виняток становить висвітлення функціонування українських комуністичних груп в емігрантському середовищі в 20–30-ті роки [29]. Однак, як відомо, реального впливу на перебіг подій в Україні вони справити уже не могли, залишаючись радше інтелектуальним витвором. Тому аналіз у цьому разі вимушено обмежується ідеологічним зрізом.

Як своєрідний підсумковий на сьогодні (звісно — не остаточний) варіант дослідження феномену українського комунізму в революційну добу 1917–1920 рр. можуть розглядатися публікації О. Любець. Вона займається розробкою проблеми упродовж тривалого часу, поетапно розширюючи масштаби об'єкта вивчення й органічно залучаючи набутки інших авторів [42].

У концентрованому вигляді результати наукових пошуків відбилися в монографії, присвяченій з'ясуванню тенденцій, якими наповнювалося життя українських партій відповідно до суспільно-політичних альтернатив, що виникали в добу національно-демократичної революції [43].

Спеціальний, досить розлогий параграф має назву «Феномен Українського націонал-комунізму через призму еволюції національно-визвольної революції» [43, с. 244–301]. Полишаючи осторонь питання до формулювання («еволюція... революції»), слід сказати, що зібраний і проаналізований автором матеріал становить чималий інтерес та істотно збагачує фактологічну базу осмислення проблеми. Приваблює й «ключ підходу» до тлумачення складних, «неоднolінійних» процесів — народження, формування, функціонування націонал-комуністичних течій і організацій через їх детермінованість об'єктивними й суб'єктивними чинниками (життєвими альтернативами). Гадається, що тут знайдено генеральний стрижень, найголовніший «нерв» унікального явища, який дозволяє не стільки засуджувати його «з порога», а постаратися зрозуміти логіку вчинків поведінки достатньо широкої когорти неординарних українських політичних діячів. Жаль лише, що за першого наближення до розв'язання поставленого завдання автору вдалося не найоптимальнішим чином реалізувати багатообіцяючий задум, збиваючись часом на проторований попередниками шлях, не намагаючись «замахнутися» на те, щоб поколивати деякі стереотипи, які видаються непохитними не стільки через свою обґрунтованість, вираженість, а через широку вживаність, кон'юнктурну доцільність тощо.

Чекати ж відтворення більш-менш повної картини українського комунізму від праці О. Любовець загалом не можна, оскільки вона свідомо вичленовує окремий сегмент, абстрагується від процесів, які відбувалися в КП(б)У, а аналіз явища хронологічно обмежується 1920 роком.

З вищевикладеного зрозуміло, що феномен українського комунізму до цього часу не знайшов свого ґрунтового всебічного вивчення, осмислення, а отже, постає як нагальна потреба заповнення, по суті, «білої плями» вітчизняної історії. Добре розуміючи, що зробити це відразу, якісно, в одній праці, «червоногвардійською атакою» — нереально, свого часу автор зазначеної книги спробував лише «накидати» своєрідні «ескізи» щодо повномасштабного дослідження унікального й непростого вітчизняного явища [60].

Ставлячи завдання поглибити вивчення проблеми, видається принципово важливим подолати застарілі уяви про націонал-комунізм як обов'язково організаційно формалізоване, фракційне явище. Як щось чуже власне комуністичному (інтернаціональному) організму, воно засуджувалось, а заходи, акції проти нього

навіть готові були виправдовуватись у свідомості послідовних прибічників класового підходу.

Ревнителі національних традицій, навпаки, вбачали неприпустиму, ганебну зраду в поведінці тих, хто ладен був з метою компромісу з поборниками соціальних прагнень хоч у чомусь відійти від категоричних, безапеляційних (на практиці вони нерідко доходили до абсолютизацій) наполягань на визначальності національного чинника. Звести до єдиного знаменника погляди подібної різновекторності апріорі неможливо, а висновки й узагальнення завжди будуть для обох ідеологічно конфліктуючих сторін залишатися тенденційними, однобічними, вразливими.

Модернізуючи підходи до феномену національного комунізму, з багатьох позицій видається виправданим розглядати його як природну, зумовлену самим суспільним життям спробу (бажання принаймні) максимально наблизити, органічно поєднати в ідеології, політичній практиці два фундаментальні начала (і не сперечатися з приводу їх переваг чи пріоритетів, тим більше доводити до антагоністичного їх протиставлення, непримиренно ворожих колізій) — плани соціального вдосконалення суспільства, його прогресивного переустрою (концентровано вони представлені в теорії комунізму) з потребами національної самореалізації, всебічного національного розвитку. Адже в житті репрезентанти обох начал, виходячи з різних відправних точок, усе ж, зрештою, ішли назустріч один-одному (звісно, з різними настроями, наполегливістю, темпом, застереженнями й т. ін.) до однієї й тієї самої мети — забезпечення справжнього соціального й національного прогресу кожному окремому соціуму і суспільству загалом.

У такому разі не доведеться, скажімо, зайве мудрувати й вигадувати еkleктичні пояснення (які все-одно залишаються не до кінця переконливими) щодо незбагненності поведінки боротьбистів чи «незалежників», безпорадно копирсатися у пошуках відповідності термінів «шумскізм», «хвильовізм», «волобуєвщина», «скрипниківщина» та ін. загальноприйнятим поняттям «національного ухилу» й т. п. Раз за разом виникає ситуація, коли партійні рішення давноминулих десятиліть або ж засуджуються, або принаймні ставляться під серйозний сумнів. Однак за інерцією тлумачення, кваліфікацію документів, дій українських комуністів намагаються втиснути у систему координат, яка визначена тими ж таки засудженими рішеннями.

Принагідно варто зауважити, що слід відмовитися і від очевидної, зовсім недоречної, однак поширеної тавтології «український національний комунізм». Якщо комунізм український, то, зрозуміло, він уже національний і ніяким іншим бути просто не може.

Узагальнений, «укрупнений» погляд на 1920 р. дає вагомий підстави для висновку, що КП(б)У, яка впродовж 1918–1919 рр. загальною з великою неприхильністю, настороженістю, а то й ворожістю ставилася до всіх своїх політичних суперників, особливо — українських партій, гнівно таврувала їх угодовськими, зрадницькими, антинародними, а в рішеннях I–III з'їздів категорично не допускала жодних зближень із ними, тим більше співдій, під впливом обставин, набутого на 1920 р. досвіду істотно змінює свої позиції. Безперечно, далася взнаки і корекція лінії Москви, втілена в резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919 р.) й ленінському «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним».

В обох документах містилися висновки, що частково витікали і з практики взаємин КП(б)У з лівими течіями українських партій, передусім з боротьбістами, які впродовж 1918–1919 рр. своєю самовідданою боротьбою за народні, національні інтереси здобули собі значний авторитет.

З розвитком подій, які чимдалі виявляли не лише успіхи радянської влади, а й чималі проблеми, породжені, зокрема, очевидними помилками в національному й земельному питаннях, керівництво КП(б)У переконалося в нагальній потребі зміцнення підтримки в різних верствах українського населення. Природно, погляди звернулися, передусім, у бік тих сил, які не просто іменували себе комуністичними, пропонували координацію, об'єднання зусиль, а були достатньо авторитетними в масах.

Вплив лівих українських політичних груп, організацій, течій наростав у міру полівиння мас, котрі з радикалізацією дій дедалі пов'язували надію на припинення безкінечних випробувань, від яких дуже й дуже втомилися.

Ідейно-теоретична робота українських комуністів приводила їх до висновків про об'єктивне переростання національної революції в соціальну (у деяких модифікаціях доповнення першої другою або їх переплетіння), до оцінки останньої складовою якщо не світового, то принаймні європейського революційного процесу, який уявлявся рухом соціалістичним, а то й комуністичним. Спроби затримати Українську революцію лише в національно-

визвольних рамках, відгородитися від поглиблення її соціальних аспектів, відкласти на майбутнє реалізацію соціальних вимог мас розглядались як основна причина поразок попередніх зусиль українства. Так вважали, зокрема, В. Винниченко, А. Річицький, інші націонал-комуністичні діячі [32].

Зокрема, В. Винниченко поспішив написати тритомник «Відродження нації», щоб донести результати аналізу процесів в Україні учасникам революційних рухів, озброїти їх уроками набутого досвіду. Він енергійно відстоював позицію про необхідність якнайтіснішого поєднання соціальних і національних аспектів прийдешньої боротьби, наголошував, що без подолання буржуазного ладу в Україні не доводиться говорити і про повне національне визволення [32]. В. Винниченко писав: «Що повніше буде соціальне визволення, то необхідно тягтиме з собою й повне національне визволення... Бо природа сеї влади, її соціальна суть і завдання необхідно й неминуче ведуть її до найбільш національного розв'язання. Як влада кляс експлуататорських, паразитарних мусить національно поневолювати для можливості поневолити соціально, так влада кляс експлуатованих, працюючих мусить національно визволяти, мусить сприяти й допомагати цьому визволенню, коли хоче найповніше визволити соціально... І з цілковитою певністю можна сказати, що доля відродження й визволення української нації залежить від всевітньої боротьби соціалізму з капіталізмом» [32].

Децо навіть радикальніше підходили до проблеми боротьби та «незалежні»-ліві. Розв'язання національного питання вони ставили в залежність від встановлення соціалістичного устрою. А Хвиля в нарисах з історії УПСР писав: «В боротьбі пригнобленого люду за своє всебічне визволення, національна боротьба (так само як і політична) мусить отже трактуватися як засіб і не застувати собою клясової боротьби: тим більше недопустима підміна нею остаточної мети — встановлення соціалістичного ладу, в межах якого лише можливе здійснення повної, всебічної суверенної волі людини» [62]. Отже, у цьому разі національне питання вмонтовувалося у контекст вирішення загального, соціального питання, тобто підпорядковувалося необхідності його першочергової реалізації.

Водночас, вони були проти сліпого копіювання зразків російських більшовиків, їх революційної практики, що, зокрема, приводило в минулому до селянських повстань проти радянської влади. Предметно аналізуючи причини останніх, представники

націонал-комуністичних уподобань доводили, що до негативних наслідків більшовицької політики можна віднести: ігнорування українських мас, які могли стати помічником у становленні радянського устрою, а натомість нерідко стали його ворогами; поширення в Комуністичній партії люксембургіанських поглядів на питання самовизначення націй; відсутність чіткої визначеності щодо низки нагальних тогочасних питань та розходження між деклараціями і реальними справами; впровадження централізованої моделі управління в Україні за ігнорування українського партійного й державного центрів та українських радянських партій [45].

Надзвичайно важливою специфічною особливістю Української революції, на думку боротьбистів і борьбистів, було яскраво виражене її аграрне забарвлення. Це зумовлювалося економічною структурою України, де значна частка промисловості була пов'язана з обробкою сільськогосподарських продуктів [51]. Україну від Росії відрізняли різні форми землекористування. В Україні домінувала подвірно-спадкова форма землекористування. Тому для впровадження тут комун у сільське господарство, як того вимагали більшовики, не було підстав [66]. З огляду на це, в Україні відмітними були і рушійні сили революції. Так, боротьбисти гадали, що в процесі економічного розвитку в регіоні до початку революції виділилося лише 15% пролетаріату, включно з індустріальним пролетаріатом та частиною сільського пролетаріату. Соціальною силою, що наближалася до пролетаріату, було напівпролетарізоване бідніше селянство, яке становило приблизно 30% населення [50]. У зв'язку з цим боротьбисти вважали, що для досягнення успіху Українська революція повинна спиратися як на сільських пролетарів, так і на напівпролетарів.

Окрім того, всі націонал-комуністи були єдині в тому, що міський індустріальний пролетаріат значною мірою залишався зрусифікованим та ізольованим від сільського пролетаріату. Проте, зокрема, незалежники вважали, що з розвитком подій неукраїнський пролетаріат буде дедалі втягуватися в усі форми життя в Україні, позбавиться пережитків старої Росії та «підє разом з українським народом і пролетаріатом» [80].

Природно, думки націонал-комуністів постійно доторкалися проблем взаємостосунків з радянською Росією. Зрештою, тут пробивали собі дорогу федералістські настрої та концепції, хоча практично всі ліві українські течії виходили з потреби самостійної

і незалежної Української Соціалістичної Республіки. Та розвиток геополітичних процесів, зокрема експансіоністські тенденції, загрози з боку різних інтервенційних сил, об'єктивно штовхали радянські республіки до зближення, згуртування.

Були й дещо ідеалістичні підходи, як у боротьбистів, які дотримувалися думки, що незалежність держави не може бути самодостатньою цінністю й кінцевим гаслом трудового люду в його революційній боротьбі. З огляду на це, а також зважаючи на наближення, як вважали боротьбисти, перемоги комунізму у світі, лише гасло «Всесвітньої Федерації Соціалістичних Республік» задовольняло боротьбистське керівництво [1]. Природним вважалося, що започаткувати таку Всесвітню Федерацію мала Російська соціалістична республіка, перебудована на федералістських засадах [1].

Водночас боротьбисти допускали в короткотерміновій перспективі навіть елементи механічного об'єднання радянських України та Росії, зокрема у військовій сфері. Тривале ж політичне об'єднання двох республік вважалося можливим лише на добровільних засадах, тобто до «червоної республіки» інші суб'єкти мали приєднуватися лише з власної ініціативи. А щоб об'єднання стало реальним, боротьбисти пропонували надати всім членам федерації однакові, досить значні повноваження, а саме — національні республіки мали отримати повну автономію, зокрема, у сфері економіки [8].

За Всесвітню соціалістичну федерацію радянських республік ратували також боротьбисти та УСДРП («незалежні»). Обґрунтовував подібну думку й В. Винниченко [20]. Щоправда, «незалежники» насторожено ставилися до федерації лише двох республік — Української й Російської, зважаючи, що тут гаслом федерації просто маскується прагнення до централізму, підпорядкування України Росії [81].

Хоча українські комуністи були проти радикалізму в проведенні більшовицької аграрної політики, виступали за поступовість, еволюціонізм, вони принципово підтримували курс на націоналізацію землі, політику класового розшарування на селі й запровадження комун.

Природно, що принципово важливим, зрештою, стрижньовим моментом підходів українських комуністів до вироблення політичної стратегії стало визнання необхідності влади рад як державної форми диктатури пролетаріату.

Так, І з'їзд Української Комуністичної партії в своїх рішеннях затвердив програмне положення про диктатуру пролетаріату.

Однак, зважаючи на українські реалії, пропонувалося істотно підвищити в радах роль селянства — основного масиву населення [58]. Близькою була і позиція УКП(б) та боротьбистів [65]. До неї схилилися і закордонні організації українських комуністів.

Таким чином, аналіз найголовніших аспектів ідейно-теоретичних платформ партій і груп українського комунізму дозволяє зробити висновок про те, що вони демонстрували цілком очевидну тенденцію до поєднання ліворадикальних ідей із завданнями національного визволення й розвитку.

* * *

На ситуацію істотно вплинув виступ проти радянського уряду у травні 1919 р. отамана М. Григор'єва, що до того був одним із командирів великої військової частини Червоної армії.

За цих умов КП(б)У вирішила вдатися до компромісних кроків і запропонувала українським радянським партіям, зокрема боротьбистам і боротьбистам, увійти до Ради народних комісарів. Представники обох партій висловили готовність співпрацювати з більшовиками і розділити відповідальність за урядову політику. Від боротьбистів на пленумі ВУЦВК 12 травня 1919 р. із палкою промовою виступив В. Блакитний. «Наша партія вступає до керування державною роботою у надзвичайно відповідальний момент, — зазначав він. — Відповідальність менту вимагає виявлення і повного використання всіх сил пролетаріату і партія дає охоче своїх представників до уряду, щоб розділити всю вагу відповідальності по боротьбі з контрреволюцією, як вона досі ділила революційну роботу» [2]. Далі промовець окреслив основні завдання, які мала вирішувати урядова фракція УПСР (комуністів) — це знищення економічної руїни та втілення в життя принципу фактичної рівноправності національностей [2].

Представник боротьбистів М. Качинський підтримав В. Блакитного: «Усі наші сили ми покладемо на те, щоб усякий прояв контрреволюції, у якій би формі, у якому б вигляді це не було, всі прояви зустрінуть з нашого боку таку ж енергійну відсіч, як і з боку інших радянських партій» [2], — заявив він. Від фракції лівих «незалежних» виступив Биковенко, зауваживши, що хід подій детермінує його партії негайно активно виступити на політичну арену і стати в ряди борців за владу рад [63].

Увійшовши до уряду і тим самим розділивши відповідальність за його політику, ліві українські партії рішуче виступили

проти антирадянських повстань. Зокрема, боротьбисти прийняли звернення «Всім губерніяльним, повітовим і іншим комітетам УПСР(к)», в якому наголошувалося: «Всяке повстання проти сучасного уряду партія рахує ударом в спину міжнародної соціалістичної революції, зрадою радянської України і відданням України на поталу польським, румунським та денікінським бандам... Всякий член партії, котрий піддається провокаційним чуткам і тим виявить свою політичну незрілість, негідний далі носити ім'я члена УПСР(к). Всі такі товариші будуть негайно виключені з партії» [2].

Усі українські радянські партії рішуче засудили повстання отамана М. Григор'єва. Центральні Комітети УПСР(комуністів), УПЛСР(меншості) й КП(б)У видали спільну відозву до українського народу, де М. Григор'єв і його оточення називалися «купкою авантюристів-бандитів і підкуплених наймитів буржуазії», що зрадили інтересам робітників і селян. Крім того, зазначалося, що М. Григор'єв зрадив і партії українських есерів-боротьбистів, до якої «примазався». Відозва закликала «працюючий люд України» скрізь боротися з бандитами і обдуреними ними робітниками і селянами, запевняючи, що радянський уряд України найкраще оборонить його інтереси [15].

Боротьбисти намагалися найшвидше відмежуватися від М. Григор'єва, який вважався членом їхньої партії. Секретаріат ЦК ухвалив: «Отамана Григор'єва вважати зрадником партії й революції, з числа членів Київської організації партії його виключити» [66]. Разом із іншими радянськими партіями УПСР(к) взяла участь у придушенні повстання.

Водночас, українські радянські партії були переконані, що основним запобіжним засобом повстанням має бути не стільки їх приборкання, скільки усунення причин, що їх зумовлювали. Серед останніх називалися матеріальна скрута, економічна руїна, незнання більшістю представників влади місцевих умов, а головне — урядова політика щодо середнього селянства, яке «не вдалося нейтралізувати і втягти в соціалістичне будівництво» [6]. Тому, на переконання українських партій, тактична лінія тут мала бути гнучкою, еластичною: «Ми змушені вживати слово, агітацію — і в крайніх випадках — збройну силу проти несвідомих свого класового місця трудових елементів села і міста» [6]. Підкреслювалося, що зменшити рівень суспільної напруги можна було шляхом задоволення всіх матеріальних потреб трудящих, подолання економічної руїни, виправлення помилок державного апарату,

широким залученням до управлінської роботи місцевих сил робітників і селян [6]. Іншими словами, потрібно було скоригувати урядову політику, наблизити її до місцевих особливостей.

Сподівання на те, що їм вдасться дієво вплинути на здійснюваний курс, головним чином і зумовило входження представників українських партій до радянського уряду. Однак чисельно поступаючись членам КП(б)У, представники українських партій не могли практично нічого істотно змінити. А неузгодженості, суперечності виникали з багатьох питань. Одним із ключових розходжень виявилися позиції щодо об'єднання радянських республік. Більшовики, посилаючись на необхідність боротьби проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, насамперед проти денікінщини, наполягали на максимальному об'єднанні всіх управлінських структур радянських республік і створенні спільних органів керівництва. Українські ж партії наполягали на створенні Всесвітньої федерації радянських республік.

На засіданні ВУЦВК 14 червня 1919 р. під час обговорення питання про форми об'єднання радянських республік боротьбисти запропонували власний проект Декларації ВУЦВК [54]. Визнаючи необхідність об'єднання радянських республік, проект ґрунтувався на тому, що це об'єднання має бути обов'язково федеративним, де кожна республіка буде рівноправним суб'єктом федерації. О. Шумський у своїй промові зазначив, що об'єднання не повинно нагадувати відродження «єдиної, неподільної» [3]. На цьому ж засіданні боротьбисти виступили за створення в Україні власного економічного центру, практично за створення Раднаргоспу України як знаряддя реалізації національного інтересу [3].

Пропозиції боротьбистів підтримали представники інших українських партій. Боротьбист М. Качинський наголосив: «Принцип економічний примушує нас, вимагає від нас об'єднання, але саме об'єднання за принципом федеративним, а не за принципом якогось звільненого від усіх умов голого централізму», який «є зародок, початок найзгубнішого розпаду» [3]. Висловивши критичні зауваження на адресу позиції КП(б)У, М. Качинський порадив спочатку наповнити пропоновану ними федерацію конкретним змістом, бо, на його думку, РСФРР була «лише формою, лише назвою». Представник лівих «незалежних» В. Гукович повторив тезу про Всесвітню федерацію соціалістичних республік. Він також підтримав думку О. Шумського, що перш ніж утворювати єдиний центральний орган, слід виправити помилку щодо використання

національних кадрів в урядових структурах. Однак більшовики, скориставшись чисельною перевагою та підтримкою представників Бунду, відхилили цей проект (26 голосів проти 15) [69].

Іншим документом, який втілював прагнення українських партій наблизити національну політику КП(б)У до місцевих інтересів, став запропонований боротьбистами проект декрету про сприяння розвитку культури українського народу. Стрижньовими в проекті були слова: «зріст культури, особливо на перших порах, немислим поза природнім і вільним розвитком національної стихії певного народу, і шляхи комуністичного інтернаціоналу, яко вищої і найправдивішої форми єдності працюючих мас, лежать не в площі нехтування і пригнічування національних форм, особливо у відсталих народностей, але в необхідності підвищення їх культурного розвитку до рівня більш поступових народностей і злиття їх на високостях міжнародного єднання усіх працюючих» [67].

Однак під час обговорення проекту в колегії наркомосу документ було відхилено.

Незважаючи на невдачі, гострі суперечки, ліві українські партії активно пропагували ідею створення єдиної комуністичної партії, яка б об'єднала всі наявні українські прокомуністичні сили. Звичайно, вони були зацікавлені, щоб до складу цієї об'єднаної партії ввійшла й КП(б)У. Однак більшовики розцінювали подібні пропозиції як небезпечні і ставилися до них з пересторогами, а то й відверто вороже. Тому боротьбисти, які, власне, ініціювали об'єднавчий процес, зіткнувшись із протидією КП(б)У, повернули свої погляди в інший бік.

З кінця червня — початку липня 1919 р. між керівними органами УПСР (комуністів-боротьбистів) і УСДП («незалежних») розпочалися активні переговори щодо можливого об'єднання. Для зближення існували серйозні передумови, насамперед близькість програм і спільність «українського походження» (обидві партії організаційно вийшли з українських соціалістичних партій). Аспект «національного коріння» відігравав, мабуть, не останню роль в об'єднавчому процесі, бо коли йшлося про боротьбистів, обидві партії ставилися до них дещо упереджено, вважаючи їх лише умовно українською організацією.

Результатом переговорів між Центральними Комітетами обох партій стало прийняття в серпні 1919 р. «Акту злиття УПСР(к) і УПСР (н.-л.)». Об'єднання мало проходити на засадах рівноправності; для перереєстрації членів утворювалися комісії з представ-

ників обох партій з правом обоєчного відводу. Новий Центральний комітет створювався шляхом з'єднання Центральних комітетів двох партій. Об'єднана партія отримала назву «Українська Комуністична партія (боротьбистів)», її гаслом став заклик — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» [71].

Ухвалені рішення стали логічним завершенням еволюції лівих течій українських соціалістичних партій, які прагнули поєднання в теорії й практичній діяльності соціальних і національних ідеалів. Звичайно, це наближало їх значною мірою до КП(б)У. Однак залишалися і серйозні перешкоди, подолати які було надто непросто, часом неможливо.

Вважаючи компроміс із національними комуністичними силами більше вимушеним, ситуативним, більшовики водночас ревно ставилися до претензій боротьбистів репрезентувати інтереси широких трудящих мас, зокрема — селянства.

Вони вбачали в них більше конкурентів, аніж принципових спільників, союзників. Відстоюючи інтернаціоналістські орієнтири, КП(б)У схильна була вбачати в підкресленій увазі до національних аспектів суспільного життя тенденції й прояви націоналізму, намагання затушувати, примирити класові суперечності між експлуататорами й експлуатованими.

Таким чином, УКП(б) поставала організацією, яка в добу соціальної революції не готова до послідовної класової боротьби, може у будь-який момент зрадити справжні комуністичні (соціалістичні) ідеали. Звідси інкримінування боротьбистам різних визначень націоналізму — просто «націоналізм», «дрібно-буржуазний націоналізм» і навіть «буржуазний націоналізм».

Щоправда, остання характеристика траплялася рідше, більше в полемічному запалі або в словосполученнях на кшталт того, що УКП(б) «схиляється» або є «захисником» буржуазного націоналізму — природної ідеології експлуататорів.

Водночас, обстоювання чистоти національних поривань породжувало у боротьбистів зворотні претензії до КП(б)У, звинувачення останніх у нехтуванні національними інтересами, принесення їх у жертву соціальним завданням. Себе ж боротьбисти кваліфікували як значно відданіших українській ідеї, а тому й вартих на визнання послідовнішими, почасти єдиними виразниками настроїв українства.

Відзначена мотивація була домінуючою, коли УКП(б) спробувала домогтися визнання партії III Комуністичним Інтернаціоналом.

28 серпня 1919 р. ЦК партії направив до Виконкому Комінтерну «Меморандум», в якому обґрунтовувалася необхідність включення до його складу УКП(б) як провідної течії комунізму в Україні. Партійне керівництво вважало, що визнання Комінтерном комуністичного характеру партії та її прийняття до свого складу означало б визнання її рівноправності з КП(б)У та паритетного її права на участь у формуванні урядової політики.

У меморандумі детально висвітлювалася історія оформлення УКП(б) і містилася розлога аргументація щодо особливостей розвитку України як самостійного національно-економічного організму з власною соціальною структурою і специфічною конфігурацією суспільних відносин (переважно сільська країна — бідняки та середняки становлять більшість населення, а відсоток індустріального пролетаріату не перевищує 15). У документі твердилося, що КП(б)У не має підтримки на селі, а отже «ненавидить усе сільське і українське» [51]. Спроби більшовиків, схильних до русифікації, базувати радянську владу в Україні на міських робітниках, відчужених від села, перешкодили, на переконання боротьбистів, природному курсу Української революції. Помилки КП(б)У в національній сфері, байдуже, а то й зверхнє ставлення до української культури, що найвиразніше засвідчила кадрова політика (присилка на місця людей, зовсім не знайомих з регіональною специфікою) могла подолати лише сила, міцно пов'язана з національними традиціями народним еством. А саме за таку УКП(б) й видавала себе [51, с. 16–22].

Комінтерн не встиг розглянути це питання та ухвалити якийсь рішення з цього приводу до окупації України денікінською армією. З окупацією України уряд Х. Раковського та керівні структури КП(б)У виїхали до Росії. Боротьбисти та інші українські партії разом з більшовицькими осередками пішли в підпілля та організовували повстання проти білогвардійців.

Для реалізації планів вступу до Комінтерну ЦК УКП(б) утворив Закордонне бюро в складі — М. Полоза, Г. Гринька і Л. Коваліва. За дорученням ЦК вони виїхали до Москви задля встановлення контактів із лідерами III Інтернаціоналу. Виконуючи це завдання, члени Закордонного бюро зустрічалися з багатьма діячами Комінтерну і особисто з В. Леніним. Під час цих зустрічей вони ознайомили керівництво РКП(б) зі становищем в Україні, намагалися довести своє розуміння форм і методів радянського будівництва. З метою поширення інформації про Україну вони

підготували випуск журналу «Український комуніст», який планувалося видавати українською та російською мовами (проте вийшов лише один номер у листопаді 1919 р.).

Переговори з керівництвом Комінтерну реальних позитивних наслідків не мали. Перебуваючи ж у білогвардійському підпіллі, організації, діячі, рядові члени КП(б)У і УКП(б) входили в контакти, співдіяли, спільно боролися за революційні ідеали. Користь від того, політичний ефект були достатньо переконливими, що з новою силою диктувало потребу в закріпленні єдності дій та організації на найвищому рівні. Було ясно, що з вигнанням з території України денікінців без урядової коаліції не обійтися. Отже, у грудні 1919 р. розпочалися переговори про шляхи відновлення радянської влади та умови створення нового уряду.

Від ЦК КП(б)У переговори проводили Х. Раковський і С. Коціор, а від ЦК УКП(б) — Г. Гринько і Л. Ковалів. Останні виклали низку вимог щодо входження їхніх партійних представників до складу радянського уряду. Основними серед них були такі: паритетне представництво в уряді більшовиків і боротьбистів; створення окремого економічного та військового центру в Україні [71]. В ході переговорів УКП(б) виступила проти включення до складу уряду боротьбистів, вважаючи, що їх присутність там посилить позицію більшовиків (така думка зумовлювалася оцінкою цієї партії як неукраїнської за своєю суттю). Проте більшовики не зважили на жодну із вимог боротьбистів, запропонувавши їм у складі уряду лише одне місце.

Утім, посперечавшись і повагавшись певний час, боротьбисти 17 грудня 1919 р. пішли на підписання офіційної угоди про міжпартійне співробітництво з КП(б)У. Згідно з угодою УКП(б) мала підтримувати політику більшовиків в Україні відповідно до Програми РКП(б). Вся робота Всеукрревкому підпорядковувалася основному завданню — військовій боротьбі з об'єднаними силами контрреволюції. Тому УКП(б) зобов'язувалася припинити всі спроби, спрямовані на створення «сепаратних військових формувань із бувших партизан» [71].

Аналогічна угода про співробітництво у Всеукрревкомі була підписана в грудні 1919 р. й між КП(б)У та ЦК УПЛСР (борьбистів). 8 січня 1920 р. на об'єднаному засіданні Київських губернських комітетів КП(б)У, УКП(б) і УПЛСР(б) був укладений договір про вступ представників цих партій до Губревкому, який, своєю чергою, зобов'язувався в своїй роботі виконувати директиви

Всеукраєвкому [11]. Підписавши договори про співробітництво, боротьбисти та боротьбисти розраховували на реальну можливість впливу на формування урядового курсу.

Однак підписання міжпартійної угоди не могло вирішити багатовісних питань, породжених революційною добою. Більшовики прагнули до обмеження присутності членів українських радянських партій у органах влади. Так, відповідно до «Тимчасових положень про організацію Радянської влади на Україні» від 22 грудня 1919 р. губернські і повітові ревкоми призначалися Всеукраєвкомом за згодою з губернськими комітетами КП(б)У і командуванням Червоної армії, що істотно обмежувало доступ членів українських радянських партій до ревкомів. У відповідь боротьбисти висунули вимоги негайної зміни ревкомів радами, розраховуючи з їх допомогою забезпечити «самостійну організацію Радянської влади на Україні».

Змінили своє ставлення та тактику щодо КП(б)У і «незалежні» есдеки. Визнавши ще в липні помилковість причетності до повстанської боротьби проти радянської влади, наприкінці 1919 р. вони розпочали переговори з більшовиками щодо можливої легалізації партії та роботи її представників у радянських установах. Офіційна легалізація партії відбулася 13 січня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б), вивчивши попередньо це питання з представниками ЦК КП(б)У та «незалежних» (Ю. Мазуренко), ухвалило визнати партію легальною і навіть виділило їй 150 тис. крб. для налагодження роботи[83].

ЦК УСДРП («незалежних») погоджувався на союз з більшовиками за умови офіційного визнання вищими органами влади радянської України і Росії незалежності Української соціалістичної республіки, дотримання цього курсу, передусім у національній і економічній політиці. Принципового значення надавалося проголошенню української мови як державної. Для створення єдиного військового фронту пропонувалося на паритетних засадах організувати союзну Реввійськграду з повноваженнями верховного командування щодо усіх діючих сил обох республік. Реввійськграда мала отримати право на встановлення загальних принципів формування армії, вироблення плану її постачання тощо. В економічній галузі передбачалося створення союзної Ради народного господарства, яка обиралася б з'їздами останньої і затверджувалася ЦВК рад України і Росії. До компетенції Союзного радгоспу мало б входити вироблення загального плану розвитку

виробництва, координації дій республіканських раднаргоспів, керівництво зовнішньою торгівлею, фінансовою політикою, транспортом та зв'язком. Поряд з цим, незалежники наголошували на тому, що визнання незалежності республік зумовлює їхню самостійність у міжнародних відносинах [72].

Паралельно з переговорами про легалізацію керівництво партії вживало ряд заходів щодо створення на базі своїх організацій Української комуністичної партії. На їхню думку, така назва повніше відповідала суті партії, яка фактично вже давно перейшла на комуністичні позиції.

Наприкінці грудня 1919 р. у «Червоному прапорі» від імені Організаційного комітету Української комуністичної партії з'явилася відозва до всіх партійних організацій про скликання з'їзду для створення УКП. Комітетом було запропоновано для обговорення «Проект програми УКП», вироблений А. Річицьким і М. Ткаченком. Повідомлялося також, що Київська і Харківська організації «незалежних» вже оголосили себе організаціями УКП [77].

Установчий з'їзд УКП відбувся 22–25 січня 1920 р. Крім членів УСДРП («незалежних»), на з'їзді були присутні й представники правого крила боротьбистів і «федералісти» з КП(б)У, які також увійшли до складу УКП.

Від Оргкомітету УСДРП («незалежних») з'їзд відкрив М. Авдієнко, головував А. Річицький. Почесними головами обрали М. Ткаченка, як одного з основних теоретиків партії, та В. Шахрая, як ідеолога українського націонал-комунізму. Пізніше з'ясувалося, що на час відкриття форуму їх не було вже в живих — М. Ткаченко помер від тифу, а В. Шахрай був розстріляний денікінцями на Кубані. Почесними головами були також обрані В. Ленін і голова Комінтерну Г. Зінов'єв, яким делегати надіслали вітальні телеграми [75].

Після доповідей з місць та Організаційного Комітету делегати з'їзду ухвалили розпустити всі організації УСДРП («незалежних») і встановити назву «Українська Комуністична Партія» [75]. Організаційне оформлення партії регламентувала «Резолюція про організаційному питанню», згідно з якою після розпуску первинних осередків протягом одного місяця необхідно було провести перереєстрацію всіх членів, а все майно передати до УКП [75, арк. 9].

З'їзд розглянув також питання щодо прийняття програми партії, окреслив основні напрями партійної тактики та заслухав доповідь про поточний момент. На політичній арені України з'явилася ще одна комуністична партія.

Аналіз ухвалених з'їздом резолюцій та програми УКП свідчить, що політична доктрина новопроголошеної партії принципово не відрізнялася від її попередниці — УСДРП («незалежних»), яка фактично стояла вже на комуністичних позиціях, визнавала необхідність всесвітньої комуністичної революції, диктатури пролетаріату та влади рад. А отже, нова назва просто більше відповідала сутності партії.

У програмі зазначалося, що завданнями УКП є: «боротьба за повалення буржуазного панування і встановлення диктатури пролетаріату на всьому світі і переведення її на Україні в форму Української Соціалістичної Радянської Республіки; змагання і праця над дійсним переведенням в життя принципу пролетарської демократії на Україні, над правильною організацією рад робітничих і селянських депутатів, яка вимагає активної участі широких мас працюючих в державному будівництві, з необхідністю для цього постійного підвищення рівня культурності, організованості і свідомості мас» [61].

Щодо національно-державного статусу України УКП також залишилася на позиції своєї попередниці, висловлюючись за «незалежність і самостійність економічного й політичного порядкування Української Соціалістичної Радянської Республіки» [61]. Поряд з'явилася теза про те, що партія обстоює необхідність тісного союзу і співробітництва Української радянської республіки з іншими радянськими республіками «як в цілях оборони й наступу насамперед супроти буржуазних держав, так і в цілях використання економічних сил кожного національно-економічного організму на допомогу внутрішній будові інших, виходячи тут з інтересів комуністичного будівництва цілої людськості» [61]. Отже, УКП дещо «пом'якшувала» самостійницьку позицію попередників, визнаючи необхідність союзу радянських республік, однак, на відміну від боротьбистів і борьбистів, партійна програма не містила тези про Всесвітню радянську соціалістичну федерацію.

УКП заявила про свій інтернаціональний характер, визнаючи «як необхідну умову належного переведення комуністичної революції, об'єднання і зближення в спільній революційній боротьбі супроти капіталістів і поміщиків пролетарів і напівпролетарів різних націй як в межах України, так і в міжнародному масштабі» [61].

Важливим положенням програми стала теза про активну освітню політику влади, яка, на думку укапістів, має полягати

у підтримці національних культур, в першу чергу української, як культури переважної більшості населення республіки. Щодо мовного питання було зазначено, що вживання української мови повинно поширюватися на всі державні установи [36].

Значної уваги на з'їзді було надано земельному питанню, політиці в українському селі. Виходячи з марксистського положення про поглиблення соціалістичної революції шляхом класової боротьби через класову диференціацію, «в цілях захоплення влади пролетаріатом як у місті, так і у селі», спеціальна резолюція підкреслювала, що на селі УКП ставить своїм завданням «розкол селянства, внесення в його ряди класової боротьби і загострення її до стану громадянської війни», а саме — «одірвання сільської голоти і середнього незаможного селянства з під впливу куркулів» та організацію комітетів бідноти (комбідів).

Укапісти підтримали ідею об'єднання всіх комуністичних партій і створення однієї комуністичної партії України. Установчий з'їзд доручив ЦК вжити для цього всіх можливих заходів, насамперед, для об'єднання з КП(б)У та УКП(б). Однак в основу об'єднання мали лягти програма і назва УКП [74]. Висунуті умови з самого початку робили перспективу об'єднання проблематичною, бо більшовики, маючи значно міцніші позиції, нізащо не згодилися б їх здати.

Отже, на початку 1920 р. в Україні існувало три українські партії, які вважали себе комуністичними і претендували на владу разом із КП(б)У. Найвпливовішою серед них була УКП(б). Вона розглядалася більшовиками як серйозний конкурент.

В історіографії називаються різні цифри чисельності боротьбистів — найчастіше від 5 до 15 тис [54]. Гадається, є істотні підстави для сумнівів щодо істинності обох наведених крайніх позначень. Водночас, навряд чи виправдано беззастережно згоджуватися із пропозиціями І. Майстренка за типову брати чисельність Кобилякської організації (до якої він сам належав) і перемножувати її на загальну (наближену) кількість осередків [46]. Принагідно варто зазначити, що на спеціальне дослідження заслуговує не надто зрозумілий, логічно суперечливий епізод з поведінкою так званих кобилякських комуністів. Очевидно, що мемуарних свідчень одного І. Майстренка [46, с. 52–67] для з'ясування питання замало, а інших документів просто бракує. Небездоганими, як на умови існування партії, слід вважати і підрахунки, зроблені О. Любовець на основі модусу представництва на загальнопартійній

конференції [43]. В обох випадках підсумковий результат занижується. Якщо не погоджуватись і з завищеними неофіційними даними, то, мабуть, це той випадок, коли істина ближча до середини — до 10 тисяч.

* * *

Після повного звільнення території України від білогвардійців КП(б)У шукає шляхи обмеження впливу і поглинання боротьбистів. Цей процес керувався з Москви і знаходився під особистим контролем В. Леніна. В лютому 1920 р. ним був написаний «Проект резолюції про українську партію боротьбистів», в якому, зокрема, зазначалося: «Визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму, що просто на руку білим і міжнародному імперіалізму...»

Усю політику треба вести систематично і неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається в недалекому майбутньому. Для цього не пропускати жодної провини боротьбистів без негайного і суворого покарання. Особливо збирати дані про непролетарський і найбільш ненадійний характер більшості членів їх партії. Момент ліквідації визначити через короткий строк, момент буде встановлений Політбюро і повідомлений Укрревкомові» [40].

Починається, по суті, антиборотьбистська кампанія, яка приводить до усунення членів УКП(б) з посад, що ними обіймалися, до звинувачень їх у контрреволюційності. Однак ще більше значення для підриву позицій боротьбистів мала відмова у прийнятті їх до Комінтерну. А мотивувалося це тим, що вони відступали і в теорії, і на практиці від принципів комунізму. В резолюції з цього приводу зазначалося: «Бажання створити на Україні другу паралельну партію ВККІ не може розглядати інакше, як спробу розколоти ряди трудящих» [38].

Така відповідь міжнародного комуністичного центру унеможливила подальше існування партії. Вважаючи себе комуністами за переконаннями, боротьбисти не могли не виконати рішення Комінтерну. Певною мірою цьому сприяв і поширений серед боротьбистів погляд щодо недоцільності розпорошування комуністичних сил в Україні та необхідності створення єдиної Комуністичної партії. До того ж, керівництво партії побоювалося проголошення їх «зрадниками комуністичної революції», тоді як прийняття рекомендації Комінтерну щодо організаційного

вступу до КП(б)У залишало надію впливати на політику урядової партії та планів українізації КП(б)У зсередини.

Загальна партійна конференція УКП(б) 14–20 березня 1920 р. ухвалила постанову про саморозпуск партії та організований вступ до КП(б)У.

Звісно, розв'язання такого непростого питання було неможливе без відповідної реакції, дій з боку КП(б)У. Як відомо, паралельно із конференцією боротьбистів у Харкові працювала й IV конференція Компартії (більшовиків) України (17–23 березня). Під час розгляду питання про ставлення до інших партій (воно вже стало традиційним для форумів більшовиків) Х. Раковський зробив інформацію про результати переговорів з представниками УКП(б), внаслідок чого було ухвалено прийняти боротьбистів у ряди КП(б)У. «Я не сумніваюсь у тому, — заявив Х. Раковський, — що боротьбисти, ввійшовши до нашої партії, поступово будуть асимільовані. Я не сумніваюсь, що серед них є товариші, з якими ми довго працювали, яких ми дуже добре знаємо, які є цілком надійними товаришами і добрими комуністами. Я не сумніваюсь, що в цілому наша партія виграє, якщо в неї віллються елементи, які добре знають українське село» [82]. Порівняно менше місця було відведено аналізу стосунків з течією «незалежних» в УСДРП, які стали основною базою для утворення УКП, а співпраця з ними уявлялася бажаною. На конференції від КПУ з вітанням виступав Фідровський.

Ухвалена резолюція (лише один голос було подано проти, і 6 — утрималось [82, с.166]) відбила наведені підходи (за формою — тези ЦК КП(б)У), затвердила угоду між Центральними Комітетами більшовиків і боротьбистів, передала ЦК КП(б)У, як матеріал, побажання щодо підстав входження боротьбистів у КП(б)У: ліквідація у найкоротший строк усіх керівних органів, закриття періодичних видань, відмова від антибільшовицьких кампаній під час виборів до рад, прийом здійснювати не колективно (цілими організаціями), а персонально [82, с.168]. Після цього з вітальною промовою, зустрінutoю громом оплесків, виступив один з лідерів УКП(б) В. Блакитний (Еллан). Пристрасне слово-відповідь виголосив Х. Раковський, а В. Блакитного тут же запросили до президії конференції.

20 березня відбулося спільне засідання IV конференції КП(б)У і конференції УКП(б), делегати якої у повному складі (близько 100 чоловік) прийшли до більшовиків. Оскільки було ухвалено

саморозпустити партію боротьбистів, тих, хто прийшов, іменували вже «колишніми боротьбистами». Членів президії конференції УКП(б) запросили до президії конференції КП(б)У.

Прозвучали дуже зворушливі промови. Х. Раковський, вітаючи принциповий крок української комуністичної течії, під бурхливі оплески заявив: «Ми раді, що ви в інтересах революції прийшли до нас, не як переможені, прийшли до нас як товариші за усвідомленням революційного обов'язку, ми раді, що віднині на Україні повинна існувати єдина комуністична партія комуністів-більшовиків» [82, с. 276].

Подібним був і тон виступу представника керівництва колишніх боротьбистів О. Шумського: «...Сьогоднішній день в історії Української революції є, можливо, день найвеличнійший зі всіх... До цього часу ми, переважно представники селянської бідноти, йшли разом, але не йшли в ногу, а з сьогоднішнього дня ми будемо йти в ногу під спільною командою» [82].

Тепло вітали об'єднавчий акт від імені Виконкому III Інтернаціоналу Ж. Садуль, від імені комуністів Західної України — Сіак, від імені польських комуністів — Ф. Кон [82, с. 279–282].

Аплодисментами зустріли делегати виступ Й. Сталіна (він не лише представляв ЦК РКП(б), а й був офіційним делегатом конференції), який, зокрема, сказав: «Вітаю від імені ЦК КП Росії об'єднану конференцію з примноженням своїх сил, з надією, що маси, які йдуть за вами, йдуть віднині зімкнутими рядами проти зовнішніх і внутрішніх ворогів» [82]. Цікаво, що Й. Сталін назвав конференцію об'єднаною (тобто УКП(б) й КП(б)У), що, зрештою, було правильною і прикметною констатацією реального факту.

З особливими почуттями говорив Й. Сталін про приєднання до Компартії України колишніх боротьбистів і в заключній промові на конференції. «Я вважаю, — наголосив член Політбюро ЦК РКП(б), — що партія в цілому набула великого багатства. До цих пір наша робота на Україні кульгала, кульгала безумовно, бо вона цілком жила в міському пролетаріаті, на 9/10 носила характер роботи у містах... — Боротьбисти — це така партія, яка живиться соками села... Тільки тепер, після злиття з нашою партією тов. боротьбистів, тільки тепер у нас буде могутній союз пролетаріату міста і села. Він може бути на ділі здійснений, а ви самі знаєте, що цей союз основа всієї могутності, всієї сили федеративної республіки і Української особливо. І ось із цим фактом я маю честь привітати вас. Ви одержали від долі бажане. Я б хотів,

щоб конференція з гідністю оцінила наших товаришів і через них провела органічний нерозривний зв'язок з селом, об'єднала роботу пролетаріату міста і села» [82, с. 441–442].

IV конференція КП(б)У надала право 18 представникам колишніх боротьбистів брати участь у роботі форуму комуністів України з ухвальним голосом. Був також обумовлений порядок індивідуального прийому частини боротьбистів до КП(б)У. На IX з'їзді РКП(б) В. Ленін так оцінив тактику більшовиків щодо партії боротьбистів: «Це — питання надзвичайно складне і велике, і я думаю, що в цьому великому питанні, де потрібне було маневрування, і дуже складне, ми вийшли переможцями... Ми обіцяли боротьбистам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику. Таким чином, ми довели, що у нас ні найменшої нетерпимості немає. І що ці поступки зроблені цілком правильно, доводиться тим, що всі кращі елементи боротьбистів увійшли тепер у нашу партію. Ми цю партію перереєстрували, і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній т. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникли з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв» [40, с. 253–254].

Рішення КП(б)У і УКП(б) почали втілюватись у життя. Орган ЦК КП(б)У «Комуніст» 27 березня 1920 р. повідомив про саморозпуск партії боротьбистів і запропонував усім її членам вступати до своїх лав.

На місцях створювалися спеціальні комісії з представників УКП(б) і КП(б)У з метою проведення цього рішення в життя [9]. Точних даних про кількість членів УКП(б), які перейшли до КП(б)У, немає. На XII з'їзді РКП(б) у 1925 р. М. Скрипник у своїй доповіді назвав цифру 4 тисячі чоловік [21]. І хоча в історіографії висловлюються сумніви щодо наведених відомостей [24, с. 288], гадається, вони не мають під собою переконливої аргументації, побудовані більшою мірою на припущеннях. А отже, як орієнтир, дані М. Скрипника видаються загалом прийнятними, вірогідними. Адже на VI конференції КП(б)У в грудні 1921 р. Г. Петровський зазначив у своїй доповіді, що лише на відповідальних посадах в КП(б)У та державному апараті працювали 554 колишні члени УКП(б) [54]. І це після партійної чистки, в ході якої з рядів КП(б)У було виключено 22,5% членів.

Зважаючи також на тогочасну міжпартійну ситуацію, можна впевнено стверджувати, що більшовики нізащо не допустили б таких пропорцій у керівництві, за яких вихідці з партії учорашніх конкурентів, якщо не в повному складі, то дуже високим, переважаючим більшовиків (навіть відносно) відсотком щодо загальної кількості були б представлені у політико-державному провіді. Та й тактика КП(б)У у своїй глибинній суті була спрямована на те, щоб повернути на свій бік низи боротьбистів, відірвати їх від верхівки, якій абсолютної довіри не було, а до значної частини з них ставилися з чималою підозрою.

Звичайно, були й ті, хто користувався високим авторитетом та повагою. У складі тимчасового ЦК КП(б)У (обраний на конференції був, як відомо, розпущений), затвердженому 5 квітня ЦК РКП(Б), з 13 членів двоє (В. Блакитний і О. Шумський) належали до недавнього керівництва УКП(б). О. Шумський 15 квітня 1920 р. був обраний до Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У[82]. В. Блакитний завідував у Центральному Комітеті відділом по роботі на селі.

До складу губернських і повітових комітетів КП(б)У за цією ж директивою вводилося по два колишніх боротьбисти. Один із них завідував відділом по роботі на селі і вважався заступником голови комітету, а другий завідував відділом просвіти [37].

Після зникнення як єдиного цілого УКП(б) з політичної арени І. Майстренко виділив чотири наступні групи.

Перша: «Прийняття до КП(б)У чотирьох тисяч боротьбистів — це був високоідейний революційний елемент, який у більшовицькій партії відразу посів провідні становища. Навіть і після того, як цей елемент «розігнали», багато з цих людей залишилося на видатних постах в центрі і на місцях. Саме цей елемент дав можливість КП(б)У переключитися в 20-х роках на українізацію. Взагалі боротьбисти дуже посилили склад КП(б)У і сприяли зростові її кадрів та наближенню їх до української дійсності», а також «відігравали в КП(б)У і в УРСР видатну роль аж до чистки 1933 року» [47].

Друга частина, близько 3 тис. осіб, перейшла незабаром до УКП (укапістів).

Третя, значно більша частина (майже половина) переважно рядових членів партії на місцях, просто припинила активну політичну діяльність, хоч і зоставалась прибічниками радянської влади.

Четверта, незначна частина колишніх боротьбистів, продовжувала свою діяльність окремими групами і в часи радянсько-

польської війни займала антирадянські позиції, потрапивши як ватажок «куркульського бандитизму» в поле зору чекістів і зазнавши репресій [47].

Разом із тим, сучасні дослідники партійної історії зазначають, що поширені уяви про те, що охоронні органи зіграли значну роль у ліквідації УКП(б), не відповідають дійсності. Подібні факти в той момент були одиничними, а значна частина боротьбистів, навпаки, стали активними співробітниками ЧК [17].

Дуже близькою до КП(б)У була й Українська партія лівих есерів боротьбистів — УПЛСР(б). Її ідейні засади не мали таких різких відмін від більшовицьких, як у боротьбистів. Члени цієї організації тягнулися до КП(б)У, вступали в коаліційні радянські органи [17, с. 134–137].

Відомо, що боротьбисти зіграли значну роль у спільній з більшовиками боротьбі проти денікінщини за відновлення радянської влади в Україні. Вони керували багатьма збройними повстансько-партизанськими загонами, особливо на Півдні України, входили до лав Червоної армії. Так, боротьбисти керували значними за чисельністю партизанськими загонами в кількох повітах Катеринославської і Харківської губерній, а також — на Одещині та Херсонщині. Відомо, що боротьбисти зіграли велику роль у створенні та діяльності Баштанської республіки, а також у Висунському повстанні, де був створений Раднарком на чолі з боротьбистом Ф. Юхименком, який незабаром всупив до партії більшовиків [17, с.137].

Коли навесні 1920 р. в Україні йшов інтенсивний процес встановлення радянської влади, чимало боротьбистів за власним починком почали переходити до лав КП(б)У.

Звісно, не можна не враховувати, що між боротьбистами і більшовиками існували й серйозні розбіжності. Так, лідери боротьбистів В. Качинський, М. Алексеев, Є. Терлецький, визнаючи радянську владу, відверто протиставляли диктатурі пролетаріату «диктатуру трудящих, трудових класів». Вони також засуджували підпорядкування наркоматів УСРР московському центру тощо. Але це не заважало їм проводити політику на об'єднання з більшовиками.

3 березня 1920 р. ЦК КП(б)У в присутності членів ЦК партії лівих боротьбистів Є. Терлецького і В. Смолякова розглянув питання про подальші стосунки цих двох партій і вирішив ввести представника боротьбистів до складу Раднаркому України, за умови, що партія боротьбистів буде брати активну участь у радянському будівництві. Тим самим партія боротьбистів ставала «правлячою, радянською».

Тому цілком закономірно, що саме навесні 1920 р. в середовищі борьбистів, особливо їх лівої верхівки, значно поширилися погляди на те, що вже настав час для об'єднання з більшовиками, здійснивши при цьому ліквідацію своєї партії на основі її «само-розпуску», та організованого вступу до КП(б)У.

Звичайно, остання чутливо й гнучко реагувала на такі тенденції. На IV конференції КП(б)У Х. Раковський, доповнюючи доповідача Я. Яковлева (Епштейна), наголосив, що, на відміну від боротьбистів, у борьбистів відсутнє міцне антирадянське правє крило, вони не претендують на виняткову роль своєї організації. У прийнятій конференцією резолюції містився заклик до борьбистів рішуче рвати з народницьким минулим і переходити на комуністичну платформу [82].

Це було, по суті, запрошення до вступу в КП(б)У. Уже в квітні 1920 р. в керівних колах борьбистів почалося жваве обговорення питання: входити, чи ні, до лав КП(б)У, що значно прискорило внутрішню диференціацію серед борьбистів, різко посилило ліве крило партії, яке розгорнуло кампанію за самоліквідацію партії і вступу до КП(б)У.

25 квітня відбулася Рада УПЛСР(б), яка констатувала, що, беручи активну участь у соціалістичній революції, партія і в програмному, і в тактичному відношеннях все ближче підходила до КП(б)У. За таких умов, на думку учасників Ради, конкуренція двох радянських партій ставала дедалі шкідливою для справи соціалістичної революції, а будь-яка спроба створення паралельного комуністичного центру трактувалася як «контрреволюційна» [82]. Таким чином, одностайно було вирішено питання про «необхідність самоліквідації партії» і взято курс на підготовку вступу до КП(б)У. В постанові Ради партії підкреслювалося, що «в процесі революції соціалістичне народництво не тільки зазнало організаційного краху, але й остаточно втратило свою ідеологічну програмну єдність». Разом з тим Рада вказувала на велике зростання впливу КП(б)У серед трудового селянства, вбачала саме в цьому головну вимогу для курсу партії на самоліквідацію й вступу до партії більшовиків [82].

Рада партії запропонувала розглянути це питання у всіх місцевих парторганізаціях. Розгорнулася широка дискусія. ЦК розіслав циркулярний лист до всіх губпарткомів, в якому наполягав на необхідності самоліквідації і вступу до КП(б)У. При цьому ЦК партії борьбистів пропонував місцевим парторганізаціям підтримати рішення Ради.

Хоча в місцевих партійних організаціях таке рішення не знайшло одностайної підтримки, привело подекуди навіть до серйозного спротиву[24], більшість ЦК наполягла таки на своєму. Останнім кроком на шляху самоліквідації партії боротьбистів став IV з'їзд УПЛСР (боротьбистів), який відбувся 15–18 липня 1920 р. в Харкові. На з'їзд прибули 82 делегати від парторганізацій Харківської, Катеринославської, Донецької, Полтавської, Чернігівської, Одеської, Миколаївської, а також Києва та Поділля [13].

На з'їзді з доповіддю виступив один з лідерів лівих боротьбистів М. Алексеев, який зазначив, що «довгим був шлях від партії Керенського до постановки питання про злиття з комуністами-більшовиками». Зробивши докладний аналіз історії розвитку партії лівих есерів від дрібнобуржуазної революційності до комуністичних поглядів, він переконливо довів необхідність саме тепер ліквідувати свою партію і дружньо влитися до КП(б)У. Доповідач відзначив, що спочатку з ініціативою про злиття партії виступив ЦК партії, але незабаром цю точку зору підтримала «зустрічна комуністична течія партійних низів», і точка зору про злиття УПЛСР з КП(б)У стала тепер «загальнопартійною» [13].

Разом з тим він визнав, що незначна частина партії, переважно з правих есерів, була проти об'єднання і створила навіть своє нелегальне Організаційне бюро, чим внесла розкол в партії. Але в більшості міст — Харкові, Одесі, Миколаєві, Чернігові, Донбасі ця права частина партії не знайшла для себе ніякої підтримки. І тільки у Києві, під тиском з боку правих, була прийнята резолюція, в якій самоліквідація партії і злиття з КП(б)У оголошувалася «актом контрреволюційним» [12]. Але за наполягання ЦК партії незабаром і київська організація прийняла позицію лівих боротьбистів.

Спеціальною декларацією IV з'їзд УПСР (боротьбистів) заявив: «Партія боротьбистів на своїй Всеукраїнській Раді, передбачаючи необхідність в інтересах Соціалістичної Революції злиття з комуністами, поставила питання про злиття перед всіма організаціями партії, і зараз, після декількох місяців внутріпартійної роботи IV з'їзд партії боротьбистів перед обличчям робітників і селян, перед обличчям Революції заявляє, що настав час консолідації всіх революційних сил під прапором Комуністичної партії Більшовиків і постановляє — влитися в Комуністичну партію» [14].

Згідно з постановою з'їзду мав бути оголошений розпуск партії і перехід її членів до КП(б)У з урахуванням боротьбистського

стажу. Для реалізації цього рішення делегати обрали Центральне ліквідаційне бюро у складі Є. Ганенка, М. Алексеєва, В. Зеленина. В губерніях і повітах створювалися ліквідаційні трійки, до складу яких входило по два представники комуністів і одному представнику боротьбистів. Термін переходу визначався у три тижні, але не пізніше 1 вересня 1920 р. [14, 30 липня].

Схема самоліквідації партії значною мірою повторювала варіант, за яким саморозпускалася УКП(б). Однак, на відміну від останньої, партійний з'їзд УПЛСР(б) не поставив крапку в питанні ліквідації партії. Противники цього зробили спробу зберегти партію, консолідуючи своїх прихильників, або відновити діяльність місцевих осередків і продовжити її існування. Обране напередодні з'їзду Центральне організаційне бюро не саморозпустилося, а навпаки, активізувало свою роботу. Осередкам, навколо якого скупчувалися всі незадоволені рішенням з'їзду, стала Київська організація, а її рупором і далі залишалася «Борьба».

Утім, противники об'єднання з КП(б)У не змогли досягти скільки-небудь вагомих результатів і, зазнаючи масованої ідейної критики та адміністративного тиску з боку органів радянської влади, або припинили діяльність, або влилися в лави КП(б)У [14].

Точних даних щодо кількості боротьбистів, які перейшли до КП(б)У, немає. Найчастіше в історіографії наводиться цифра 7700 членів на початок 1920 р. [16]. Є в історіографії й припущення, згідно з якими чисельність партії сягала 10–11 тис. [17, с. 134–135]. Проте більш вірогідними виглядають підрахунки О. Любовець, за якими чисельність партії перед її об'єднанням з КП(б)У не була більшою за 2–3 тисячі чоловік [42]. Сталося це, зокрема, через мобілізацію значної частини боротьбистів на польський фронт, а також природного відтоку партійців через фактичну кризу в організації [42].

Процес входження до КП(б)У виявився загалом менш болісним, ніж у боротьбистів. Представники боротьбистів були введені до ЦК КП(б)У — Є. Терлецький — членом, а М. Алексеєв — кандидатом у члени ЦК. На місцях відбувся аналогічний процес — колишні боротьбисти поповнювали губками й мількоми КП(б)У [31].

Отже, в 1920 р. еволюція лівих елементів з колишнього народницького (есерівського) середовища до комуністичної платформи завершилася їх організаційним злиттям з КП(б)У і розчиненням у ній.

Подібний фінал чекав і на УКП, однак до нього дійшли не так швидко. Спочатку на перебіг подій вплинули зовнішньо-політичні

чинники. В умовах польсько-радянської війни між двома партіями була укладена так звана ділова згода у справі співробітництва. Підписання цієї угоди зумовлювалося, з одного боку, неможливістю «прийти до організаційного злиття» через наявність принципових програмних і тактичних розходжень, а, з другого боку, — необхідністю «спільних акцій і ділового контакту в боротьбі з контрреволюцією й імперіалізмом і в соціалістичному будівництві» [31].

Порівняно з УКП(б) і УПЛСР(б), УКП була нечисленною — відразу після установчого з'їзду в січні 1920 р., за даними М. Попова, до її складу входило близько 250 чол. [59]. Однак, незважаючи на нечисленність, укапісти вважали, що тільки вони по-справжньому розуміють особливості комуністичної революції в Україні, а тому виправдано претендують на роль українського комуністичного центру. Тому невдовзі після установчого з'їзду УКП подала заяву до Комінтерну з проханням прийняти її до свого складу.

Делегація від УКП (А. Річицький і М. Авдієнко) 21 травня відвідала голову ВККІ Г. Зінов'єва під час його перебування в Україні і намагалася переконати у доцільності входження УКП до Комінтерну. Однак Г. Зінов'єв відповів: згідно з правилами Комінтерну в кожній країні має існувати лише одна комуністична партія і запропонував делегації викласти позицію партії щодо об'єднання з КП(б)У. Делегати завірили, що одне зі своїх нагальних завдань УКП вбачає у створенні в Україні однієї комуністичної партії через об'єднання всіх комуністичних сил. При цьому вони підкреслили, що такого результату слід домагатися не шляхом простого механічного «вливання», а органічнішим засобом — взаємоподолання обома партіями ідеологічних і тактичних розходжень [79].

Отримавши, по суті, ухильну відповідь від Голови Виконкому Комінтерну, укапісти не поспішали прийняти пропозиції КП(б)У щодо об'єднання на умовах останньої, тим більше, що організації партії почали зростати і на осінь їх чисельність практично подвоїлася. Характерно, що збільшився приток з більшовицького табору. Так, 11 з 85 делегатів I конференції УКП (5–9 серпня 1920 р.) були вихідцями з КП(б)У, в більшості залишивши її ряди в липні 1920 р. [42, с. 296].

Серед тих, хто перейшов у табір укапістів улітку 1920 р., була й група «федералістів» на чолі з Г. Лапчинським. Останній вступив до більшовицької партії ще в 1905 р., був активним учасником процесу об'єднання більшовиків у всеукраїнську організацію

РСДРП — Соціал-демократія України, обирався одним із дев'яти членів крайового партійного центру — Головного Комітету соціал-демократії України. На доповідь Г. Лапчинського «Про владу і державний устрій на Україні» І Всеукраїнський з'їзд Рад (11–12 грудня 1917 р.) проголосив Україну радянською республікою. Він був обраний членом ВУЦВК і призначений головним писарем (керуючим справами) Народного Секретаріату УНР, а згодом — народним секретарем соціального забезпечення (за сумісництвом).

З березня 1918 р. — Г. Лапчинський народний секретар судових справ (юстиції), бере участь на високих посадах у радянському державному будівництві [35]. Однак наприкінці літа 1919 р. він склав із себе повноваження секретаря ВУЦВК і в умовах денікінської навали на Україну разом із П. Поповим та Я. Ландером створив у Житомирі «Організаційне бюро групи федералістів». Роз'яснюючи пізніше логіку появи групи і оформлення її ідейних засад, Г. Лапчинський писав: «...Ще влітку 1919 р. в Києві група товаришів на чолі з Петром Слинком і Павлом Поповим, розходячись із політикою товаришів, які офіційно керували партією, мала низку приватних нарад, на яких розробляла свої погляди на українську політику РКП, піддавала її критиці й схилилася до платформи, яку в загальних рисах можна формулювати як визнання необхідності цілком самостійного українського радянського уряду, який володіє всією повнотою влади, не виключаючи галузей військової та господарської, такого ж самостійного і незалежного від РКП партійного центру і рішучої орієнтації в політиці та підборі керівного партійного апарату на «внутрішні сили країни» [39].

Серед побуджувальних мотивів, які зумовлювали народження подібних міркувань і висновків, Г. Лапчинський вважав: з одного боку — «русотяпську» політику частини КП(б)У, особливо надісланих з інших регіонів кадрів, які не здатні були враховувати українську специфіку, псували відносини з місцевим населенням, несерйозно ставилися до українських керівних партійних центрів, а з іншого — опозиційну реакцію на таке русотяпство тих місцевих партійців, які покладали відповідальність за очевидні помилки на московський керівний центр, а тому тяжіли до боротьбистів і «незалежників», як прокомуністичних сил, чия позиція детермінувалася національними чинниками. Взаємосимпатії останніх викликали нарікання й рішучі нападки з боку тих, хто на перше місце висував «загальноросійські» інтереси [35, с. 83].

Відтак найрішучіше налаштовані «федералісти» (їх кількість не перевищувала двох десятків чоловік[82]) в момент, коли радянська влада була, по суті, знищена в Україні білогвардійцями, непохитно вірили в її неминуче й швидке відродження з дещо іншою партією на чолі. Вони мріяли про створення «зі здорових елементів КП(б)У», боротьбистів і укапістів нової партії — «Української комуністичної партії (більшовиків)» — з неодмінним збереженням в ній керівництва за старим більшовицьким ядром, але без організаційної спадкоємності з КП(б)У» [82].

Свої політичні висновки «федералісти» запропонували Гомельській нараді партійних працівників неокупованих областей України і представників ЦК КП(б)У:

«1. Україна ... має бути суверенною радянською соціалістичною республікою, яка управлятиметься винятково своєю радянською владою, вищим органом якої є Всеукраїнський з'їзд Рад.

2. Об'єднання України з іншими соціалістичними республіками, незалежно від того, чи створені вони, чи будуть утворені на території колиш. Російської імперії або поза цією територією, допустиме лише на істинно-федеративних началах, а саме так, щоб спільні для всіх федерованих держав органи управління склалися з представників всіх членів федерації та щоб у межах України такі органи діяли через посередництво місцевих — українських — органів радянської влади...» [82].

Прямо кореспондувалися з підходами до державного будівництва і пропозиції в галузі партійного будівництва. У спеціальних тезах Г. Лапчинського, зокрема, говорилося: «Щоб об'єднати робітників і селян всієї України для боротьби за комуністичну революцію, щоб силами пролетаріату й бідного селянства успішно проводити комуністичну диктатуру, необхідно, щоб всі комуністичні сили на Україні об'єдналися в одну партію — Українську комуністичну партію більшовиків. ...Партія ця повинна бути цілком самостійною секцією Інтернаціонала, тобто повинна мати можливість на основі загальних принципів комуністичної програми і в погодженні з іншими секціями Інтернаціонала проводити комуністичну роботу в межах всієї України як Наддніпрянської, так і Наддністрянської...» [82,с.89].

УКП(б) мала уважно враховувати в своїй діяльності національний склад населення України, національні особливості й інтереси українства, а для розв'язання нагальних завдань передбачалося скликати широку партійну конференцію [82]. Однак С. Косіор,

В. Затонський, направлені на нараду ЦК РКП(б), разом з Д. Мануїльським, Ю. Коцюбинським та іншими більшовиками дезавували задуми «федералістів», розвінчавши їх погляди, а ЦК РКП(б) оголосив членом групи вироки.

Проте Г. Лапчинський не змирився, з поверненням в Україну з Москви він пропагував у Києві документи, в яких кваліфікував підхід російських комуністів до національного питання як неправильний, доводив, що російські пролетарі зацікавлені у збереженні економічної нерівності регіонів, а російська шовіністична інтелігенція — у збереженні гегемонії російської культури над окраїнами тощо.

Г. Лапчинський був виключений Центральним Комітетом з лав КП(б)У, однак одержав мандат делегата на IV партійну конференцію, що, природно, привернуло увагу учасників форуму. На пропозицію Д. Мануїльського було створено спеціальну комісію для вивчення справи Г. Лапчинського. На затвердження конференції було внесено проект резолюції, в якому пропаганда поглядів Г. Лапчинського і його однодумців визнавалися несумісною з перебуванням в КП(б)У. Однак Г. Лапчинського пропонувалося залишати в рядах партії (за партійним Статутом конференція, як вищий орган, мала право відмінити рішення ЦК), оскільки він не був попереджений жодним партійним органом про неможливість поширення шкідливих ідей, документів.

Під час обговорення інциденту з Г. Лапчинським деякі делегати особливо наполягали на застосуванні до Г. Лапчинського, його прибічників, навіть організацій, у яких підтримувалися погляди «федералістів», жорсткіших санкцій і пояснювали це тим, що документи останніх використовувало праве крило боротьбистів проти лівої їх течії, яка тяжіла до КП(б)У. Внаслідок об'єднавчий процес, що об'єктивно розвивався, неначебто зазнавав додаткових штучних гальмівних впливів [82, с. 34–39, 47, 172–183].

Нескінченні колізії привели до того, що Г. Лапчинський разом з однодумцями опублікували в «Червоному прапорі» (органі УКП) заяву про розрив з КП(б)У і висловом впевненості, що зустрінуться з колишніми одно партійцями в майбутній УКП [78]. Ставши членом останньої, він у серпні 1920 р. був обраний і до її ЦК.

Кожний факт виходу з власних рядів комуністи сприймали як «класову зраду», тому проти УКП і проти так званих «відступників» почали вживатися адміністративні заходи. 22 червня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило «негайно розпочати політичну

кампанію проти УКП, не упускаючи перспективи» [64]. 7 липня було припинено фінансування партії, а після публікації листа Г. Лапчинського закрито партійний орган «Червоний прапор» [64, арк. 40 зв., 43]. 12 липня ЧК вчинила трус на квартирі одного з лідерів укапістів, члена ВУЦВК А. Річицького. Того ж дня ЦК УКП направив протест на адреси голови уряду УСРР Х. Раковського, ЦК КП(б)У і ВУЦВК [73]. 28 липня 1920 р. невизнана делегація УКП на II Конгресі Комінтерну в складі А. Річицького та Ю. Мазуренка направила В. Леніну листа за назвою «Про мету і завдання УКП, її взаємини з КП(б)У». В листі підкреслювалося, що увесь похід на партію «по-перше, вказує на зростання її впливу серед українського пролетаріату і трудових мас, на її реальні сили, закладені в об'єктивних умовах, бо інакше ці репресії вже були б абсолютно безглузді і нісенітні; по-друге, свідчить про перемогу в правлячих колах України т. зв. «русотяпської течії», яка в зв'язку з успіхами на політичному фронті відчула розв'язаними свої руки і прагне до усунення «конкурента» в особі місцевих комуністичних елементів і їх центру — УКП» [73, спр. 6, арк. 30].

Звертаючись таким чином до вищих владних і партійних інстанцій та лідерів, керівництво укапістів намагалося захистити власну партію від репресій і переслідувань. Водночас УКП запевняла, що «прагнучи до зміцнення радянської влади..., чесно й одверто пропонує співробітництво», не відмовляючись від своїх принципових позицій і рішуче вимагаючи «унормалення відносин».

Слід віддати належне стійкості цієї невеликої партії, мужності її лідерів, які не йшли на принципові поступки. Важко сказати однозначно (навіть скільки-небудь визначено схилитись у бік позитивної чи негативної оцінки — обидва елементи карколомно переплелися), однак незаперечний вплив на процес пошуку врегулювання, налагодження стосунків між КП(б)У і УКП справив своїм приїздом і чотирьохмісячними переговорами з радянським керівництвом України й Росії В. Винниченко (детально про це в окремому розділі-сюжеті). Крупномасштабна, яскрава особистість, В. Винниченко талановито втілював у своїх поглядах і поведінці всю складність, суперечливість проблеми українського комунізму, хитання між КП(б)У і УКП, звиви між ідейним фанатизмом, виваженою принциповістю, реалістичним розрахунком і наївним утопізмом. Часом це породжувало враження непослідовності, хаотичності, а то й безпорадності.

Так чи інакше, не набравши відразу чіткої перспективи й великих обертів, розв'язання проблеми набуло затяжного характеру, а продовження співпраці дивним чином уживалося з наростанням антагоністичних настроїв.

1920 рік виявився «транзитним» і ще щодо однієї політичної сили в Україні, яка також виявила тенденцію до участі в радянській державній системі і тяжіння до комуністичної платформи. Йдеться про єврейські партії — Бунд і Соціалістичну єврейську робітничу партію (СЕРП). Їх еволюція вліво виявилася дуже затяжною і суперечливою, а контакти навіть між собою надто заплутаними, нерівними. Своєрідно реагуючи на зміни ситуації в Україні, Росії,

Європі, в міжнародному комуністичному русі (III Інтернаціоналі), вони неодноразово і достатньо радикально міняли акценти своїх орієнтацій, починаючи ще з 1918 р., кілька разів не доводили справу до здавалося безперешкодного логічного завершення. (Справедливості ради слід зазначити, що в ряді випадків досягнення тих чи інших угод залежало уже не від них, а від гіпотетичних партнерів, що з різних причин висловлювали певну недовіру до поведінки, яку демонстрували єврейські партії, їх лідери).

Створений у травні 1919 р. з лівого Бунду (до цього крила належала більшість колишньої організації, що раніше сповідувала соціал-демократичну ідеологію) і об'єднаних єврейських соціалістів, Єврейський комуністичний робітничий союз в Україні (Комфарбанд) ніяк не міг виробити оптимальних організаційних форм стосунків з РКП(б), КП(б)У, Комінтерном (євсекції, відділи, їх прерогативи, функції рівень автономності тощо), а гучні заяви, резолюції про прийдешнє «злиття» з комуністами так і не переходили в площину практичної реалізації [33]. Не можна не брати до уваги і ексцеси проти єврейського населення з боку отаманщини, денікінщини на значних територіях України, що також впливали на загальну поведінку лідерів Комфарбанду [17, с. 153–157]. Одним словом, в 1920 р. об'єднавчий процес так і не завершився, «перейшовши» уже в післявоєнний, 1921 рік.

Однак у мирний час домінантними стали інші суспільні процеси, в яких означені тенденції були відтіснені на другий план, по суті, втратили свою актуальність.

1. Боротьба (Київ). — 1919. — 12 червня.

2. Боротьба (Київ). — 1919. — 14 травня.

3. Боротьба (Київ). — 1919. — 17 червня.
4. Боротьба (Київ). — 1919. — 2 серпня.
5. Боротьба (Чернігів). — 1919. — 14 травня.
6. Боротьба (Чернігів). — 1919. — 24 липня.
7. Боротьба (Чернігів). — 1919. — 24 липня.
8. Боротьба (Чернігів). — 1919. — 27 квітня. — Ч. 59. — С. 1.
9. Боротьбист (Полтава). — 1920. — 30 березня.
10. Боротьбисты; Украинская Коммунистическая партия // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М., 1983. — С. 71, 608–609; Боротьбисты; Украинская партия социалистов-революционеров. Украинская социал-демократическая рабочая партия // Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. — М., 1987. — С. 65, 539, 540; Боротьбисти. «Незалежники»; Укапісти; Українська партія соціалістів-революціонерів; Українська соціал-демократична робітничка партія. Український буржуазний націоналізм // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 64–65, 367, 559, 562, 563–564, 565.
11. Борьба (Київ). — 1920. — 10 января.
12. Борьба (Київ). — 1920. — 15 июля.
13. Борьба (Київ). — 1920. — 21 июля.
14. Борьба (Київ). — 1920. — 29 июля.
15. Борьба (Київ). — 1919. — 13 травня.
16. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ, 1987. — С. 63.
17. Ветров Р. І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.). — Дніпродзержинськ, 2007.
18. Винниченко В. Назв. праця. — С. 500.
19. Винниченко В. Українська Комуністична партія (УКП) і Комуністична партія (більшовиків) України КП(б)У. — Відень, К., 1921. — Ч. I.; Ч. II., Ч. III.
20. Винниченко В. Українська Комуністична партія (УКП) і Комуністична партія (більшовиків) України КП(б)У. — Відень, К., 1921. — 32 с.; Lawrynenko J. Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine; An Annotated Bibliography. — New York, 1953; Majstrenko I. Borot'bism, A Chapter in the History of Ukrainian Communism. — New York, 1954; Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — 341 с.; Dmytryshyn V. Moscow and the Ukraine, 1918–1953. — New York, 1956; Документи українського комунізму (Вступна стаття І. Майстренка). — Нью-Йорк, 1962. — 232 с.; Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. — Лондон — Париж — Мюнхен. — 1968. —

229 с.; Лисяк-Рудницький І. Український комуністичний маніфест // Сучасність. — 1971. — № 9(129). — С. 100–107; Radziejowski Janusz. Kwestia narodowa w partii komunistycznej na Ukrainie radzieckiej (1920–1927) // Przegląd historyczny. — 1971. — N 3. — S. 477–498; Borys J. Who Ruled Soviet Ukraine in Stalin's Time // Canadian Papers. XIV. 2. 1972. — P. 213–233; Radziejowski Janusz. Komunistyczna partia zachodniej Ukrainy, 1919–1929; Wezlowe Problemy ideologiczne. — Warszawa, 1976.; Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. Б. м., 1979. — 259 с.; Borys J. The Sovietization of Ukraine. — Edmonton, 1980. — Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985. — 434 с.; Прокоп М. Про український націонал-комунізм // Сучасність. — 1986. — № 3. — С. 65–78; L. Rudnytsky I. Trends in Ukrainian Political Thought // Essays in Modern Ukrainian History by Ivan L. Rudnytsky. — Edmonton, 1987.

21. Дванадцятий съезд РКП(б). Стенографический отчет. — М., 1923. — С. 454.

22. День і вічність Джеймса Мейса. — К., 2005. — С. 36, 37, 106, 208–209 та ін.

23. Див., напр.: Загорецький М. В боротьбі з якими дрібнобуржуазними українськими націоналістичними партіями КП(б)У забезпечила перемогу пролетарської революції на Україні // Вільшовик України. — К., 1933. — № 7/8. — С. 73–80; Овчаров Г. По поводу освещения вопроса о борьбеизме // Коммунист Украины. — 1958. — № 2. — С. 36–47.

24. Див., напр.: Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — К., 2005. — 311 с.

25. Див., напр.: Мейс Д., Солдатенко В. Ф. Національне питання в житті й творчості Миколи Скрипника // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С. 74–86; № 3. — С. 130–142.

26. Див., напр.: Нагорний В. І. Націонал-комунізм в історії КП(б)У на Вінниччині в 1919–1920 рр. // Тези доповіді дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1993. — С. 44; Гарань О. Націонал-комунізм та українська революція: романтика і реальність // Сучасність. — К., 1994. — № 1. — С. 158–161; Єфименко О. Г. Політична доктрина боротьбистів: витоки та сучасність // Вісник Харківського університету. — 1996. — № 387; Історія України. Вип. 1. — С. 166–171; Її ж. Укапісти: оцінка організаційної консолідації через призму ідейної еволюції // Вісник Харківського університету. — 1998. — № 401; Історія України. Вип. 2. — С. 370–376; Ветров Р. І. Історія становлення націонал-комуністичних партій в Україні (1917–1920 рр.) // Етнополітологія в Україні: здобутки,

проблеми, перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 27–28 вересня 2003 р. — К., 2004. — С. 226–233.

27. Див., напр.: Об'єднання українських комуністичних сил (Злиття УСР (комуністів) і УСДРП (незалежних лівих). — К., 1919 — 14 с.; Блакитний В. Правда про боротьбистів (Хто такі комуністи-боротьбисти). — К., 1919. — 31 с.; Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії // Літературно-науковий вісник. — К., 1919. — Кн. 2. — С. 213–225; За що і як бореться Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів). — К., 1919. — 31 с. Те ж саме — 1920 р. і рос. мовою видання в Одесі й Києві 1920 рр.; Гремучанський М. «Боротьбисти» (Дещо з матеріалів по історії, програмі і тактиці Української комуністичної партії (боротьбистів) — Вінниця, 1920. — 24 с.; Блакитний В. Що таке комуністи-боротьбисти. Історичний начерк // Боротьбист (Київ). — 1920. — № 1–2; Хто такі комуністи-боротьбисти — Лубни, 1920 — 12 с.; Сльнько И. Петр Сльнько // Летопись революции. — 1923. — № 3; Буценко А. О расколе УСДРП (1917–1918 гг.). — Там само. — 1923. — № 4. — С. 121–122; Шумський О. Стара і нова Україна // Червоний шлях. — 1923. — № 2. — С. 105–112; Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии Украины — К., 1923. — 248 с.; Попов Н. Н. Мелкобуржуазные антисоветские партии (Шесть лекций). — М., 1924. — 121 с.; Яворський М. Проблеми національно-демократичної революції на Україні // Червоний шлях. — 1927. — № 2. — С. 101–116.

28. Див., напр.: Потульницький В. Теорія української політології. Курс лекцій. — К., 1993. — С. 100–103; Дичковська Г. Український націонал-комунізм. — К., 1998. — 35 с.; Нагорний В. І. Генеза українського націонал-комунізму (1917–1920 рр.) // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. Зб. наук. праць. — К., 1999. — С. 169–182.

29. Див., напр.: Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994. — С. 99–120; Політична історія України ХХ століття. У шести томах. — Т. 2. — Українці за межами УРСР (1918–1940). — К., 2003. — С. 213–225; Піскуп В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.). — К., 2006. — 672 с.; Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали. — К., 2008. — 928 с.

30. Див.: Массе J. Communism and Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. — Harvard college, 1983. — 334 p.; Його ж. National communism // Encyclopedia of Ukraine. — Toronto, Buffalo, London, 1993. — Vol. III.

31. Див.: Ветров Р. І., Донченко С. П. Назв. праця. — С. 189.

32. Див.: Винниченко В. Відродження нації. — К., Відень, 1920. — Ч. I. — С. 90, 174–175, 180; ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 38, 39 та ін.

33. Див.: Гусєв В. Перехід Бунду на комуністичну платформу й утворення єврейської секції КП(б)У // Історичний журнал. — 2004. — № 9. — С. 67–73.

34. Див.: Украинская Коммунистическая партия. Украинская коммунистическая партия (боротьбистов). Украинская партия социалистов-революционеров. Украинская партия социалистов-революционеров (боротьбистов) (коммунистов). Украинская социал-демократическая рабочая партия // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия. — М., 1996. — С. 635–636, 639–642, 644–646.

35. Див.: Харченко В. Георгій Лапчинський, лідер «групи федералістів» у КП(б)У // Комуніст України. — 2005. — № 1. — С. 76–80.

36. З програми Української комуністичної партії // Документи трагічної історії України... — С. 261.

37. Комуніст (Київ). — 1920. — 20 травня.

38. Комуніст (Київ). — 1920. — 29 лютого.

39. Лапчинський Г. Гомельское совещание (Воспоминания) // Комуніст України. — 2005. — № 1. — С. 84.

40. Ленін В. І. Повн. збір. тв. — Т. 40. — С. 118.

41. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 73–76, 502–503.

42. Любовець О. М. Партія боротьбистів в Українській революції 1917–1920 рр.: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — 15 с.; Ї ж. Боротьбисти і більшовики: співпраця та протидія // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 1999. — Вип. 7. — С. 121–134; Ї ж. Український націонал-комунізм як ідейно-політична течія // Комуніст України. — К., 2000. — № 1. — С. 64–67.

43. Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — К., 2005. — 311 с.

44. Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи... — С. 294.

45. Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). — Саратов, 1919. — С. 55, 75.

46. Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — С. 295–296.

47. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. — С. 74–75; Його ж. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — С. 238–239.

48. Мейс Д., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії // Наукові записки Інституту національних відносин і політології НАН України. Вип. 3. — К., 1997. — 82 с.

49. Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) Виконкому Комінтерну // Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.). — К., 1999. — С. 196; Борьба. — 1919. — 11 лютого.

50. Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) Виконкому Комінтерну. — С. 196.

51. Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) до Виконавчого Комітету III-го Комуністичного Інтернаціоналу. — К., 1920. — С. 7–14.

52. Нагорний В. І. Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917–1920 рр.) — Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — 227 с. (Автореф. — 16 с.); Сергієнко Ю. Г. Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку ХХ століття до 60-х років. Дис. ... докт. іст. наук. — К., 1996. — 380 с. (Автореф. — 32 с.); Козак О. В. Багато-партійність на Україні (1917–1925 рр.): Історіографія проблеми. Автореф. дис.... канд. іст. наук. — Харків, 1999. — 16 с.

53. Націоналістичних партій (1917–1920 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. — К., 1968. — Вип. 22. — С. 71–92; Чирко В. А. Крах ідеології та політики націоналістичної партії укапістів // Український історичний журнал. — 1968. — № 12. — С. 24–35; Полушкіна В. А. Рост влияния большевиков и крах мелкобуржуазных партий на Украине на завершающем этапе гражданской войны: Автореф. дис... канд. ист. наук. — К., 1972. — 40 с.; Сабинин А. С. Идеиный и организационный крах мелкобуржуазных партий на Украине (конец 1920–1925 гг.). — Автореф. дис... канд. ист. наук. — К., 1972. — 48 с.; Клинтух Ю. Ф. Тактика Коммунистической партии по отношению к мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. — Автореф. дис... канд. ист. наук. — Одесса, 1973. — 33 с.; Гамрецький Ю. М. О расколе УСДРП и выделении из ее состава левых групп // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне: Материалы конф. — М., 1980. — С. 21–29; Курас І. Ф. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. — К., 1986. — 183 с.; Диброва С. С. Борьба КП(б)У против национал-уклонистской группы «федералистов» // Научные труды по истории КПСС. — Вып. 154. — К., 1988. — С. 78–86.

54. Непролетарские партии России. Урок истории. — М., 1984. — С. 429.

55. Непролетарские партии России. Урок истории. — С. 429.

56. Огієнко В. І. Діяльність українських націонал-комуністів (1918–1920 рр.). — Дис. ...канд. іст. наук. — К., 2008. — 186 с.

57. Панчук М. Історична пам'ять — фактор перебудови // Літературна Україна. — 1988. — № 27. — 7 липня; Його ж. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 319–331; Його ж. «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми // Маршрутами історії. — К., 1990. — С. 215–243; Його ж. Партії українського національного комунізму // Наукові праці з питань політичної історії. — К., 1992. — Вип. 172. — С. 85–105.

58. Перший Установчий з'їзд Української Комуністичної партії. — 22–25 січня 1920 р. — К., 1920. — С. 5–6.
59. Попов Н. Н. Мелкобуржуазные антисоветские партии: (Шесть лекций). — М., 1928. — 101 с.
60. Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). — К., 2006. — 479 с.
61. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. — К., 1993. — С. 270.
62. Хвиля А. Нариси з історії партії (продовження) // Боротьба (Чернівці). — 1919. — 5 червня.
63. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 144.
64. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 35.
65. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 11; Спр. 19. — Арк. 1; Борьба (Київ). — 1919. — 30 марта.
66. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 2.
67. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 1.
68. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 15–17.
69. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 17.
70. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 2.
71. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 1.
72. ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 17–19.
73. ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 187–188, 194.
74. ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.
75. ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4–4 зв.
76. Чайківський І. Я. Українська соціал-демократична партія (1918–1939 рр.). Автореф. дис... канд. іст.наук. — Львів, 1996. — 20 с.; Калмакан І. К., Бриндак О. Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX ст. — Одеса, 1997. — 192 с.; Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР. — К., 1999. — 272 с.; Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900–1925 рр.) — Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ. — 2001. — 245 с.; Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні. — Дніпропетровськ, 2001. — 160 с.; Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). — К., 2008. — 587 с.
77. Червоний прапор (Київ). — 1919. — 21, 23 грудня.
78. Червоний прапор (Київ). — 1920. — 5 липня.
79. Червоний прапор (Київ). — 1920. — 26 травня.
80. Червоний прапор. — 1919. — 22 січня.
81. Червоний прапор. — 1919. — 9 лютого.

82. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. — С. 161.

83. Чирко В. А. Назв. праця. — С. 28.

84. Шаповал Ю. І. Україна 20-х — 50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — 352 с.; Кульчицький С. В. Політичні суперники державної партії // Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 242–251; Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. XX ст.). — К., 1998. — 320 с.; Українізація 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. — К., 2003. — С. 207–223; Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УРСР у 20-ті — 30-ті роки XX століття: соціоісторичний аналіз. — К., 2004. — 154 с.

Олексій Штейнле

КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ КЕРІВНИКИ
В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УРСР
ПЕРІОДУ ПОВОЄННОГО СТАЛІНІЗМУ
(1945–1953 РР.)

Shteinle Olexiy. Communist Party of Ukraine and its leaders in the political system of Soviet Ukraine in postwar Stalinist period (1945–1953). The role of the Communist Party of Ukraine in the control system of Ukraine was analyzed. It concludes that, despite attempts to reform the relations of party and other organs, CP(b)U has continued to work the political center of society.

Аналізується роль Компартії України в системі управління УРСР другої половини 1940-х — початку 1950-х рр. Робиться висновок, що попри спробу реформування відносин партійних та інших органів КП(б)У надалі виступала політичним центром суспільства.

Комуністична партія (більшовиків) протягом всього існування радянської державності посідала вкрай важливе місце в системі управління. В конституціях СРСР 1936 р. (ст. 126) та 1977 р. (ст. 6) була закріплена теза про її роль як політичного авангарду, керівне ядро державних і громадських об'єднань. Відповідно й у науковій літературі, присвяченій історії партії, сформувалася й пануюча думка про диктатуру РКП(б) — ВКП(б) — КПРС, підпорядкований

характер інших владних інституцій (рад, силових структур, громадських організацій) [1].

У той же час, формула, коли партія зображується єдиним органом прийняття рішень, а інші владні інститути — лише слуханими виконавцями, також має кілька слабких позицій, розкритикованих як українськими, так і російськими істориками. Співвідношення владних повноважень між партійними та іншими структурами (принаймні на загальносоюзному рівні) змінювалося в залежності від розстановки сил в політичній еліті. Так, за спостереженнями О. Хлевнюка, наприкінці 1930-х рр. центр прийняття рішень перемістився з політбюро ЦК ВКП(б) до Раднаркому СРСР [2]. Солідаризувався з цим твердженням й В. Мохов, відмітивши, що такий розподіл влади зберігався до смерті Й. Сталіна [3]. Українські вчені (С. Кульчицький, В. Васильєв) також відмічали, що роль Компартії в житті суспільства була більш складною, аніж загальноприйнята теза про партійне єдиновладдя, і потребує додаткового вивчення [4].

Таким чином, питання про місце КП(б)У в політичній системі УРСР навряд-чи можна вважати вирішеним. Спробі віднайти відповідь на нього в контексті періоду повоєнного сталінізму (другої половини 1940-х — початку 1950-х рр.) і присвячена ця стаття.

Комуністична партія (більшовиків) України на початок 1945 р. була потужним владним інститутом і включала у себе понад 125 тисяч комуністів та 39 тисяч кандидатів у члени партії. Протягом повоєнних років її чисельність стрімко зростала: в 1946 р. вже понад 320 тисяч, 1949 р. близько 684 тисяч, в 1953 р. понад 781 тисячу членів та кандидатів [5]. До складу КП(б)У на 1946 р. входили 1 центральний, 25 обласних, 79 міських, 82 міських районних, 743 районних та 13 окружних комітетів, сформованих за територіальним принципом [6]. Основою організаційної структури партії був «демократичний централізм», що на практиці розумівся як беззаперечне підпорядкування нижчих парторганів вищим. На думку М. Дорошка, об'єктивними причинами вибору більшовиками такого типу організації були екстремальні умови діяльності на початку ХХ ст. та відверта спрямованість на захоплення влади насильницьким шляхом [7].

Найвищим органом КП(б)У за партійним статутом проголошувалася партійний з'їзд, що обирав Центральний комітет та ревізійні органи. Однак в реальному житті вся влада зосереджувалася у постійно діючих органах: політбюро, оргбюро та секретаріаті ЦК.

Красномовним свідченням цього є хронологія пленумів вищого партійного форуму. Протягом 1945 р. ЦК збирався 2 рази (5–8 червня та 12–14 грудня), у 1946 — 4, 1947 — теж 4, 1948 — 3, 1949 — 6, 1950 — 3, 1951 — 3, 1952 — 5 та у 1953 — 6 (підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1). Бути оперативним органом керівництва партією та державою ЦК з таким ритмом роботи просто не міг. В той же час політбюро збиралося протягом 1945 р. 27 разів, 1946 — 33, 1947 — 43, 1950 — 32, 1952 — 24 рази (в середньому 1 раз на 10–14 днів) (підраховано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6).

Тож реальне управління КП(б)У належало не всьому Центральному комітету, а відносно невеликій групі партійної еліти, до якої входили секретарі, їх заступники та завідувачі відділами ЦК КП(б)У, а також очільники обласних партійних організацій. У 1949 р. до цієї категорії працівників включали 40 посад (5 секретарів, завідувача секретаріату, 8 помічників секретарів, 17 завідувачих відділами, завідувача особливим сектором, секретаря партійної колегії, керуючого справами, завідувача партархівом ЦК; 25 перших секретарів обкомів) [8].

Інший підхід запропонували британські історики Е. Моудслі та С. Вайт, які включали до партійної еліти членів ЦК [9]. Однак у владному механізмі СРСР центральним комітетам як ВКП(б)-КПРС в цілому, так і компартій союзних республік відводилася роль демонстрації «внутріпартійної демократії», легітимізації рішень, вже вироблених верхівкою партійного апарату. Тому вважати членство у ЦК ознакою належності до партійної еліти навряд чи можна. Скоріше навпаки — приналежність до номенклатурної верхівки взагалі (за певними винятками для представників робітників, селян та інтелігенції, що створювало образ репрезентативності вищого партійного форуму республіки) визначала можливість занесення до списків членів та кандидатів ЦК КП(б)У.

КП(б)У та Ради

Другим владним інститутом були Ради або система радянської влади з поділом на представницькі органи (власне ради) та виконавчі (Раду народних комісарів-міністрів та виконкоми). За Конституцією УРСР, Верховна Рада проголошувалася найвищим органом державної влади [10]. Однак її реальна політична роль зводилася до формального затвердження рішень, заздалегідь вироблених у партійно-радянському апараті. Переконливим доказом

може бути зіставлення матеріалів політбюро ЦК та засідань Верховної Ради, на яких обговорювалися однакові питання, наприклад, одне з ключових — бюджет УРСР. На засіданні політбюро ЦК (Л. Каганович, М. Хрущов, М. Патолічев, Д. Коротченко, Л. Корнієць, М. Гречуха та Д. Мануїльський) бюджет України на 1947 рік обговорювався 25 березня 1947 р. З доповідями виступили М. Хрущов (член політбюро та голова уряду) і Л. Сахновський (міністр фінансів) [11]. Той же проект заслуховувався на засіданні Верховної Ради УРСР 25 червня 1947 р. (доповідач — знову Л. Сахновський). Закон про держбюджет, прийнятий Верховною Радою, затвердив його без жодних змін [12].

Схожа ситуація була з іншим ключовим питанням — персональним складом Ради Міністрів, Президії Верховної Ради та Верховного Суду УРСР. Призначення членів цих органів належало виключно до компетенції Верховної Ради (за конституцією — ст. 28, 38 та 87). Постанови українського парламенту про склад Президії, уряду та вищої судової інстанції датовані 6 березня 1947 р. (були опубліковані 9 березня) [13]. На засіданні політбюро ЦК ці ж списки були затверджені ще 5 березня [14].

Нові дослідження російських істориків О. Хлевнюка та Ю. Жукова добре показують, що у повоєнні роки на загальносоюзному рівні робилися спроби впорядкувати відносини між партією та урядом. Вихід бачився у більш чіткому розмежуванні сфер діяльності партійних та радянських органів: на Компартію покладалося проведення кадрової політики та ідеологія, на уряд — поточні питання економічного, соціального та культурного життя [15]. На рівні союзних і автономних республік та областей передбачалося максимальне зближення цих двох інституцій. Таку мету декларувала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 1 листопада 1943 р. Згідно з нею, ЦК Компартії України вважав за необхідне, щоб «обкоми, міськкоми та райкоми КП(б)У регулярно проводили свої засідання, на яких повинні обговорюватись найважливіші питання партійної, радянської та господарської роботи» [16]. Логічним продовженням такого курсу став проект злиття партійних та радянських структур на персональному рівні (офіційна назва — «Про покращання державних органів на місцях»), що розглядався у січні 1944 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б). Однією з головних його пропозицій було сумісництво перших посад у партійній та радянській ієрархії регіону. Проект пропонував «визнати доцільним, щоб перший секретар ЦК Комуністичної партії союзної

республіки, крайкому, обкому, окружкому, міськкому, райкому партії був одночасно і головою раднаркому союзної (автономної) республіки, виконкому крайової, обласної, окружної, міської, районної Ради депутатів трудящих» [17].

Хоча в повному обсязі цей проект не був реалізований (можливо, він пропонував занадто радикальну реформу управлінського апарату), однак окремі його положення все-таки були впроваджені у життя. В Україні посади перших секретарів ЦК, Київського обкому та міськкому, голови Раднаркому одночасно займав М. Хрущов; в Білорусії уряд також очолював керівник республіканської парторганізації П. Пономаренко.

Власне кажучи, розділити в партійну та радянську еліту в керівництві було УРСР практично неможливо. До складу керівних партійних органів, Президії Верховної Ради, Бюро Ради Міністрів входили одні й ті самі діячі. Протягом всього повоєнного періоду членами політбюро та оргбюро обов'язково були голова Президії українського парламенту (М. Гречуха), Раднаркому — Ради Міністрів (М. Хрущов, Д. Коротченко), заступники голови уряду (Л. Корнієць, Д. Мануїльський, І. Сенін, В. Мацкевич, Н. Кальченко). В той же час секретарі ЦК та обкомів КП(б)У входили до складу Президії Верховної Ради (Л. Каганович, Л. Мельников, М. Патолічев, О. Федоров тощо) [18].

Про тісний зв'язок партійної та радянської вертикалей свідчить і практика спільних постанов ЦК КП(б)У, Ради Міністрів та Президії Верховної Ради УРСР, які видавалися з особливо важливих питань. Подібні постанови та звернення приймалися під час війни (заклики вести боротьбу з німецькою армією та українськими націоналістами), хлібозаготівельної кампанії 1946–1947 рр. (вимоги не послаблювати темпи хлібозаготівель), після смерті Й. Сталіна [19].

Тож і для повоєнних років було характерним зрощення партійних та радянських структур, яке відмічали як належне засновники радянської державності. На думку С. Кульчицького, цей тандем становив основу всієї політичної системи СРСР: партійні комітети здійснювали диктатуру, а на виконкомі покладалася управлінська робота [20]. Таким чином забезпечувалося збереження централізованої вертикалі управління (адже партійний апарат був суворо ієрархічним) та ілюзії «народної влади» (оскільки радянські органи формувалися за допомогою показових виборів та із залученням окремих вихідців з народу).

КП(б)У та судова гілка влади

Документи, що збереглися внаслідок функціонування судових органів влади УРСР, свідчать про їх підпорядкований характер відносно партійних структур. Такі ключові питання, як особовий склад Верховного Суду республіки, регулювалися політбюро ЦК КП(б)У [21]. Так, наприклад, керівництво, члени та народні засідателі цієї судової інстанції Радянської України у 1947 р. були визначені на засіданні політбюро 6 березня і в той же день були оформлені постановою Верховної Ради УРСР [22]. Подібна практика відносин судової та партійної влади, як зазначає І. Курейба, існувала протягом всього радянського періоду і зумовлювалася тим, що основним законом країни насправді була не конституція, а партійні рішення [23]. Для підкріплення цієї думки варто навести оцінку ролі судової влади партійним бомондом повоєнних років. «...судово-прокурорські працівники поставили, як щит, свою непідпорядкованість, так звану незалежність, — переконував делегатів III Запорізької обласної партконференції секретар обкому з кадрів Жуков. — Але вони ж комуністи. Від кого вони хочуть бути незалежними? Від партійних керівних органів? Взагалі, чи можна собі уявити яку-небудь незалежність товаришів, що знаходяться на тій чи іншій роботі? Немає в нас такої незалежності і не може бути. У нас все підпорядковано одному партійному органу і будь-те ласкаві відповідати» [24].

КП(б)У та громадські об'єднання

Схожий принцип діяв у відносинах Компартії з громадськими організаціями. У багатьох дослідженнях з історії комсомолу відмічався його дуже тісний зв'язок з партійною вертикаллю влади. Повною мірою це було справедливим і для повоєнних років. Як у пресі повоєнних років, так і на закритих партійних форумах це вважалося аксіомою. «Комсомол — це наш помічник, — визначав характер стосунків партторгів з молодіжною організацією Д. Коротченко у 1946 р. — Ми надавали комсомолу допомогу, надаємо і будемо надавати, оскільки ми комсомолом керували, керуємо та будемо керувати, як нашою надійною та молодією зміною» [25].

Окреслюючи основи політичного механізму в СРСР, Й. Сталін називав профспілки серед основних його ланок, які повинні були поєднувати партію з її соціальною базою. Та протягом 1920-х рр. вони трансформувалися у сполучний елемент між партійно-радянськими органами та трудовими масами, на який перекладалися

другорядні питання. Не виправдали сподівань профспілки і як «школи комунізму», що зумовило поступове зменшення їх впливу в управлінській системі радянського суспільства [26].

Тому в 1948 р. Всесоюзна центральна рада профспілок приймає постанову про утворення республіканських, крайових та обласних профрад, які мали координувати дії спілок різних галузей виробництва. Одночасно були чітко сформульовані й завдання профспілок у системі управління: 1) розгортання соціалістичного змагання; 2) покращання побутового та культурного обслуговування працівників; 3) керівництво культурними та фізкультурними установами [27]. Остаточну таку структуру профапарату закріпив X з'їзд професійних спілок СРСР (квітень 1949 р.), що проголосив «демократичний централізм» основою своєї будови. Тож протягом 1945–1949 рр. відбулася корінна реорганізація всієї системи профспілкового руху СРСР. Тепер його організаційна будова разуче нагадувала організацію партійно-радянського апарату.

Сферу діяльності, якою опікувалася Укрпрофрада, досить промовисто показують плани роботи цієї організації. Так, у квітні 1951 р. на її розгляд виносилися такі питання, як «стан підготовки та навчання профспілкового активу», «підготовка до відкриття піонерських таборів», «підготовка до літніх форм роботи у клубах, парках, садах та кіномайданчиках профспілок»; у липні — «про організацію соціалістичного змагання на підприємствах України», «про стан позашкільної роботи серед дітей і роботи дитячих секторів культурних організацій», «про стан громадського контролю над роботою магазинів та підприємств громадського харчування», у грудні — «про роботу профкабінетів», «про практичну роботу технічних інспекторів охорони праці та техніки безпеки» [28]. Тобто, на розгляд керівників профспілкового руху в УРСР поклалися такі другорядні (в усій системі управління) питання, як охорона праці, організація соціалістичних змагань, соціальне забезпечення працівників (відпустки, путівки, матеріальна допомога, дитячі садки та піонерські табори), влаштування культурного дозвілля.

Таким чином, протягом другої половини 1940-х рр. у політичній системі УРСР було здійснено спробу впорядкування відносин між КП(б)У та іншими владними інститутами, що здійснювалася за зразком трансформацій в союзному центрі. Однак до значних змін у відносинах партійних та інших органів управління вона не призвела. Це свідчить про певну автономність політичних процесів

у республіці та збереження за КП(б)У ролі політичного центру, відповідального за керівництво всіма сферами суспільного життя.

1. Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. — Кн. 3. Россия под большевиками. 1918–1924 / Р. Пайпс. — М.: Захаров, 2005. — 704 с.; Падалка С.С. Парти́йне єдиновладдя 60–80-х рр. ХХ ст.: природа, внутрішня організація / С.С. Падалка // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2000. — №1. — С. 253–266 тощо.

2. Хлевнюк О.В. Политбюро: Механизмы политической власти в 1930-е годы / О.В. Хлевнюк. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 266.

3. Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.). Монография / В.П. Мохов. — Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. — С. 73.

4. Див.: Кульчицький С.В. Історичне місце української радянської державності / Станіслав Кульчицький. — К.: Ін-т історії НАНУ, 2002. — С. 16–19; Кульчицький С.В. Становлення радянської політичної системи / С.В. Кульчицький // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. — С. 12–14; Васильєв В.Ю. Динаміка диктатури: стосунки «центр-субцентр» влади в радянській управлінській системі в УСРР-УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.) / В.Ю. Васильєв // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. — С. 195–196.

5. Комуністична партія України в цифрах: До 70-річчя І з'їзду Компартії України. — К.: Політвидав України, 1988. — С. 10.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 1504. — Арк. 2.

7. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): монографія / Микола Савович Дорошко. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 59.

8. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 4787. — Арк. 41–58.

9. Mawdsley E., White S. The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev: the Central Committee and its members (1917–1991) / Evan Mawdsley, Stephen White. — Oxford: Oxford univ. press, 2000. — P. 241–256.

10. Конституція (Основной Закон) Украинской Советской Социалистической Республики. С изменениями и дополнениями, принятыми I, II, IV, V и VI сессиями Верховного Совета УССР. — Харьков: Укр. гос. изд-во, 1945. — С. 7.

11. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1021. — Арк. 21.

12. Друга сесія Верховної Ради 2-го скликання. 25–28 червня 1947 р. Стенографічний звіт. — К.: Укр. вид-во політ. літ-ри, 1947. — С. 163–164.
13. Правда України. — 1947. — 9 марта. — С. 1–2.
14. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1011. — Арк. 1–6.
15. Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет министров СССР, 1945–1953 / Сост.: О.В. Хлевнюк и др. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 5–6; Жуков Ю.Н. Сталин: тайны власти / Юрий Жуков. — М.: Вагриус, 2005. — С. 204–209.
16. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2-х томах. — Т. 2. — К.: Політвидав України, 1977. — С. 36.
17. Жуков Ю.Н. Сталин: тайны и власти. — М.: Вагриус, 2005. — С. 208.
18. Правда України. — 1947. — 9 марта. — С. 1–2; 1951. — 21 апреля. — С. 2.
19. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / В.А. Смолій (ред.), О.М. Веселова (упоряд.). — К.: Вид-во М.П. Коць, 1996. — С. 17–18, 32–35, 38–40, 72–82; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2-х томах. — Т. 2. — К.: Політвидав України, 1977. — С. 5–7, 20–23; Политическое руководство Украины. 1938–1989 / В.Ю. Васильев (сост.). — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 177–178.
20. Кульчицький С.В. Становлення радянської політичної системи / С.В. Кульчицький // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. — С. 12.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 24. — Оп. 16. — Спр. 14, 23, 38, 65.
22. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1011. — Арк. 7–10; Правда України. — 1947. — 9 марта. — С. 2.
23. Корейба І.В. Історія становлення правової охорони конституції в Україні / І.В. Корейба // Форум права. — 2008. — № 3. — С. 237.
24. Державний архів Запорізької області. — Ф. П-102. — Оп. 2. — Спр. 767. — Арк. 204.
25. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2498. — Арк. 5.
26. Мовчан О. Чи були профспілки 20-х «школами комунізму»? / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — №11. — С. 48–93.
27. Профсоюзы СССР: Документы и материалы. В 4 т. — М.: Профиздат, 1963. — С. 587.
28. ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 8. — Спр. 633. — Арк. 32, 136, 222.

РОЛЬ ПАРТІЇ В ЛІТЕРАТУРНІЙ ДИСКУСІЇ 1925–1928 РР.

Olga Sobachko. The role of the party in literary discussion 1925–1928 yy. Influence of the Communist Party on literary life in Ukraine is disclosed. Ukrainian nomenklatura struggled with new ideas in literature, using broad network of Party publications. The main mouthpiece of CC of the CP(b) of Ukraine «Communist» became the newspaper which was used in the struggle with literary opposition.

У цій статті показано вплив комуністичної партії на літературне життя в Україні. Українська партноменклатура боролася з новими ідеями в літературі, використовуючи широку мережу партійних видань. Головним рупором ЦК КП(б)У в боротьбі з літературною опозицією стала газета «Комуніст».

Літературне життя України восени 1925 р. набуло нових рис, що проявлялися насамперед у дальшій поляризації літераторів щодо ставлення як до мистецьких, так і суспільно-політичних проблем, а також дедалі більшою політизацією дискусії.

Політичної гостроти надав літературній дискусії цикл памфлетів М.Хвильового, надрукований у «Культурі і побуті» протягом листопада–грудня 1925 р. У наступному році вони вийшли окремим виданням у Харкові під назвою «Дві сили». В цих памфлетах письменник розвінчує погляди «масовістів» на відмінність соціальної структури представників різних літературних течій і доводить, що всі кола «молодої української інтелігенції» тягнуться саме до «олімпійців».

Дотримуючись ідеологічної лінії ЦК РКП(б), М.Хвильовий знову характеризує «просвіту» як ідеологію буржуа, «селянського непу», тим самим звинувачуючи її в ідейних зв'язках з куркульством. При цьому він різко виступає проти претензій «мистецьки й марксистськи малописьменних людей» на керівництво мистецьким рухом, маючи на увазі «масовістів» [9, с. 136].

Під вивіскою марксизму письменник боровся проти одного з його основних постулатів, виражених у кредо С.Пилипенка — «мистецтво є метода пізнання — будування життя», тобто підпорядкування мистецтва практичним завданням побудови радянського

суспільства. Тим самим письменник виступив проти уніфікаційної лінії партії, спрямованої на підпорядкування всіх сил суспільства на побудову соціалізму. М.Хвильовий протиставив себе генеральній лінії партії, без якої вона не мала ніяких перспектив для утвердження свого панування в країні.

У відповідь на критику М.Хвильовий продовжує розвивати визначення «психологічної Європи», яке він тісно пов'язує з тією психологічною «категорією», що «виштовхує людськість з просвіти». У цьому разі йдеться про співвідношення особистості й суспільства, про той ідеал громадянина, який виробила Європа.

Серйозні розбіжності виявилися у М.Хвильового з партійною доктриною у трактуванні ролі особистості й колективу не тільки в мистецтві, а й взагалі в житті суспільства, які фактично так і не були подолані. Партія більшовиків з її централізмом та уніфікацією у проведенні політики спиралася головним чином на принцип колективізму в його різних проявах — партійні осередки, ради, різні професійні об'єднання тощо, які можна було легко підкорити своїй владі і через них керувати мистецькими процесами. Саме через колективні організаційні форми діяльності партія могла нав'язувати суспільству свою волю та ідеали. Окремий же індивід перетворювався на механізм, гвинтик панівної системи, бездумний виконавець її планів.

Усупереч лінії партії М.Хвильовий доводив, що справжнім творцем мистецтва, уособленням «психологічної Європи» є активна, діяльна людина, яка вміє «дерзати». «Йшлося про майже невідомий для України фастівський тип людини, — відзначав з цього приводу Ю.Ковалів, — що втілює в собі енергію творчого неспокою, дух невоситимої людської допитливості та незалежності, притаманний європейцям, які пережили добу свого відродження та самоствердження» [3, с. 25].

Такою постановкою проблеми М.Хвильовий вступав у явну суперечність з ленінським положенням про наявність двох культур у кожній культурі, в тому числі й зарубіжних. В його уявленні українство традиційно хибує на «позадництво» порівняно з Європою, а Україна — це класична «країна гаркун-задунайства, просвітянства, культурного епігонізму» [9, с. 177]. Причому її характерна ознака вбачається у рабській психології, яка й породила антитезу до психологічної Європи, «ідеальної» просвіти.

Ще більшої політичної гостроти мали звинувачення української інтелігенції, насамперед «масовістів», у «мавпуванні», сліпому

наслідуванні вказівок «російського диригента». Вже в цьому проявлялася його незгода з централізаторською політикою Москви, слухняними місцевими керівниками.

На початку 1926 р. літературна полеміка загострюється. Виступи «масовістів» набувають чимраз ширшого й гострішого політичного підтексту. У своїх судженнях вони дедалі частіше звертають увагу на недотримання «олімпійцями» класового принципу в організаційній та творчій діяльності. Головний опонент М.Хвильового С.Пилипенко на початку 1926 р. писав з цього приводу, що «класовий принцип організації літературних сил академіками нашими новоявленими занедбаний» [5, с. 2]. Тим самим доводився відхід «олімпійців» від одного з головних постулатів більшовицької партії — класового підходу до організації літературного процесу і взагалі всього суспільно-політичного життя країни.

Дискусія дедалі більше набувала звинувачувального характеру. Наголошуючи на мистецькій бездарності більшості «масовістів», М.Яловий на початку 1926 р. писав: «Пролетарські організації виходили в світ творити без копійки літературного капіталу за душею» [15, с. 12]. Одночасно цим підкреслювалася і їх відірваність від кращих здобутків попередників.

У відповідь на цю публікацію С.Пилипенко надрукував у «Культурі і побуті» статтю з критикою організаційних засад ВАПЛІТЕ, невідповідності спрямування її діяльності вимогам часу і тим завданням, які стояли перед літературними силами. Не сприймаючи елітарності ВАПЛІТЕ і не допускаючи її можливого впливу на маси, С.Пилипенко наголошував на закритості цієї літературної організації й порівнював її з масонством [6, с. 2–4]. У тих умовах це теж було серйозним звинуваченням, оскільки виділення високопрофесійних митців у окрему організацію закритого типу суперечило лінії партії на залучення до літературного процесу якнайширших мас населення.

М.Зеров, включившись в літературну дискусію, з наукових позицій захищає літературну традицію минулих часів, виступає за поглиблене навчання молодих письменників. Він у більшості випадків погоджувався з поглядами М.Хвильового, хоч і уникав при цьому різких висловів та звинувачень, які дозволяв собі М.Хвильовий, і пробував захистити того від несправедливих звинувачень.

При цьому він змушений був і сам захищатися від нападок молодих літераторів, які звинувачували його у прихильності до буржуазних партій. Особливо детально довелося йому пояснювати

свої погляди на літературну конкуренцію. Відомий український критик мусив доводити, що саме існування вільної конкуренції серед письменників є запорукою зростання естетичної цінності мистецьких творів [2, с. 378].

Ніхто з більшовицьких письменників, критиків чи партійних лідерів не міг допустити існування вільної конкуренції серед літераторів. Це суперечило основним настановам партії і прагненням «масовістів» узурпувати виняткове право — виразників духовних запитів селянських мас. Курс більшовицької партії на утвердження в нових умовах гегемонії пролетаріату залишався незмінним, а всілякі спроби його підправити чи змінити — недопустимими.

Навесні 1926 р. літературна дискусія набрала нових обертів. Поштовх їй дав вихід у світ циклу памфлетів під загальною назвою «Апологети писаризму», опублікованому в лютому-березні в журналі «Культура і побут». У них Хвильовий продовжує дискусію з С.Пилипенком, С.Щупаком і К.Буревієм, яка, однак, виходить далеко за межі літературних проблем і екстраполюється на суспільно-політичні проблеми та шляхи розвитку української культури. Письменник виступав проти ставлення мистецтва у певні рамки, адже воно завжди носить стихійний характер.

У такій позиції лідера «олімпійців» видно явне несприйняття теорії керівної і спрямовуючої ролі більшовиків у житті суспільства. Його погляди в цьому плані суперечили лінії більшовицької партії на активно насаджувану уніфікацію всього суспільного життя країни.

Не рятували становища і досить туманні запевнення М.Хвильового в тому, що мистецтво мусить служити революційному класу, але не як «клас для класу», а як «клас для людськості», в чому і полягала його історична місія. Не могла бути сприйнята й теза лідера «ваплітян» — «мистецтво для розвинених інтелектів», внаслідок якої його творцем визнавався не народ, а купка інтелектуалів.

Намагаючись підтвердити лояльність та необхідність для більшовицької влади ВАПЛІТЕ, письменник часто плутався, суперечив сам собі. Виступаючи за звільнення мистецтва від політичної кон'юнктури, М.Хвильовий одночасно вважав ВАПЛІТЕ ідеологічно-пролетарським центром для виховання молодого письменника. «Тільки він, — заявляв лідер «ваплітян», — переконає його, що лише пролетаріат, як історична кляса, здібний повести людськість у майбутнє, що лише пролетаріат здібний утворити умови для культурного ренесансу, що лише пролетаріат утворить

і відповідні умови для відродження молодого нації» [2, с. 277]. перебуваючи в полоні марксистського вчення про гегемонію пролетаріату, письменник фактично відмовляв «плужанам» у здатності ідеологічно впливати на маси в марксистському дусі й вимагав припинити «растління» робітничо-селянської молоді. Звідси випливав і його висновок про те, що «масовізм», критерії якого диктувала дрібна буржуазія, є занепад мистецтва, а «ваплітянство», чий критерій продиктовані «молодою історичною клясою — пролетаріатом» — є культурний ренесанс.

Якщо орієнтація М.Хвильового на гегемонію пролетаріату в побудові нового суспільства не викликала протидії з боку партійних діячів, то цього не можна сказати про його бачення місця пролетаріату в культурній революції. Письменник твердо дотримується тієї думки, що поки пролетаріат, який в абсолютній більшості був російським чи зросійщеним, не володіє українською культурою, доти культурна революція в Україні не дасть бажаних результатів. Письменник однозначно виступає проти пропозицій С.Щупака та інших «масовістів» поступово «втягнути пролетаріат в українську культуру», натомість пропонує вжити рішучих заходів для українізації бюрократичного апарату і того «російського міщанина», якому вона «сидить у печінках», і який за своєю суттю є такий же ворог революції, як і куркульство. Дотримуючись своїх усталених поглядів на пролетаріат, М.Хвильовий заявляє, що для нього в тодішніх умовах єдиний вихід полягав у опануванні культурним рухом, тобто в очоленні його [2, с. 301–302]. Вимогою українізувати пролетаріат письменник виступав проти багатомовної русифікаторської політики царизму, викликав на себе вогонь захисників досить численного російського робітництва і зросійщеного українського обивателя, більшості місцевого партійного і бюрократичного апарату, які й слухати не хотіли про опанування українською мовою і культурою. Питання українізації пролетаріату також зачіпало основоположні принципи соціальних джерел партії більшовиків і її національну політику, яка викликала серйозні розбіжності в партійних рядах та органах влади.

Своєрідний шок у багатьох читачів викликав памфлет М.Хвильового «Московські задрипанки». Він був написаний у відповідь на брошуру прозаїка, сатирика, драматурга К.Буревія «Європа чи Росія», в якій той доводив «залежність» М.Хвильового від ряду російських письменників. Реакція М.Хвильового на це була неоднозначною — об'єктивною в оцінках, аргументованою і довільною,

витриманою і експресивною. Діалог між ними значно відрізнявся від загальної тенденції. Обидва автори не використовували політичних та образливих звинувачень.

Уже перша заява М.Хвильового про те, що українські літератори не можуть виховуватися на російській літературі, викликала хвилю обурення тієї частини партійної і радянської номенклатури, що була вихована на штучно нав'язуваному царським режимом народам постулаті про месіанську роль росіян у житті всіх націй Російської імперії. При цьому письменник звертається до тверезого розуму читача, концентруючи його увагу на явних відмінностях розвитку Росії й України в пореволюційний період, перехід української поезії на «самостійний шлях розвитку», складність української дійсності, молодість національної літератури, яка, при всьому цьому, перебуває на етапі відродження кращих традицій своїх попередників.

Безапеляційно категорично звучить відповідь М.Хвильового на риторичне запитання — на яку зі світових літератур вона мусить тримати курс? «У всякому разі не на російську, — заявляє письменник, — від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати» [2, с. 315]. Його аргументи аж ніяк не могли задовольнити великодержавницьки налаштованих партійних лідерів як у центрі, так і на місцях. Автор слушно відзначив, що російська література тяжіла над українською віками і як «господар становища» привчала психіку українських літераторів до рабського наслідування. Відповідно створювати на ній молоде мистецтво — значить, наголошує письменник, затримувати його розвиток [2, с. 315].

М.Хвильовий свято вірить у потенційну силу українського народу, виявляє впевненість у тому, що «коли ми беремо курс на західноєвропейське письменство, то не з метою припрягти своє мистецтво до якогось нового заднього воза, а з метою освіжити його від задушливої атмосфери позадняцтва. В Європу ми поїдемо вчитися, але з затаєною думкою — за кілька років горіти надзвичайним світлом. Чуєте москвофіли з московських задрипанок, чого ми хочемо?» [2, с. 317]. Зважаючи на гостроту національного питання в тогочасних умовах, заклики М.Хвильового до відособлення української літератури від російської набували політичного звучання і були смертельно небезпечними для централізаторської політики РКП(б).

Гасло М.Хвильового «Геть від Москви» стало приводом для втручання в дискусію партійного керівництва. Один з працівників

відділу преси ЦК КП(б)У П.Лакиза надрукував статтю, в якій звинуватив М.Хвильового у намаганнях «розірвати добровільний союз націй» [1, с. 82]. За висновками Н. Горбач, тон статті, категоричність та безапеляційність свідчили про те, що за спиною автора стояли сили, які були зацікавлені в розпалюванні ідеологічної боротьби з представниками свідомої української інтелігенції [1, с. 82].

Партія більшовиків та її каральні органи не могли довго залишатися осторонь дискусії. Вони уважно стежили за її перебігом, але не наважувалися рішуче втручатися у неї без команди з Москви. Іншою причиною такої нерішучості влади був схвалений ЦК КП(б)У курс на українізацію і достатньо сильні позиції націонал-комуністів.

26 квітня 1926 р. Й.Сталін пише листа Л.Кагановичу, в якому прямо вказує на ту небезпеку, яку становив собою М.Хвильовий, і те, що українізація йде шляхом розвитку національних сил, тобто в небажаному для центру напрямі [4, с. 85–86]. І він адекватно відреагував на це.

Українська партноменклатура запопадливо кинулася виконувати вказівки московського вождя, використовуючи широку мережу партійних видань. У «Вістях ВУЦВК» з'явилася стаття В.Чубаря зі звинуваченнями М.Хвильового в переході на бік буржуазної ідеології. Зокрема, у ній наголошувалося на тому, що памфлетист хоче відірвати Україну від Росії в культурному, політичному та економічному планах. Крім того, вказувалося на необхідність придивитись уважніше до дискусії й зробити відповідні висновки [14, с. 1–3]. У тих умовах вони могли бути тільки одними: М.Хвильовий — класовий ворог.

Особливу запопадливість у цькуванні опозиції виявив завідувач відділу друку при ЦК КП(б)У А.Хвиля. Він розробив схему політичної кампанії проти М.Хвильового та його однодумців, яка складалася з трьох етапів. На першому передбачалася організація негативних відгуків на адресу ВАПЛІТЕ, що мало символізувати осуд опозиціонерів «широкими народними масами». Пізніше ця тактика широко застосовувалася під час політичних процесів. Основними організаторами таких відгуків стали А.Хвиля й викладач марксизму-ленінізму в Харківському інституті народної освіти В.Юринець.

Головним рупором ЦК КП(б)У в боротьбі з літературною опозицією стала газета «Комуніст» — центральний друкований орган

партії. У ній найбільше публікувалося розгромних статей партійних функціонерів та слухняних літераторів з критикою основних положень М.Хвильового. В.Юринець критикує європейську орієнтацію письменника і заявляє, що його орієнтиром може бути лише та Європа, що відповідає догмату про класову боротьбу. Через кілька днів у «Комуністі» з'явилася стаття А.Хвилі, в якій він робив висновок, що М.Хвильовий у своїх памфлетах наговорив «багато помилкового, навіть більше того, багато загрозливого для нас» [8]. Показово, що ця стаття була розтягнута на кілька номерів й містила критику всіх основних думок памфлетиста стосовно національної літератури, «психологічної Європи» тощо.

До А.Хвилі приєдналися кілька молодих критиків, зокрема згадуваний уже Б.Коваленко й В.Десняк — головний київський цензор, які таким чином намагалися зробити кар'єру. В цей період літературна критика зливається з політичною. З'являються звинувачення в «буржуазному націоналізмові» й заклики до компетентних органів влади розібратися в «ухилах». Такий характер критики відповідав ситуації, що склалася в партійному середовищі з початком боротьби Й.Сталіна з партійною опозицією.

В Україні у цей час також точилася боротьба за владу між М.Шумським та Л.Кагановичем. Перший з них намагався привести до керівництва українські кадри, буквально сприймаючи гасла українізації, другий, ненавидячи все українське, прагнув оточити себе вірними людьми.

Голова Держплану УРСР Г.Гринько, у минулому боротьбист, виступив у пресі зі статтею, що опосередковано мала підтримати М.Хвильового. Він визнав, що співробітництво між російською та українською культурами є нерівноправне, оскільки перша відкрито претендує на гегемонію, а залучення української культури до європейської має проходити не через Москву, а своїм шляхом. Одночасно він критикував памфлет «Московські задріпанки», що суперечило основному змісту статті. Це було своєрідне попередження М.Хвильовому про припинення підтримки з боку націонал-комуністів, оскільки звинувачення в українському шовінізмі вдарили і по них. На той час М.Шумський уже втратив свій авторитет в партії й не міг впливати на зміни у кадровій політиці.

Другий етап боротьби більшовиків з бунтівним письменником розпочав червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 р. Пленум визнав, що партійне керівництво не керує ситуацією в галузі національного будівництва, що українізація досягла небажаних результатів.

У своїй доповіді на пленумі Л.Каганович багато говорив про те, що М.Хвильовий та його однодумці перебувають під впливом націоналістичних кіл, що «неокласики» тепер вже не попутники, а класові вороги. Рішення пленуму про підсумки українізації ставило крапку на подальшому національному розвитку України у складі СРСР, оскільки відкрито зазначало, що «через дрібно-буржуазне середовище шовіністичні настрої можуть проникнути і в нашу партію. З усіма такими проявами партія буде вести найжорстокішу боротьбу» [7].

Зрозуміло, що автором та ініціатором такої постанови був насамперед Л.Каганович, оскільки вона майже повністю дублює його промову на пленумі, а також виступ на 3-й сесії ВУЦВК, що відбулася напередодні.

Відразу після закінчення пленуму розпочався масований наступ на представників неокласичного напрямку. Так, у червні ЦК КП(б)У заборонив друкувати твори та статті відомого українського письменника старшого покоління, друга М.Коцюбинського, активного учасника довоєнного літературного життя, дійсного члена ВУАН Михайла Могиляньського. Заборона була зроблена у вигляді таємного циркуляра усім редакторам газет такого змісту: «Цілком таємно. Особисто. Відділ преси ЦК КП(б)У пропонує Вам в органі не вміщувати ніяких творів М.Могиляньського» [12, арк. 98].

Тема боротьби з літературною опозицією не сходить зі сторінок газети «Комуніст». З номера в номер вона друкує розгромні статті з різкими політичними звинуваченнями. Показовою в цьому відношенні є стаття А.Хвилі «Марні надії ворогів» у 185, 186 й 187 номерах газети. У ній М.Хвильового, С.Єфремова та М.Могиляньського було прямо названо ворогами радянської влади за те, що виступали проти політики партії більшовиків. Звинувачували також і ВАПЛІТЕ за підтримку неокласиків й вимагали зректися «хибних» думок та публічно покаятися.

Масований наступ партноменклатури на літературну опозицію влітку — на початку осені 1926 р. дав свої наслідки. Ніхто з опонентів А.Хвилі не наважувався відкрито захищати свою точку зору, оскільки останні події наочно продемонстрували ставлення КП(б)У до українізації й до тієї частини інтелігенції, що усвідомлювала політику більшовиків як сприяння розвитку національних сил. Окремі літератори через друковане слово просто намагалися відмежуватися від М.Хвильового й засвідчити власну лояльність до режиму. Але деякі з них стали знаряддям

у остаточному розгромі літературної опозиції. Можливо, це також було спрямовано на те, щоб збільшити психологічний тиск на своїх противників. Про систему переслідування митців, які не вписувалися у більшовицьке нове суспільство, писав у приватному листі М.Драй-Хмара, відомий український поет та перекладач: «Раз письменник належить до неокласиків, значить його можна бити в пику й виставляти на публіку» [13, арк. 2].

Таким чином, у жовтні 1926 р. відділ друку та агітпром при ЦК КП(б)У приступили до здійснення третього етапу кампанії з ліквідації опозиції. Передбачалося, що письменники, в першу чергу М.Хвильовий, повинні визнати свої «помилки» й публічно покаятися. Без цього перемога партії була б неповною.

З цією метою 12 жовтня 1926 р. відділом друку при ЦК КП(б)У була проведена спеціальна нарада з приводу дискусії і ставлення до неї партійних органів. За кілька годин до її початку на нараду були запрошені М.Хвильовий та М.Яловий з прихованим наміром примусити їх відмовитися від своїх поглядів. Виступи учасників мали переважно звинувачувальний характер. Тон у них, як звичайно, задавав А.Хвиля. До політичної оцінки діяльності М.Хвильового вдався і М.Шумський. Правда, свій виступ він спрямував переважно проти визначень памфлетиста, на зразок «Московські задрипанки» заявивши: «Треба визнати, що це було політичною помилкою, що треба цю справу остаточно зліквідувати» [11, арк. 8]. Під градом звинувачень М.Хвильовий вже не виправдовувався, а зробив лише заяву про те, що А.Хвиля підбурює письменників проти нього. Це не було ні для кого таємницею, й тому присутні спокійно зустріли повідомлення відомого російського мовознавця М.Фінкеля, що А.Хвиля цікавився у нього, чому це він не виступає з осудом «ваплітян» [11, арк. 42]. Тоді й мовчання розцінювали як приховану підтримку незгідних.

Протягом наступного місяця партійна критика продовжувала добивати ВАПЛІТЕ, одночасно очікуючи від її членів офіційної капітуляції. Нерівна боротьба тяжко позначилася на здоров'ї М.Хвильового. Він втратив психічну рівновагу, зробився нервовим та імпульсивним, то сідав писати оповідання, то знову брався за памфлети. Відбулося також загострення його хвороби внаслідок тяжкого нервового виснаження. Про це є багато свідчень у спогадах сучасників, зокрема й у щоденниках А.Любченка.

4 грудня 1926 р. О.Досвітній, М.Хвильовий та М.Яловий опублікували в газеті «Вісті ВУЦВК» покаянного листа під назвою

«Заява групи комуністів членів ВАПЛІТЕ». Важко сказати, чи сподівалися вони тоді ще на щось, чи просто намагалися відтягнути неминуче. Однак, коли придивитися, як М.Хвильовий переживав наступні поразки, то можна припустити, що в грудні 1926 р., підписуючи «Заяву...», він ще вірив, що боротьба триватиме. Та й сам текст покаянного листа занадто вже правильний, з багатьма нехарактерними для його авторів казенними зворотами.

Однак формальне припинення дискусії не віщувало нічого доброго для її учасників. Партійне керівництво для вивчення настроїв української інтелігенції почало підключати підвідомчі органи. Зокрема, в грудні 1926 р. ЦК КП(б)У зажадав від голови профспілки працівників мистецтв З.Невського негайно подати систематизовані точні відомості про настрої інтелігенції та про її ставлення до літературних справ [11, арк. 8].

У ході літературної дискусії визначилося, що за такими «мирними» організаціями, як відділ друку чи Агітпроп, усе помітнішою ставала роль ДПУ. Так, у лютому 1927 р. секретар ЦК КП(б)У В.Затонський направив ДПУ таємне розпорядження: «Прошу надіслати матеріали про інтелігенцію України (українську та російську), які характеризують активність інтелігенції в радянській, профспілковій і культурній роботі, а також ставлення цієї інтелігенції до постанов партії з національного питання й літературної дискусії зокрема.

Матеріали ці треба підкріпити характерними виписками, частина яких Вами була передана т. Кагановичу перед його від'їздом до Москви» [11, арк. 8]. Для чого знадобилися «характерні виписки ДПУ» Л. Кагановичу в Москві? Можливо, для звіту перед своїм московським хазяїном, адже саме йому Й.Сталін надіслав у квітні спеціального листа з приводу українізації.

Потрібно зауважити, що в другій половині 1920-х років існувала наступна схема легалізації творчих спілок. Спочатку статут та список засновників з усіма даними — місце роботи, посада, адреса, — направлялися до Головополітосвіти, звідки пересилалися до Міжвідомчої комісії НКВС. Далі матеріали потрапляли до ДПУ, де всі фундатори ретельно перевірялися на предмет лояльності до радянської влади. Органи таємної поліції також вносили свої правки й до статуту мистецьких об'єднань. Лише після позитивної відповіді ДПУ документи відсилалися знову до Головополітосвіти. Крім того, все керівництво мистецьких об'єднань та їх філіалів стояло на окремому обліку в каральних органах. Як свідчать

документи про реєстрацію АРМУ (організація українських художників на чолі з М.Бойчуком та В.Меллером), така система вже існувала в 1925 р. [10, арк. 9]. Це не віщувало нічого доброго Україні, й подальші події — жорсткі обмеження літературної творчості, уніфікація діяльності мистецьких угруповань і наступне фізичне винищення української інтелігенції це підтвердили.

Отже, саме в ході дискусії більшовики врешті усвідомили, яким вони б хотіли бачити мистецтво майбутнього. До того, як остаточно буде сформульовано основні принципи «соціалістичного реалізму», пройде немало часу, та й терміна такого тоді ще не було. Але основи цього «напрямку» вже починали вимальовуватися — суть твору полягає у грубій агітації, що здійснюється у простій, звичній та зрозумілій для масового споживача формі. Одночасно з цим більшовики почали усвідомлювати і як «не треба писати», адже партія вперше брала участь у літературній полеміці. Але не востаннє.

1. Горбач Н. Українізація: Злет і трагедія. З досвіду ідейно-теоретичної боротьби на Радянській Україні у 20-х роках // Жовтень. — 1989. — № 2.

2. Зеров М. Твори: В 2-х т. — К., 1990. — Т.2.

3. Ковалів Ю. Літературна дискусія 1925–1928 рр. — К., 1990.

4. Коваль В. Сталінський вирок Миколі Хвильовому // Дніпро. — 1989. — № 9.

5. Пилипенко С. Свідома провокація чи несвідома дурість // Плужанин. — 1926. — № 1.

6. Пилипенко С. Як на правдивому шляху спотикаються // Культура і побут. — 1926. — № 5.

7. Пленум ЦК КП(б)У об українізації // Комуніст. — 1926. — № 130 (27 червня).

8. Хвиля А. Про наші літературні справи // Комуніст. — 1926. — № 93 (28 квітня).

9. Хвильовий М. Твори: В 5-ти томах. — Т. 4.

10. ЦДАВОВУ. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 417.

11. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2259.

12. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2260.

13. ЦДАМЛМ України. — Ф. 144. — Оп. 2. — Спр. 51.

14. Чубар В. Про вивихи // Вісті ВУЦВК. — 1926. — № 122 (3 травня).

15. Яловий М. На правдивому шляху // Культура і побут. — 1926. — № 2.

СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ ЗА УЧАСТЮ У ВИБОРАХ

Participation of modern political parties in elections of President and Verkhovna Rada of Ukraine is analysed. The classification of the parties as per the criteria of their participation in president and parliament elections is determined.

Аналізується участь сучасних політичних партій у виборах Президента та Верховної Ради України. Визначено класифікацію партій за критерієм їх участі у президентських і парламентських виборах.

Після проголошення 24 серпня Верховною Радою УРСР України незалежною державою, 25 серпня 1991 р. Президентією Верховної Ради УРСР прийняття Указу про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а 30 серпня — про заборону КПУ в Україні змінилася політична система. Вчені сходяться на думці про два основні корені політичних партій у сучасній Україні — КПУ і УГС — УНР [7].

Останнім часом увагу політологів привертає участь партій у виборчому процесі [5]. Турбує науковців і кількісний склад партійної системи та виконання її суб'єктами своїх функцій у виборчому процесі.

Поступове збільшення кількості партій призводить до ситуації, яку голова Верховної Ради України В.Литвин охарактеризував так: «Усе це нагадує такий жаргонний вислів: гуляйте воші — завтра лазня» [1]. У зв'язку з цим першочерговим є з'ясування, що являють собою партії не за набором необхідним документів у Міністерстві юстиції, а за основним критерієм боротьби за владу — участю у президентських і парламентських виборах. Необхідно взагалі в'яснити, до яких партій можливо примінити загально-визнані критерії класифікації політичних партій: за класовою визначеністю (буржуазні, селянські, робітничі), за ставленням до суспільного прогресу (радикальні, реформістські, консервативні, реакційні, контрреволюційні), за ставленням до влади (правлячі, опозиційні), за формами і методами правління (ліберальні, демократичні, диктаторські), за принципами організації та членства (кадрові та масові), за ідеологічним спрямуванням (комуністичні,

соціалістичні, фашистські, неофашистські, ліберально-демократичні, національно-радикальні, національно-демократичні, загальнодемократичні, соціалістичного спрямування, національних меншин, анархістські та ін.), за віросповіданням (християнські, мусульманські), за ставленням до державного суверенітету, за соціально-економічними пріоритетами собою [8].

Наведена таблиця дає змогу проаналізувати участь політичних сил у трьох останніх президентських виборах

Таблиця 1

Участь політичних партій у Президентських виборах

№ з/ч	Президентські вибори		
	1999 р.	2004 р.	2010 р.
1	2	3	4
1		Всеукраїнська партія «Нова сила»	
2	Всеукраїнське політичне об'єднання «Єдина Родина»	Всеукраїнське політичне об'єднання «Єдина Родина»	
3			Всеукраїнське об'єднання «Свобода»
4		Комуністична партія робітників і селян	
5	Комуністична партія України	Комуністична партія України	Комуністична партія України
6	Конгрес Українських Націоналістів		
7		Ліберально-демократична партія України «Захищена особистість. Приватне — понад усе!»	
8			Народна партія
9		Народна партія вкладників та соціального захисту	
10	Народний Рух України		

1	2	3	4
11		Народний Рух України за Єдність	
12			Народно- демократична партія
13		Організація Україн- ських Націоналістів в Україні	
14	Партія захисників Вітчизни		
15	Партія Зелених України		
16		Партія промисловців і підприємців України	
17	Партія регіонів	Партія регіонів	Партія регіонів
18	Партія «Соціал-де- мократичний союз»		
19			Партія «Справедливість»
20	Патріотична партія України		
21			Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»
22		Політична партія «Громадський контроль»	
23			Політична партія «Союз Лівих Сил»
24	Прогресивна соціа- лістична партія України	Прогресивна соціалістична партія України	
25	Селянська партія України		
26	Слов'янська партія	Слов'янська партія	

Закінчення табл. 1

1	2	3	4
27	Соціалістична партія України	Соціалістична партія України	Соціалістична партія України
28	Українська соціал-демократична партія		
29			Соціал-демократична партія України (об'єднана)
30		Українська партія «Єдність»	
31			Українська Народна Партія
32	Українська республіканська партія		
33	Українська селянсько-демократична партія		
34	Християнсько-народний союз		

Усього у трьох останніх президентських виборах самостійно і складі блоків брали участь 34 партії.

У виборах 1999 р. — 17 учасників, у 2004 р. — 15 і в 2010 р. — 11. Спостерігається тенденція падіння кількості суб'єктів виборчого процесу.

11 із 17 партій учасників виборів 1999 р. у наступних компаніях участі не брали (Конгрес Українських Націоналістів, Українська соціал-демократична партія, Селянська партія України, Патріотична партія України, партія «Соціал-демократичний союз», Партія Зелених України, Партія захисників Вітчизни, Народний Рух України, три партії Виборчого блоку партій «Наш Президент — Євген Марчук» (Християнсько-народний союз, Українська селянсько-демократична партія, Українська республіканська партія).

Три партії взяли участь у двох президентських виборах (Прогресивна соціалістична партія України, Всеукраїнське політичне об'єднання «Єдина Родина», Слов'янська партія).

**Самостійна участь політичних партій
у парламентських виборах 1998 р.**

№ з/ч	Назва партії	Кількість і відсоток голосів за партію
1	Партія Зелених України	1444264 (5,43%)
2	Всеукраїнська партія трудящих	210622 (0,79%)
3	Комуністична партія України	6550353 (24,65%)
4	Народна Партія (попередні назви: Народна аграрна партія України; Аграрна партія України)	978330 (3,68%)
5	Народний Рух України	2498262 / 9,40%
6	Соціал-демократична партія України	85045 (0,32%)
7	Народно-демократична партія (НДП)	1331460 (5,01%)
8	Партія захисників Вітчизни	81808 (0,30%)
9	Партія мусульман України	52613 (0,19%)
10	Партія національно-економічного розвитку України	250476 (0,94%)
11	Партія регіонів (попередні назви: Партія регіонального відродження України «Трудова солідарність України»; Партія регіонального відродження України)	241262 (0,90%)
12	Партія «Реформи і порядок» (попередня назва: Партія «Наша Україна»)	832574 (3,13%)
13	Партія «Союз»	186249 (0,70%)
14	Всеукраїнське об'єднання «Громада»	1242235 (4,67%)
15	Прогресивна соціалістична партія України	1075118 (4,04%)
16	Республіканська Християнська партія	143496 (0,54%)
17	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	1066113 (4,01%)
18	Українська національна Асамблея	105977 (0,39%)
19	Християнсько-демократична партія України	344826 (1,42%)
20	Партія духовного, економічного і соціального прогресу	53147 (0,20%)
21	Всеукраїнська партія жіночих ініціатив	154650 (0,58%)

У трьох президентських виборах участь взяли також лише три партії: Партія регіонів, Соцпартія і Компартія, причому в останніх виборах КПУ брала участь у складі блоку.

На останніх виборах як юридичні учасники виборчого процесу дебютували 8 з 11 політичних партій: політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Народна партія, Народно-демократична партія, Всеукраїнське об'єднання «Свобода», Українська Народна Партія і в блоці «Блок лівих та лівоцентристських сил — виборчим блоком політичних партій» (Соціал-демократична партія України (об'єднана), політична партія «Союз Лівих Сил», партія «Справедливість»).

Участь у парламентських виборах згідно з чинним законодавством є монопольним правом політичних партій. Проаналізуємо участь партій у чотирьох останніх виборах, зробивши акцент на самостійній участі партій у них та у складі блоків.

1998 р. у виборах взяли участь 40 із 53 зареєстрованих партій [3].

Таблиця 3

**Участь партій в складі блоків
у парламентських виборах 1998 р.**

№ з/ч	Назва партії	Назва виборчого блоку	Кількість і відсоток голосів за блок
1	2	3	4
1	Українська республіканська партія «Собор» (попередня назва: Українська республіканська партія)	Виборчий блок партій «Національний фронт»	721966 (2,71%)
2	Конгрес Українських Націоналістів		
3	Українська консервативна республіканська партія (Виборчий блок партій «Національний фронт»)		
4	Ліберальна партія України	Виборчий блок партій «Партія праці та Ліберальна партія — РАЗОМ»	502969 (1,89%)
5	Партія труда		

1	2	3	4
6	Ліберально-демократична партія України (попередня назва: Ліберально-демократична партія «Захищена Особистість. Приватне — понад усе!»)	Виборчий блок партій «Європейський вибір України»	37118 (0,13%)
7	Українська селянська демократична партія		
8	Ліберально-демократична партія України		
9	Демократична партія України	Виборчий блок партій «Блок Демократичних партій НЕП» (народовладдя, економіка, порядок)	326489 (1,22%)
10	Партія економічного відродження		
11	Соціалістична партія України	Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!» Кількість голосів за блок:	2273788 (8,55%)
12	Селянська партія України		
13	Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (попередня назва: Соціалнаціональна партія України)	Виборчий блок партій «Менше слів»	45155 (0,16%)
14	Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України»		
15	Партія «Віче» (попередня назва: Конституційно-демократична партія)	Виборчий блок партій «СЛОн — Соціально-ліберальне об'єднання»	241367 (0,90%)

Закінчення табл. 3

1	2	3	4
16	Партія «Міжрегіональний блок реформ»		
17	Партія Християнсько-Демократичний Союз (попередня назва: Християнсько-народний Союз)	Виборчий блок партій «Вперед, Україно!»	461924 (1,73%)
18	Українська Християнсько-демократична партія		
19	Слов'янська партія	Виборчий блок партій «Трудова Україна»	813326 (3,06%)
20	Українська партія Справедливості — Союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців		

2002 р. у виборах взяли участь 67 із 127 зареєстрованих партій [3].

Цікаву оцінку причин блокування подається на сайті Демократичної партії. Наведемо її: «Не розвивався зв'язок партії з суспільством на загальнонаціональному рівні — це пов'язано зі згортанням ідеологічної, просвітницької роботи та законодавчої ініціативи. Партія не зуміла в 2000–2002 рр. нав'язати органам влади напрацьовані теоретичні концепції і доктрини. З такими передумовами перед парламентськими виборами 2002 р. 23 грудня 2001 року було створено блок «ДемПУ — Демсоюз». Спільні виборчі штаби блоку сформовані не були і практично ДемПУ участі у парламентських виборах не взяла, а структури партії «Демсоюз» працювали на проведення до парламенту кандидатів блоку «За ЄДУ» [6]. Не беремося давати оцінку цим думкам загалом (стосовно блокування варто зробити окреме дослідження), зазначимо, що така констатація засвідчує, що, розглядаючи досвід політичної партії в блокових умовах, варто виявити її роль у блоці — провідну, рівноправну, другорядну, формальну. Ролі, які відігравали 42 партії у складі блоків-суб'єктів виборчого процесу ще необхідно досліджувати.

**Самостійна участь політичних партій
у парламентських виборах 2002 р.**

№ з/ч	Назва партії	Кількість і відсоток голосів за партію
1	Партія Зелених України	338252 (1,30%)
2	Всеукраїнська партія трудящих	88842 (0,34%)
3	Всеукраїнська партія «Нова сила»	26299 (0,10%)
4	«Жінки за майбутнє» Всеукраїнське політичне об'єднання	547916 (2,11%)
5	Комуністична партія робітників і селян	106904 (0,41%)
6	Комуністична партія України	5178074 (19,98%)
7	Комуністична партія України (оновлена)	362712 (1,39%)
8	Народна партія вкладників та соціального захисту	27273 (0,10%)
9	Народно-Демократична партія патріотів України	91098 (0,35%)
10	Партія вільних демократів	299764 (1,15%)
11	Партія «Родина»	201157 (0,77%)
12	Партія «Справедливість»	21957 (0,08%)
13	Політична партія Ліберальна Україна (попередня назва: Ліберальна партія України (оновлена))	8353 (0,03%)
14	Селянська партія України	98428 (0,37%)
15	Соціал-демократична партія України	68664 (0,26%)
16	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	1626721 (6,27%)
17	Соціалістична партія України	1780642 (6,87%)
18	Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна»	1780642 (6,87%)
19	Українська морська партія	29025 (0,1%)
20	Українська національна Асамблея	11839 (0,04%)
21	Українська політична партія «Християнський рух»	23591 (0,09%)

Таблиця 5

Участь партій у складі блоків у парламентських виборах 2002 р.

№ з/ч	Назва партії	Назва виборчого блоку	Кількість і відсоток голосів за блок
1	2	3	4
1	Народний Рух України	Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»	6108088 (23,57%)
2	Партія «Реформи і порядок» (попередня назва: Партія «Наша Україна»)		
3	Партія Християнсько-Демократичний Союз попередня назва: Християнсько-народний Союз)		
4	Партія «Солідарність»		
5	Республіканська Християнська партія		
6	Українська Народна Партія		
7	Політична партія «Вперед, Україно!»		
8	Ліберальна партія України		
9	Конгрес Українських Націоналістів		
10	Партія промисловців і підприємців України	Виборчий блок політичних партій «За Єдину Україну!»	3051056 (11,77%)
11	Партія регіонів		
12	Політична партія «Трудова Україна»		
13	Народно-демократична партія (НДП)		
14	Народна Партія (попередні назви: Народна аграрна партія України; Аграрна партія України)		
15	Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	Виборчий блок політичних партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко»	1882087 (7,26%)
16	Українська республіканська партія «Собор»		
17	Українська соціал-демократична партія		

1	2	3	4
18	Прогресивна соціалістична партія України	Виборчий блок політичних партій «Блок Наталії Вітренко»	836198 (3,22%)
19	Партія «Єдина Україна» (попередня назва: Партія Освітян України)		
20	Українська селянська демократична партія	Виборчий блок політичних партій «Команда Озимого Покоління»	525025 (2,02%)
21	Партія «Віче» (попередня назва: Конституційно-демократична партія)		
22	Ліберально-демократична партія України		
23	Єдиний Центр		
24	Молодіжна партія України		
25	Українська партія «Єдність»	Виборчий блок політичних партій «Єдність»	282491 (1,09%)
26	Політична партія «Молода Україна»		
27	Партія «Соціалістична Україна» (попередня назва — Партія «Народний вибір»)		
28	Партія «Громадська сила» Попередня назва: Партія «Соціал-демократичний Союз»		
29	Українська партія Справедливості — Союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців		
30	Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Центр»	Виборчий блок політичних партій «Народний Рух України»	41730 (0,16%)
31	Народний Рух України за Єдність		
32	Патріотична партія України	Виборчий блок політичних партій «Проти всіх»	29665 (0,11%)
33	Політична партія малого і середнього бізнесу України		
34	Демократична партія України	Виборчий блок політичних партій «Демократична партія України — партія «Демократичний союз»	227393 (0,87%)
35	Партія «Демократичний Союз»		

Закінчення табл. 5

1	2	3	4
36	Партія «Русь»	Виборчий блок політичних партій «Руський блок»	190839 (0,73%)
37	Партія «Руський блок»		
38	Партія «Союз»		
39	Партія «За Права Людини»	Виборчий блок політичних партій «ЗУБР» (За Україну, Білорусію, Росію)	112259 (0,43%)
40	Партія «Світло зі Сходу»		
41	Всеукраїнська партія міжнаціонального порозуміння «Новий Світ»	Виборчий блок політичних партій Українська партія та Всеукраїнська партія міжнаціонального порозуміння «Новий Світ»	
42	Українська партія		

Під час виборів 2006 р. було 45 суб'єктів виборчого процесу: 18 блоків і 27 партій самостійно.

Таблиця 6

Самостійна участь політичних партій у парламентських виборах 2006 р.

№ з/ч	Назва партії	Кількість і відсоток голосів за партію
1	2	3
1	Партія Зелених України	137858 (0,54%)
2	Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	91321 (0,36%)
3	Всеукраїнська партія «Нова сила»	12522 (0,04%)
4	Політична партія «Партія екологічного порятунку «ЕКО+25%»	120238 (0,47%)
5	Всеукраїнська партія Народної Довіри	29899 (0,11%)
6	Комуністична партія України	929591 (3,66%)
7	Комуністична партія України (оновлена)	68602 (0,29%)
8	Ліберальна партія України	12098 (0,04%)
9	Народний Рух України за Єдність	34723 (0,13%)

Закінчення табл. 6

1	2	3
10	Партія «Відродження»	245188 (0,96%)
11	Партія «Віче»	441912 (1,74%)
12	Партія національно-економічного розвитку України	60195 (0,23%)
13	Партія пенсіонерів України	51097 (0,20%)
14	Партія регіонів	8148745 (32,14%)
15	Партія Соціального Захисту	14649 (0,05%)
16	Політична партія «Вперед, Україно!»	6934 / 0,02%
17	Політична партія «Європейська столиця»	12027 (0,04%)
18	Політична партія «Третя Сила»	34963 (0,13%)
19	Політична партія «Трудова Україна»	24942 (0,09%)
20	Українська національна Асамблея	16397 (0,06%)
21	Політична партія України «Русь Єдина»	30917 (0,12%)
22	Селянська партія України	79160 (0,31%)
23	Соціалістична партія України	1444224 (5,69%)
24	Соціально-Християнська Партія	22953 (0,09%)
25	Українська Консервативна партія	25123 (0,09%)
26	Українська партія «Зелена планета»	96734 (0,38%)
27	Українська партія честі, боротьби з корупцією та організованою злочинністю	28818 (0,11%)

Таблиця 7

**Участь партій в складі блоків
у парламентських виборах 2006 р.**

№ з/ч	Назва партії	Назва виборчого блоку	Кількість голосів за блок
1	2	3	4
1	Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	«Блок Юлії Тимошенко»	5652876 (22,29%)
2	Українська соціал-демократична партія		
3	Українська республіканська партія «Собор» (попередня назва: Українська республіканська партія)	Блок «Наша Україна»	3539140 (13,95%)

Продовження табл. 7

1	2	3	4
4	Конгрес Українських Націоналістів		
5	Народний Рух України		
6	Партія Християнсько-демократичний Союз (попередня назва: Християнсько-народний Союз)		
7	Політична партія «Наша Україна» (попередні назви: Народний Союз «Наша Україна», «Політична партія «Народний Союз Наша Україна»)		
8	Прогресивна соціалістична партія України	Блок Наталії Вітренко	743704 (2,93%)
9	Партія «Русь» (попередня назва: Партія «Русько-Український Союз» (Русь)	«Народна опозиція»	
10	Партія «Справедливість» (попередня назва Партія Всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість»)	«Народний блок Литвина»	619905 (2,44%)
11	Українська селянська демократична партія		
12	Народна Партія (попередні назви: Народна аграрна партія України; Аграрна партія України)		
13	Українська Народна Партія	Український	476155 (1,87%)
14	Політична партія «Україна Соборна»	Народний Блок	
15	Партія відродження села (попередня назва: Партія Вільних Селян і Підприємців України)	Костенка і Плюща	
16	Громадянська партія «Пора»	«Громадянський блок ПОРА-ПРП»	373478 (1,47%)
17	Партія «Реформи і порядок» (попередня назва: Партія «Наша Україна»)		
18	Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Центр»	«Опозиційний блок Не Так!»	257106 (1,01%)
19	Соціал-демократична партія України (об'єднана) (попередня назва: Соціал-демократична партія України)		
20	Республіканська партія України		

1	2	3	4
21	«Жінки за майбутнє» Всеукраїнське політичне об'єднання (попередня назва: Жіноча Демократична партія)		
22	Партія захисників Вітчизни	Блок Юрія Кармазіна	165881 (0,65%)
23	Всеукраїнська партія Миру і Єдності (ВПМС)		
24	Партія «Національно-демократичне об'єднання «Україна»		
25	Народно-демократична партія (НДП)	Блок НДП	126586 (0,49%)
26	Демократична партія України		
27	Християнсько-демократична партія України		
28	Партія «Громадська сила» (попередня назва: Партія «Соціал-демократичний Союз»)	«Блок Лазаренка»	76950 (0,30%)
29	Всеукраїнське об'єднання «Громада»		
30	Соціал-демократична партія України		
31	Слов'янська партія	Виборчий блок політичних партій «За Союз»	51569 (0,20%)
32	Партія «Соціалістична Україна» (попередня назва — Партія «Народний вибір»)		
33	Політична партія «Вітчизна»		
34	Партія «Союз»		
35	Всеукраїнська партія трудящих	«Виборчий блок «Держава — Трудовий Союз»	36396 (0,14%)
36	Політична партія «Держава»		
37	Партія «Селянський блок аграрна Україна» (попередня назва — Політична партія «Народна партія «Нова Україна»)	Селянський Блок «Аграрна Україна»	25675 / 0,11%
38	Партія «Народний блок» (попередня назва: Партія захисту пенсіонерів України)	Виборчий блок «Влада народу»	24243 (0,09%)
39	Всеукраїнська Чорнобильська народна партія «За добробут та соціальний захист народу»		

Закінчення табл. 7

1	2	3	4
40	Партія Народної Дії «Надія» (попередня назва: Політична партія «Партія Здоров'я»)	«Блок Бориса Олійника та Михайла Сироти»	21649 (0,08%)
41	Партія «Сильна Україна» (попередня назва — Трудова партія України)		
42	Українська партія «Єдність»	Виборчий блок «Євген Марчук — Єдність»	17004 (0,06%)
43	Партія Свободи		
44	Партія «Солідарність жінок України»		
45	Партія «Жінки України»	«Блок Безпартійних Сонце»	12620 (0,04%)
46	Всеукраїнське політичне об'єднання «Єдина Родина»		
47	Патріотична партія України	Блок «Патріоти України»	11503 (0,04%)
48	Українська Національна Консервативна партія		
49	Політична партія «Совість України»		

У парламентських виборах 2007 р. взяли участь 10 блоків і 10 партій. У блоки об'єдналися 32 партії. Всього 42 партії були учасниками цих виборів.

Таблиця 8

Самостійна участь політичних партій у парламентських виборах 2007 р.

№ з/ч	Назва партії	Кількість і відсоток голосів за партію
1	2	3
1	Партія Зелених України	94505 (0,40%)
2	Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (попередня назва: Соціал-національна партія України)	178660 (0,76%)
3	Всеукраїнська партія Народної Довіри (попередня назва: Партія захисту знедоленого народу України)	5342 (0,02%)
4	Комуністична партія України	1257291 (5,39%)
5	Комуністична партія України (оновлена)	68 602 (0,29%)

Закінчення табл. 8

1	2	3
6	Прогресивна соціалістична партія України	309088 (1,32%)
7	Партія вільних демократів (попередня назва: Політична партія «Яблуко»)	50852 (0,21%)
8	Партія національно-економічного розвитку України	33489 (0,14%)
9	Партія регіонів (попередні назви: Партія регіонального відродження України «Трудова солідарність України»; Партія регіонального відродження України)	8013895 (34,37%)
10	Соціалістична партія України	668234 (2,86%)

«Беремо приклад — Блок «НУ-НС»: 9 політичних сил, які об'єдналися в один блок. Я можу чітко сказати, поклавши руку на серце, що пройшли б лише дві партії: пройшла б «Наша Україна», оскільки там лідер — Ющенко, і пройшла б Європейська партія, яку очолює Катеринчук. Інші політичні сили з рейтингом 0,1% ніколи б не пройшли до парламенту», — заявляє народний депутат від ПР М. Чечетов [4].

Таблиця 9

**Участь партій у складі блоків
у парламентських виборах 2007 р.**

№ з/ч	Назва партії	Назва виборчого блоку	Кількість голосів за блок
1	2	3	4
1	Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	Блок Юлії Тимошенко	7162193 (30,71%)
2	Українська соціал-демократична партія		
3	Партія «Реформи і порядок» (попередня назва: Партія «Наша Україна»)		
4	Політична партія «Наша Україна» (попередні назви: Народний Союз «Наша Україна», «Політична партія «Народний Союз Наша Україна»)	Блок «Наша Україна — Народна Самооборона»	3301282 (14,15%)

Продовження табл. 9

1	2	3	4
5	Українська республіканська партія «Собор» (попередня назва: Українська республіканська партія)		
6	Громадянська партія «Пора»		
7	Народний Рух України		
8	Партія захисників Вітчизни		
9	Партія Християнсько-Демократичний Союз (попередня назва: Християнсько-народний Союз)		
10	Політична партія «Вперед, Україно!»		
11	Українська Народна Партія		
12	Політична партія «Європейська партія України»		
13	Народна Партія (попередні назви: Народна аграрна партія України; Аграрна партія України)	Блок Литвина	924538 (3,96%)
14	Партія Сильна Україна попередня назва — Трудова партія України		
15	Всеукраїнська партія Миру і Єдності (ВІМЕ)	Блок «Всеукраїнська громада»	165881 (0,65%)
16	Народно-демократична партія (НДП)	Виборчий блок Людмили Супрун — Український регіональний актив (УРА)	80944 (0,34%)
17	Демократична партія України		
18	Республіканська Християнська партія		
19	Партія пенсіонерів України	Блок партії пенсіонерів України	34845 (0,14%)
20	Партія «Народний блок» (попередня назва: Партія захисту пенсіонерів України)		
21	Всеукраїнська Чорнобильська народна партія «За добробут та соціальний захист народу»	Український Народний Блок	28414 (0,12%)
22	Політична партія «Україна Соборна»		
23	Українська селянська демократична партія	Селянський Блок «Аграрна Україна»	25675 (0,11%)

Закінчення табл. 9

1	2	3	4
24	Партія відродження села (попередня назва: Партія Вільних Селян і Підприємців України)		
25	Політична партія «Народна партія Нова Україна»		
26	Соціально-Християнська Партія	Блок «Християнський блок»	24597 (0,10%)
27	Всеукраїнська політична партія — Екологія та Соціальний захист		
28	Партія «Союз»	Виборчий блок політичних партій «КУЧМА» (Конституція — Україна — Честь — Мир — Антифашизм)	23676 (0,10%)
29	Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Центр»		
30	Політична партія малого і середнього бізнесу України	Блок «Всеукраїнська громада»	12327 (0,05%)
31	Політична партія «Совість України»		
32	Всеукраїнська партія миру і єдності		
33	Партія «Національно-демократичне об'єднання «Україна»		

69 партій участі у виборах до Верховної Ради України ніколи не брали. Цю групу партій варто розділити на дві підгрупи: 1) партії, які мали юридичну можливість скористатися правом участі у виборах; 2) партії, які юридично ще могли скористатися своїм правом участі у виборах.

Першу групу складають 29 партій, які не використали можливість боротьби за реалізацію влади через парламент. Спікер Володимир Литвин заявив в інтерв'ю телеканалу «Рада»: «У нас 180 партій. Партії найчастіше створюють під вибори. Я особисто знаю людей, які професійно займаються тим, що створюють партії, а потім їх продають за гроші під вибори, під ключ» [2].

Таблиця 10

№ з/ч	Назва партії	Дата реєстрації	Кількість втрачених можливостей
1	2	3	4
1	Християнсько-ліберальна партія України (попередня назва: Християнсько-ліберальний Союз)	02.08.1995	4
2	Партія Радикального Прориву	16.01.1998	4
3	Політична партія «Селянська Україна» (попередні назви: Комуністична партія трудящих, Комуністична партія (трудящих))	26.01.1999	4
4	Партія «Прагматичний вибір»	06.07.2000	3
5	Політична партія «Нова політика»	14.02.2001	3
6	Політична партія «Організація Українських Націоналістів» (ОУН) (попередня назва: Організація Українських Націоналістів в Україні (ОУНвУ))	14.02.2001	3
7	Зелена екологічна партія України «Райдуга» (попередня назва: Екологічна партія України «Захист»)	20.03.2001	
8	Всеукраїнська партія духовності і патріотизму	30.03.2001	
9	Політична партія «Партія правозахисту» (попередня назва: Партія розбудови, правозахисту недержавних організацій України — «Партія правозахисту»)	08.06.2001	
10	Політична партія «Союз анархістів України»	28.12.2002	2
11	Всеукраїнська політична партія «БРАТСТВО»	05.08.2004	2
12	Партія «Народна влада»	01.09.2004	2
13	Партія державного нейтралітету України	13.10.2004	2
14	Політична Партія «Всеукраїнський патріотичний союз»	18.01.2005	2

1	2	3	4
15	Партія «Наш Дім Україна»	16.02.2005	
16	«КМКС» «Партія угорців України»	17.02.2005	
17	Політична партія «Нова демократія» (попередні назви: Політична партія «Громадянська платформа», Політична партія «Нова демократія»)	14.03.2005	
18	Народна Екологічна Партія	25.02.2005	
19	Демократична партія угорців України	24.03.2005	
20	Політична партія «Могутня Україна»	24.03.2005	
21	Партія «Громадянська солідарність» (попередня назва: Партія патріотичних сил України)	25.03.2005	
22	Партія Труда	25.03.2005	
23	Політична партія «Справедлива Україна»	25.03.2005	
24	Політична партія «Соціал-патріотична Асамблея Слов'ян»	14.02.2006	1
25	Політична партія «Народно-трудоий союз України»	11.04.2006	1
26	Політична партія «Спільна Дія»	10.07.2006	1
27	Політична партія «Спільна Дія»	10.07.2006	1
28	Ліберально-гуманістична партія «Товариш»	15.09.2006	1
29	Політична партія «Велика Україна»	15.09.2006	1

Стосовно цієї групи резервних партій засторога М.Чечетова: «На цьому робиться бізнес: реєструють політичну партію, і зне-нацька загорається якась політична зірка на небосхилі. Своєї політичної партії у неї немає, до виборів — навіть не рік, а сім місяців, а за законодавством для участі у виборчій кампанії з моменту реєстрації партії має пройти один рік. Тоді ця зверхно-ва політична зірка купляє цю партію, очолює її, а цій партії уже років сім чи п'ять, вона законсервована. Тобто у нас дійсно політичні партії стали товаром» [4].

Таблиця 11

**Політичні партії, які ще не набули права участі
у парламентських виборах**

№ з/ч	Назва партії	Дата реєстрації
1	2	3
1	Аграрна партія України	14.11.2006
2	Політична партія «Євротурбота»	29.11.2006
3	Політична партія «Політичне об'єднання «Пряма дія»	13.12.2006
4	Українська республіканська партія (попередня назва: Українська республіканська партія Лук'яненка)	21.12.2006
5	Українська партія	27.12.2006
6	Політична партія «Українські соціал-демократи»	20.01.2007
7	Партія селян (попередня назва Партія «Відродження українського села»)	06.03.2007
8	Партія «Київська Русь»	13.04.2007
9	Політична партія «Демократичний фронт» (попередня назва: Політична партія «Народна трудова партія»)	26.06.2007
10	Політична партія «Права воля України»	14.01.2008
11	Політична партія «Союз Лівих Сил»	28.01.2008
12	Політична партія «Партія нового покоління України»	01.02.2008
13	Всеукраїнська козацька партія	05.05.2008
14	Політична партія «Партія Козаків України»	10.06.2008
15	Політична партія «Козацька Українська Партія»	10.06.2008
16	Політична партія «Україна Майбутнього»	18.07.2008
17	Партія «Захист місцевих інтересів народу»	06.08.2008
18	Політична партія «Пробудження»	04.09.2008
19	Політична партія «Самоврядна Українська Держава»	02.10.2008
20	Політична партія «Народна воля»	02.10.2008
21	Політична партія «Воля»	16.10.2008
22	Політична партія «Партія захисту прав людини»	02.10.2008
23	Громадянська партія України	23.10.2008
24	Політична партія «Єдина Країна»	24.10.2008
25	Політична партія Громадянський рух України	28.10.2008
26	Політична партія «Авангард»	28.10.2008
27	Прогресивно-Демократична Партія України	18.11.2008

1	2	3
28	Політична партія «Правда»	17.12.2008
29	Політична партія «Право і Справедливість»	12.01.2009
30	Політична партія «Аграрно-Промисловий Союз»	14.01.2009
31	Політична партія «Партія Народний порядок»	16.03.2009
32	Політична партія «Український Республіканський Альянс»	25.03.2009
33	Політична партія «Українська платформа»	27.03.2009
34	Політична партія «Всеукраїнська партія «Дітей війни»	13.04.2009
35	Політична партія «Діти Війни «Народна Партія України»	14.04.2009
36	Політична партія «Рідне місто»	22.04.2009
37	Політична партія «Наш Дім»	27.04.2009
38	Політична партія «Справедлива країна»	09.07.2009
39	Політична партія «Партія сильної влади»	09.07.2009
40	Політична партія «Партія місцевого самоврядування»	13.07.2009

Серед партій-учасників парламентського виборчого процесу є також кілька груп. У нині діючих партій протягом чотирьох останніх парламентських виборів була можливість використати право участі 319 раз, проте це зробили лише 206 (64, 5%), при цьому лише 76 раз (37%) самостійно і 130 (67%) — у блоках.

Таблиця 12

Політичні партії, які мали можливість взяти участь у чотирьох парламентських виборах

№ з/ч	Назва партії	Дата реєстрації	Можлива кількість участей у виборах	Фактична кількість участей	Самостійно	У блоці
1	2	3	4	5	6	7
1	Комуністична партія України	05.10.93	4	4	4	
2	Партія Зелених України	24.05.91	4	4	4	
3	Партія регіонів	06.11.97	4	4	3	1

Продовження табл. 12

1	2	3	4	5	6	7
4	Соціалістична партія України	25.11.91	4	4	3	1
5	Прогресивна соціалістична партія України	09.07.96	4	4	2	2
6	Народний Рух України	01.02.93	4	4	1	3
7	Народна Партія (попередні назви: Народна аграрна партія України; Аграрна партія України)	30.12.96	4	4	1	3
8	Народно-демократична партія (НДП)	30.05.96	4	4	1	3
9	Партія «Реформи і порядок» (попередня назва: Партія «Наша Україна»)	24.10.97	4	4	1	3
10	Партія «Союз»	11.06.97	4	4	1	3
11	Демократична партія України	28.06.91	4	4	4	
12	Українська республіканська партія «Собор»	05.11.90	4	4	4	
13	Українська селянська демократична партія	15.01.91	4	4	4	
14	Партія Християнсько-Демократичний Союз	27.03.97	4	4	4	
15	Партія національно-економічного розвитку України	25.01.96	4	3	3	
16	Українська національна Асамблея	29.09.97	4	3	3	
17	Конгрес Українських Націоналістів	26.01.93	4	3	3	
18	Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	16.10.95	4	3	2	1
19	Всеукраїнська партія трудящих	11.06.97	4	3	2	1
20	Селянська партія України	03.03.92	4	3	2	1

1	2	3	4	5	6	7
21	Соціал-демократична партія України	04.03.93	4	3	2	1
22	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	01.07.96	4	3	2	1
23	Ліберальна партія України	10.10.91	4	3	1	2
24	Партія «Віче»	14.05.93	4	3	1	2
25	Партія захисників Вітчизни	07.07.97	4	3	1	2
26	Республіканська Християнська партія	24.07.97	4	3	1	2
27	Всеукраїнське об'єднання «Громада»	25.03.05	4	2	1	1
28	Християнсько-демократична партія України	23.11.92	4	2	1	1
29	Ліберально-демократична партія України	17.07.92	4	2	2	
30	Партія відродження села	21.05.93	4	2	2	
31	Слов'янська партія	10.06.93	4	2	2	
32	Народно-демократична партія патріотів України	22.12.94	4	1	1	
33	Українська партія честі, боротьби з корупцією та організованою злочинністю	30.10.92	4	1	1	
34	Партія мусульман України	25.11.97	4	1	1	
35	Українська Національна Консервативна партія	30.10.92	4	1	1	
36	Партія «Жінки України»	21.03.97	4	1	1	
37	Партія «За Права Людини»	20.01.98	4	1	1	

До групи «старих» партій, які мали можливість скористатися виборами до Верховної Ради чотири рази, належать 37 партій.

З них дві 4 рази брали участь у таких виборах 14 партій, тобто завжди виконували свої статутні вимоги. Серед них дві, які завжди робили це самостійно (Комуністична партія України і Партія Зелених України), дві партії — тричі самостійно і раз у блоці (Партія регіонів і Соціалістична партія України), Прогресивна соціалістична партія України — двічі самостійно і двічі у блоках, 5 партій — самостійно виступали один раз і тричі у блоках (Народний Рух України, Народна Партія, Народно-демократична партія, Партія «Реформи і порядок», Партія «Союз»).

12 партій свої можливості використали на 75%, 5 — на 50%, 6 — на 25%.

Таблиця 13

Політичні партії, які мали можливість взяти участь у трьох парламентських виборах

№ з/ч	Назва партії	Дата реєстрації	Можлива кількість участей у виборах	Фактична кількість участей	Самостійно	У блоці
1	2	3	4	5	6	7
1	Політична партія «Вперед, Україно!»	13.05.1999	3	3	1	2
2	Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	16.09.1999	3	3		3
3	Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Центр»	09.12.1999	3	3		3
4	Українська Народна Партія	31.12.1999	3	3		3
5	Українська соціал-демократична партія	11.12.1998	3	3		3
6	Всеукраїнська партія Народної Довіри	23.08.2000	3	2	2	
7	Всеукраїнська партія «Нова сила»	16.12.1999	3	2	2	
8	Партія вільних демократів	02.11.1999	3	2	2	

1	2	3	4	5	6	7
9	Комуністична партія України (оновлена)	09.11.2000	3	2	2	
10	«Жінки за майбутнє» Всеукраїнське політичне об'єднання	30.03.2001	3	2	1	1
11	Народний Рух України за Єдність	22.12.2000	3	2	1	1
12	Партія пенсіонерів України	11.11.1999	3	2	1	1
13	Партія «Справедливість»	18.05.2000	3	2	1	1
14	Політична партія «Трудова Україна»	21.06.2000	3	2	1	1
15	Всеукраїнська партія Миру і Єдності (ВПМС)	05.05.2000	3	2		2
16	Всеукраїнська Чорнобильська народна партія «За добробут та соціальний захист народу»	20.10.1998	3	2		2
17	Партія «Громадська сила»	30.03.1999	3	2		2
18	Партія «Народний блок»	19.01.1998	3	2		2
19	Партія Сильна Україна	30.08.1999	3	2		2
20	Партія «Русь»	30.09.1998	3	2		2
21	Партія «Соціалістична Україна»	23.12.2004	3	2		2
22	Патріотична партія України	31.12.1998	3	2		2
23	Українська партія «Єдність»	04.02.2000	3	2		2
24	Політична партія малого і середнього бізнесу України	04.01.1999	3	2		2
25	Народна партія вкладників та соціального захисту	01.02.2000	3	1	1	

Продовження табл. 13

1	2	3	4	5	6	7
26	Комуністична партія робітників і селян	30.03.2001	3	1	1	
27	Партія «Родина»	13.12.1999 8 серпня 2009 р. Міністерство юстиції України визнало таким, що втратило чинність, свідоцтво про реєстрацію партії «Родина»	3	1	1	
28	Партія Соціального Захисту	04.05.2000	3	1	1	
29	Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна»	11.12.2002	3	1	1	
30	Українська морська партія	07.07.2004	3	1	1	
31	Українська політична партія «Християнський рух»	04.02.2000	3	1	1	
32	Політична партія Ліберальна Україна	20.05.1999	3	1	1	
33	Всеукраїнське політичне об'єднання «Єдина Родина»	30.04.1999	3	1		1
34	Єдиний Центр	24.09.1999	3	1		1
35	Партія «Демократичний Союз»	11.06.1999	3	1		1
36	Партія «Єдина Україна»	26.10.1998	3	1		1

Закінчення табл. 13

1	2	3	4	5	6	7
37	Партія промисловців і підприємців України	20.04.2000	3	1		1
38	Партія «Солідарність жінок України»	23.12.1999	3	1		1
39	Партія «Солідарність»	22.03.2001	3	1		1
40	Партія «Руський блок»	30.03.2001	3	1		1
41	Молодіжна партія України	03.09.1999	3	1		1
42	Політична партія «Вітчизна»	01.08.2001	3	1		1
43	Політична партія «Молода Україна»	09.07.1999	3	1		1
44	Політична партія «Держава»	11.01.1999	3	1		1

44 партії мали можливість тричі взяти участь у парламентських виборах. З них 100-відсотково скористалися цим правом лише 5 партій, при чому лише політична партія «Вперед, Україно!» виступала 1 раз самостійно і 2 — у блоці, всі ж інші — у блоці.

19 партій на 66% скористалися правом участі у виборих. Четверо з них два рази виступали самостійно (Всеукраїнська партія Народної Довіри, Всеукраїнська партія «Нова сила», Партія вільних демократів, Комуністична партія України (оновлена)), 5 — по одному разу самостійно і по разу у блоці, 10 — лише у блоках.

20 партій — на 33%, з них 8 — самостійно, 12 — у блоках.

Таблиця 14

Політичні партії, які мали можливість взяти участь у двох парламентських виборах

№ з/ч	Назва партії	Дата реєстрації	Кількість можливих виборів	Кількість участі у виборах	Самостійно	У складі блоку
1	2	3	4	5	6	7
1	Соціально-Християнська Партія	07.07.2004	2	2	1	1

Закінчення табл. 14

1	2	3	4	5	6	7
2	Політична партія «Україна Соборна»	30.01.2005	2	2		2
3	Громадянська партія «Пора»	23.03.2005	2	2		2
4	Політична партія «Наша Україна»	22.03.2005	2	2		2
5	Партія «Національно-демократичне об'єднання «Україна»	18.03.2005	2	2		2
6	Партія «Відродження»	15.06.2004	2	1	1	
7	Політична партія «Партія екологічного порятунку «ЕКО+25%»	29.11.2001	2	1	1	
8	Політична партія «Третя Сила»	28.01.2005	2	1	1	
9	Українська Консервативна партія	25.03.2005	2	1	1	
10	Українська партія «Зелена планета»	24.03.2005	2	1	1	
11	Політична партія «Європейська столиця»	14.03.2005	2	1	1	
12	Політична партія України «Русь Єдина»	05.06.2003	2	1	1	
13	Партія Народної Дії «Надія»	18.03.2005	2	1		1
14	Партія Свободи	29.12.2004	2	1		1
15	Партія «Селянський блок аграрна Україна»	20.07.2005	2	1		1
16	Політична партія «Совість України»	25.03.2005	2	1		1
17	Республіканська партія України	11.03.2005	2	1		1
18	Всеукраїнська Чорнобильська Народна Партія «За добробут та соціальний захист народу»	07.11.2003	2	1		1
19	Всеукраїнська політична партія — Екологія та соціальний захист	1.11.2003	2	1		1

19 партій мали змогу брати участь у виборах 2006 і 2007 рр., з них лише 5 були їх учасниками двічі (Соціально-Християнська Партія, яка перебуває у стані ліквідації згідно з рішенням V позачергового з'їзду Партії від 24 травня 2008 р., один раз самостійно і один раз у блоці, чотири партії — двічі у складі блоків). 14 партій скористалися цим правом на 50%.

Політична партія «Європейська партія України» мала можливість один раз брати участь у виборах, у яких вона і взяла, долучившись до блоку.

Підсумовуючи, зазначимо, що використання критерію участі партій у президентських і парламентських виборах дає змогу здійснити наступну їх класифікацію:

- 1) партії, які 100-відсотково в своєму історичному розвитку використовують можливості участі у всіх виборах;
- 2) партії, які скористалися цим правом від 25 до 75%;
- 3) партії, які не брали участі у виборах;
- 4) партії, які з політологічної точки зору умовно назвемо «історичні», тобто ті, які закінчили своє юридичне існування.

Більш детальне дослідження кожної з названих груп має практичне значення для вдосконалення сучасної партійної системи.

1. Литвин запропонував перереєструвати партії. 22 травня 2010 р. // <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2010/05/22/19174>

2. Литвин запропонував перереєструвати партії. 22 травня 2010 р. // <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2010/05/22/19174>

3. Політичні партії в Україні. Інформаційно-довідкове видання. — К., 2005.

4. ПР: В Украине существует рынок политических партий 26.05.2010 // <http://ubr.ua/ukraine-and-world/power/pr-v-ukraine-sushestvuet-rynok-politicheskikh-partii-47195>

5. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. — Львів, 2005; Кучерук М.С. Участь Народного Руху України у парламентських виборах 2002 року // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/iiv/2009_16/129-133.pdf

6. Становлення та розвиток Демократичної партії України // <http://webcache.googleusercontent.com/custom?q>

7. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За редакцією О.Гораня, О.Майбороди. — К., 2000. — С. 52.

8. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем. — Львів, 2002.

Владислав Морoko

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПАРТІЙНЕ ЖИТТЯ

Organizational principles of activity of modern parties in Ukraine and their influence on a party life. In article the authorized structure of political parties through a prism of world and national historical tradition is analyzed. Through the analysis of basic structural elements of the parties and their strength are investigated main body trends pariahs in Ukraine.

У статті аналізується статутна будова політичних партій крізь призму світової та національної історичної традиції. Завдяки аналізу основних структурних елементів партій та їх чисельності досліджуються стрижневі тенденції розвитку партій в Україні.

Як відомо, організаційні засади діяльності партій перш за все визначаються їх статутами. Від того, в який спосіб сконструйовано те чи інше політичне об'єднання, залежить рівень реалізації ним своїх програмних засад. Для демократичного суспільства не менш вагома можливість якнайширшої реалізації рядовим членом партії власного потенціалу та уподобань у рамках такої спільноти. Чим активніші її члени, тим сильніший вплив партії на суспільство — зазначає Х. Хесс [1, с. 32–33]. І, відповідно, статутна будова вказує, наскільки вище керівництво партії зацікавлене в залученні партійців до активної політики. Чи залишатиме їх сліпими виконавцями власного бачення функціонування структури або ж залучатиме через демократичні інституції партійної конструкції до якнайширшої участі в усіх гранях її діяльності. А в цьому, на нашу думку, віддзеркалюється і ставлення в цілому до всіх громадян поза межами такої асоціації. Іншими словами, або їх бачать просто електоратом, потрібним лише заради формальної легітимізації претензій на владу, або сприймають як єдине джерело влади в країні.

Ми свідомо виділяємо залежність статутної будови партії від політичної складової останньої. В першу чергу тому, що за понад двохсотрічне існування такі асоціації вибудовували власні конструкції в залежності від цілей та з огляду на засоби їх досягнення.

Так, РСДРП за період з кінця XIX ст. по 1919 р. пройшла шлях вражаючої трансформації. Від об'єднання соціал-демократичних гуртків, груп та союзів, керованих ЦК, ЦО, Радою партії та з'їздом на засадах широкої демократії до бойової машини для захоплення влади у збройний спосіб. Найважливішим елементом такої структури є принцип демократичного централізму, і саме вона дозволяє встановити тоталітарну систему влади в країні в цілому [2, с. 299]. Але на противагу їй існує і багато інших моделей побудови партійної організації, які притаманні виключно тій чи іншій політичній течії і, як наслідок, системі організації влади. Як приклад, в основу вибору тієї чи іншої моделі М. Дюверже покладає примат політичної боротьби. Кожній течії, а відповідно і партії, в той чи інший період історії притаманна побудова, яка є наслідком свідомої організаційної діяльності її учасників. Поруч з цим, організаційна будова партійної структури не є константою. Залежно від історичного періоду і відповідно до завдань партій вона змінюється. Так, соціал-демократичні і соціалістичні організації більшості країн протягом XX ст. будувалися на основі секцій. На початку ж XXI ст., за збереження виключно традиційної будови, в цих же організаціях ми можемо побачити і нові елементи. Наприклад, у СДПГ та Австралійської Трудової Партії в основу організації покладено все ту ж саму секцію. А лейбористи тепер мають не лише секції*, а й відділи та підкомітети, що забезпечує горизонтальні партійні та виборчі зв'язки. І це не випадково. В сучасних умовах це ознака подальшої трансформації соціал-демократії. Саме це Т. Майер назвав намаганням перебудувати організаційну конструкцію на основі комбінування образу харизматичного Бонапарта, створеного мас-медіа та програмного звернення до виборців, трансформованого у дусі «дизайнерського соціалізму» [3, с. 182–185].

Тому, з огляду на різноманіття самоорганізацій у світі, на перший погляд парадоксом сучасного політичного будівництва в Україні є той факт, що всі політичні партії за взірцем статутної будови обрали конструкцію КІРС або ж форму організації, притаманну виключно тоталітарним партіям. Незалежно від того, права чи ліва, проросійська чи прозахідна, орієнтована на молодь чи пенсіонерів — типова українська політична партія вибудована за принципами демократичного централізму та на основі територіально-

* Party Sections — I. Public Representative Sections, *Parliamentary Party, Association of Labour Councillors, Party Member Sections*; II. Party Member Sections — *Labour Youth, Labour Women, Labour Trade Unionists, Labour Equality*

адміністративного поділу структурних підрозділів з акцентом на членів партії як «бойовій одиниці». Винятки з такого правила становлять маловідомі чи маргінальні об'єднання — на кшталт крайньоспектрових «Братства» та СЛС. Останні відходять від канонів партійного будівництва більшовиків, ще більше посилюючи роль лідера партії, віддаючи йому необмежені повноваження в царині кадрових призначень. Але така будова партій була логічним наслідком саме змін вітчизняного законодавства, як партійного, так і виборчого, котрі ми розглянули в попередніх розділах. Тобто, партії вибудовували власні структури під тиском зовнішніх факторів, які, в свою чергу, були зумовлені логікою боротьби за збереження себе у владі саме представників комуністичної течії. На користь цієї тези свідчить будова партій на початку 90-х рр. ХХ ст. Тоді зпонад 15 партій та рухів подібну до КППС структуру обрали лише деякі [4]. Це, зрозуміло, КПУ, а також УХДП, УРП, УСДП, ЛДПУ і ДемПУ. На противагу такій конструкції УНП за низову ланку мала крайову (обласну) організацію, а в складі керівних органів подібно до європейських лібералів створила Етичний Суд, замість КРК, у структурі, обраній комуністами. СДПУ, намагаючись бути подібною до французьких соціалістів, декларувала федеральний принцип будови та право створення партійних фракцій. Існування фракцій та філій партії передбачав статут УНДП. Відмовлялися від прив'язки до АТО поділу УРСР представники НПУ. Територіальні організації партії, що склалися з притаманних соціал-демократам секцій, мали право об'єднуватися як в міжміські, так і міжобласні. А ПЗУ, маючи за керівників декількох (7–9) співголів, позиціонувала себе як система партійних клубів. Останні не лише мали право об'єднуватися у фракції за політичними платформами, а й дотримувалися внутрішньої автономії на конфедеративних засадах. ПДВУ декларувала, що вона є «добровільним союзом членів партії, а також первинних організацій та їх об'єднань, які повністю автономні у розв'язанні своїх внутрішніх завдань». Найбільш ефективну організаційну будову створили лідери «НРУ за Перебудову» [5]. Вона була схожою на конструкцію лібералів Великобританії. Поділялась на Ради Представників, Депутатів, Колегій, Національностей подібно до підкомітетів останньої. Залучала, згідно зі статусом, до своїх лав як симпатиків індивідуально, так і в складі самодіяльних організацій. Така структура в поєднанні з ідеологічним наповненням і дозволила не лише мобілізувати на свою підтримку мільйони громадян,

а й стати реальною протипагою монополії на політичну владу КІРС — КІУ. Тобто, на початку становлення багатопартійності ми мали доволі плюралістичну систему конструкцій партій. Однак зміни законодавства протягом наступних періодів, прийняття Конституції і, як наслідок, нового закону «Про політичні партії» 2001р. зробили можливим існування лише однієї побудови за наступною схемою: Центральний керівний орган (всеукраїнська ланка керівництва) — Обласний комітет, Київський та Севастопольський міські комітети (територіально-адміністративна керівна ланка середнього рівня) — Районні та Міські комітети (місцева керівна ланка низового рівня) — Первинні осередки — Члени партії. Як приклад, назвемо деякі доволі успішні проекти — НДП, СДПУ(о), ПР, ППІУ. Як і в ленінській партії, і народні демократи, і об'єднані соціал-демократи, рівно як і регіонали з промисловцями, членом партії вважають лише того, хто стоїть на обліку в первинному осередку, сплачує партійні внески та особисто бере участь у партійному житті. Ця норма присутня також в усіх статутах парламентських партій та більшості позапарламентських. Критерієм успішної діяльності всі ці партії вважали передплату центрального друкованого органу («Україна і світ сьогодні» — НДП [6, арк. 28], «Альтернатива» та «Наша газета+» — СДПУ(о) [7, с. 6], розбудову партійних структур та зростання лав партії [8, арк. 104–106; 9, с. 8; 10, с. 3–18]. Як і в КІРС, у разі невиконання робились оргвисновки. Кількість доган керівникам обласних осередків вражає [11, арк.10; 12, с. 5]. Таким чином, дані партії продовжують втілювати в життя оргпринципи Й. Сталіна — «підбір кадрів та контроль виконання» [13, с. 479]. Контроль поточної діяльності організацій здійснювався через щоквартальні та щорічні статистичні звіти. Характерно, що, наприклад, бланки таких звітів НДП та СДПУ(о) не просто схожі, вони тотожні [14, арк. 128; 15, с. 98–103]. Однотипними є і рішення та настанови керівних органів цих об'єднань. Так, постанови «Про закріплення народних депутатів членів партії за територіальними організаціями», «Про створення робочих груп щодо опрацювання змін та доповнень до Програми та Статуту партії», «Про хід підготовки звітновибірчих конференцій та скликання чергового з'їзду», «Про організацію навчання активу» та «Про скликання наради депутатів місцевих рад членів партії» приймалися Політвиконкомом та Політрадами як НДП, так і СДПУ(о) [16; 17], ПР та майже всіма подібними об'єднаннями. Різниця лише в даті прийняття документа,

спільне — ані членами першої, ані другої, ані третьої, ані будь-якої іншої вони не виконувались. Характер питань, що турбують в між-виборчий період керівництво цих об'єднань нічим, не відрізняється від питань, які обговорювалися в часи УРСР та існування КПРС [18, с. 207–214] з тією ж віддачею та формалізмом.

Взявши за основу радянсько-компартійний стиль життя, ці організації отримали в підсумку той же фінал — політику подвійних стандартів. Найбільш показово це проявляється в структурі внутрішньопартійних відносин, для яких характерний різкий розрив між декларованою демократичністю й насправді тоталітарними методами забезпечення діяльності партій. Проілюструємо це на прикладі СДПУ(о). Цю партію, як показову, ми обрали з декількох причин. Вона пройшла повний цикл життя організації, від зародження у вигляді клубів на початку 90-х рр. до легалізації як партії в 1993 р., приходу в неї представників великого бізнесу в 1996–1997 рр. і, як наслідок, розколу, створення на її базі типової партії влади, пришествя у владу її фундаторів в 1998–2003 рр., втрати ними владних важелів в 2004–2005 рр. Це призвело до зникнення партії з політичного Олімпу країни і переходу її в зону маргінесу протягом 2006–2007 рр. До того ж, СДПУ(о) заявляла про існування місцевих організацій в усіх адміністративно-територіальних одиницях, а осередків — на території майже всіх рад, від сільських до міських. Утім, відразу ж викликає сумнів реальність впливу на поточне життя організації пересічного партійця. У першу чергу внаслідок статутної будови (додаток А). Як наочно проілюстровано нею, в СДПУ(о) існували два види партійців. Рядові — які відповідно до статуту брали участь у партійних зборах і обирали делегатів конференцій усіх рівнів. Останні висували зі свого складу вже делегатів з'їздів, які згідно з нормами партійної демократії легалізували склад всіх керівних органів партії. Тобто, нібито маємо яскравий взірець демократії, коли член партії впливає на її діяльність. На практиці все було діаметрально протилежним. Реально все визначали представники іншої групи партійців — очільники організації. І секретарі обкомів, і працівники центрального апарату партії призначалися на посади виключно за погодженням з головою партії. В свою чергу, секретарі місцевих осередків призначалися секретарями обкомів. Це справжні керівники партії. Відповідно, і всі дії партії визначалися їх волею. Так, у 2002 р. СДПУ(о) стала провідником ідей «національного примирення» — у своїх постановах вона урівняла вояків УПА

та радянських ветеранів Другої світової війни, дарувала всім школам футбольні м'ячі та мобільні поля, обіцяла кожній сільській школі по автобусу [19, с. 88; 20]. А в 2006 р. з тим же завзяттям агітувала проти НАТО, за ЄЕСП та російську мову як державну, таврувала ганьбою вояків УПА [21; 22; 23; 24, с. 35]. Рішення вищих керівників сумніву не підлягали.

Врешті-решт це і призвело до краху, в якому винним виявився «...надміру роздутий партійний апарат», котрий «... згодом почав працювати сам на себе, відокремившись від партійного активу. Структура поглинала все більше грошей, «видаючи на гора» все менший результат. Водночас відсутність результатів підмінювалася ідеальною звітністю, а часто-густо — відвертою брехнею... Для функціонерів нормою стало заробітчанство, коли жодний рух не здійснювався без грошей, а серед членів партії поширювалася апатія і зневіра» [25]. Пішов з посади Голови партії В. Медведчук, і об'єднані соціал-демократи не лише не взяли участі у виборчій кампанії 2007 р., а й фактично припинили існування лише за літо 2006 р. Позначилася й надмірна залежність партії від особи лідера, що стало типовим для всіх партій України. Смерть В. Чорновола закріпила відцентрові тенденції в Русі. Втеча за кордон П. Лазаренка поставила хрест не лише на ВО «Громада», а й на політиках, що покладали на нього власні надії. Наслідок — створення ВО «Батьківщина». Відхід від активної політичної діяльності В. Пустовийтенка відразу перевів на другорядні ролі НДП тощо. Зайве й говорити, що гіпотетична відмова від активної політичної діяльності, наприклад, О. Мороза, П. Симоненка, Ю. Тимошенко призведе до політичної смерті відповідно СПУ, КПУ та БЮТ. Це стало можливим лише за відсутності реальної наповненості партійних рядів. І тут ми маємо справу ще з одним важливим проявом нещирості. Роками партії намагалися довести право на існування через декларування своєї масовості. Врешті цю масовість, як обов'язкову умову визнання, вимагали норми Закону про партії. І потрібні цифри озвучувались.

Так, НДП в жовтні 1999 р. вказувала чисельність в 72 131, а на кінець III кварталу 2000 р. — 102 868 членів партії, або 142% зростання [26, арк. 242]. Пізніше СДПУ(о) оголосила власну чисельність в понад 400 тисяч осіб [27, с. 18]., Партія Регіонів взагалі почала діяльність в 2002 р. з декларування чисельності організації в 400 тис., а в 2003 р. на V з'їзді заявила вже про 560 тисяч членів партії [28]. Але все це, в своїй масі, лише пусті заяви. За

даними тих же щорічних статистичних звітів СДПУ(о) в період з 1997 по 2005 рр. [29, с.16] за загального зростання партійних лав у 40 разів, на 2005 р. з неї мало б вийти понад 300 тис. осіб, тобто фактична чисельність СДПУ(о) повинна дорівнювати не 407 тис., а 40–50 тисячам, що є на порядок менше. Показова ситуація склалася в Одеській обласній організації цієї партії. У гонитві за виконанням планових показників зростання партійних рядів та частки жінок в них (виконком вимагав не менше 50%), тут забули звести основні цифри до єдиного знаменника. Як наслідок, при звітному зростанні кількості жінок майже на 30%, чисельність організації за цей же період не збільшувалася, не було згідно зі «звітами» і виходів з партії. Навряд чи одеські есдеки в масовому порядку змінювали стать, це ілюстрація приписок заради виконання нікому не потрібних «планових цифр». Стосовно ж ПР, то в 1998 р. вона мала 10–20 тис. членів партії, а в 2003 р. як ми зазначали, 560 тис. Така сама картина і в ПППУ: в червні 2001 р. вони заявляли чисельність в 2593 особи, а в квітні 2002 р. — 17001. Зростання на 555% [30, с.6]. Все це притаманне і місцевим організаціям партій. Так, в Запорізькому регіоні в період з січня 2004 р. по березень 2006 р. кількість партійців за даними первинних осередків збільшилася з 80 136 до 250 540, тобто, на 212,5%. (додаток Б). Таке зростання можна було б спробувати пояснити тим, що в 2004 р. була доступна інформація про 18* організацій, а в 2006 р. — 21**. Але і по тих партіях, що не приховували свою чисельність, на обидві дати збільшення організацій відзначається на рівні 75%. І з цим можна було б погодитися навіть незважаючи на вражаючі цифри зростання по окремим організаціях (від 130% у НП до 2 531,5% у ПЗУ), якби не загальна кількість членів партій, що становила 250 540 осіб. А якщо додати до цієї цифри партійні осередки, які вказували чисельність в 2004 р і не оголосили її в 2006 р., отримаємо 284 803, або приблизно 20% всіх громадян області у віці понад 18 років. Крім цього, в 2004 р. в області було зареєстровано місцеві осередки 88 партій, а в 2006 р. — 199.

* Обласні організації СДПУ(о), ВО «Батьківщина», партії «Демократичний Союз», «Яблуко», АПУ, ДемПУ, КПУ, ЛПУ, НДП, НРУ, ПР, ПЗУ, ПППУ, ПРП, ПСПУ, СелПУ, СПУ, УНП

** Обласні організації ВПО «Жінки за майбутнє» партій «Відродження», ПРП, «Трудова Україна», ВО «Батьківщина», КПУ, НП (АПУ, НАПУ), НДП, НРУ, НСНУ, ППУ, ПР, ПЗУ, ПНЕРУ, ПППУ, РПУ, СДПУ(о), СелПУ, СПУ, УНП, УРП «Собор».

Очевидно, що ми маємо приблизні данні лише по 17–18% осередків. Тобто, в партіях з такими деклараціями чисельності мав би бути кожен третій, а то й другий мешканець регіону. Що, вочевидь, не відповідає дійсності.

Таким чином, партії мали настільки високі темпи зростання лав, що це дає нам підстави для сумніву щодо реальності цих процесів. Останнє підтверджують і результати виборів. Так, у 2002 р. СДПУ(о) в західних регіонах країни отримала голосів менше, ніж кількість партійців в організаціях, а в 2006 р. це вже сталося на загальнонаціональному рівні. Отже, попри всі спроби партійних керманців дезінформувати суспільство щодо масовості очолюваних ними організацій, констатуємо: в Україні маємо справу з партіями вождів, а не мас.

У цілому аналіз статутної будови партій дає право стверджувати:

- усі вітчизняні політичні організації пройшли шлях від копіювання західних взірців будови до безальтернативного взяття за основу статутної будови КППС;

- посткапересна будова призвела до формалізації внутрішньопартійного життя. Основним критерієм успішності місцевих осередків та партій в цілому стала звітність — партії поступово починають існувати виключно на папері;

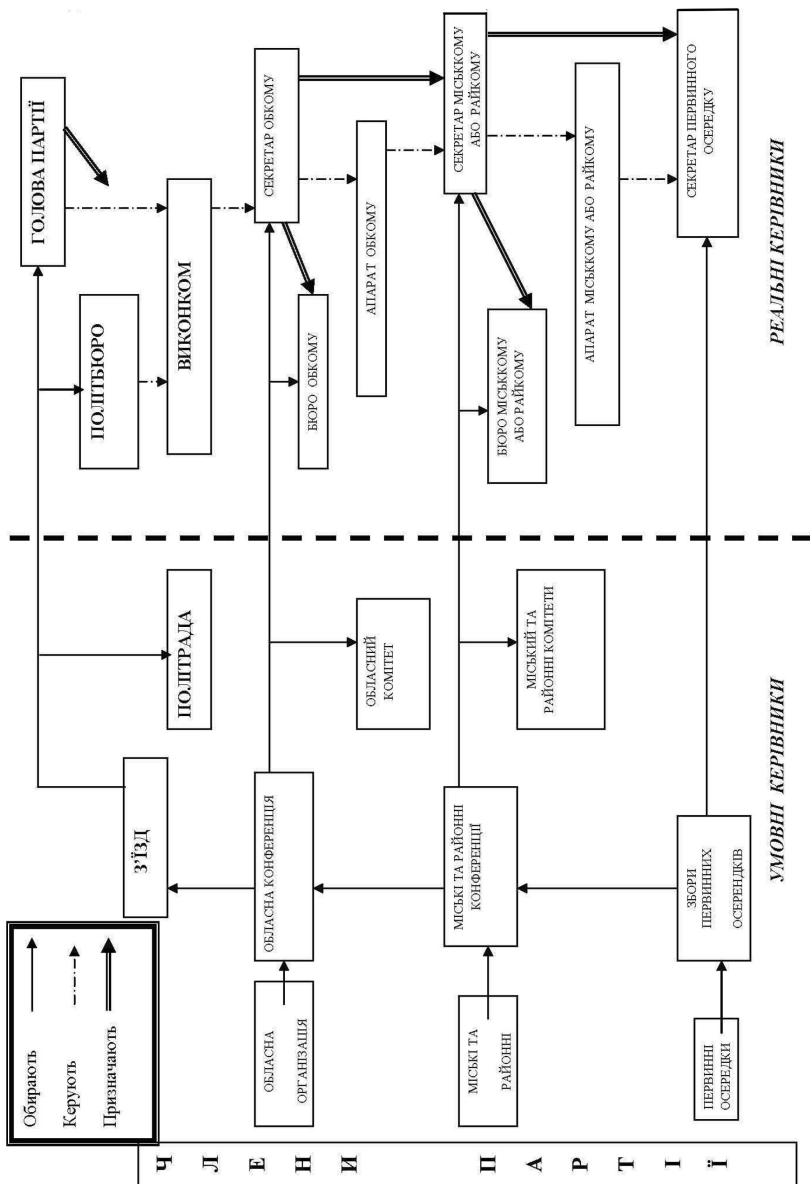
- невідповідність декларацій про демократичність внутрішньопартійних відносин таких асоціацій реаліям життя унеможливила будь-яку ініціативу з боку пересічного члена партії та відсторонила його від процесу прийняття рішень;

- намагання відповідати вимогам Закону України про політичні партії та публічне запевнення в масовості партій з боку їх керівників і засновників призвела до практики завищення чисельності та «дутості» цифр, які визначали наповненість партійних осередків;

- принцип демократичного централізму, відсутність більш-менш помітної кількості партійців у регіонах країни, атомізованість структурних підрозділів призводить до повної залежності партій не лише від рішень їх лідерів, а і від рівня влади, який ці лідери мають на той чи інший проміжок часу.

Додаток А

Схема будови СДПУ(О) згідно з Статутом та напрями реального впливу на діяльність організації

Додаток Б

Динаміка зростання чисельності партійних організацій
в Запорізькій області протягом 2004–2006 рр.

№ п/п	Обласні організації	Станом на 01.01.2004	Станом на 01.03.2006	Зростан- ня у %
1	СДПУ(о)	26100	25 000	-4,21
2	Партія регіонів	20100	30 280	50,64
3	АПУ	5678	13 100	130,71
4	КПУ	5360	4 500	-16,04
5	НДП	3767	4 610	22,37
6	«Батьківщина»	3371	11 330	236,1
7	ПРП	1790	4 570	155,3
8	СПУ	1480	7 200	386,48
9	СелПУ	1280	4 050	216,40
10	НРУ	1150	2 120	84,34
11	УНП	723	1 390	92,25
12	ПШПУ	680	5 000	635,29
13	ПЗУ	494	13 000	2531,57
	ВСЬОГО	71973	126 150	75,2740
	ВСЬОГО по партіях, що опри- люднили власну чисельність	80136	250540	212,64

1. Хесс Х. Практическая работа в социал-демократической партии. Справочник / Х. Хесс. — Варшава: Координационное бюро Фонда им. Ф. Эберта для стран СНГ, 1995. — 194 с.

2. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу / А. А. Зиновьев. — М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000 — 355 с.

3. Майер Т. Трансформація соціал-демократії. Партія на шляху у ХХІ століття / Т. Майер. — К.: Основні цінності, 2004. — 208 с.

4. Хто є хто? Спеціальний випуск // Комуніст. — 1991. — № 5. — Травень.

5. Статут Народного руху України за Перебудову // Літературна Україна. — 1989. — 28 вересня.

6. Постанова Політвиконкому НДП «Про участь територіальних організацій НДП у передплатній кампанії на газету «Україна і світ сьогодні» // Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні матеріали стосовно її діяльності, квітень — листопад 1998 р. // ПАВРУ. — Ф. — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — Од. зб. 47. — Спр. 06 — 26/06.

7. Постанова Політбюро СДПУ(о) від 2 березня 2005 р. «Про передплату на центральний друкований орган СДПУ(о) «Наша газета+». Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о), 2 березня 2005 р. — К.: Виконком СДПУ(о), 2005. — 27 с.

8. Інформація про хід підготовки і проведення звітно-виборчих конференцій територіальних організацій НДП (за період з 8 по 12 жовтня 1998 р.) // Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні матеріали стосовно її діяльності, квітень — листопад 1998 р. // ПАВРУ. — Ф. — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — Од. зб. 47. — Спр. 06 — 26/06.

9. Постанова Політбюро СДПУ(о) від 1 квітня 2005 р. «Про стан виконання «Проекту 5». Матеріали Засідання Політбюро СДПУ(о), 1 квітня 2005 р. — К.: Виконком СДПУ(о), 2005. — 8 с.

10. Методичний посібник для партійного активу Народної партії. / [упор. К. Вашук, О.Осадчук, Р.Старовойтенко та ін.]. — К.: б/в, 2005. — 32 с.

11. Постанова Політвиконкому НДП від 3 вересня 1999 р. «Про пільгову передплату на газети НДП «Україна і світ сьогодні» // Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні документи стосовно їх діяльності. (5 лютого — 25 грудня 1999 р.) // ПАВРУ. — Ф — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — Од. зб. 52. — Спр. 06 — 26/06.

12. Постанова Політбюро СДПУ(о) від 10 грудня 2004 р. «Про виключення з лав СДПУ(о)». Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о), 10 грудня 2004 р. — К.: Виконком СДПУ(о), 2004. — 8 с.

13. Сталин Й. Вопросы ленинизма / Й. Сталин. — Л.: Государственное издательство политической литературы. Издание одиннадцатое.— М., 1945. — 611 с.

14. Зведений статистичний звіт територіальних організацій НДП за III квартал 1999 р. // Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні документи стосовно їх діяльності. (5 лютого — 25 грудня 1999 р.) ПАВРУ. — Ф — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — О. з. 52. — Спр. 06 — 26/06.

15. Постанова Політбюро СДПУ(о) від 29 грудня 2003 р. «Про статистичний звіт СДПУ(о) за III квартал 2003 року». Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о), 29 грудня 2003 р. — К.: Виконком СДПУ(о), 2003. — 112 с.

16. Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні матеріали стосовно її діяльності, квітень — листопад 1998 р.// ПАВРУ. — Ф — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — Спр. 06 — 26/06.; Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні документи стосовно їх діяльності. (5 лютого —

25 грудня 1999 р.) // ПАВРУ. — Ф — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — О. з. 52. — Спр. 06 — 26/06.

17. Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о). 27 березня 2003 року. — К.: Виконком СДПУ(о), 2003. — 71 с.

18. Материалы XXXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. — М.: Политиздат, 1986. — 352 с.

19. Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о) від 29 грудня 2002 року. — К.: Виконком СДПУ(о), 2003. — 89 с.

20. Довідка про діяльність депутатської фракції СДПУ(о) у ВРУ у 2002–2003 р. — К.: Виконком СДПУ(о), 2003. — 24 с.

21. Украина и НАТО. Позиция «Опозиционного блока НЕ ТАК!». — К.: Издательство «Киевские Ведомости», 2006. — 8 с.

22. ЕЭП. Почему Украине выгодно полноправное участие в Едином экономическом пространстве с Россией, Беларусью и Казахстаном. — К.: Исполком СДПУ(о), 2005. — 8 с.

23. Наша мова. Позиція СДПУ(о) щодо мовних проблем. — К.: Виконком СДПУ(о), 2005. — 12 с.

24. Матеріали ХІХ з'їзду СДПУ(о). 2 квітня 2005 року, м. Київ. — К.: Виконком СДПУ(о), 2005. — 124 с.

25. Що сталося? Що далі робити? Аналітична записка Виконком СДПУ(о) // Поточний архів ЗОК СДПУ(о). — 2007.

26. Зведений статистичний звіт територіальних організацій НДП за III квартал 2000 р. // Постанови Політради, Політвиконкому, конференцій, з'їздів НДП, інші документи партії, аналітичні документи стосовно їх діяльності. (15 січня — 15 листопада 2000 р.) // ПАВРУ. — Ф — Р — 1. — Оп. 22 — ДФ. — Од. зб. 57. — Спр 06 — 26/06.

27. Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о). 25 січня 2005 р. — К.: Виконком СДПУ(о), 2005. — 34 с.

28. Съезды партии // Офіційний інформаційний сервер Партії Регіонів. Режим доступу: <http://partyofregions.org.uameetcongress>.

29. Матеріали засідання Політбюро СДПУ(о). 29 грудня 2002 року. — К.: Виконком СДПУ(о), 2002. — 90 с.

30. Кто есть кто? Партії та політики. ХХІ століття / [автор / упоряд. В. Болгов]. — К.: Український видавничий консорціум, 2002. — 208 с.

Тетяна Бевз

ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРИЗАЦІЯ
ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ФРАКЦІЙ
У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ
ЧЕТВЕРТОГО СКЛИКАННЯ

Tatyana Bevez. Political structure and activity of the parliament fractions in the Verkhovna Rada Ukraine of the forth convocation. In the article political structure, its features and specificity, of the Verkhovna Rada Ukraine of the forth convocation are considered. Special attention is paid on the organizing of the parliament majority and its resistance to the opposition — parliament minority. Moreover, investigated the adoption process of the draft laws that applies to state-building and above all — the amendments of the Constitution of Ukraine. The work outlines different positions of the majority and opposition regarding changing some amendments of the Constitution.

У статті розглядаються особливості та специфіка політичного структурування Верховної Ради України четвертого скликання. Особлива увага акцентується на формуванні парламентської більшості і протидії опозиції — парламентської меншості. Досліджено розгляд законопроектів, які стосуються державного будівництва, насамперед змін до Конституції України. Окреслено позиції більшості і опозиції стосовно конституційних змін.

Утворення депутатських фракцій є однією з важливих характеристик структури сучасних парламентів. Об'єднання депутатів у фракції має на меті консолідацію зусиль для досягнення цілей та завдань, визначених виборчими програмами політичних партій. У теорії виокремлюють два основні види парламентських фракцій за способом їх утворення. Йдеться про добровільне (без урахування доручення виборців) об'єднання депутатів або про обов'язкове — з дорученням виборців [10, с. 29].

Правовий статус фракції регулюється Конституцією України, Законом України «Про статус народного депутата України», в яких визначено загальний порядок формування парламентських фракцій та основні принципи їх функціонування, а також Регламентом Верховної Ради України, в якому сформульовано процедуру утворення фракцій та механізми реалізації їхніх функцій.

Упродовж становлення парламентської системи сучасної України декілька разув змінювалася схема формування депутатських фракцій і груп. У Положенні про депутатські групи (фракції) у Верховній Раді України, яке затверджено Постановою Верховної Ради України від 13 травня 1994 р. 11/94-ВР зазначається: «Народні депутати України можуть добровільно об'єднуватися у депутатські групи (фракції) за умови, що до складу кожної з них входить не менш як 25 депутатів. Депутатські групи формуються як на партійній, так і на позапартійній основі. Депутатські групи, які сформовані на основі партійної належності депутатів, називаються депутатськими фракціями. До складу депутатської фракції можуть входити й позапартійні депутати, які підтримують програмні документи відповідної партії. Депутатські групи, сформовані на позапартійній основі, об'єднують депутатів, які поділяють однакові або схожі погляди з питань державного і соціально-економічного розвитку» [1, с. 134].

Верховна Рада України 13 травня 1998 р. прийняла Постанову «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України», відповідно до якої частину першу статті 4.2.1 Регламенту Верховної Ради України було викладено в такій редакції: «Депутатські фракції у Верховній Раді України утворюються виключно депутатами на основі політичних партій та блоків політичних партій, що подолали чотиривідсотковий бар'єр на виборах до Верховної Ради України 29 березня 1998 року, за умови, що до складу кожної з фракцій входить не менш як 14 народних депутатів України» [22] (для порівняння, мінімальна кількість членів фракції в Австрії та Швейцарії — 5, у Франції — 20, у Росії — 35).

На думку народних депутатів України, Постанова Верховної Ради України «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України» позбавила депутатські групи наданих їм прав.

Конституційний Суд України Положення Постанови Верховної Ради України «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України» від 13 травня 1998 р. визнав неконституційним.

Регламент Верховної Ради України передбачає низку обмежень щодо створення депутатських груп і фракцій. Об'єднання депутатів не можуть формуватися для захисту особистих, комерційних, місцевих, професійних або релігійних інтересів. Принципи діяльності фракцій і груп не повинні суперечити вільному характеру депутатського мандата. Об'єднання депутатів не можуть виступати від імені Верховної Ради України або українського народу.

Проблеми, пов'язані з діяльністю і функціонуванням парламентських фракцій і груп, неодноразово поставали і розглядалися у Верховній Раді. Підтвердженням цьому може слугувати думка експерта Лабораторії законодавчих ініціатив А. Шевчука, який переконаний, що «історія українського парламентаризму — це історія поступового посилення ролі та значення фракцій» [16, с. 11].

Водночас виникає проблема співвідношення більшості і меншості в парламенті. Тим більше, що прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. обумовило перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління та запроваджено пропорційну виборчу систему на виборах народних депутатів України. Ключовою метою вказаних перетворень є створення умов для структурування парламенту на парламентську більшість та парламентську опозицію з метою визначення політичної сили, відповідальної за здійснювану державну політику.

У зв'язку з цим доречними видаються слова керівника представництва Національного демократичного інституту міжнародних відносин в Україні Т. Корме (Канада), який зазначає: «Дуже важливо пам'ятати один з основних принципів парламентаризму щодо того, що парламент — це всього-на-всього дзеркало суспільства, яке його обирає, і, звичайно, парламентарі повинні пам'ятати, що можна формувати будь-які більшості, але в будь-якому парламенті повинна існувати повага до меншості і повага до опозиції» [9, с. 7].

Власне, конкуренція між парламентською більшістю і меншістю повинна здійснюватися в чітко визначених законодавчих межах та відповідати сучасним тенденціям розвитку інституцій конституційно усталених демократичних країн. Парламентська культура поведінки за нової політичної системи тільки формується, а тому спостерігається певний нормативний дисбаланс між двома парламентськими центрами — коаліцією та опозицією [7].

Варто зазначити, що такий дисбаланс спостерігався і за президентсько-парламентської форми правління. Особливо яскраво це, на нашу думку, проявилось у діяльності парламенту четвертого скликання. Ми спробуємо проаналізувати діяльність парламентських фракцій Верховної Ради четвертого скликання і визначити її політичну структуру.

Під час підготовки до виборів 31 березня 2002 р. Центральною виборчою комісією було зареєстровано списки кандидатів у народні депутати України від 21 політичної партії та 12 виборчих

блоків, до яких входили 42 партії із 127 зареєстрованих на початок 2002 р. Таким чином, суб'єктами виборчого процесу стали 33 політичні партії та блоки. У одномандатних виборчих округах кандидатами у народні депутати України зареєструвалися ще представники 5 політичних партій, які не були суб'єктами виборчого процесу.

З 33-х політичних партій і блоків, які брали участь у виборах, 6 партій пройшли встановлений 4% бар'єр і зарезервували місця у парламенті: Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» — 23,57%; Комуністична партія України — 19,98%; За єдину Україну! — 11,77%; Блок Юлії Тимошенко — 7,26%; Соціалістична партія України — 6,87%; Соціал-демократична партія України (об'єднана) — 6,27%. Понад чотири п'ятих із 450 депутатів України, обраних з урахуванням повторних виборів, висувалися від політичних партій і виборчих блоків (354 депутати), а 28 осіб самовисуванці, які належали до партій і блоків за партійністю. Загалом від політичних партій і блоків було обрано 382 народних депутати та 68 депутатів в одномандатних виборчих округах — самовисуванці, які належали до партій (блоків партій) за партійністю, або були позапартійними.

До складу блоку «За Єдину Україну!» входили Партія регіонів, «Трудова Україна», Народно-демократична партія, Аграрна партія України, Партія промисловців і підприємців України. Лідерство Партії регіонів у блоці «За Єдину Україну!» яскраво проявилось на виборах 2002 р. Блок набрав найбільше голосів у Донецькій та Луганській областях [17, с.8]. У Верховній Раді четвертого скликання фракція Регіони України утворилася 20 червня 2002 р. (8 вересня 2005 р. змінено назву) у кількості 36 народних депутатів. За час роботи Верховної Ради України червертого скликання членами фракції стало 77 народних депутатів.

Блок «Наша Україна» створено в 2001 р. для участі у виборах до Верховної Ради 2002 р. Лідер блоку — В. Ющенко. До блоку увійшли такі партії: Конгрес Українських Націоналістів; «Вперед, Україно»; Ліберальна партія України; Народний Рух України; Партія Християнсько-Демократичний Союз; Партія Реформи і порядок; Солідарність; Український Народний Рух; Молодіжна Партія України.

На парламентських виборах 2002 р. Блок «Наша Україна» набрав 23,57% голосів виборців (найбільша кількість голосів), та отримав загалом 112 мандатів. За даними дослідження 2001 р.,

серед прихильників блоку «Наша Україна» переважали такі категорії, як пенсіонери (29,5%), кваліфіковані робітники (12,8%), спеціалісти в галузі науки, освіти з вищою або середньою спеціальною освітою (9,8%) [17, с. 10].

За «Виборчий блок Юлії Тимошенко» (у складі: «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Українська народна партія «Собор», Українська Республіканська партія «СОБОР» (Українська Республіканська партія), Українська соціал-демократична партія) проголосувало 1 882 087 виборців (7,26%). Структура електорату ВО «Батьківщина» у 2001 р. за соціальним статусом характеризувалася переважанням таких категорій, як пенсіонери (22,3%), кваліфіковані робітники (11,9%), спеціалісти гуманітарного профілю (10%) [17, с. 9]. На момент створення фракції до її складу входили 22 народні депутати. Всього за час роботи Верховної Ради України IV скликання членами фракції БЮТ став 41 народний депутат.

Комуністична партія України брала участь у виборах 2002 р. самостійно, уникаючи блокування з іншими ідейно близькими політичними силами, попри неодноразові заяви про необхідність об'єднання лівих сил. У 2001 р. серед прихильників КПУ більшість становили пенсіонери (53,5%). Наступною за вагою, хоча й значно менш численною категорією були кваліфіковані робітники (10,9%) [17, с. 11].

На виборах 2002 р. до Верховної Ради України IV скликання Соціалістична партія України отримала 6,87% голосів і, відповідно, 20 мандатів в багатомандатному окрузі.

На виборах до Верховної Ради України в 2002 р. Соціал-демократична партія України (о) здобула 6,27% голосів. Парламентську фракцію об'єднаних соціал-демократів спочатку очолив В. Медведчук, а після його призначення керівником президентської адміністрації — Л. Кравчук.

Окремо варто зазначити про представництво жінок у парламенті. Найбільше жінок було у складі фракції комуністів — 6. Другою за кількістю жінок-депутатів була фракція «Регіони України», в якій їх було чотири. 3 жінки у складі фракції партій ППУ та «Трудова Україна». По 2 жінки мали в своєму складі фракції «Наша Україна» та фракція Соціалістичної партії України. По одній представниці прекрасної половини у складі фракцій Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), Блоку Юлії Тимошенко, Народно-демократичної партії, Аграрної партії України та груп «Демократичні ініціативи» і «Народний вибір». У відсотковому

відношенні за кількістю жінок лідирують фракція комуністів, «Регіони України» та фракція Соціалістичної партії України — жіноцтво становить 10% від загальної чисельності цих фракцій. Трохи більше 7% жінок у складі фракції партій ППУ та «Трудова Україна», яку наздоганяють група «Народний вибір» (6,7% жінок від загальної кількості депутатів фракції), фракції Народно-демократичної партії та Аграрної партії України (по 6,3%). Майже 6% жінок у фракції Блоку Юлії Тимошенко, 4,5% — у групі «Демократичні ініціативи», 2,5% — у складі фракції Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), майже 2% — у фракції «Наша Україна». Повністю «чоловічі» депутатські групи «Народовладдя» та «Європейський вибір».

Серед позафракційних депутатів жодної жінки не було. Всі жінки-депутати входили до складу депутатських фракцій і груп, і навіть 3 з 13 фракцій у Верховній Раді України очолювані жінками. Це фракція «Регіони України», керівником якої є Р. Богатирьова, фракція Блоку Юлії Тимошенко (керівник — Ю. Тимошенко) та фракція Аграрної партії України, керівник — К. Ващук.

Загалом, депутатський корпус Верховної Ради четвертого скликання представляло 297 членів політичних партій і 147 осіб, які не належали до жодної політичної сили. У парламенті на початок роботи було представлено 28 політичних партій, а на кінець їх кількість виросла до 32. Партій, які мали більше 10% наявних депутатів було відповідно на початку — 1, на кінець — 3. Партій, які мали від 5 до 10% наявних депутатів відповідно — 3 і 3. Партій, які мали від 1 до 5% наявних депутатів, відповідно, 9 і 7, партій, до 1% депутатів — 15 і 19. Депутатські фракції четвертого скликання формувалися і на партійній, і на позапартійній основі. 15 травня 2002 р. на засіданні Верховної Ради було оголошено про реєстрацію шести депутатських фракцій: «За єдину Україну» — 175, «Наша Україна» — 119, КПУ — 63, СДПУ (о) — 31, Блоку Юлії Тимошенко — 23 та СПУ — 22 народні депутати [6].

Опозиційні парламентські фракції — «Наша Україна», БЮТ, СПУ та КПУ формально нараховували 228 депутатів і мали всі підстави для створення парламентської коаліції і реалізації своєї програми. Однак В. Ющенко запропонував 17 травня 2002 р. всім політичним силам у парламенті об'єднатися і підписати договір про спільні дії. Документ передбачав процедуру розподілу всіх керівних посад у Верховній Раді та взагалі усіх посад, які затверджує парламент. Найближчими стратегічними завдання визначалися —

ухвалення законів «Про Кабінет Міністрів», про парламентську більшість та опозицію, про внесення змін до Закону «Про місцеві держадміністрації», зокрема щодо виборності глав держадміністрацій [12]. Проте нічого з цього реалізовано не було. 28 травня було створено пропрезидентську більшість.

Формування парламентських фракцій

Фракція	Обрано за списком	Обрано в округах	Приєдналося самовисуванців	Загальна кількість	% у ВР
«Наша Україна»	70	42	7	119	26,6
Комуністична партія України (фракція комуністів)	59	6	–	65	14,5
«Єдина Україна»	35	86	54	175	39,2
Блок Юлії Тимошенко	22	–	1	23	5,2
Соціалістична партія України (фракція СПУ)	20	2	–	22	4,9
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	19	8	4	31	6,9
Позафракційні депутати	–	12	–	12	2,7

Характерною рисою фракційної діяльності була її часта ротація. Так, уже 20 червня 2002 р. структура і чисельність фракцій зазнали суттєвих змін. На основі найбільшої фракції «Єдина Україна» та депутатів-позафракційників було утворено сім нових фракцій: Партії Промисловців і підприємців та «Трудової України» — 35 депутатів, «Регіони України» — 35, «Народно-демократичної партії» — 18, «Народовладдя» — 17, «Демократичні ініціативи» — 16, «Аграрії України» — 16 та «Європейський вибір» — 15. 5 липня 2002 р. з'явилася депутатська група «Народний вибір».

За підсумками першої сесії Верховної Ради України четвертого скликання станом на 15 липня 2002 р. розподіл по фракціях мав такий вигляд: «Наша Україна» — 110; Партії промисловців і підприємців України та «Трудової України» — 38; «Регіони України» — 36; СДПУ (о) — 34; Блок Юлії Тимошенко — 23; СПУ — 21;

Народно-демократична партія — 17; «Демократичні ініціативи» — 17, «Європейський вибір» — 18, «Народовладдя» — 17; «Аграрники України» — 16; «Народний вибір» — 15 [2, 43]. Це засвідчило про високий динамізм політичної структуризації парламенту і що було, власне, підтверджено усією подальшою діяльністю вищого законодавчого органу України.

Усі депутатські фракції та групи обрали уповноважених представників, чисельність яких була від 2 до 10 народних депутатів. Згідно зі статтею 4.2.4 Регламенту Верховної Ради України Голова Верховної Ради України та керівники депутатських груп за посадою є членами Погоджувальної ради депутатських фракцій (груп) з правом вирішального голосу. Перший заступник Голови Верховної Ради України, заступник та голови Комітетів Верховної Ради у роботі Погоджувальної ради депутатських фракцій (груп) мають дорадчий голос. Головною метою Погоджувальної ради депутатських фракцій (груп) є сприяння організації попередньої підготовки та розгляду питань, які виносяться на розгляд Верховної Ради України.

У фракції «Єдина Україна» залишилося 11 народних депутатів. Згідно з Регламентом Верховної Ради України, на початку роботи другої сесії вона була розпущена. 11 депутатів і далі залишалися позафракційними. Таким чином, із 446 депутатів членами фракцій були 435.

Соціаліст Ю. Луценко зазначав, що лобіюючи вузькополітичні інтереси «Єдиної України» та СДПУ (О), знайти порозуміння буде важко: «Усі розуміють, що кожен депутат, кожна фракція, кожен комітет мають однакове право на внесення законопроектів, і вони ставляться на голосування. І при цьому пан Литвин особисто й уся президія голосують проти. Це робота не на об'єднання, а відстоювання своїх вузько кланових інтересів [23].

Друга сесія Верховної Ради України четвертого скликання розпочала роботу 3 вересня 2002 р. Варто зазначити, що за кілька днів до відкриття сесії у зверненні до українського народу з нагоди 11-ї річниці незалежності України Президент України заявив про необхідність переходу до парламентсько-президентської форми правління. Власне, була відкрита дорога реформуванню політичної системи. Однак відповідальність за втілення політреформи покладалася на парламент.

У парламенті тривали міжфракційні консультації щодо створення парламентської більшості. Лідер фракції «Трудової України»

та ПППУ С. Тігіпко зазначив, що «не всі з дев'яти фракцій, які заявили свою готовність увійти до більшості, нині готові до співпраці з фракцією В. Ющенка» [3].

Варто зазначити, що «Наша Україна» ініціювала скликання форуму демократичних сил 14-15 вересня 2002 р. Під час Форуму, 15 вересня, лідери п'яти депутатських фракцій і груп — «Нашої України», партій «Трудової України» і ПППУ, НДП, «Аграрники України» і «Демократичні ініціативи» підписали заяву про формування парламентської більшості. Однак цей процес було зупинено наступного дня. 16 вересня 2002 р. розпочалися акції «Повстань, Україно!» Організаторами були — СПУ, КПУ і БЮТ. До них приєдналася й «Наша Україна». Учасники акції вимагали створення парламентської більшості з політичних сил, які отримали найбільше голосів на виборах; відставки Глави держави; призначення дострокових виборів Президента.

Епіцентр боротьби з владою з вулиць перенесли до сесійної зали. Опозиція постійно блокувала трибуну й не йшла на будь-які поступки. У відповідь на щоденні блокування «пропрезидентські» фракції 27 вересня 2002 р. створили парламентську більшість (238). Зауважимо, що більшість стала можливою завдяки рекрутуванню до неї депутатів з опозиційних фракцій. Угоду «Про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості» підписали від «Аграрники України» (К. Ващук), НДП (В. Пустовойтенко), Партії промисловців і підприємців України та «Трудової України» (С. Тігіпко), від «Регіонів України» (Р. Богатирьова), СДПУ (о) (Л. Кравчук), депутатська група «Демократичні ініціативи» (С. Гавриш), «Європейський вибір» (В. Пехота), «Народний вибір» (М. Гапочка), «Народовладдя» (Б. Губський). В Угоді зазначалося: «Ця більшість візьме на себе відповідальність за законотворчу роботу парламенту і утворення коаліційного уряду відповідно до пропозиції Президента України щодо здійснення політичної реформи» [5]. Водночас зазначалося, що якщо опозиція вдасться до блокування роботи парламенту, буде ініційовано переобрання комітетів Верховної Ради.

Був створений керівний орган більшості — Координаційна рада. Координаторами більшості у різний час були — О. Карпов, А. Толстоухов, С. Гавриш. Однак діяльність цієї більшості не позначилася стабільністю існування та послідовністю у прийнятті рішень.

Декларуючи підтримку серпневій президентській ініціативі про необхідність переходу до парламентсько-президентської

республіки, учасники більшості зазначали, що це «передбачає здійснення в Україні конституційної, політичної та адміністративної реформ шляхом внесення змін до Конституції України, створення правового поля для переходу України до парламентсько-президентської республіки, пропорційної виборчої системи, формування коаліційного уряду, законодавчого визначення засад, механізмів утворення і функціонування парламентської більшості та парламентської опозиції, законодавчого врегулювання процесу узгодження дій та солідарної відповідальності всіх гілок влади» [4].

14 жовтня 2002 р. Координаційна рада більшості затвердила алгоритм перерозподілу парламентських комітетів.

Важливим етапом структурування Верховної Ради цього скликання було підписання керівниками п'яти фракцій та чотирьох депутатських груп Угоди про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України четвертого скликання та Положення «Про постійно діючу парламентську більшість у Верховній Раді України четвертого скликання».

Нестійкість конструкції більшості була продемонстрована 16 жовтня 2002 р., коли чотири народні депутати на знак протесту проти нападу на народного депутата В. Сівковича заявили про призупинення свого членства у більшості. У зв'язку з цим було поновлено переговори між фракціями «Трудова Україна», «Регіони України» та «Наша Україна». 18 жовтня лідер УНР Ю. Костенко повідомив, що «представники «НУ» зустрінуться зі своїми колегами з цих фракцій, аби завершити розробку коаліційної угоди і доопрацювати до кінця принципи формування коаліції» [15]. Про готовність до переговорів з фракцією «Наша Україна» був готовий і лідер СДПУ (о) В. Медведчук. Однак переговори тривали лише кілька днів. 21 жовтня 2002 р. відбулися збори народних депутатів за участю Президента України, Прем'єр-міністра України та Голова Верховної Ради. Президент підтвердив готовність прийняти узгоджені більшістю кандидатури членів коаліційного уряду та Прем'єр-міністра. Натомість парламентська більшість мала взяти на себе відповідальність за діяльність коаліції.

16 листопада 2002 р. Президент України підписав указ «Про відставку Кабінету Міністрів», в якому зазначалося: повноваження уряду А. Кінаха припинено «у зв'язку з необхідністю реалізації проголошеного курсу на реформування політичної системи

в державі, забезпечення з цією метою конструктивної взаємодії і співпраці з Верховною Радою України у створенні відповідального і ефективно діючого уряду» [5]. Перший коаліційний уряд з'явився 21 листопада 2003 р. після затвердження В. Януковича Прем'єр-міністром України (234 «за»). Президент України Л. Кучма у зв'язку з цим констатував, що «у парламенті є більшість, і ця більшість запропонувала власну кандидатуру та із сьогоднішнього дня взяла відповідальність і за себе, і за той уряд, який буде сформовано цією більшістю» [6].

25 листопада відбулася зустріч Прем'єра-міністра України В. Януковича з Головою Верховної Ради В. Литвином та керівниками фракцій парламентської більшості. Під час зустрічі було погоджено кандидатури майже всіх віце-прем'єрів та міністрів. Наступного дня Президент своїми указами призначив першого віце-прем'єра міністра (М. Азаров, за квотою групи «Європейський вибір») та віце-прем'єрів — Д. Табачника (партії ППУ та «Трудової України»), В. Гайдука (СДПУ (о)), І. Кириленка (Аграрна партія). 30 листопада було призначено решту членів Кабінету Міністрів. Міністерські портфелі зберегли дев'ять міністрів попереднього уряду. 13 із 22 членів коаліційного уряду були позапартійними [11]. 4 грудня уряд і парламентська більшість підписали протокол про закріплення розподілу посад у Кабінеті Міністрів України. У документі було визначено, які урядові посади закріплено за кожною фракцією більшості та окреслено квоту кожної фракції. Передбачалося, що парламентська фракція несе відповідальність за свого представника в уряді і має право відкликати його у разі порушення політичних домовленостей. На практиці цей принцип не застосовувався. Тим більше, що й у Конституції України не передбачалося, ані процедури призначення ані процедури відкликання. Підписаний документ, перш за все, був політичною декларацією.

7 грудня 2002 р. Голова Верховної Ради В. Литвин, Прем'єр-міністр України В. Янукович та керівники дев'яти депутатських фракцій і груп парламентської більшості підписали політичну угоду між Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України про співпрацю і солідарну відповідальність.

17 грудня 2002 р. парламентська більшість ухвалила постанову про «ротацію» голів комітетів і перших заступників голів комітетів Верховної Ради і перебрала на себе керівництво комітетами Верховної Ради України. Опозиційні фракції — «Наша Україна», КПУ, СПУ та БЮТ — в знак протесту оприлюднили заяву

«Про факт державного перевороту в Україні» і розпочали блокування роботи Верховної Ради. Внаслідок цього парламентська більшість змушена була підтримати постанову «Про деякі заходи щодо забезпечення роботи Верховної Ради» [11]. Постанова накладала мораторій на зміну керівництва комітетами Верховної Ради.

Оцінюючи ситуацію у Верховній Раді четвертого скликання після завершення другої сесії, депутат від «Нашої України» О. Морозов констатував: «Ми — в опозиції, але в будь-якому випадку ми не в меншості. Постійної більшості в цій Верховній Раді не буде, більшість завжди виникатиме, виходячи з ситуації. Технології законодавчої діяльності, про які ми говоримо, і зможуть зблизити депутатів, котрі перебувають на ідеологічно й економічно близьких позиціях, але штучно розведені по різні боки внутрішньопарламентських барикад. Ці технології можуть стимулювати створення нової, реальної, тож і ефективної, більшості. У неї ввійдуть люди, кожен із яких зможе реалізувати свої знання й досвід через пропонувані сьогодні механізми» [13].

Фундація «Відкрите суспільство» провела моніторинг діяльності депутатів у Верховній Раді України четвертого скликання протягом 2002 р., починаючи з травня і по грудень включно. Як зазначає О. Грязнова, всього за 2002 р. депутатами фракцій та груп було здійснено 3 434 виступів з місця та виступів з трибуни — 1 398, подано 2 156 законопроектів, зроблено 586 депутатських запитів [18]. Цінність цього моніторингу полягає в тому, що фундація «Відкрите суспільство» досліджувала не просто конкретних депутатів, а представників фракцій. Згідно з їхніми даними, найбільше в парламенті з місця виступали депутати фракції «Наша Україна», фракції комуністів, фракції Соціалістичної партії України, з трибуни, знову ж таки, депутати фракції «Наша Україна», фракції комуністів та фракції Блоку Юлії Тимошенко. Передусім, варто порівняти чисельний склад депутатських фракцій і груп та співвіднести з кількістю виступів. Зрозуміло, що чим більше депутатів входить до фракції чи групи, тим більше у неї ресурсів. Але, окрім цього, можна зазначити, що названі вище фракції («Наша Україна», комуністів, соціалістів, БЮТ) в 2002 р. на пленарних засіданнях концентрували свої зусилля на обговоренні законопроектів, нагальних проблем та ін. Прагнули привернути увагу своїх колег-парламентарів та громадськості загалом (через мас-медіа) до того чи іншого питання, тому їх представники частіше виступали [18]. Також високий рівень активності щодо

виступів опозиційних фракцій може пояснюватися ситуацією в країні чи парламенті і бажанні депутатів її змінити.

Фундацією «Відкрите суспільство» досліджено досить ґрунтовно і законодавчу діяльність фракцій. Щодо внесених законопроектів у 2002 р., то:

- на першому місці депутати фракції «Наша Україна». Всього вони внесли 527 законопроектів, (23% від загальної кількості);
- на другому місці фракція комуністів — 365 законопроектів (16% від загальної кількості);
- на третьому місці фракція Блоку Юлії Тимошенко — 205 законопроектів (10% від загальної кількості);
- четверте місце поділили між собою фракція Соціалістичної партії України і фракція партій ППУ та «Трудова Україна», відповідно, 167 та 163 внесені законопроекти (8% від загальної кількості) [18].

Якщо проаналізувати депутатські запити за 2002 р., то зазначені фракції отримають відповідні місця.

Про підсумки діяльності депутатів у Верховній Раді України за 2002 р. загалом, щодо виступів з місця, з трибуни, внесених законопроектів, депутатських запитів місця розподілилися за визначенням фундації «Відкрите суспільство» таким чином:

- I місце — фракція «Наша Україна»;
- II місце — фракція комуністів;
- III місце — фракція Блоку Юлії Тимошенко;
- IV місце — фракція Соціалістичної партії України;
- V місце — фракція партій ППУ та «Трудова Україна» і фракція «Регіони України»;
- VI місце — фракція Соціал-демократичної партії України (о), фракція Народно-демократичної партії та група «Народовладдя»;
- VII місце — фракція Аграрної партії України, група «Демократичні ініціативи» та група «Європейський вибір»;
- VIII місце — група «Народний вибір» [18].

О. Грязнова констатує, що якщо порівняти результати діяльності депутатів у Верховній Раді України з результатами парламентських виборів 2002 р., то слід зазначити, що саме в такій послідовності та з подібними результатами отримали перемогу політичні партії та блоки, як зазначені вище чотири фракції («Наша Україна», комуністи, БЮТ, соціалісти).

До осені 2003 р., власне, до четвертої сесії включно конфігурація депутатських об'єднань суттєвих змін не зазнавала, за винятком

змін чисельності фракцій і груп. Однак далі ці зміни відбувалися постійно, міграція народних депутатів по фракціях була досить високою.

Особливої уваги заслуговує діяльність парламентських фракцій у сфері державного будівництва. Серед проектів, які розглядалися на четвертій сесії у цій сфері, окремо доцільно виділити та проаналізувати лише три: попередньо схвалений проект закону «Про внесення змін до Конституції України» (№4105), відправлений на повторне перше читання проект закону «Про місто-герой Севастополь» та, безумовно, проекти законів «Про вибори народних депутатів України», які стали причиною перманентних блокувань роботи парламенту представниками опозиційних фракцій у жовтні 2003 р.

3 липня 2003 р. парламентська більшість запропонувала на розгляд парламенту проект постанови про направлення для висновку до Конституційного Суду проекту закону «Про внесення змін до Конституції України», поданого президентом України. Опозиція замість того вимагала надіслати до Конституційного Суду обидва законопроекти — президентський та депутатський без голосування. Спільної мови знайдено не було. Більшість наполягала на направленні лише президентського законопроекту. Опозиція заблокувала роботу Верховної Ради. Власне, цей конфлікт був розіграний більшістю. Унаслідок протистояння у парламенті Президент 7 липня заявив про готовність відкликати свій законопроект «Про внесення змін до Конституції України», якщо він став «каменем спотикання».

Натомість Голова Верховної Ради В. Литвин висловив думку, що коли й надалі триватиме процес взаємного блокування і прийняття взаємовиключних рішень, то він буде змушений надійшли до Конституційного Суду всі документи, які стосуються внесення змін до Конституції.

8 липня під час зустрічі з Президентом лідери фракцій більшості висловилися за ухвалення окремих постанов про направлення до Конституційного Суду парламентського і президентського законопроектів щодо внесення змін до Конституції. Проте цю домовленість не було реалізовано, бо у зв'язку з тим, що парламент не підтримав пропозицію комуніста В. Матвієнка про проведення таємного голосування стосовно процедури направлення законопроектів щодо внесення змін до Конституції до Конституційного Суду та пропозицію бютівця А. Матвієнка про те, щоб

Верховна Рада доручила Голові Верховної Ради без голосування надіслати до Конституційного Суду обидва законопроекти, опозиція продовжувала блокування.

Компроміс було досягнуто лише 11 липня. Парламент 400 голосами ухвалив постанову «Про деякі питання порядку підготовки законопроектів про внесення змін до Конституції України до розгляду Верховною Радою України». У ній зазначалося, що зареєстрований проект про внесення змін до Конституції невідкладно направляється суб'єктом права законодавчої ініціативи, який подав цей законопроект до Верховної Ради, або Головою Верховної Ради до Конституційного Суду для надання висновку щодо відповідності його тексту вимогам статей 157 і 158 Конституції України.

12 липня до Конституційного Суду надійшов законопроект «Про внесення змін до Конституції України», внесений Президентом Л. Кучмою. 14 липня було направлено парламентський законопроект.

Проект закону «Про внесення змін до Конституції» (№4105) був попередньо схвалений 24 грудня 2003 р. 3 лютого 2004 р. за результатами переговорів між фракціями більшості, комуністів та Соціалістичної партії України проект був повторно схвалений зі змінами до тексту, які передбачали виключення положень про обрання Президента парламентом та обрання суддів строком на 10 років. Участь у голосуванні не брали фракції «Наша Україна» та Блоку Юлії Тимошенко.

Суперечки навколо питання про найбільш оптимальну для України виборчу систему точаться ледве не з моменту проголошення Україною незалежності. Після переходу від мажоритарної виборчої системи до змішаної, за якою половина депутатського корпусу обирається в одномандатних округах, а половина — за пропорційною системою у загальнодержавному окрузі, виникла ідея обрання всього складу парламенту на основі пропорційного представництва в ньому політичних партій і блоків. Перехід до пропорційних виборів дозволив би забезпечити чітку фракційну структурування парламенту та посилити його вплив на формування уряду. Цілком очевидно, що проти такої системи виступав Президент та депутати, обрані в мажоритарних округах. Перший не був зацікавлений у звуженні свого впливу на формування та діяльність Кабінету Міністрів, другі — у втраті шансів бути обраними до парламенту. Саме тому спроби окремих фракцій, утворених на партійній основі, «проштовхнути» пропорційний виборчий закон у парламенті

минулого скликання закінчились лише удосконаленням технічних аспектів чинного на той час Закону «Про вибори народних депутатів України».

Після проголошення Главою держави 24 серпня 2002 р. курсу на політичну реформу, питання про необхідність запровадження пропорційної системи виборів до Верховної Ради було порушене знову і знайшло відображення у проекті закону «Про вибори народних депутатів України» (реєстр. № 3425, внесений народними депутатами Ю. Ключковським, В. Олуйком, Г. Пономаренком та М. Рудьковським). Згодом на розгляд парламенту два проекти виборчих законів було внесено і представниками фракцій парламентської більшості — проекти № 3425-1 (внесений С. Гавришем, Г. Дашутіним, І. Звягільським, Ю. Іоффе), 3425-3 (внесений О. Задорожнім, Б. Губським, Л. Миримським, С. Осикою).

Під тиском опозиції парламент у жовтні 2003 р. декілька разів розглядав внесені законопроекти, однак жоден з них підтриманий не був. Найбільше голосів (209) на підтримку набрав законопроект № 3425.

Ю. Ключковський висловив зауваження до окремих положень проект Закону «Про внесення змін до Конституції України», зареєстрованого під № 0999 «Міжфракційні переходи» і дострокове припинення повноважень народних депутатів. Згідно з пропонованими змінами до ст. 81 чинної Конституції однією з підстав для дострокового припинення повноважень народного депутата України, обраного за списком партії (блоку), є вихід (виключення) такого депутата зі складу парламентської фракції даної партії (блоку). Однак конструкція ч. 3 ст. 81 Конституції має «ахіллесову п'яту» — пропонованими змінами не передбачається можливості дострокового припинення повноважень народного депутата України у разі відмови від вступу до складу фракції, створеної партією (блоком), за списком якої був обраний такий депутат.

Таким чином (у разі прийняття законопроекту № 0999) створюється реальна можливість того, що депутат, обраний за списком однієї партії, у день створення фракцій набуде членства у фракції партії іншої, ніж та, за списком якої його було обрано, не втративши при цьому мандат.

9 червня 2004 р. вперше за всю історію незалежної України у Верховній Раді відбулися слухання на тему: «Становище жінок в Україні: реалії та перспективи». Як зазначала О. Лігостова, «за всю історію своїх скликань Верховна Рада не прийняла жодного

закону з гендерних питань. «Чоловічий» український парламент, в якому жінок-депутатів 5 відсотків, «завалив» цілу низку гендерних законопроектів, у тому числі закон про гендерну рівність» [21].

В. Довженко у доповіді констатувала, що середньомісячна заробітна плата у жінок на 30% нижча, ніж у чоловіків, — і це при тому, що 64% громадян з вищою освітою — жінки. Серед безробітних, з урахуванням прихованого безробіття, питома вага жінок становить 80% [21]. Значно зросла присутність жінок на важких і шкідливих роботах, тоді як з політики і ділового життя жінки практично витіснені.

Статистику призначень на керівні посади в органи державної влади України навела з трибуни Верховної Ради депутат від «Нашої України» О. Білозір:

«Станом на 16 січня 2004 року. З вісімдесяти шести вищих державних посад лише 2 посади займали жінки. Із 126 посад перших заступників жінки займали 3 посади. Із 502 посад керівників районних держадміністрацій жінки займали лише 17, що становить менше ніж 4% [21].

Учасниці парламентських слухань переконані: жінки на паритетних засадах із чоловіками мають бути представлені у державних органах, що приймають важливі рішення, у тому числі й стосовно сім'ї, жінок, дітей. У рекомендації Верховній Раді слухання зажадали прийняття Закону про гендерну рівність, який передбачає 30-відсоткову квоту жінок у партійних виборчих списках — саме того закону, який цього року був відкинтий Верховною Радою. Втім, уповноважений з прав людини Ніна Карпачова вважає, що 30 відсотків — це мало [21].

Згідно Ст. 6 Закону України «Про статус народного депутата України» можна визначити основні параметри моніторингу діяльності депутатів у Верховній Раді України, за якими й доцільно аналізувати результати роботи жінок-депутатів. Такими параметрами є присутність на засіданнях, яка аналізується згідно з даними реєстрації депутата за столами реєстрації та електронної реєстрації, виступи депутатів — визначається кількість виступів депутатів з місця та з трибуни, кількість внесених законопроектів — враховуються лише ті законопроекти, автором чи співавтором яких є народний депутат, та кількість депутатських запитів, яка підраховується з тексту стенограм пленарних засідань Верховної Ради України.

Саме за цими параметрами проаналізували як загальні результати роботи жінок у парламенті, так і визначили рейтинг їхньої

ІШЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

діяльності у Верховній Раді України за 2002 р. Загальними результатами роботи жінок-депутатів є 189 виступів з місця, 90 виступів з трибуни, 124 внесені на розгляд Верховної Ради законопроектів та 30 депутатських запитів.

Чисельний склад депутатських фракцій та груп
Станом на 2 липня 2004 року у Верховній Раді України функціонувало 12 депутатських фракцій та груп, що об'єднували 432 народних депутатів

Депутатська фракція / група	Кількість членів станом на:		Зміна (+/-)
	03.02.2004	02.07.2004	
Фракція «Наша Україна»	102	100	- 2
Фракція «Регіони України»	67	63	- 4
Фракція комуністів	59	59	0
Фракція партій Промисловців і підприємців України та «Трудова Україна»*	42	0	- 42
Фракція Соціал-демократичної партії України (о)	36	40	+ 4
Група «Народовладдя»**	22	0	- 22
Фракція Соціалістичної партії України	20	20	0
Фракція Блоку Юлії Тимошенко	19	19	0
Група «Демократичні ініціативи»**	18	0	- 18
Фракція Народної аграрної партії України***	16	21	+ 5
Група «Народний вибір»****	14	0	- 14
Фракція Народно-демократичної партії*****	14	0	- 14
Позафракційні	20	18	- 2
Фракція політичної партії «Трудова Україна» (створена 21.04.2004)	0	29	+ 29
Фракція Народно-демократичної партії та Партії промисловців і підприємців України (НДП та ПППУ) (створена 14.05.2004)	0	17	+ 17
Група «Демократичні ініціативи Народовладдя» (створена 14.05.2004)	0	30	+ 30
Група «Центр» (створена 22.04.2004)	0	17	+ 17
Група «Союз» (створена 21.05.2004)	0	17	+ 17
ВСЬОГО:	449	450	

* Фракція партій ППУ та «Трудова Україна» була розформована 21.04.2004, на її основі було утворено фракцію політичної партії «Трудова Україна».

** 14 травня 2004 р. на базі депутатських груп «Народовладдя» та «Демократичні ініціативи» було утворено групу «Демократичні ініціативи. Народовладдя».

*** 15 червня 2004 р. фракцію Аграрної партії України було перейменовано на фракцію Народної аграрної партії України.

**** 21 травня 2004 р. на базі групи «Народний вибір» було утворено депутатську групу «Союз».

***** 14 травня 2004 р. було утворено фракцію Народно-демократичної партії та Партії промисловців і підприємців України (НДП та ПППУ) [19, 20].

Найбільше пленарних засідань відвідали представниці фракцій партій ППУ та «Трудова Україна» та СДПУ(о) Л. Полякова і Т. Прошкуратова, які були присутні на 97 з 99 пленарних засідань Верховної Ради. 95 засідань відвідали К. Самойлик (фракція комуністів) та В. Семенюк (фракція Соціалістичної партії України). Дві інших представниці цих же фракцій були на 93 пленарних засіданнях — це, відповідно, М. Маркуш та Г. Гармаш. На 2 засідання менше (91) відвідали А. Александровська (фракція комуністів) і О. Білозір (фракція «Наша Україна»).

Парламентська більшість проіснувала до осені 2004 р. На шостій сесії Верховної Ради четвертого скликання через законодавчу, правову неврегульованість статусу та повноважень парламентської більшості, а також через нестійкий, ситуативний характер її діяльності вона була розпущена.

Відбувся саморозпуск депутатської фракції політичної Партії промисловців і підприємців України та «Трудової України». На її основі була сформована фракція «Трудової України». Також була організована депутатська група «Центр».

Припинила існування фракція Народно-демократичної партії, на її основі виникла фракція Народно-демократичної партії та Партії промисловців і підприємців України. Депутатські групи «Демократичні ініціативи» і «Народовладдя» об'єдналися в депутатську групу «Демократичні ініціативи. Народовладдя», а група «Народний вибір» змінила свою назву на «Союз».

Існування депутатської групи «Демократичні ініціативи. Народовладдя» не було довготривалим. На шостій сесії вона розділилася і стала основою для утворення фракції партії «Єдина Україна»

та відновлення депутатської групи «Демократичні ініціативи». Припинили існування фракція політичної партії «Трудова Україна» і фракція Народно-демократичної партії та Партії промисловців і підприємців України. На їх основі виникли нові фракції — «Трудова Україна» та Народно-демократична партія. Було створено депутатські групи «Демократична Україна» і «Промисловців і підприємців — Воля народу».

Ротація народних депутатів та зміна назв та складу депутатських фракцій і груп продовжилася й на сьомій сесії. Фракції «Трудова Україна» та Народно-демократична партія змінила назву на фракцію Народно-демократичної партії та групи «Республіка», «Промисловців і підприємців — Воля народу» на групу «Воля народу». Фракція Народної аграрної партії (раніше — «Аграрники України» та фракція Аграрної партії України) перейменована була на фракцію Народної партії. Створюється нова фракція — Української Народної Партії. Були розпущені депутатські групи «Центр» і «Союз». Депутатська група «Воля народу» стала фракцією «Партії промисловців і підприємців України».

На восьмій сесії Верховної Ради четвертого скликання фракція «Наша Україна» змінила назву на «Народний Союз Наша Україна», а фракція «Регіони України» на Партію регіонів «Регіони України».

З лютого 2005 р. розпочалося активне переформування фракцій Верховної Ради. «Наша Україна», СПУ та БЮТ стали пропрезидентськими силами, а колишня парламентська більшість — регіонали, есдеки та комуністи перейшли в опозицію. Третій центр впливу групувався навколо Голови Верховної Ради В. Литвина, який лояльно ставився до президентських і парламентських ініціатив.

На час проведення останньої — дев'ятої сесії Верховної Ради четвертого скликання діяло 13 фракцій і груп — «Регіони України» (60 народних депутатів), КПУ (56), БЮТ (42), Народна партія (41), «Народний Союз Наша Україна» (41), СПУ (30), Народний блок Литвина (22), СДПУ (о) (19), Українська народна партія (18), Народний рух України (16), Партія промисловців і підприємців України (16), «Відродження» (15), «Реформи і порядок» (15) та позафракційні (13). Процес міграції народних депутатів по фракціях і групах припинився тільки наприкінці каденції — у лютому 2006 р. Упродовж роботи Верховної Ради четвертого скликання депутати змінювали фракції майже 1100 разів. 277 депутатів Ради,

або 65% депутатського корпусу, хоча б раз змінювали фракцію. Найбільше переходів з однієї фракції у іншу — вісім — здійснили вісім депутатів. У середньому кожен депутат четвертого скликання за час роботи парламенту здійснив майже чотири переходи. 14% депутатів здійснили по два переходи, ще стільки ж — чотири рази змінювали фракцію. 13% депутатів тричі переходили з фракції у фракцію. Кількість депутатів, які змінювали фракцію більше двох разів, досягла 216, або 50,7%.

Упродовж роботи Верховної Ради України четвертого скликання було зареєстровано і діяло в різні періоди під різними назвами 41 депутатське об'єднання з 28 депутатських фракцій і 13 депутатських груп. Наприкінці каденції діяло 12 фракцій і 1 депутатська група. За період повноважень четвертого скликання зареєстровано 941 міжфракційний перехід народних депутатів [2, с. 45]. Таким чином, є підстави стверджувати, що процес структуризації тривав постійно і досить складно.

Оцінюючи роботу Верховної Ради Голова парламенту В. Литвин констатував: «ВР погана, за підсумками роботи. Але вона є дзеркальним відбитком того, що відбувається в українському суспільстві. І коли не подобається ця ВР, це рівнозначно тому, щоби намагатися замінити народ, треба вести діалог, а не намагатися виступати в ролі експерта, глава держави як і всі державні зверхники не повинні виступати в ролі експертів» [14].

Можна повністю погодитися з оцінкою діяльності Верховної Ради четвертого скликання, яку дав їй Голова В. Литвин: «Верховна Рада України 4-го скликання виявила надзвичайно високий рівень публічності, відкритості та гласності у своїй діяльності, спрямованій на вирішення першочергових проблем українського народу. З цієї точки зору немає жодних підстав як для завищення самооцінок, так і для самоприпущення» [8, с. 122].

У Верховній Раді четвертого скликання політична структуризація відбувалася за критерієм ставлення до Президента України («пропрезидентські — антипрезидентські сили»). Формування Верховної Ради цього скликання відбувалося за пропорційно-мажоритарною системою. Важливим етапом структурування Верховної Ради було підписання керівниками п'яти фракцій та чотирьох депутатських груп Угоди про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України четвертого скликання та Положення про постійно діючу парламентську більшість у Верховній Раді України четвертого

скликання. Однак діяльність цієї більшості не позначилася стабільністю існування та послідовністю у прийнятті рішень.

Без консолідації політичних партій не може бути і мови про консолідацію фракцій. Без консолідації політичних партій не може бути і мови про дисципліну у фракціях. Головна причина слабкості фракцій в українському парламенті полягає в тому, що слабкими є політичні партії.

1. Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 21.
2. Верховна Рада України четвертого скликання. — К.: Парламентське видавництво, 2006.
3. Голос України. — 2002. — 10 вересня
4. Голос України. — 2002. — 29 вересня.
5. Голос України. — 2006. — 5 липня.
6. Голос України. — 2007. — 21 березня.
7. Горелов Д., Кудряченко А. Конкурентна основа діяльності парламентської більшості і меншості як необхідна умова підвищення ефективності управлінських рішень / Д. Горелов, А. Кудряченко // <http://www.niss.gov.ua/Monitor/juli/7.htm>
8. Доповідь про стан законодавчої роботи за результатами діяльності Верховної Ради України четвертого скликання (2002–2006 роки). — К.: Парламентське видавництво, 2007.
9. Іноземний досвід законодавчого регулювання діяльності фракцій політичних партій у парламентах світу // Часопис Парламент. — 2001. — №1.
10. Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті / Геральд Кречмер. — К.: Заповіт, 1999. — С. 29.
11. Лавренюк С. Еволюція влади. Виконавча гілка. XIII Країна потребує переходу до парламентсько-президентської республіки / С. Лавренюк // Голос України. — 2006 — 16 червня.
12. Лавренюк С. Еволюція влади. Виконавча гілка. XVI «Постійно діюча парламентська більшість бере на себе відповідальність...» / С. Лавренюк // Голос України. — 2006 — 5 липня.
13. Морозов О. Верховна Рада України: резерви ефективності // Дзеркало тижня. — 2003. — 25 — 31 січня
14. Українська правда. — 2009. — 25 травня.
15. Урядовий кур'єр. — 2002. — 22 жовтня.
16. Шевчук А. Фракційна структура Верховної Ради України: етапи становлення та перспективи розвитку / А. Шевчук // Часопис Парламент. — 2001. — №1. — С. 11.

17. Якименко Ю. В. Соціальна база провідних політичних сил України: динаміка змін (2001–2007 рр.) / Ю. В. Якименко // Стратегічні пріоритети. — 2008. — №3(8). — С. 8.

18. Режим доступу: http://www.deputat.org.ua/vr_fraction.htm

19. Режим доступу <http://www.parlament.org.ua>

20. Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

21. Режим доступу: <http://www.voanews.com/ukrainian/archive/2004-06/a-2004-06-10-1-1.cfm?moddate=2004-06-10>

22. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

23. Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/Article/891080.html>

II. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Віталій Андреев

ІСТОРИЧНІ АЛЬТЕРНАТИВИ: ІСТОРИОГРАФІЧНІ МІРКУВАННЯ ОДНОГО РЕЦИПІЄНТА

Andreev V. Historical alternatives: historiographic reasonings of one recipient. Article deals with the alternative situation in historical context.

Стаття присвячена вивченню альтернативних ситуацій в історичному процесі.

Мені, як людині не сторонній у сучасному українському науково-історичному співтоваристві та викладачу такої дисципліни як історіографія, доволі часто доводиться стикатися із колегами, що надзвичайно скептично ставляться до поняття «історична альтернатива». Проте в усьому світі цей концепт уже давно набув статусу легітимного напрямку історичних досліджень...

Отже, на мій погляд, розпочати діалог буде доречним з анекдоту про історичні альтернативи. Так, один лицар під час паломництва до святих місць опинився на роздоріжжі та побачив камінь, на якому прочитав такий напис: «Ліворуч підеш — дістанеш по пиці, праворуч підеш — дістанеш по пиці, прямо підеш — дістанеш по пиці». Став він і думу думає, що робити. Раптом розверзлися небеса та почув він голос: «Думай скоріше, хлопче, бо прямо зараз по пиці дістанеш!» [1, с. 61].

Дійсно, усі ми виховувалися на безапеляційному вислові, який виголошувався тоном, що не припускає жодних сперечань: «История не знает сослагательного наклонения». Проте, якщо пильно подивитися на оточуючу нас реальність, багато хто помітить, що хоча історія й «не знает сослагательного наклонения», але історики та той, хто звертається до історичної аргументації, доволі часто використовують поняття «альтернатива» (політика, міжнародні відносини, література, в якій останнім часом став популярним жанр «фентезі» тощо). Виник певний попит на альтернативність. Чимало талановитих істориків, етнологів та філологів, змінивши своє амплуа, використовують свій науковий багаж у моделюванні альтернативних світів (пішли шляхом Толкієна та Л'юїса).

Сьогодні, розмірковуючи про альтернативність історії, часто використовують термін «віртуальна історія». Якщо раніше під «віртуальним» малося на увазі щось «уявне», «можливе» — те, що не відбулося, то зараз ми зустрічаємо це поняття на кожному кроці. Комп'ютер з його здатністю створювати віртуальні світи вже сам по собі заперечує безальтернативність історичного процесу.

Таким чином, звернення до цієї проблеми є викликом часу, адже якщо не ми (історики), то цим займеться (і вже займається) хто завгодно. Крім того, без, так званого, соцзамовлення (можливо й, навіть не усвідомлюючи його?), будь-який історик-практик, так чи інакше, зіштовхувався з цією проблемою. Думаю, що історики ніколи не відкидали альтернатив, адже кожен, хто писав історію певного регіону або періоду, завжди знав, що усе могло б бути інакше (звичайно, якщо він не підганяв факти до теорії, що у нього вже існувала). Просто дослідник зазвичай вважав за потрібне, ґрунтуючись на своїх джерелах, розповісти те, що дійсно відбулося. Ще менше він заперечував роль випадку в історії. Так, казуси часто були предметом пильного, скрупульозного дослідження — навіть в епоху Просвітництва, коли усе намагалися підвести під фізичні закони [2, с. 4–9].

Пострадянська наука з другою половиною 1980-х рр. у пошуках нових парадигм розвитку гуманітарного знання звернулася до обговорення проблем «історичної альтернативістики» або «історичних ретроальтернатив» (термін вперше було введено до наукового обігу І. Бестужевим-Ладою: альтернативістика — комплексне дослідження майбутнього, багатоваріантність розвитку, термін «ретроальтернативістика» пояснюється як альтернативістика, «спрямована у минуле») [3]. Йдеться про зміну одного способу описання історії іншим, про перехід до історії, що вивчає не запрограмовану на певні дії людину, а особистість з її хаотичними думками та випадковими діями. Одночасно, і це є закономірним, постала методологічна проблема щодо коректності такого підходу, про можливість та необхідність вивчення не лише того, що відбулося, але й того, що могло відбутися. Загалом дослідники вирішували це питання позитивно.

Ще у 1971 р. Л. Баткін писав: «Мы, историки, иногда странно пишем историю. Мы умны задним числом... Мы пренебрегаем «субъективными» факторами, мы недооцениваем роль случая, мы легко справляемся с тем, что «отброшено историей». ...Живая социальная реальность с ее игрой разнородных сил и обстоятельств,

с ее непрерывными альтернативами, неясными колебаниями чаши весов, драматическими развилками — все, что так чутко ощущается нами в отношении настоящего и ближайшего будущего, нами как современниками, — вдруг выпрямляется нами как историками. Беда в том, что нам известны результаты. Когда знаешь результаты, картина кажется более простой. Заранее понятно, кто победит, а кто строит воздушные замки. Но самые фантастические планы вырастали из реальности и воспринимались участниками событий как реальные. Они и были реальными. Фантастическими они становились, потому что терпели провал. Вроде «ста дней» Бонапарта. Короче говоря: естественно спрашивать себя, почему Италия не была объединена до XIX в. Но не исторично ставить вопрос так: почему Италия не могла быть объединена до XIX в.» [4, с. 279].

Однією з перших спеціальних робіт, присвячених проблемі історичних альтернатив, була стаття І. Ковальченка «Возможное и действительное и проблемы альтернативности в историческом развитии». В цій роботі він подав визначення альтернативних ситуацій в історії та підкреслив, що їх ігнорування збіднює уявлення про історичну реальність. Дослідник писав, що історичні альтернативи можна фіксувати тоді, коли відбувається боротьба суспільних сил за якусь альтернативу. На його думку, альтернативи посідають важливе місце в історичному розвитку, що й зумовлює необхідність їх вивчення істориками. Сумніви, щодо цього є безпідставними. Дослідження альтернативних шляхів розвитку історії, вважав І. Ковальченко, не лише поглиблює знання про минуле, але й допоможе в узагальненні історичного досвіду. Історик повинен й може висвітлити минуле «як це було» в його інваріантності та пояснити «чому було саме так, а не інакше» [5].

На думку В. Данилова, історія не має альтернатив, якщо йдеться про явища та події минулого, котрі є такими якими відбулися. Утім, завжди є проблема вибору конкретного способу реалізації того чи іншого плану, вибору форм, шляхів, термінів вирішення тих чи інших завдань, які постають перед суспільством. Відмова від урахування історичних альтернатив у цих випадках означає автоматичне схвалення всього того, що сталося, і лише тому, що це вже відбулося. Історія надає людині можливості вибору шляхів і способів подальшого розвитку (в межах об'єктивних умов) і тому вимагає від історика аналізу та оцінок не лише того варіанту подій, що відбувся, а й варіантів нездійснених. В іншому випадку

історія б отримувала якийсь містичний характер, а історичні дослідження втратили б свій сенс [6].

Авторитетний російський історик А. Гуревич вважав, що відмова від ідеї всеохоплюючого детермінізму, яка довгий час панувала в радянській історіографії, неминуче та логічно викликає питання про потенції та варіанти, які містить у собі історична матерія. На його думку, проблема альтернативності історії тісно пов'язана з розумінням того, що людина бере участь в історичному процесі не лише в ролі «актора», а й «автора». Звідси недалеко і до ідеї «історії, яка не відбулася». Обговорення цієї ідеї має суттєве евристичне значення. Тут історик стає на ґрунт інтелектуального експерименту в історії, і разом з тим, він уникає не виправданих спрощень дійсного ходу подій [7].

І. Бестужев-Лада вважає, що історичні альтернативи повинні виключатися, якщо перед дослідником поставлено завдання описати та пояснити якусь подію. Проте, якщо розглядати виключно прогностичні сценарії альтернативних варіантів розвитку подій з різними припущеннями, тоді історія постає не як мета фатально визначених фактів, які можна лише констатувати, а як сукупність причинно-наслідкових процесів, які за інших умов могли бути іншими. На його думку, ретроальтернативістика здатна розвинути теорію втрачених можливостей [8].

Звернення до цієї проблеми не лише є самоцінним та евристичним, але й має глибинне загальнонаукове коріння. Маємо на увазі, вперше сформульований Н. Бором, доповняльний принцип, відповідно до якого жодна теорія не може зробити описання об'єкта на стільки вичерпно, щоб виключити можливість альтернативних підходів.

Визнання евристичної, загальнонаукової цінності альтернативних історичних побудов, у той же час, вимагає, щоб вони відповідали певним методологічним науковим критеріям. Такі критерії спробував визначити М. Васильєв (до речі, один з небагатьох істориків, що створює конкретні моделі альтернативного розвитку суспільства з метою якомога глибшого пізнання подій, що відбулися). По-перше, подібні віртуальні конструкції мають відповідати параметру своєї потенційної реальності, що дозволяє провести межу між реально можливим та явно фантастичними припущеннями. По-друге, такі розумові артефакти повинні відповідати критерію логічності, що дозволяє встановити несуперечливість побудов причинно-наслідкових зв'язків. По-третє, історична

альтернативістика має знаходити підґрунтя у подіях, що реально відбулися, в межах реалізованої історії, тобто історична альтернатива — не просто умоглядна конструкція, яку створює історик з пізнавальною метою, — а об'єктивна категорія, що відбиває реальні зв'язки у історичній дійсності. Історик не створює безкінечну кількість альтернативних конструкцій — «могло бути так і так, а ще й так», а знаходить їх у реальній дійсності [9].

«Як вивчати альтернативні ситуації в історії?», — так сформулював питання на сторінках «Одисея» Л. Бородкін. Учений, безперечно, має рацію, коли стверджує, що вивчення альтернативних ситуацій в історичному процесі так чи інакше пов'язано з моделюванням [10].

Широковідомим моделювання історичних альтернатив стало завдяки працям американського вченого Р. Фогеля, що запропонував створення контрфактичних моделей найважливіших сюжетів економічної історії США ХІХ ст. Він розрахував, як економічно розвивалася б Америка, якби там не були побудовані залізниці. Кінцевою метою дослідника було вивчення реально існуючих залізниць. Саме для цього він будував потенційність та програвав альтернативні варіанти. В результаті Р. Фогель створив історичне дослідження (у 1993 р. він за ці праці був удостоєний Нобелівської премії) [11].

У радянській науці проблемами моделювання в історичних дослідженнях займався І. Ковальченко (та його школа), який використав метод імітаційного моделювання (наприклад, для розуміння наслідків столипінської реформи в Росії) [12]. Утім, це доволі традиційне поле математичного моделювання в історичних дослідженнях — вивчення еволюційних процесів.

Порівняно не так давно у зв'язку з розробкою концепцій синергетики та теорії хаосу у галузі математичного моделювання почали створюватися підходи до моделювання процесів, що зазнають стрибкоподібних змін.

Розвиток наукового знання у ХХ ст. спричинив появу нової парадигми, що помітно впливає на розвиток теоретичних концепцій усіх галузей наукового знання. Йдеться про синергетику, еволюційно-синергетичну парадигму, в межах якої розвиток треба розуміти як формування якісно нового стану системи. Цей стан визначається подією в точці біфуркації (в історичній науці — точки в яких учений констатує зміни тенденцій історичного розвитку, стан нестабільності, під час якого на історичний процес особливо впливають незначні флуктуації (відхилення)) [13].

Поява основних концепцій синергетики багато в чому пов'язана з науковими дослідженнями І. Пригожина — відомого бельгійського ученого, який став Нобелівським лауреатом завдяки своїм працям у галузі хімічної фізики. В процесі вивчення фізики сильно невідножених систем він відкрив нові ефекти, які лаконічно відбилися у назві його книги «Порядок з хаосу» (М., 2001). Так, І. Пригожин та І. Стенгерс, визначаючи роль флуктуацій та особливостей їх впливу на систему писали: «Когда система, эволюционируя, достигает точки бифуркации, детерминистическое описание становится непригодным. Флуктуация вынуждает систему выбрать ту ветвь, по которой будет происходить дальнейшая эволюция системы. Переход через бифуркацию — такой же случайный процесс, как бросание монеты» [14]. Згодом з'ясувалося, що ця теорія має загальний характер та створює методологічну основу й аналітичний інструментарій для дослідження нестійких ситуацій, перехідних процесів, хаотизації та альтернатив розвитку в найрізноманітніших науках — природничих та соціальних (в останні роки в Росії та західній науці здійснюються спроби використання цієї теорії в історії та політології). Проте І. Стенгерс наголошує на можливості використання теорії хаосу в гуманітарних науках лише у метафізичному сенсі та вводить при цьому поняття «трансфертабельність». Таким чином, постає питання про розширення категоріального апарату соціально-гуманітарних дисциплін, про використання універсальних математичних моделей, що розроблені в межах теорії нелінійних динамічних систем та математичної теорії хаосу та тісно пов'язані з концепціями синергетики [15]. Для істориків цей «новий» міждисциплінарний підхід відкриває перспективи й для аналізу проблем історичного розвитку, для вивчення складних процесів, що виникають під час надлому цивілізацій (А. Дж. Тойнбі, наголошуючи на тому, що зростання цивілізації супроводжує її самодетермінація, дійшов висновку, що основний критерій і фундаментальна причина надломів — внутрішній вибух, через який суспільство втрачає властивість самодетермінації) [16].

Виявилось, що концепції синергетики тісно пов'язані з більш загальними підходами «нової (нелінійної) науки». Ця наука не відкидає лінійного характеру розвитку деяких процесів та врівноваженого стану систем. Вона виходить з того, що ці якості не є домінуючими в реальності, вони скоріш виняток, виняткові випадки. В центрі уваги «нової науки» — непередбачуваність поведінки

досліджуваних систем у точках біфуркації, в яких незначні, випадкові флуктуації можуть значно впливати на траєкторію процесу (це в той час, коли в умовах «рівноваги», що зазвичай розглядає традиційна наука, малі флуктуації не впливають на хід процесу). «Хаос», що виникає у точках біфуркації, не свідчить про те, що порядок зникає, він означає, що динаміка процесу стає внутрішньо непередбачуваною.

Вагомий внесок у розвиток синергетичного підходу в історичних дослідженнях зробив Ю. Лотман (його школа широко відома також, й завдяки запровадженню формальних методів та міждисциплінарних підходів). Ю. Лотман першим з радянських дослідників звернув увагу на необхідність використання концепцій хаосу в методології історичних досліджень. Він вважав, що в новій науковій парадигмі акцент дослідження зміщується з передбачуваності явищ на їх непередбачуваність, з поступової еволюції на вибуховий характер розвитку.

Ю. Лотман у своїх роботах побачив в історичній альтернативності та випадковості важливу пружину культурно-історичної динаміки. На його думку, випадкове та закономірне не є чимось несумісним, а вони постають як два можливих стану одного й того ж самого об'єкта. Рухаючись у детермінованому полі, він постає точкою в лінійному розвитку, потрапляючи у флуктуаційне поле — стає континуумом потенційних можливостей із випадком як пусковий механізм. Саме точки вибору і момент непередбачуваності надають історичному процесу змістовності, інформативності. Інакше кажучи, будучи абсолютно передбачуваним, він став би й абсолютно надлишковим, адже, дивлячись на «перший кадр» історії, можливо б було передбачити усі наступні. Крім того, цікавою є й думка Ю. Лотмана про те, що кожна «велика» подія історії не лише відкриває нові шляхи історії, а й відкидає цілу низку потенційно можливих майбутніх подій [17].

Останнє десятиліття розвитку історичної науки синергетичний підхід набуває все більшу популярність серед дослідників. Сьогодні подібні дослідження проводяться не лише західними вченими в таких центрах вивчення віртуальної історії, як Оксфордський, Кембріджський університети (англійські історики вивчають з віртуальних позицій військову історію) [18]. В Росії цією проблематикою, а саме — встановленням існування хаотичних режимів за даними конкретних історичних джерел, займається група учених в Московському державному університеті й ними

були отримані цікаві результати досліджень динаміки страйкового руху в Росії в 1895–1913 рр. (Й. Бородкін, О. Андреев, М. Левандовський). На їх думку, історія розвивається від однієї біфуркації до іншої, а між ними існують довгі періоди безальтернативного розвитку [19].

Синергетичний підхід у вивченні неврівноважених історичних процесів, вважає Л. Бородкін, може бути корисним історикам у двох аспектах. По-перше, він надає досліднику достатньо універсальний загальнонауковий категоріальний апарат. По-друге, розроблені синергетикою алгоритми та комп'ютерні програми детектування хаосу в часових рядах дозволяють історикам побачити наявність «особового режиму» в динаміці досліджуваного процесу, що приховує в собі точки біфуркації [20].

Застосуванням синергетичних теорій до історичного процесу, історичним моделюванням, дослідженням історичних альтернатив в Україні історики, на жаль, майже не займаються, за винятком вузького кола дослідників. Так, серед українських учених історичним моделюванням займалася невелика група істориків Дніпропетровського національного університету на чолі з учнем І. Ковальченка В. Підгаєцьким (на жаль Віталій Васильович, завчасно пішов з життя) [21]. Крім того, особливо хотілося б відмітити праці київських дослідників Ю. Павленка [22] та І. Колесник. Так, остання запропонувала розглядати історію України не за хронологічним принципом (як це зазвичай робилося й робиться), а з точки зору структурної моделі нашого минулого. Теоретичним підґрунтям структурної моделі української історії став саме синергетичний підхід [23]. Утім, на жаль, виклик здійснений І. Колесник на сторінках альманаху «Ейдос» залишається, сподіваюся поки що, без відгуку з боку сучасного українського наукового співтовариства.

1. Облонский А.В. История в сослагательном наклонении? Дискуссия // Одиссей. Человек в истории: История в сослагательном наклонении? — М., 2000. — С. 61.

2. Уваров П.Ю. Вступительное слово // Одиссей. Человек в истории: История в сослагательном наклонении? — М., 2000. — С. 4–9.

3. Бестужев-Лада И.В. Ретроальтернативистика в философии истории // Вопросы философии. — 1997. — №8.

4. Баткин Л.М. Спор о Данте и социологии культуры // Средние века. — М., 1971. — Вып. 34. — С. 279.

5. Ковальченко И.Д. Возможное и действительное и проблемы альтернативности в историческом развитии // История СССР. — 1986. — №4.
6. Данилов В.П. Третья волна // Вопросы истории. — 1988. — №3.
7. Гуревич А.Я. История культуры: бесчисленные потери и упущенные возможности // Одиссей. Человек в истории: История в сослагательном наклонении? — М., 2000.
8. Бестужев-Лада И.В. Там само.
9. Васильев М.А. Религиозные дилеммы Руси в 980-е годы: опыт альтернативно-исторического анализа // Славяноведение. — 2000. — №6.
10. Бородкин Л.И. История, альтернативность и теория хаоса // Одиссей. Человек в истории: История в сослагательном наклонении? — М., 2000.
11. Бородкин Л.И. Новые подходы в клиометрике: модели нелинейной динамики // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. — Москва: РОССПЭН, 2000.
12. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. — М., 1987.
13. Бородкин Л.И. Новые подходы в клиометрике: модели нелинейной динамики // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. — Москва: РОССПЭН, 2000. — С. 145–151.
14. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М., 2001. — С. 162.
15. Бородкин Л.И. Новые подходы в клиометрике: модели нелинейной динамики...
16. Бородкин Л.И. Новые подходы в клиометрике: модели нелинейной динамики... — С. 13.
17. Лотман Ю.М. Клио на распутье // Статьи по семиотике и топологии. Избранные статьи в трех томах. — Таллин: «Александра», 1992.; Лотман Ю.М. О роли случайных факторов в истории культуры // Избранные статьи в трех томах. Статьи по семиотике и топологии. — Т. 1. — Таллин: Александра, 1992; Лотман Ю.М. Семиосфера // Культура и взрыв внутри мыслящих миров. — С.-Петербург: «Искусство СПб», 2000.
18. Ржешевский О.А. Ученые Великобритании о виртуальной истории // Одиссей. Человек в истории: История в сослагательном наклонении? — М., 2000.
19. Andreev A., Borodkin L., Levandovski M. Using Methods of Non-linear Dynamics in Historical Social Research: Application of Chaos Theory in the Analysis of the Worker's Movement in Pre-Revolutionary Russia // Historical Social Research. — 1997. — Vol. 22. — №44.
20. Бородкин Л.И. Згадувані праці.
21. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. — Дніпропетровськ: ДГУ, 2001.

22. Павленко Ю.В. Происхождение цивилизации: альтернативные пути // Альтернативные пути к цивилизации. — М.: «Логос», 2000.

23. Колесник І. Український гранд-нарратив. Ретроспективи та перспективи // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2008. — Вип. 3.; Колесник І. «Український гранд-нарратив. Ретроспективи та перспективи» — 2 // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2010. — Вип. 4.

Олег Батрак

ЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА КНЯЗІВ ВОЛОДИМИРА ТА ЯРОСЛАВА (КІНЕЦЬ X — ПЕРША ПОЛОВИНА XI СТ.)

Batrak Oleg. Church policy of princes of Volodymyr and Yaroslav (end X is the first half of XI item). The church policy of the Kievan princes of Volodymyr Large and Yaroslav Wise lights up in the article.

У статті висвітлюється церковна політика кийських князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Однією з важливих та дискусійних проблем середньовічної історії, особливо періоду Давньоруської держави, була і залишається проблема інтерпретації. На сучасному етапі в українській історичній науці спостерігається докорінний перегляд уявлень про її межі, можливості та значення. Можна говорити про «інтерпретаційний переворот» у рамках герменевтичного дискурсу, який вийшов за межі однобічної атеїстичної парадигми.

Актуальність застосування нових методологічних підходів при цьому зумовлена змінами в природі нових знань. Сучасна герменевтика (теологічна), її методологічні принципи вимагають за кожним релігійним текстом бачити певну традицію, усвідомлення догматично-термінологічних формул, що максимально скорочує історичну дистанцію до об'єкта інтерпретації. «...Релігійні тексти, — зазначає О.Вдовина, — не можуть бути витлумачені тільки буквально, оскільки їхнє розуміння закорінене в певних принципах, без усвідомлення яких не можна претендувати на адекватне тлумачення ані цілого тексту, ані будь-яких окремих його частин» [2, с. 84]. Значно зменшується і частка авторської «вигадки», оскільки передбачає під час інтерпретації тексту звертатися до

праць церковних діячів, богословів, документального церковного матеріалу, включаючи Біблію. Вони є джерелом і вивчення історії становлення християнського віровчення з його догматичними особливостями, і тлумачення останніх.

Наслідком копіткої науково-дослідницької діяльності за останні сто років є суттєве збільшення ґрунтовних досліджень з проблем, які обертаються навколо найгострішої, майже детективної теми — про історію хрещення Русі. Однак і сьогодні є ще чимало питань, що очікують на своє вирішення, і серед них неоднозначність оцінок, позицій дослідників щодо визначення канонічного зв'язку Русі з Візантійським патріархатом за часів Володимира Святославовича.

Цікаві спостереження, зорієнтовані на тлумачення біблійних типологічних зразків, що були включені до літописних текстів, через категоріальне русло християнського світогляду, висвітлюється в працях І.Данилевського, В.Петрухіна, Г.Подскальські, В. Рички [5; 16; 19, с. 94–102]. Поряд з цим, накопичився й значний масив літератури відверто перекрученої.

Метою статті є спроба здійснити інтерпретацію одного з епізодів в історії введення християнства у Русі: обряду хрещення, його відповідності канону Вселенської церкви, можливого зв'язку з церковним центром у Візантії. Хронологічні рамки IX–XI ст. Одним із завдань статті є здійснення коментаря щодо джерел, в яких ідеться про форми та методи впровадження християнства за часів Володимира, виявлення заходів у процесі християнізації, що свідчать про самостійне здійснення цього акту князем та його оточенням, а також причин, що призвели до необхідності корекції політико-ідеологічного курсу князя Ярослава Володимировича. Реалізація окреслених намірів неможлива без звернення до історії акту хрещення Русі, становлення та уніфікації християнського віровчення, аналізу унормованості традицій християнського способу життя.

Починаючи з I ст. н.е. до часу хрещення Русі була відпрацьована і канонізована ціла система різних правил відносно хрещення, в тому числі і язичників. Останні могли бути охрещені тільки за умови виконання певних вимог, які було закладено в формулу правилом 7-м 2-го Вселенського собору і яку дублювало 95-е правило 6-го Вселенського собору: «...в первый день делаем их христианами, во второй оглашенными, потом в третий закликаем их, с троекратным дуновением в лице, и во уши и тако оглашаем их,

и заставляем пребывати в церкви, и слушати Писания, и тогда уже крещаем их» [8, с. 45, 113].

Перевіряти готовність язичника до хрещення повинні були єпископ чи пресвітер [8, с. 106, 169], (78-е правило 6-го Вселенського собору, 46-е правило Лаодикійського собору), не говорячи вже про безліч інших вимог, порушення чи не виконання яких тягли за собою вивердження із церковного сану того, хто хрестив і відлучення того, хто був охрещений.

Отже, в X ст. в канонічній церкві склався порядок навернення до віри: хрещення водою на покаяння, оглашення (що мало на меті введення в церкву майбутнього віруючого, навчання його вірі) і таїнство миропомазання, яке закріплювало остаточно благодать Святого Духа.

Якщо ж проаналізувати інформацію про масове хрещення, яку дає нам літопис, то вона засвідчує про ігнорування цих правил. Чого вартий тільки наказ князя Володимира: «Аще не обрящеться кто завтра на реце, богатъ ли, ли убогъ, или нищъ, ли работникъ, противенъ мне да будетъ» [15, с. 132]. І це почувши, люди з радістю йшли, радіючи ж говорили: «Аще бы се не добро было, не бы сего князь и боляре прияли» [15, с. 132]. Йшли на хрещення як на захід, в якому вбачали добрі наміри князя і його оточення, а не з особистого бажання стати християнином, вмотивованого вірою в Ісуса Христа Сина Божого.

Митрополит Іларіон, який виправдовував князя, в своєму «Слові...» писав: «И не было ни единого же противящася благочестному его повелению, да аще кто и не любовью, нъ страхом повелевашааго крещахуся, понеже бе благоверие его съ властию съпряжено» [21, с. 44], — і, додавав, — «И въ едино время вся земля наша въ славе Христа съ Отцемъ и съ Святымъ Духомъ» [21, с. 44].

Скептиків щодо правомочності заходів Володимира було, мабуть, чимало. Літописець на такий прискорений задум самостійного хрещення говорить: «Помилова бо ны «Паки банию бытъя и обновленьем духа», по изволенью божью, а не по нашим делом» [15, с. 134]. Певний сумнів бринить в словах Константина і Василя, які умовляли свою сестру Анну вийти заміж за київського князя Володимира: «Еда како обратить богъ тобою Рускую землю в покаянье, а Гречьскую землю избавишь от лютыя рати» [15, с. 124, 126].

Князь же Володимир, прибувши в Київ, руйнує колишніх кумирів (одних порубали, інших спалили). Перуна вкинули у Дніпро і супроводжували аж поки не впливе за межі руських земель.

Символічно в цьому епізоді те, що Перун уподібнений дияволу, якого відганяють від купелі, яка тепер стає джерелом нового і світлого життя, тобто очищеної і готової до хрещення води.

Після масового заходу хрещення, Володимир, звернувшись до Бога промовив: «...и дажь имъ, господи, уведети тебе, истиннаго бога..., и мне помози, господи, на супротивнаго врага, да, надеяся на тя и на твою державу, побегю козни его» [15, с. 132]. На наш погляд, у цьому зверненні різні лейтмотиви. В першому, — це шлях, який необхідно пройти до віри в Ісуса Христа як істинного Бога, а в другому — це шлях вже віруючої людини.

У некролозі Володимирі, під 1015 роком, автор знову повертається до пам'ятної події хрещення, наголошуючи, що акт було здійснено саме князем: «Аще бо онъ не крестилъ бы насъ, то ны не были быхомъ в прельсти дияволи, — далі наголошує, — сего бо в память держать русьстии людье, поминающе святое крещенье, и прославляють бога въ молитвах и въ песнехъ и въ псалмехъ, поюще господеви, новии людье, просвещени святымъ духомъ, чающе надежи великаго бога и спаса нашего Иисуса Христа» [15, с. 146]. Вдячність літописця князеві лунає одночасно як докора на адресу Візантії, що скептично поставилась до намірів Володимира Святославовича, недооцінила того грандіозного проекту, який він розпочав. Стає зрозумілим, чому Візантія так довго не давала згоди на канонізацію князя, тим більше в ранзі рівноапостольного.

Акція масового хрещення киян у Дніпрі є свідченням самостійного впровадження християнства в Київській Русі князем Володимиром. На зразок того, як це зробив ап. Петро в день П'ятдесятниці, коли на біблійних апостолів зійшов Святий Дух. Ап. Петро, виступивши з промовою, охрестив в Єрусалимі 3 тисячі іудеїв, які покаялись і охрестились у ім'я Ісуса Христа, прийнявши дар Святого Духа (Дії 2: 38–41). Потім разом з Іваном провів масове хрещення в Самарії. Тільки руки на них поклавши, щоб Духа Святого вони прийняли, оскільки до цього колишні іудеї вже були охрещені водою (Дії 8: 14–17).

Приблизно у 51-му році відбувся апостольський собор в Єрусалимі. Вирішувалося питання: чи потрібно проводити обряд обрізання в процесі навернення язичників до християнства, вимагати від них дотримання Закону Мойсея. Рішення апостольського собору з цього приводу було таким: «Ибо угодно Святому Духу и нам не возлагать на вас никакого бремени более, кроме сего необходимого: воздерживаться от идоложертвенного и крови, и удавления,

и блуда, и не делать другим того, чего себе не хотите; соблюдая сие, хорошо сделаете» (Деян. 15:28–29). (Наводимо переклад російською мовою, оскільки українською мовою текст викладено неповністю). Необхідними названі лише вимоги: стримуватися від ідолоських жертв; крові тварин і задушення (в Старому Заповіті в це поняття включається м'ясо тварин, з яких не випущено кров, померлих від хвороб, чи убитих іншим звіром, чи загиблих унаслідок стихійного лиха); утримуватися від блуду; братолюбне ставлення до інших людей.

Про недопустимість блуду багато сказано в Новому Заповіті. Цей гріх ставиться в один ряд з вбивством. Але про ідоложертвене та кров, ані про задушення Ісус Христос прямо не говорить. Від цього всього застерігає Старий Заповіт. Навіть там, де апостоли наказують дотримуватися певної норми поведінки — не робити іншим того, чого собі не бажаєте, вони мають на увазі не Євангеліє. Христос закликає християн до більшого — возлюбити ворогів своїх, до самопожертвування за друзів своїх (Ів. 15: 13). Це говорить про те, що апостоли не ставили завдання короткого викладення Євангельського вчення (самі Євангелія виникають пізніше) про моральні пинципи, але керувалися чимось іншим.

Абсолютно ясно, що вибрані чотири критерії з Закону Мойсея розумілися як закон, написаний в серцях (Іер. 31: 33; Євр. 10, 16), рівно обов'язковий для всіх народів. Виконання закону дає можливість язичникам правильно сприймати і виконувати Євангеліє Христове. (Бо зволілося Духові Святому і нам — тягару вже ніякого не накладати на вас, окрім цього необхідного). Бо весь Закон в однім слові міститься — любові: «Люби свого ближнього, як самого себе!» (Гал. 5, 14).

На соборі 51 року був обраний і апостол для язичників. Ним став Павло (Дії 26: 17; Рим. 11: 13; Гал. 2: 7–9).

Пізніше, в книзі «Правила Святыхъ Апостоловъ собраныя Климентомъ» була відпрацьована система заходів щодо навернення язичників до християнства, оминаючи обряд обрізання. «Правила...» окремою книгою входили до Біблії Нового Заповіту після Апокаліпсиса Іоанна [4, с. 313]. Інформацію про це залишив І.Дамаскін у своїй праці — «Точное изложение православной веры», яка на початку X ст. була перекладена слов'янською мовою [4, с. 64].

Окрім цього, відомо, що солунськими братами теж був розроблений цілий комплекс заходів щодо закріплення позицій християнського вчення і церкви в Великій Моравії. Це правовий кодекс —

«Закон судний людям». Він, хоча і опосередковано, але дає можливість окреслити найголовніші проблеми, на які було спрямовано заборонні заходи. Найбільш суворі санкції передбачалося застосовувати проти тих, «иже творять требы и присяги», їх рекомендувалося продавати у рабство разом з усім майном. Закон урочисто проголошував непорушність подружнього життя (яке можна було розірвати тільки за особливих, точно визначених причин), санкції за порушення християнських норм сімейних відносин (перелюб, згвалтування, кровозмішення). Так, за кровозмішення передбачалося сувору санкцію — відрізання носа, для «духовних родичів», які побралися — 15-річний строк покаяння. Тож найбільшим злом вважалося збереження язичницьких обрядів і порушення християнських норм сімейних відносин.

У ряді випадків тілесні покарання замінювалися штрафом, але лише тоді, коли мова йшла про порушення «звичайних» норм моралі, а не специфічних християнських заборон [24, с. 129]. Більше того, заслуговує на увагу і те, що розбір справ і призначення покарань (включаючи церковні покарання) віддавалося повністю князю та його суддям.

Відлуння подібних прав зберіг давньоруський літопис за часів Володимира. «...и реша епископи Володимеру: «Се умножишася разбойници; почто не казниши ихъ? ...Ты поставленъ еси от бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье...Володимеръ же отвергъ виры, нача казнити разбойники» [15, с. 140, 142]. Впровадження нових нетрадиційних правових норм наштовхнулося на певне незадоволення. «...и реша епископи и старци: «Рать многа; оже вира, то на оружей и на коних буди». И рече Володимеръ: «Тако буди». И живяше Володимеръ по устроенью отню и дедню» [15, с. 142].

Це може свідчити про певні труднощі і ускладнення, які виникли в процесі християнізації. Запропоновані єпископами радикальні заходи були скасовані на віче, а надалі узгоджувалися з дружиною: «Бе бо Володимеръ любя дружину, и с ними думая о строи земленем, и о ратехъ, и о уставе земленем» [15, с. 140].

Окрім того, в «Повісті временних літ» руський літописець, описуючи історію слов'янських племен, акцентує увагу на ті самі моральні критерії, які були окреслені апостольським собором. «Имяху бо обычай свои, и закон отецъ своих и преданья, каждо свой нравъ. Поляне бо своих отецъ обычай имуть кротокъ и тихъ, и стыдене къ снохамъ своимъ и къ сестрамъ, къ матеремъ и къ родителемъ своимъ, къ свекровемъ и къ деверемъ велико стыдене имеху,

брачний обычай имяху: не хожаше зять по невесту, но приводяху вечерь, а завтра приношаху по ней что владуче. А древляне живяху звериньскимъ образомъ, живущее скотьски: убиваху другъ друга, ядяху вся нечисто, и брака у нихъ не бываше, но умыкиваху у воды девица. А радимичи, и вятичи, и северъ одинъ обычай имяху: живяху в лесе, якоже и всякий зверь, ядуще все нечисто, и срамословье в них предъ отьци и предъ снохами, и браци не бываху въ них, но игрища межю селы, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовская песни, и ту умыкаху жены себе, с нею же кто съвещашеся; имяху же по две и по три жены. И аще кто умряше, творяху трызну над нимъ, и по семь творяху кладу велику, и възложашуть и на кладу, мертвеца сожъжаху, и посемь собравшее кости вложашу в судину малу, и поставляху на столпе на путех, еже творять вятичи и ныне. Си же творяху обычая кривичи и прочии погани, не ведущее закона божия, но творящее сами себе законъ» [15, с. 30].

Потім він цитує з хроніки Георгія Амартола, де звертає головну увагу на подібні сторони життя у інших народів: ставлення до людей, до їжі і до подружнього життя. Літописець закінчує опис коротким аналізом свого часу. «Якоже се и при насъ ныне половци законъ держать отецъ своих: кровь проливати, а хвалящееся о семъ, и ядуще мерьтвечину и всю нечистоту, хомеки и сусолы, и поимають мачехи своя и ятрови, и ины обычая отецъ своихъ» [15, с. 32].

Тому, поклавши в основу своєї розповіді критерії апостольського собору, літописець коротким екскурсом показав не лише їх особливості у різних племен і народів, але, і це очевидно, виділив в позитивний бік (звичаї предків) полян. Іншими словами, на прикладі полян окреслив людність, де, не знаючи Старого Заповіту (Закону), його моральних вимог, вони, будучи язичниками, вже жили за нормами Закону.

Про це в своєму посланні до римлян писав і ап. Павло: «Бо коли погани, що не мають Закону, з природи чинять законне, вони, не маючи Закону, самі собі Закон, що виявляють діло Закону, написано в серцях своїх, як свідчить їм сумління та їхні думки» (Рим. 2: 14–15).

Вибір, який випав на долю полян, як ми розуміємо, не був випадковим. Їх літописну характеристику можна розуміти і як аргументацію, яка враховувала вимоги апостольського собору щодо язичників, які залучалися до християнського життя, оптимальну, з точки зору її результативності і позитивного прикладу в процесі християнізації всієї Русі.

Таке бачення ситуації дає підстави стверджувати, що русичи не відкидали саму можливість залучення до християнського світу. Питання, скоріше за все, стояло інакше: де і як прийняти хрещення, щоб не потрапити під юрисдикційну залежність від рівноапостольних церков.

Цікавим у цьому плані є діалог Володимира з посланцями від папи Римського. Німецькі послы роблять наголос на тотожності руських язичницьких земель з християнськими: «Рекль ти тако папеж: земля твоя яко и земля наша, а вера ваша не яко вера наша» [15, с. 98]. Тобто, прозорий натяк на єдину належність земель до Яфетового племені. Про що в принципі, з точки зору біблійної історії, детально описано з самого початку в «Повісті временних літ». Саме від Яфета виводиться символічне походження німців, слов'ян тощо. Тому, мабуть, літописець, не став передавати всі деталі цих переговорів, а виділив тільки найсуттєвіші з них аргументи, якими німецькі послы переконували Володимира. Це відповідь легатів на запитання князя: «Пощенье по силе; «Аще кто пьеть или ясть, то все въ славу божью», рече учитель наш Павел» [15, с. 100]. Явно дипломатичний хід, зорієнтований на апостола, якого і «Повість временних літ» називає вчителем слов'ян.

З цього випливає, що Візантія не мала права претендувати на християнізацію Руських земель. Оскільки той же літописець в розповіді про шляхи сполучень уділів Сима, Хама і Яфета, відносить її до земель Хамових: «Ис того же леса (Оковьскаго. — Авт.) потече Волга на вѣстокъ, и вѣтечеть семьюдесять жерель в море Хвалисьское. Темже и из Руси может ити по Волзе в Болгары и въ Хвалися, и на вѣстокъ дойти въ жребий Симовъ, а по Двине въ Варяги, изъ Варягъ до Рима, от Рима же и до племени Хамова» [15, с. 26]. Звідси стає зрозумілим, чому «коли Ольга зажадала місіонерів, імператор Константин Порфірородний порадив звернутися до цісаря Оттона, бо тоді ще не було схизми» [7, с. 147].

Відголоски цих суперечок простежуються в «Хроніці всього світу» польського історика — Марцина Бельського (близько 1495–1575), де він, — пише О.С.Мильников, — впевнено заявляє: «Нащадки чи рід давнішній наш словенський... пішов від другого світу, тобто від Потопу, і отцем нашим християнським був Яфет... А потім, син його Гомер з сином своїм Аскеназом, чи Ясенем, заснували сарматів, над якими спершу від ріки Танаїс до ріки Рен володарював німецький король Туїскон, нащадок Ноя, через якого ми з народом німецьким завжди були сусідами. Хоча наші старші

літописці виводили нас разом з греками від Іавана, але для цього нема жодних підстав, оскільки з нами разом греки ніколи в Сарматії не знаходились, а німці там спочатку мешкали» [12, с. 26].

Таким чином римокатолицький християнський світ міг ставити під сумнів, можливо, навіть заперечував право Візантії мати під своїм верховенством діоцези на землях Яфета. Виходячи з відповіді, яку дав Володимир Святославович німцям (римським послам): «Идете опять, яко отци наши сего не прияли суть» [15, с. 100], князь був обізнаний у цьому питанні. Тут ми маємо справу з відпрацьованою богословами інтелектуалами концепцією щодо розподілу територій Європи, Африки, Азії між синами Ноя — Симом, Хамом і Яфетом.

На біблійний розподіл накладалися місійні подорожі апостолів (учнів Ісуса Христа), засновників християнських центрів. Останні отримували канонічне право утворювати на них свої діоцези, наverting людинність до християнства. На світську владу, яка успадкувала ці землі за біблійним родоводом, накладався обов'язок захищати християнські парафії відповідних рівноапостольних центрів. Захоплення світськими володарями земель, які не належали їм за біблійним родоводом, вважався протиправним. Релігійний центр мав право вимагати їх повернення під попередню юрисдикцію. А в разі потреби, покладав це завдання на світську владу і міг анафематствувати порушника.

А ап. Павло якраз і перебував з такою місією в землях, яку представляло папи римського посольство. Як зазначає М.Кріль, коли на схилу 881 р. Мефодій відвідав Візантію на запрошення патріарха Фотія та імператора Василія I Македонянина (867–886 рр.), він їм пояснював, що Велика Моравія перебуває у сфері впливу римської церкви і її повернення під візантійську юрисдикцію є нереальним [9, с. 5]. Відомо, що в період іконоборства ці землі тимчасово перебували під світською юрисдикцією Візантійського імператора. Коли папа офіційно звернувся до Візантії віддати ці землі римському престолу, патріарх Ігнатій дав згоду. За що, неканонічно, був усунутий з посади і замінений на Фотія.

Це давало право Володимиру апелювати до отців язичників, які не залучились до християнства, а значить, і не дали право легітимізувати руські землі канонічною єдністю з апостольським центром. Невипадково літопис нічого не говорить про хрещення Русі за часів Аскольда і Діра. Очевидно, що тогочасна руська церковна політико-ідеологічна доктрина торувала шлях, яким передбачалось

оминути канонічну залежність, не даючи жодного приводу в разі християнізації на такі претензії.

Адже не було й апостольського вчення в руській землі, свідчить давньоруський літопис: «...яко сде не суть ученья апостольска, ни суть ведущее бога» [15, с. 132]. Апостол Андрій теж такого права не мав, оскільки апостолом для язичників було обрано Павла. Тому апостол Андрій, за літописом, тільки благословив київські гори.

На нашу думку, невдача німецької місії була нерозривно пов'язана і з політикою курії, її ставленням до церковнослов'янської мови. Відомо, що папа Стефан V (885–891 рр.) повністю заборонив богослужіння слов'янською мовою і навіть назвав це еретичним витвором. З країн, які прийняли християнство у IX ст., тільки в Болгарії (і, зокрема, в сербських князівствах) ця писемність розвивалася вільно. Практично не було писемності «місцевою» мовою в Угорщині. В Польщі слов'янська писемність була відома, але її роль була мінімальною. В Великій Моравії, а потім у Чехії її значення було на перших порах більшим, але потім вона стала об'єктом переслідувань. Аналогічна ситуація була в Хорватії, більше того, духовенство романських міст Далмації, чия юрисдикція поширювалася на хорватські землі, бачило в слов'янській писемності ознаку прагнення хорватів до створення самостійної церкви.

У контексті сказаного, можна припустити, що орієнтація на церковне богослужіння рідною мовою в Київській державі теж нерозривно було пов'язано з автокефальним завданням. Не випадково князь після доповіді послів про свою місію звертається до бояр і старців з питанням не про вибір між рівноапостольними церквами (за літописом, так питання взагалі не ставилось), а про можливе місце хрещення: «Где крещенье приимемъ» [15, с. 124].

За біблійною історією мало місце Іванове хрещення. Іван Предтеча хрестив хрещенням на покаяння, тобто, в пришестья Ісуса. Після того, коли в п'ятдесятий день по воскресінні Ісуса Христа на його учнів зійшов Дух Святий, вони почали проводити обряд хрещення водою з подаванням Духа Святого — «покладанням рук» в ім'я Господа Ісуса (Дії 19: 2–7). Отці перших 4-х століть називали це таїнство «покладанням рук», пізніше — «миропомазанням», яке сповіщає Духа Святого, закріплює благодать, отриману під час хрещення.

У ранньоапостольські часи таку благодать могли отримати ті, хто увірував у пришестья Христа як Сина Божого, що саме Він несе спасіння, славили Його. Прикладом отримання такого дару —

Духа Святого, який пролився на язичників, які Бога звеличували, але не були до цього хрещені водою, засвідчує Петрова місія в Кесарії (Дії 10: 44–48). Після чого він переконав «обрізаних віруючих» охрестити цих язичників і водою (Дії 10: 44–48). Ця ж інформація лунає і в літописі, в розповіді філософа: «Еже бо и ныне крестятся водою и духомъ» [15, с. 120].

Аналіз процесу поступової розбудови церков на Русі за князювання Володимира, а саме — на честь кого вони зводилися, наводить теж на цікаві узагальнення.

Символом до покаяння Руської землі можна вважати побудову князем Володимиром церкви на честь святого Іоанна Предтечі на горі в Корсуні (за Іпатіївським літописом) [10, с. 65]. Вважаємо, це мало свідчити про здійснення хрещення водою, на покаяння (Дії 19:2–4), без «миропомазання», з наступними поетапними заходами: привчанням до церковної мови, через оглашення, до миропомазання (покладанням рук).

Князь повелів робити церкви на місцях, де стояли кумири, а на пагорбі, де знаходився Перун та інші язичницькі боги, ставиться церква на честь святого Василя Великого. Акція показова з точки зору особистого прикладу, адже сам Володимир на цьому капищі приносив жертви язичницьким богам. Символічним було і хрещальне ім'я князя — Василій, яке надавало цьому заходу, в очах язичників, невідворотності.

Наступним кроком є будівництво церков по городам, де попи настановляються, люди на хрещення приводяться, діти обираються для навчання... Літописець занотовує: «Сим же раздаяномъ на ученє книгамъ, събысться пророчество на Русьстей земли, глаголющее: «Во оны днии услышатъ глушии словеса книжная, и яснь будетъ языкъ гугнивыхъ» си бо не беша преди слышали словесе книжного» [15, с. 134]. Тобто, складається враження, що людей охрестили, а потім на швидкоруч почали навчати. Наводить на таку думку викладення перебігу подій самим літописцем. Перед хрещенням у Дніпрі, коли волокли Перуна: «плакахуся его невернии людье, еще бо не бяху прияли святаго крещенья» [15, с. 132]. Виходить, щоб зневіритися в язичницьких богах — достатньо охреститися.

Мабуть, що літописцю необхідно було пояснити цей історичний фрагмент так, щоб максимально зняти підозри в якихось порушеннях. Але їх наявність всетаки, на наш погляд, простежується.

У самому Києві споруджується церква святої Богородиці. Символізм будівництва цієї культової споруди розкриває літописець: «Господи боже! «Призри с небесе, и вижь. И посети винограда своего. И сверши, яже насади десница твоя», новыя люди си, им же обратиль еси сердце и разум, познати тебе, бога истинного» [15, с. 138]. Проблема, яка виникла в процесі християнізації, очевидна. Її літописець повторює вдруге. Навіть ті, хто були охрещені, не вірили в Ісуса Христа як істинного Бога.

Свою розповідь про будівництво церков князем Володимиром літописець супроводжує коментарями до цих подій. Повідомлення його про подробиці щодо святкування з нагоди завершення будівництва не варто, на нашу думку, сприймати як випадковий збіг, літературну окрасу повісті. Шлях явно символізував цілісну, послідовну, взаємопов'язану між собою та завершену систему — від хрещення на покаяння і віри в Ісуса Христа до віри в Господа Ісуса Христа як Бога, Сина Божого. Підтвердженням сказаного можуть бути такі факти.

У Василеві поставлено церкву святого Преображення «бе бо въ ть день Преображенъе господне» [15, с. 140]. Відомо, що це церковне свято символізує одне із найбільших біблійних чудес, яке здійснив Ісус Христос. Він явив свою

(під час молитви з учнями, його одяг змінився на білу) божественну сутність, а голос з хмари назвав Його Сином Божим (Лк. 9:35). «И съзываете боляры своя, и посадники, старейшины по всем градом, и люди многы...Праздновавъ князь дний 8» [15, с. 140]. З цієї нагоди зварено було 300 перевар меду і убогим роздано 300 гривень.

Це говорить про визначну та одночасно унікальну подію: вперше (за літописною хронологією) після початку проведення церковної реформи князь зібрав у Василеві всю адміністрацію Давньоруської держави. Літописець запам'ятав навіть скільки днів тривало це свято, що було б дійсно дивним, якби це була звичайна подія. Згідно з літописним повідомленням уже пройшло 8 років. Можливо, така «розширена» нарада потрібна була для підведення певних підсумків релігійної реформи, яка виглядає наче шлях від Іоанна Предтечі до оновленого життя, через очищення місць від язичницьких капищ (церква св. Василія та інші не названі) до будівництва церкви св. Богородиці, приснодіви, яка народила Ісуса Христа Сина Божого, до усвідомлення, що Ісус Христос (церква Преображення) істинний Бог.

Число 300 перевар меду могло символізувати чисельність Гедеонового війська, яким він переміг мадіанитян. Відомо, що перед походом Гедеон, випробовуючи Бога, чи справді він має намір спасти Ізраїль, спершу вимагав, щоб уночі роса впала лише на вовну, а по всій землі, щоб було сухо. На другу ніч, вимагав зробити навпаки (Кн. Суддів 6: 37–40; 7: 7).

У розповіді філософа, в «Слові...» Іларіона це місце тлумачиться як перше преображення водою, що інші народи були колись сушею, а Ізраїль — руном, потім же на інших народах стала роса, тобто святе хрещення, а на Ізраїлі — сухо. «По всеи же земли роса, по всеи бо земли вера простреся — пише Іларіон — дождь благодетный оброси, купель паку порождения сыны своа въ нетленне облачить» [21, с. 32]. Тобто, йдеться про все людство, оновлене водою, що могло бути символічним Володимировому заходу, як певний підсумок християнізації в Русі і перемога над язичництвом.

Більше того, «...И възвращащется Къеву на Успенъе святыя богородица» [15, с. 140]. Тобто, повернувшись до Києва на Успіння святої Богородиці, Володимир празник світлий справляв, скликаючи численну множину народу. Саме на Успіння святої Богородиці, 15 серпня 996 р. (6504) за літописною хронологією, святкування дня пам'яті божої матері (завершення її життєвого шляху) збігається з язичницьким святом, днем закінчення збору врожаю. Було зібрано восьмий врожай після хрещення, що могло уподібнюватися восьми дням святкування.

У цьому ж році напередодні свята було завершено і будівництво церкви святої Богородиці (Десятинної). Все це може свідчити про те, що князь і його оточення, з огляду на рішення Єрусалимського собору (51 рік), мабуть, вважали поставлені завдання щодо проведення християнізації в своїй державі виконаними. Результати літописець занотував коротко: «Видя же люди хрестьяны суца, радовашеся душею и телом. И тако по вся лета творяше» [15, с. 140].

Таким чином, амбіційність планів, мабуть, пов'язувалася з прагненням київських однодумців князя в такий спосіб довести спроможність Русі без допомоги апостольських церков, за якими стояла відповідна залежність, самостійно вирішити це питання і стати в рівень інших держав християнського світу. Масове хрещення киян мало аналогію з правилами навернення язичників до християнської віри в період раннього християнства (апостольські часи), однак входило в протиріччя з правилами Вселенських соборів,

які в X ст. чітко вже визначали процедуру, порядок та контроль і підпорядкованість нових церков християнським центрам.

Нова парадигма герменевтичної інтерпретації враховує релігійно-християнське світосприйняття творців оповідальних творів — як першоджерел, що орієнтувалися на Біблію. Сприймаючи її як ідеальну структуру, староруські книжники осмислювали і розкривали свою історію через біблійні зразки: співвідносили події, накладаючи біблійні фрагменти на сучасні; уподібнювали діяння володарів з біблійними персонажами; віднаходили в них відповідні прототипи. Увесь цей «ідеально-змістовний» конструкт було зорієнтовано на максимальне поєднання усієї сукупності земних відносин під зразкові біблійні символи, які виконували роль абсолютних істин. У зв'язку з цим В.Ричка зазначає: «Типологічний символізм визначав основний ідейний зміст раннього київського літописання. Мало чи не кожний його персонаж, кожна політична подія знаходить відповідність у біблійних, передусім старозаповітних подієвих моделях» [19, с. 95]. Отже, виходить, що більш пізні події, які описували літописці, мали свої аналогії в біблійних, більш ранніх.

Прикладами такого співвіднесення та уподібнення діянь володарів минулого і сучасного є літописна оповідь. У ній, відтворюючи ідеальний образ монарха, будівничого давньоруської державності, порівнюючи його з біблійним Соломоном [6; 13, с. 26], староруські книжники демонстрували його монаршу гідність, легітимізовану святість першого християнського володаря Русі, що повинно було дати потужний поштовх для формування дедалі виразніших уявлень про Русь як священну державу — богохраниме царство [19, с. 102].

Розповідь про осліплення і чудесне прозріння Володимира, вміщена в «Повісті временних літ» під 988 р.: «По Божою же устрою в се время разболеся Володимерь очима, и не видяше ничтоже, и тужаве вельми, и не домышляшеться, что створити. И посла к нему царица, рекущи: «А ще хочещи избыти болезни сея, то вскоре крестися, аще ли, то имаши избыти недуга сего». Си слышавъ Володимерь, рече: «Да аще истина будетъ, то поистине велик Бог будетъ хрестеянескъ». И повеле хрестити ся. Епископъ же корсунський с попы царицины, огласив, крести Володимира. Яко възложи руку на нь, абе прозре. Видив же се Володимерь напрасное ицеленье, и прослави Бога, рек: «Топерво увидехъ Бога истиньнаго [15, с. 126].

Дослідниками визначено, що в основу цього сюжету була покладена історія зцілення від тяжкої недуги візантійського імператора Константина Великого [14, с. 107–108]. Одужання Володимира, як і у випадку з Константином, символізує його духовне прозріння (просвітлення, пробудження до нового життя); перетворення (преображення) його влади, яка відтепер ставала царственною [19, с. 94].

Утім, ми певні того, що наведений з літопису фрагмент, окрім ідейної за змістом інформації, зорієнтованої на типологічні зразки, дає можливість розглянути приховану, практичну сторону хрещення (літописець тільки окреслив її порядок стосовно Володимира — оглашення, хрещення, покладання руки єпископа).

Київському князю Володимирі, як хрестителю Русі, відводилося почесне місце 13-го апостола [19, с. 98], на зразок візантійських басилевсів, які виступали продовжувачами місії, покладеної на апостолів. Не дивно, що у візантійській агіографічній традиції титул 13-го апостола було вперше вжито щодо Константина Великого [16, с. 201], з яким староруські книжники уподібнювали Володимира як теж рівноапостольного.

Шлях, яким прийшов князь Володимир до християнської віри уподібнювався наверненню самого Савла — майбутнього апостола Павла [16, с. 205].

Нарешті, «Володимирове хрещення народу, — пише В. Ричка, — давньоруські книжники співвідносили, як уявляється, з даруванням євреям Закону при горі Синай. Пам'ять про цю подію відзначалась у Палестині у п'ятдесятій день по Пасці. Згідно з християнською традицією саме в день П'ятидесятниці на учнів Ісуса Христа, які зібралися в Єрусалимі на молитву, зійшов Святий Дух, що наповнив їх здатністю виконати заповідану Ісусом місію — проповідувати його вчення (Лк. 24: 49). Такою здатністю володіє відтепер і Володимир — не випадково ж масове хрещення киян у Дніпрі збіглося зі святом П'ятидесятниці [17, с. 20–22].

Таким чином, під час написання реальної історії минулого, староруські книжники використовували звичайну практику: вони віднаходили майже кожному літописному образу певну біблійну паралель зразкового прецеденту, морального чи юридичного орієнтиру. Його поверховий зміст був зрозумілим для людей з християнським світоглядом і відповідною підготовкою. Сама історія віддзеркалювала фрагмент події в біблійному ідеальному вимірі, який не підлягав сумніву, де останній був критерієм і для осмислення,

і для оцінки. Він міг ставати зразком для практичного його втілення в життя, але тільки через відпрацьовану і канонізовану Церквою, систему заходів.

Звернімо увагу лише на деякі ключові моменти що передували процесу християнізації Русі. Можна з певною мірою впевненості стверджувати, що вбивство Аскольда і Діра, реставрація язичництва, піднесення Києва було військово-політичною акцією, спрямованою проти канонічної залежності від Візантійського патріархату, яка виникла з прийняттям християнства. А проголошення Олегом Києва як «матері городів руських» стає найголовнішим завданням Володимира щодо його реалізації.

За весь час свого правління Олег спрямовує всю свою діяльність на піднесення Києва як політичного центру Давньоруської держави. Маючи з улочами й тиверцями рать, врегульовує відносини з варягами, будує нові міста, підпорядковує древлян (які за літописом були насильниками полян), ставить у залежність від Києва сіверян і радимичів, скасувавши данину хазарам, врешті, здійснює в 907 році переможний військовий похід на Візантію. Іншими словами, змінює статус Києва. Він стає центром незалежної держави, на користь якої, за договором, Візантія сплачує щорічно данину.

«И прозваша Ольга — вещей: бяху бо людье погани и невеигласи» [15, с. 46]. Явний натяк на те, що це пророцтво здійснив ап. Андрій, благословивши київські гори як місце майбутньої величі його міста: «яко на сихъ восияеть благодать божья; иматъ градъ великъ быти и церкви многи богъ въздвигнути иматъ. И въшедь на горы сия, благослови я, и постави крестъ» [15, с. 26], поглинаючи своїм пророцтвом усі здобутки Олега та його послідовників. Вони розглядаються як епізоди більш величного божественного промислу, кінцевого результату якого не можливо було уникнути. А Олег, проголосивши Київ «матір'ю городів руських», сам того не відаючи, був простим виконавцем одного із фрагментів грандіозного за своїми масштабами богоустановленого через ап. Андрія благословення.

Іншими словами, наведена фраза ніщо інше, як калька з давньогрецького слова «митрополія», а Олег, відповідно задуму давньоруських книжників, не відаючи, брав участь у будівництві майбутнього місця розташування митрополичої кафедри та великокнязівського престолу. Не випадково по смерті князя літописець у розповіді про волхвування робить наголос: «Та же и вся ослабленьемъ божьимъ» [15, с. 54], чи ще «Еще же, но именемъ

господнимъ, и пророчествоваша неции...но и тому будуща предпоказа» [15, с. 56].

Уся різнопланова діяльність його послідовників поставлена в залежність від більш потужного божественного промислу. Весь побудований за змістом фактичний матеріал підпорядковано здійсненню цього грандіозного плану. Поетапність розвитку подій осмислюється літописцем як єдиний процес, уособлений у київських князях: від ревних язичників (князь Олег) до толерантних (князь Святослав), врешті таких (княгиня Ольга), які особисто приймають хрещення, до язичників, які, приймаючи християнство (князь Володимир), впроваджують його в своїй країні і, врешті-решт, до таких (князь Ярослав), які зміцнюють його благочестивістю й інтелектуально.

Підштовхував до цього і соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток держави. Для князя і його оточення, які концентрували в своїх руках матеріальні цінності, розширювали територіальний простір володінь, вкрай необхідно було закріпити здобутки владними, політичними повноваженнями, обґрунтованими ідеологічним чинником. Враховуючи складність міжнародної системи стосунків, киево-руська знать свідомо продовжувала орієнтацію на язичницьку ідеологію, яка забезпечувала незалежний статус Русі. Але його зовнішньо-політична «броня» не відповідала внутрішнім завданням країни, навіть входила в протиріччя з їх вирішенням.

У язичництві, природно, закладено рух до своїх богів і корпоративних духовних цінностей, що, врешті-решт, веде до боротьби за незалежність. Язичницький поліетнічний сепаратизм стає антиподом цілісності самої держави, на території якої різноетнічні (зі своїми богами) конгломерати постійно прагнуть відокремитися. Виникають ускладнення, які майже постійно необхідно вирішувати силовими заходами. Усвідомлення і прагнення модернізувати внутрішні ресурси, не принижуючи гідності держави в зовнішніх стосунках, стає найголовнішим завданням князя Володимира і його оточення.

У 980 році проводиться язичницька реформа. Її теологічний конструкт уподібнюється і протиставляється іншим релігіям, де ідеологічні підвалини демонструють і ієрархічну залежність, і єдність. «И постави кумиры на холму вне двора теремнаго: Перуна древяна, а главу его сребрену, а усь златъ, и Хърса, Дажьбога, и Стрибога, и Симарьгла, и Мокошь» [15, с. 94].

Віра в Перуна як головного бога пантеону уподібнювалося літерству київського домену на всій території Русі. Для її здійснення проводяться відповідні силові заходи. Відбувається похід до Ляхів, займаються городи — Перемишль, Червен та інші. В 981 році князь перемагає в'ятичів і накладає данину від плуга, як і отець. У 982 році в'ятичі виступили проти Володимира і знову були переможені. В 983 році пішов князь на ятвягів і приєднав їхню землю.

У 985 році рушив Володимир на болгар (волзьких) і переміг їх. Виникає цікава ситуація, Добриня, огледівши полонених (побачив на них чоботи) з'ясував, що ці данини Києву платити не будуть. Повідомивши про це Володимиру, порадив шукати тих, хто в постолах. «И створи миръ Володимеръ съ болгары» [15, с. 98]. Не викликає сумніву, що Добриня ідентифікував представників ісламу, які належали до іншої територіально-ієрархічної системи. Щоб уникнути конфлікту з її центром, було підписано мирну угоду. Цей фрагмент свідчить про те, що Володимир і його оточення орієнтувалися в тогочасній ситуації і розуміли, що зіткнулися з представниками могутньої, іншої релігійної системи.

Ставало зрозумілим, що реформа не вирішує і зовнішнього питання. Її колишні послідовники, сусіди Русі, поступово переходили до табору світових релігійних систем, звужуючи територіальний простір і вплив представників язичницького світу. Творці, архітектори язичницької реформи, такі як Добриня, залучаючи фахівців інших релігійних систем як зі свого осередку, так і ззовні, уособлені літописцем в князі, починають створювати новий проект християнської реформи. Механізм її здійснення було запозичено з ранньохристиянської та кирило-мефодіївської спадщини. Залишалося реалізувати задумане. Сприяла цьому і міжнародна ситуація, що склалася: звернення Візантії до Володимира за допомогою.

Через 8 років після язичницької реформи, на віче, князь дістав дозвіл перейти до практичних заходів з вирішальною зброєю — церковно-релігійною літературою рідною мовою. Якби б у справі впровадження християнства в Русі брала участь Візантія, вона б вжила, враховуючи її досвід, упереджуючих заходів і прислала б місіонерів. Для здійснення християнізації мала б діяти розгалужена церковна організація з чіткими правилами і канонічними заходами. Літописець не зміг би не помітити чи затушувати присутність візантійських священнослужителів. Саме такого візантійського впливу і не видно на цьому етапі.

Важливу, з огляду на самостійність здійснених заходів князя і його оточення, дає інформацію Іларіон у «Слові про закон і благодать», де порівнюючи Володимира з Константином, зазначає: «Онъ съ святыими отци Никеискааго Събора закон человекомъ полагааше, ты же съ новыими нашими отци епископы сънимаеся, чясто, съ многымъ съмерениемъ съвещаваашеся, како въ человецехъ сихъ ново познавшихъ Господа законъ уставити» [21, с. 48]. Нові, наші отці — єпископи, не візантійці. Літопис зберіг один з епізодів таких нарад — рішення якої потім скасувало віче: «И живяше Володимеръ по устроенью отъню и дедню» [15, с. 142].

Що стосується нових єпископів, то тут виникає теж запитання. Чи погодилася б Візантія на такий крок, щоб дозволити з поміж неофітів, тим більше колишніх язичників, висвятити єпископів? Відповідь на це питання знаходиться в правилі 2 Першого Вселенського собору: «Людей, от языческаго жития недавно приступивших к вере, и краткое время оглашенными бывших, вскоре к духовной купели приводят, и точас по крещении возводят в епископство или пресвитерство, посему за благо признано, дабы впредь ничего такого не было» [8, с. 32–33].

За великим рахунком, Русь офіційно залучилася до християнства. Християнські центри спостерігали, можливо, навіть давали поради. Не виключаємо, що робилися спроби схилити князя і його оточення на свій бік. Були і такі русичі, яких відправляли на навчання, в ту ж Візантію. Повертаючись в Русь, вони несли ідеї впровадження грецьких зразків і стандартів релігійного церковного життя, дістаючи підтримку і допомогу.

Випадки незадоволення тими методами, якими Володимир намагався продовжити реформу з метою залучити до християнства язичників (маємо на увазі «щонедільні милостині» — учти, що потребували неабияких витрат), поступово вели до утворення опозиції в середині християнізованих слов'ян. Така опозиція згодом буде прагнути до канонічного визнання через приєднання до рівноапостольного центру та втрату самостійності (Ярослав відмовляється сплачувати Києву щорічну данину).

Можна припустити, що в процесі християнізації Русі сформувалися дві релігійні політикоідеологічні концепції. Перша, тимчасово, проязичницька, а отже самостійна і незалежна, суверенітет якої намагався утримати і князь Володимир у християнському лоні. І друга, провізантійська, яка, починаючи з Ярослава Володимировича буде обґрунтовувати ідеологічний місток канонічної

залежності Київської митрополії від Візантійської, ап. Андрія Церкви, Константинопольського патріархату, прагнучи бути включеною до Кафолічної спільноти.

Історія боротьби навернених до християнства народів за самостійність своїх церков бере початок задовго до прийняття християнства Києвом. Найбільш успішною в цьому плані була політика правителів Болгарії. Такі держави, як Польща, Угорщина добились утворення самостійної Церкви в X-XI ст. Продовжували боротьбу за незалежну церкву сербські князівства, Чехія. Захист новонаверненими державами свого церковного суверенітету позначився також в утворенні місцевої історичної традиції, що підкреслювала вирішальну самостійну роль власних самодержців у прийнятті християнства, яка взагалі заперечувала чи зводила до мінімуму причетність до цієї справи іноземних церковних центрів.

Процес християнізації Русі за часів князя Володимира (спираючись на віровчення, теологічні джерела) постає як системний, послідовний комплекс заходів, починаючи від задуму до втілення. І те, що візантійські джерела мовчать про таку значну для Русі подію, як офіційне хрещення, не безпідставно. Можна говорити про доволі сумнівну можливість існування першопочаткового церковного зв'язку Київської Русі з Константинополем. Зокрема, і безліч канонічних порушень, допущених під час такого масового хрещення, виключає можливість навіть припустити, щоб на них свідомо пішов візантійський патріархат, як би брав у цьому участь.

Більшість фахівців, які вважають, що Русь прийняла християнство від Візантії, звісно, провізантійський курс пов'язують з ім'ям Володимира Святославовича [17; 25, с. 192]. Наше припущення ґрунтується на тому, що Володимир Святославович здійснював акцію хрещення самочинно, і християнізація Русі на цьому етапі не мала прямої залежності або ж зв'язку з Візантією, скоріше навпаки.

Події, що відбувалися у Русі за князювання Ярослава, відображають складний характер змін у політичних та ідеологічних пріоритетах. Так, після смерті князя Володимира Святославовича хвиля раптових пожеж знищує одні церкви (побудовані за часів Володимира) і відразу ж розпочинається будівництво нових. Закладається цілий культовий ансамбль церков на чолі з Софією Київською як митрополією. Вперше за літописом (1039) з'являється на Русі і грецький митрополит.

Як свідчать дані археологічних розкопок, у Києві горіли в 1017 році церкви, в той час як інші дерев'яні будівлі майже не постраждали. Аналогічна доля спіткала пам'ятки церковної архітектури в центральних, західних та південно-західних районах Балканського півострова. Так, десь у 971 році (під час війни проти Святослава), візантійський імператор Іоан Цимісхій захопив болгарські міста — Пліску і Преслав, де відразу ж почалася перебудова церков. Після другого завоювання, на початку XI ст., церкви було зруйновано остаточно. Дослідники відзначають масштабність цієї акції. Але чому? На сьогодні з'ясовано науковцями, що руйнували візантійці в такий спосіб давнє болгарське від апостола Павла християнство (від якого торував шлях і наш літописець). У болгарських церквах був південний вхід до наосу для здійснення богослужіння, що тягло за собою відмінності розподілу приміщень у вітарі. Цього було достатньо, щоб зруйнувати такі церкви як «еретичні». До того ж, останні дотримувалися богослужіння за давньою традицією, пов'язаною з ім'ям апостола Іакова (якому належить «Протоевангеліє Іакова», що вважається апокрифічним і в давніх грецьких списках — «Ісидоровому індексі» — стоїть у числі заборонених, чого немає у слов'янських списках, наприклад, у Погодіновському).

Відомо, що архітектурна традиція 1-го Болгарського царства мала продовження в Київській Русі і Новгороді, де навіть зустрічаються підписи болгарських майстрів. «У науковій літературі, — пише Й. Табов, — тривалий час вважалося, що зразком для Десятинної церкви у Києві була північна церква в Богородичному монастирі Константина Ліпса...в Царьграді». Вчений, посилаючись на результати дослідження Американського археологічного інституту, а також на А. Чілінгірова, стверджує, що вказана церква в Константинополі є простою хрестокупольною спорудою, тому не могла бути зразком для Київської Десятинної. Ідентичність виявлено між Десятинною і Преславським кафедральним собором в Болгарії [22, с. 249–250].

Тільки на перший погляд є дивним той факт, що за грека Феофемта висвячується вдруге Десятинна церква. Така колізія пояснювалася літописцем (але який жив на початку XII ст.) досить просто: «Володимерь землю взора и умягчи, рекше крещеньем просветивъ. Съ же насея книжными словесы сердца верных людей, а мы пожинаемъ, ученъе приемлюще книжное» [15, с. 166]. Однак у цьому зовсім інший проглядається підтекст: виправлення

помилок вимагало очищення й церкви як «еретичної». Підстави для такого пояснення знаходимо у розвідках М. Мур'янова [11, с. 265–269]. Віддати наказ зруйнувати Десятинну церкву — було надто ризикованим кроком і Ярослав не наважився. Але протиставити їй, закладаючи новий Софійський собор, ідентичний Софійському у Візантії, князь міг тільки узгодивши питання з Константинополем та заручившись його підтримкою.

За Ярослава розпочинається капітальне будівництво в Києві. «В лѣто 6545 (1037). Заложи Ярославъ Городъ великій, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковь святыя Софья, митрополью, и посеетъ церковь на Золотыхъ воротѣхъ святыя Богородица благовѣщегье, посеетъ святаго Георгия (Побідоносця-свого патрона) монастир и святця Ирины». Навколо князя формується провізантійська партія. Перекладаються богословські праці, церковні устави з грецької мови на слов'янську.

У 1037 році робиться спроба скасувати привілеї Десятинної церкви та перевести їх на ім'я новостворюваної митрополії грецької — Софійського собору, що свого часу категорично забороняв князь Володимир: «Аще кто сего посудитъ да будет проклятъ». Насильно впроваджується грецька митрополича влада. Скасовуються єпископські суди на користь митрополита і князя («судити митрополиту»), «митрополиту 6 гривен», «князю с митрополитом на полы»...).

За часів князювання Володимира ця прерогатива належала єпископам, кафедри яких займали монахи з боярського сану, з якими князь радився, встановлюючи «віри». Питання щодо цих нововведень, зміни в церковних законах, засоби утримання вищої ієрархії, приходського духовенства, взаємовідносини церковної і державної влади ретельно проаналізував церковний історик А. Карташев. У жодному випадку ми не бачимо, щоб якоюсь мірою обмежувалися прерогативи князя. Всі обмеження стосувалися в першу чергу колишнього оточення Володимира Святославича, яке й стало ініціатором війни з Візантією у 1043 році.

Починає діяти Печерський монастир, для створення якого греки доклали теж певних зусиль. По-перше, було знайдено і підготовлено для цієї справи Антипу, який пройшов курс навчання на Афоні (де і був посвячений в чернечий сан, отримавши ім'я Антоній). Літописець повідомляє, що була надана для цього фінансова підтримка, візантійські майстри привезли з собою мощі святих мучеників Артемія і Поліклета, Леонтія, Акакія, Арефи, Якова,

Феодора, інші реліквії, що скріплювали б канонічний зв'язок з Царгородом.

Поступка Царгорода в обранні митрополитом русича може вважатися як переосмислення Константинополем потенційних можливостей самостійницької опозиції, яку з самого початку було недооцінено, а також прагнення якнайшвидше замиритися з небезпечним північним сусідом, оскільки у 1046 році на північному кордоні Візантії розпочали наступ печеніги.

Більше того, у Ніконівському літописі, пояснюючи причини, що змусили обрати Київським митрополитом русича Іларіона, літописець записав: «Руским епископи поставища Илариона, Русина, митрополита Киеву и всей Русской земле. Не отлучающееся от православных патриарх и благочестия Греческого закона, ни гордящееся от них поставлятися, но соблюдающееся от вражды и лукавства, якоже беша тогда». Тож бо, такі слова літописця унеможливають бачити в цій акції боротьбу чи претензії на церковну самостійність та незалежність з боку Києва.

У Новгороді посадив Ярослав старшого сина Володимира, а «єпископа постави Жидяту», виразника візантійського канонічного православ'я. Але в Новгороді, мабуть, залишки самостійницької опозиції були ще досить впливові. Тому тільки після невдалої експедиції на Візантію «Заложи Володимерь святую Софью Новгородѣ» в 1045 році.

Будучи абсолютно послідовним у досягненні поставленої мети (а вона не передбачала якихось зовнішньополітичних ускладнень з Візантією), Ярослав та його оточення не були ініціаторами війни 1043 року. Війну розв'язала просамостійницька опозиція, яка вимагала захистити і підтвердити свою церковно-державну незалежність та самобутність, що склалися за часів Володимира Святославовича.

Заслуговує на увагу і той факт, що воїнів, які потрапили у полон, греки (як і болгар у 1019 році при Василії Болгаробойці) осліпили. Так не чинять стосовно воїнів. Це був приклад розправи над бунтівниками. А. Карташев пише, що «греки руську війну розглядали як «бунт підданих василевса», тобто не як війну, а як повстання.

Отже, можна стверджувати, що київське християнство наштовхнулося на підвалини надзвичайно складних церковних відносин, всього фундаменту теологічної церковної будівлі — з єдиною догматикою, канонічною і територіально-ієрархічною системою. Всі її складові, церковні осередки, мислились як єдине тіло Ісуса

Христа. Воно об'єднує і живить всю Кафолічну спільність. Тільки в такій (кафолічній — вселенській) Церкві проявляється з усією силою благодать Святого Духа. За межами Кафолічної Церкви віруючі стають приреченими на озмирщення. Благодать Святого Духу зменшується через відсутність зв'язку з рівноапостольним центром. Включеною в Кафолічну Церкву може бути тільки та християнська спільнота, яка визнає всі її догматичні, канонічні, організаційні...правила і норми, під зверхністю і контролем одного з рівноапостольних центрів, що автоматично змінює і статус держави. Її офіційно визнає Вселенський християнський світ. Факт такого церковного приєднання Русі до Константинопольського рівноапостольного центру, а через нього і до Вселенської християнської спільності відбувається саме за часів Ярослава Володимировича. Про це повідомляє Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать»: «Къ кафоликии и апостольстеи Церкви притекаю, съ верою въхожду, съ верою молюся, съ верою исхожду» [21, с. 60].

У зв'язку з цим зовсім під іншим кутом зору осмислюються події, їх причини й ініціатори, що передували цьому акту. Це і внутрішня боротьба за владу, і зовнішня військова акція проти Візантії, і поставлення русича митрополитом, і, нарешті, зміни в церковному і цивільному праві.

Вважаємо, що саме в 1017 році, після першої перемоги над Святополком, Ярослав заклав Софію Київську, чим символізував провізантійський курс, тож і зміг отримати із Константинополя митрополита Феодіакта Севастійського (до 1018 року). Згідно з «Церковною історією» Никифора Каліста Севастійського за часів Василя II його було призначено на Русь митрополитом [1, с. 191]. Дата призначення не названа.

А коли в боротьбу з Ярославом включився Мстислав (Ярослав в цей час перебував у Новгороді), то кияни його не прийняли. Ми не виключаємо візантійського втручання, оскільки Мстислав, сівши на столі в Чернігові, заклав Спасо-Преображенський собор. «Взірцем для нього, — зазначає В.Ричка, — став, як засвідчують матеріали спеціальних досліджень, саме київський першохрам — церкви св. Богородиці (Десятинна)...Очевидно, за подібним містобудівним розмахом крилися претензії Мстислава піднести церковне значення Чернігова. Можливо, він замірявся заснувати тут митрополію, відому за джерелами як «Маврокастра» [20, с. 73].

М.Присьолков теж розумів ці заходи Мстислава як церковну перебудову «з необхідністю утворення на Русі нового єпископського

трону... (після Новгородської і Білгородської)» [18, с. 49–50]. Сама Тмутаракань, князем якої був Мстислав, мала тісні стосунки з Корсунем, священнослужителі якого допомагали Володимирі в християнізації, утворювали коло можливих однодумців опозиції планам Ярослава.

Константинополь, скоріш за все, відмовився визнавати канонічність Руської церкви, аж доки не буде приведено всі церковні норми життя у відповідність до кафеолічних вимог і візантійського Номоканона. Це не могло не викликати руху опору з боку опозиції, особливо після радикальних заходів грецького митрополита Феопемпта, що, як ми вважаємо, призвело до військового конфлікту з імперією.

Не виключаємо, що після поразки руських військ було узгоджено цілу низку питань. Серед них і неофіційний дозвіл на обрання київським митрополитом русича Іларіона, який повинен був не тільки очолити реалізацію візантійських вимог, але й примирити ворогуючі сторони.

Іларіоном була розроблена концепція («Слово про закон і благодать»), яка, не принижуючи благочестивих заходів Володимира Святославовича, не ставлячи під сумнів здійсненого ним проекту хрещення, підносячи його до рівноапостольного і гідного канонізації, проголошуючи послідовником його задумів Ярослава, — вела Русь в Кафеолічну Церкву через приєднання до Константинопольського патріархату (а в розділі «Визнання віри» дуже нагадує покаєння). Тож завдання було виконане, компроміс знайдено. Однак саме ця концепція і розривала остаточно зв'язок з ап. Павлом і кирило-мефодіївською традицією.

Г. Флоровський зазначав, що для русичів «вирішальним було прийняття кирило-мефодіївської спадщини, а не пряме сприйняття візантійської культури. Безпосередній духовнокультурний дотик з Візантією і з грецькою стихією було вже вторинним. Треба, здається, говорити навіть про зіткнення і боротьбу стихій і впливів, болгарського і грецького, в давньому Києві... Втім, історію цієї боротьби в подробицях ми, у всякому разі, не знаємо і не можемо її розгадати і відтворити» [23, с. 8].

Так, дійсно, якщо розглядати обрання митрополитом Іларіона саме з огляду на антивізантійську спрямованість політики Ярослава Володимировича. Досить скептично до такої версії ставляться німецькі вчені Л.Мюллер та Г.Подскальський. Г.Подскальський, зокрема, відзначає, що «ця гіпотеза під час детального розгляду

виявляється лише вправною комбінацією з деяких припущень, жодне з яких не є доведеним» [3, с. 44]. Вищесказане, на нашу думку, дає підстави для таких висновків.

Концепція самостійного впровадження християнства, яка початково фіксувала кінцевий її результат часів Володимира Святославовича, переосмислюється. Вона окреслюється як грандіозна подія — етап (не принижуючи гідності князя), що потребує подальшого свого завершення «Акы Соломонъ Давыдова» [21, с. 50]. Проголошення Ярославом Софії Київської митрополією і є його кульмінацією. Нарешті, провіщане ап. Андрієм і передане як пророцтво через Олега, Божим промислом здійснилося благословення — «возсіяла благодать божа».

1. Брайчевский М.Ю. Утверждение християнства на Руси. — Киев: Наук. думка, 1989. — 296 с.

2. Вдовина О. Роздуми про методологію, або метафізичні пастки для спієнтистського розуму // Давньоруське любомудріє: Тексти і контексти/ Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.». Упор.: О. Вдовина, Ю.Завгородній. — К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 398 с.

3. Давньоруські любомудрії / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О.Киричок. — К.: Дім «КМ Академія», 2004. — 304 с.

4. Дамаскин Иоанн (преподобный). Точное изложение православной вѣры. — М., 1992.

5. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — М., 1994. — С. 352.

6. Данилевский И.Н. Цитаты, которые мы изучаем. Одиссей: Человек в истории. — М., 2004.

7. Жуковский А.(Франція, Париж) Підсумки відзначення тисячолітнього ювілею хрещення Русі — України // Український історичний журнал. — 1993. — №1. — С. 140–151.

8. Книга Правил святых апостолов, святых Соборов Вселенских и поместных и святых отец. — М.: Русский Хронограф 19.9.1., 2004. — 448 с.

9. Кріль М. Святі Кирило та Мефодій у духовному і культурному житті слов'ян // Історія України. — К., 2003. — №14. — С. 5.

10. Літопис Руський / За Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.

11. Мурьянов М.Ф. О летописных статьях 1039 и 1131 гг. / «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. — М.: Мысль, 1988. — 333 с.

12. Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2000. — 320 с.

13. Петрухин В. Я. Город и сакральное пространство: библейский миф в начальном русском летописании. Сакральная топография средневекового города. — М., 1998. — С. 26.

14. Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. — СПб., 1995. — С. 107–108.

15. Повесть временных лет / Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. Вступит. статья Д. С. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. С. Лихачева и Л. А. Дмитриева. — М.: Художественная литература, 1978. — 413 с.

16. Подскальски Герхард. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). / Перевод А.В. Назаренко / под ред. К.К.Актеньева. — СПб.: «Византинороссика», 1996. — 736 с.

17. Поппе А. Византійсько-руський союзницький трактат 987 р. // Український історичний журнал. — 1990. — №6. — С. 20–22.

18. Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. — Санкт-Петербург: Наука, 2003. — 240 с.

19. Ричка В. Хрещення Русі 988 р.: ідейний зміст літописного сюжету / RUTHENICA. — Том III. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 206 с.

20. Ричка В.М. Знаки влади: організація та форми репрезентації верховної влади у Київській Русі // Український історичний журнал, 2009. — №1. — С. 73.

21. Слово о законе и благодати митрополита Иллариона // Библиотека литературы Древней Руси (XI–XII века); Под ред. Д.С.Лихачева, Л.А.Дмитриева, А.А.Алексеева, Н.В.Поньрко. — Санкт-Петербург: Наука. — 2000. — Т. 1. — С. 26–61.

22. Табов Й. Когда крестилась Киевская Русь? — СПб.: Издательский дом «Нева»; — М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. — 416 с.

23. Флоровский П.Г. Пути русского богословия. — Минск.: Изд-во Белорусского Экзархата, 2006. — 607 с.

24. Флоря Б. Н. Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии и Польше // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. — М.: Наука, 1988. — 272 с.

25. Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. — М.: Наука, 1989. — 232 с.

ПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ А.КИСЕЛЯ
ЯК СТВЕРДЖЕННЯ ЯГЕЛЛОНСЬКОГО ЛЕГІТИМІЗМУ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
В СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Poltavets S. Political concept of A. Kysil as the strengthening the Jagiellonian lehitymizmu of Ukrainian lands in the middle of XVII century. The political views of Kysil Adam are analyzed. His activity as attempt to unite three nations into one state named Polish-Lithuanian Commonwealth is considered.

У статті аналізуються політичні погляди Адама Киселя. Його політична діяльність розглядається як спроба об'єднати три народи в одній державі Речі Посполитій.

Під час розгляду проблеми ягеллонського легітимізму перш за все виникає загальне методологічне питання, що ми маємо розуміти під поняттями політичні та державотворчі концепції: чи це мають бути виключно концепції утворення незалежної суверенної соборної української держави, чи ці поняття включають будь-які політичні та державотворчі концепції, в тому числі розвитку української державності у складі інших держав, з різним політичним статусом, обмеженою територією і т. ін. З цього приводу вчені висловлюють різні думки і підходи, а звідси — і точки зору щодо наявності політичних та державотворчих концепцій.

В.Смолій та В.Степанков зазначають, що «Важко погодитися з міркуваннями відомого дослідника О.Оглоблина про формування в суспільно-політичній думці кількох концепцій державного політичного устрою українських земель». І додають: «Аналіз виявлених нами джерел, дозволяє говорити про появу серед нової еліти, яка формувалася переважно з козацької старшини, лише елементів політичної автономії для козацького регіону України» [1].

Тому необхідно розглянути запропоновані відомим дослідником підходи до аналізу української політичної думки цього періоду. Як стверджує О.Оглоблин, ще напередодні Хмельниччини в Україні сформувалося кілька концепцій державно-політичного устрою українських земель: концепція Ягеллонського легітимізму, тобто визнання можливості й доцільності подальшого існування українських земель у складі Речі Посполитої, але як окремої автономної одиниці; утворення Руського або Великого

князівства Руського поза межами Речі Посполитої; концепція москвофільства, якій активно протистояла згадана вже концепція ягеллонського легітимізму; концепція утворення держави «козацького панства» [2]; концепція «двовладдя» Війська Запорозького в особі гетьмана Богдана Хмельницького і православної церкви в особі митрополита Сильвестра Косова [3]. Необхідно зауважити, що названі О.Оглоблиним концепції, окрім концепції «двовладдя», вченим недостатньо розкриті і аргументовані, тому вимагають додаткового розгляду.

Хотілося б зосередитися на концепції ягеллонського легітимізму, котра була та залишається недостатньо висвітленою у вітчизняній історичній та політичній науці як в часи спільного існування України та Росії в єдиній державі, так і сьогодні в часи незалежної української держави.

На думку О.Оглоблина, концепція ягеллонського легітимізму виходила з визнання можливості й доцільності подальшого існування українських земель у складі Речі Посполитої, але як окремої автономної одиниці. Її, на думку дослідника, відстоювали такі представники української шляхти і духовенства, як А.Кисіль, П.Могила, С.Косів та ін. Але автор не уточнює конкретно, у якій формі. Адже за такого загального формулювання до неї можна віднести такі більш конкретні концепції, як Йосипа Верещинського; Северина Наливайка; козацького автономізму; концепцію, що була реалізована у Зборівському договорі; концепцію Великого князівства Руського, яку розробили Юрій Немирич та Іван Виговський. Д. Дорошенко вважає, що захищати цю концепцію мала «партія старшини». На чолі цієї партії стає сам гетьман Іван Виговський, поставлений з волі старшини замість молодого Юрія Хмельниченка; ідеологом її був європейськи освічений Юрій Немирич» [4]. У різних варіантах і в різний час цю позицію підтримувало багато української еліти та шляхти, козацтво. Вона знаходить місце і в практичній політичній діяльності козацької державної еліти та самого Богдана Хмельницького аж до Переяславської угоди. Не останню роль відіграло і розуміння сутності Московської держави, несприйняття українським народом ідеї протекторату Османської імперії та Криму. В принципі, немає необхідності заперечувати проти віднесення до концепції ягеллонського легітимізму поглядів Адама Киселя, Петра Могили та Сильвестра Косова, хоча між ними і є різниця. Тому виникає необхідність розглянути зміст цієї концепції більш глибоко.

Постать Адама Григоровича Киселя, його діяльність нерозривно пов'язані з подіями середини XVII століття в Україні, з тим революційним зривом, «руською ребелією», як називали ці часи поляки. Дослідники, які тим чи іншим чином торкалися цієї особистості, переважною більшістю пов'язують його із захисниками Речі Посполитої та однозначно переконують у пропольських поглядах пізнішого київського воєводи. Такий різкий «вододіл» на «своїх» та «чужих» певною мірою пояснюється усталеними в українській історіографії поглядами на те, що будь-хто по інший бік, з протилежними поглядами, альтернативними підходами автоматично стає зрадником. Ознайомлення з політичними поглядами та світоглядними орієнтаціями А. Киселя дозволяє нам утриматися від таких однозначно негативних оцінок.

А.Кисіль походив з небагатої шляхетської родини. Він став першим і останнім представником роду, який досягнув таких висот у політичній системі Речі Посполитої, ставши впливовим державним діячем та сенатором. Не маючи знаних предків, за часи, коли українські землі належали Речі Посполитій, він похвалявся тим, що рід його походив від руських бояр періоду Київської Русі. Воєвода згадував, що «предки його покорилися Болеславу Хороброму лише після того, як їх родоначальник Святольд загинув захищаючи ворота Києва» [5]. Походження Киселів від Святольда визнається офіційно. Так, наприклад, в королівській грамоті у 1646 році, яка надавала Адаму Григоровичу звання київського каштеляна, йдеться про «відомий та стародавній рід Свентольдичів — Киселів що походять від руського княжого роду, який підкорився польській державі ще за короля Болеслава Хороброго» [6].

Про рік народження Киселя важко говорити однозначно. З огляду на те, що в 1648 році він жалкував стосовно свого поважного віку, а також враховуючи, що збереглися згадки про його участь у битві Жолкевського під Бушею у 1617 році, варто було б віднести час його народження до останнього десятиліття XVI століття. В той же час, аналізуючи його власні згадки про те, що політику примирення з козаками він запозичив у Жолкевського, ми можемо припустити, що А.Кисіль народився не раніше 70-х років XVI ст.

Майбутній київський воєвода брав участь у поході Жолкевського під Цецору 1620 року, потім він служив «почтом» з декількома товаришами у гетьманів Ходкевича та Конєцпольського. Як людині з маловідомого та небагатого роду, йому важко було розраховувати в тогочасній Речі Посполитій на щось більше. Але

виявлена мужність, хоробрість стають йому в пригоді і через сім наступних років він стає командиром хоругви.

Шляхетське походження та православне віросповідання А.Киселя зіграло, мабуть, не останню роль у тому, що новообраний король Владислав IV залишив у 1633 році його при своєму дворі. Король був впевнений, що з такими даними у шляхтича Киселя немає шансів та й особливого сенсу шукати порозуміння з магнатською опозицією. Свої майбутні політичні здобутки та матеріальне благополуччя він може пов'язувати тільки з королем. При королівському дворі А.Кисіль виконував особисті доручення Владислава IV. Так, за вміло проведену дипломатичну місію до Московщини король наприкінці лютого 1648 року надав А.Киселю титул воєводи брацлавського.

Ставлення А. Киселя до «чергового», як вважала більшість можновладців, козацького повстання добре ілюструє його лист, надісланий до Москви 24 квітня 1648 року. Воєвода вважає, що ніколи хлопська рука, особливо запроданця (йдеться про Б.Хмельницького — П.С.) не може перемогти своїх володарів; цей холоп, черкаський зайда якщо не втече зі своїми спільниками до Криму, то заплатить головою. Ставлення до «бунту» у воєводи кардинально змінилося менш ніж за місяць, А. Кисіль звертається до Б. Хмельницького з дружнім листом, називаючи його «издавна милым приятелем» [7].

У написаній ним в 1641 р. сеймовій промові він претендував на вираження спільних політичних вимог українського шляхетства, які висувалися перед політичним центром Речі Посполитої. Він зазначав, що представляє інтереси не лише «братії» з одного Волинського воєводства, які залишилися дома, а й усіх чотирьох руських воєводств [8]. Отже, можна стверджувати, що мова в політичному та територіальному аспектах йде фактично про політичну конфігурацію центру та етнічного «ядра» руського народу — Волинське, Подільське, Київське та Чернігівське воєводства.

У ній ув'язано історичне буття народу з характером політичної системи. За переконанням А.Киселя, якщо народ може реалізувати свою духовну субстанційну визначеність («гідність»), якщо він спроможний вільно розпоряджатися належними йому засобами матеріального існування, володіннями, а також здатний безперешкодно чинити за правилами свободи совісті, то це означає, що такий народ живе у вільній державі. Якщо ж наявні політичні умови перешкоджають переліченим основоположним

засадам — це означає, що йдеться про підневільний народ і державу-поневолювача. «Три речі, а радше свободи, творять вільну Республіку, — зазначає А.Кисіль, — три їх протилежності призводять до рабства. Там, де існує свобода, щоб виявляти успадковану гідність, де свобода розпоряджатися володіннями, де свобода сумління, над якими панує один Бог і ним править, там є вільна Річ Посполита. Однак там, де так віриш, як кажуть, так дотримуєшся гідності, як мусиш, тримаєш володіння не в такій свободі, як хочеш, — там згасає свобода і настає рабство» [9].

З огляду на релігійну дискримінацію, зазначає А.Кисіль, руський народ у Речі Посполитій є невільним. Такий фактичний стан речей суперечить його політичній та культурно-історичній традиції, а також принципу політичної рівності сторін, що був застосований в інкорпорації українських земель Польським Королівством. Наші предки, доводить воевода, об'єдналися з поляками на добровільних і рівноправних засадах, тобто як вільні з вільними, наділені свободою з наділеними свободою. А.Кисіль прагне довести політичну рівноправність цих народів умотивувати основну ідею своєї промови на сеймі, що полягала у вимозі дотримання політичним центром держави інкорпораційного договору.

Як бачимо, для А. Киселя віросповідне роздвоєння, чи потроєння, а то й більше, враховуючи реформаційні течії, не змінило культурно-історичної визначеності руського (українського) народу. Судячи з контексту, поняття «нація», «народ» тут стосуються соціально-політичних та культурно-історичних компонентів національної ідентичності. Під цими поняттями виступають широкі соціальні верстви, а не лише шляхта як «політичний народ». Як зауважив В. Старосольський: «Жерелом національної спільноти та істотною силою, якою вона існує, є стремління до політичної самодіяльності, та самостійності, яке історично проявилось як боротьба за суверенність...» [10]. Варто взяти до уваги, що А.Кисіль виголошував свою промову перед змішаною аудиторією: церковними ієрархами, простими священнослужителями, представниками братств і козаків (київська шляхта бойкотувала цей церковний собор). Окрім того, у своїх політичних маніфестаціях пізнішого періоду він демонстрував розуміння руського народу як соціально структурованої спільноти, яка претендує на певні політичні права. В промові 1641 р., що адресувалася депутатам сейму, він розглядав природу конфлікту «старої Русі» (православних) та «нової Русі» (уніатів) крізь призму станової свободи шляхти.

Водночас він тлумачив релігійну свободу руського народу як таку, що стосується не лише шляхти, а й «всього грона руського посполитого народу» [10]. Тобто, в цьому випадку, йшлося про руський народ, який складається з привілейованих і непривілейованих соціальних станів.

Вжитий в контексті термінологічний ряд «релігія», «богослужіння», «обряди» стосується православних і уніатів. А.Кисіль розглядав православних і уніатів як людей одного руського народу, що спирається на багатовікову історичну та політичну традицію, власну культуру, мову й усталені моральні цінності.

Для доказовості на право мати політичну рівність як «третього» народу (поряд з польським та литовським) Речі Посполитої А.Кисіль скористався ідейним інструментарієм теорії сарматизму, розробленої та обґрунтованої тогочасною польською історіографією. Він представив міфологізований образ роздільного (окремого) історичного минулого двох окремих народів «сарматів — росів» і «сарматів — поляків». При чому цей образ у нього трансформувався в ідеалізовану пояснювальну схему інкорпораційного процесу. Наші предки, доводив А.Кисіль, об'єдналися з поляками на добровільних і рівноправних засадах, тобто як вільні з вільними, наділені свободою з наділеними свободою.

Спираючись на міф про сарматські корені української шляхти й вибудовуючи у цьому зв'язку лінію історичної спорідненості двох окремих «народів» — еліт — руської (української) і польської шляхти, воєвода прагне довести політичну рівноправність цих «народів». Такими аргументами він умотивовував основну ідею своєї промови, що полягала у вимозі дотримання політичним центром держави умов інкорпораційного договору. Отже, сарматські ілюзії А.Киселя мали виразне прагматичне навантаження та служили єдиній меті: синхронізації та ідеологічному збалансуванню історичних витоків соціальних еліт України й Речі Посполитої задля досягнення конкретних політичних цілей.

Цілісний аналіз політичних поглядів та діяльності А. Киселя показує, що ми маємо справу з одним з найвидатніших політичних діячів та мислителів часів Української національної революції XVII століття. Складається враження, що лише Богдан Хмельницький та Адам Кисіль повною мірою розуміли становище українського народу та чітко усвідомлювали проблеми, що існували в той час.

У Киселя була головною і переважаючою над іншими, причому повністю усвідомленою, та сама, що і в Хмельницького — ідея

державності. Якщо поглянути на Киселя з цієї точки зору, відразу стають зрозумілими і розв'язуються уявні протиріччя в його вчинках; навпаки, в них виявиться величезна витримка і послідовність, яка не допускає навіть думки про дворушництво чи удавання.

У питанні соціальному, яке віддаляло А. Киселя від його земляків і одновірців, тобто тих з них, хто не належав до шляхти, він ніколи не кривив душею, ніколи не давав марних обіцянок. Навпаки, він відверто переконував Хмельницького в тому, що хай воюють козаки, а хлопи хай орють. Він погоджувався на збільшення кількості козаків, не стояв за ту чи іншу цифру, але вимагав, щоб ця цифра була визначеною, щоб козацтво не перетворювалося у щось розтягнуте і не поглинало в собі селянські маси.

Помилкою воеводи було те, що він не в змозі був осягнути різниці між козацькими повстаннями кінця XVI та першої половини XVII століття, коли йшлося про права козаків, спочатку тільки реєстрових, потім «випищиків», тобто виключених з реєстру, та нинішнім повстанням, коли козацтво ототожнювало свої ставові інтереси з інтересами всього українського народу.

Козацтво не могло бути для Киселя ідеалом. Але він не допускав думки про можливість знищення козацтва повністю, бачивши їх безплідність і згубні наслідки, головним чином тому, що виходив із необхідності існування козацтва в інтересах самої Речі Посполитої. Канцлеру у лютому 1651 р. він писав, що перемога над козаками можлива лише у разі надзвичайного напруження всіх сил та ресурсів держави, що вона до краю ослабить її сили і навіть у випадку повного успіху тільки звільнить дорогу туркам та татарам. Майже те саме він говорив Б. Хмельницькому в лютому 1649 р., зауважуючи, що як Польща і Литва не в змозі протистояти невірним без допомоги Запорозжя, так не утримається проти них і козацтво без опори на польське військо. В той же час Кисіль, знаючи козаків здавна та зблизька, намагався попередити, що їхнє ставлення до козацтва як до «хлопства» буде покаране. Це не та стара Русь, що виходила на війну з луком та рогатиною, а досвідчені воїни, за мистецтвом стрільби з вогнепальної зброї вони кращі від кварцяного війська. «Сто наших німців вистрілять, одного вб'ють, говорив він на сеймі 1648 року, а коли сто козаків вистрілять, напевно половина пострілів буде вдалою, шуткувати з ними не можна» [11].

У питаннях віросповідання він незмінно виступав захисником православ'я на сеймах, а одержавши доступ в сенат, вважав

себе природним представником та захисником його інтересів. Коли довелося наполягати на необхідності знищення унії, Кисіль прямо висловлюється в листі до короля (жовтень 1650 р.), що він зовсім не фанатик, обидва обряди для нього рівні, бо суть у них одна й та сама, але ліквідувати унію необхідно, знову-таки з міркувань державних. Подібну думку він висловлював, не соромлячись, і Б.Хмельницькому (лютий 1651 р.), переконуючи його, що питання віросповідні мають, по суті, тільки підпорядковане значення: «не буде нічого і з руської віри, коли скоро не стане нас самих, представників Русі» [11, с. 83].

Приязне ставлення Б. Хмельницького особисто до А. Киселя, мабуть, частково пояснюється взаємним розумінням складності у вирішенні одного з основних та найбільш суттєвих питань польсько-українського конфлікту, а саме щодо — унії. Вони обоє визнавали необхідність забезпечення свободи і прав православної церкви, в тому числі через знищення унії. Кисіль давно прагнув до такої цілі, за своїми поглядами повинен був захищати козаків як єдину силу, яка могла захистити православну віру від повного винищення. Хмельницький, у свою чергу, розумів, що в цьому питанні Кисіль для нього прямий та надійний союзник. Гетьман не міг не оцінити такої позиції Киселя, поважаючи ту громадянську мужність, з якою боровся воєвода за свої релігійні переконання, за можливість їх оприлюднення, накликаючи на себе навіть обвинувачення у зраді.

В очах поляків обвинувачення Киселя знаходили ґрунт з огляду на три речі: його віру, походження і особисті приязні стосунки з Хмельницьким. Це видно було у сеймових промовах та дискусіях в кінці 1650 року. Коли було прочитано листа київського воєводи, в якому він доводив необхідність та безповоротність знищення церковної унії, почувлися голоси: як козел не буде бараном, так схизматик не буде захисником католиків та не може оберігати шляхетські вольності, якщо він однієї віри з бунтівниками та хлопами.

У питанні національному у Киселя народність не збігалася з національністю в державному значенні. Патріотично захищаючи першу, що сідомо відокремилася тоді лише в сфері церковній, Кисіль, однак, не міг поступитися другою. З цієї точки зору він був не лише руським патріотом, але ще більшим патріотом Речі Посполитої, без якої він не мислив навіть ні самого себе, ані свого руського патріотизму. Розрив з нею (народністю), бажання заснувати самостійну державу, підкорившись при цьому іншій державі,

в очах Киселя було тільки актом державної зради. Чернь та її представник Пушкар, не довго думаючи, прямо переходили під «царську високу руку» — Кисіль не зробив би цього ніколи.

З політичної точки зору — слід визнати за Киселем глибоке розуміння потреб та інтересів своєї держави в ту епоху, на що були здатні дуже небагато його сучасників. Але його гострий розум не дав необхідної користі, всі його зусилля не залишили практичних наслідків. Повертаючись до «руської ідеї», слід зазначити, що вона формулася в основному на православній основі. А. Кисіль наголошував на тому, що як православні, так і уніати є репрезентантами руського (українського) народу. З огляду на це, А. Кисіль виступав за православно-уніатське об'єднання з тим, щоб руський народ зайняв гідне місце поряд з народами Речі Посполитої, «які квітнуть».

Через те, що Адам Кисіль не захотів стати зрадником ані своєї народності, ані своєї держави, його затаврували сучасники і продовжують таврувати історики. Треба зрозуміти, що Русь Кисіль не ототожнював ані з козацьким князівством, ані з Московщиною. В останній він міг бачити тільки державу однієї віри, але в будь-якому разі іноземну; політично та культурно вона була для нього чужою.

1. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 21.

2. Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність // Енциклопедія українознавства. — Париж — Нью-Йорк, 1949. — Т. 10. — С. 15–16.

3. Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Ч. III. Українська козацько-гетьманська держава. — Нью-Йорк — Київ — Торонто, 1995. — С. 121.

4. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1985. — С. 34.

5. Памятники, изданные Киевскою комисією для разбора древних актов. Т. I — № 7. — С. 2.

6. Архивъ Юго-Западной Россіи. — Ч. III. — Т. 1. — С. 402.

7. Памятники, изданные Киевскою комисією для разбора древних актов. Т. I — Отд. 3. — № 7. — С. 23.

8. Сас П. «Руська» орієнтація політичної свідомості Адама Киселя. — Український історичний журнал, 2000. — № 5. — С. 42.

9. Сас П. «Руська» орієнтація політичної свідомості Адама Киселя. — Український історичний журнал, 2000. — № 5. — С. 42.

10. Старосольський В. Теорія нації / Передм. І.О. Кресіної. — Нью-Йорк; Київ: Наук. Т-во ім. Т.Шевченка: Вища шк., 1998. — XL. — С. 93.

11. Новицкий И. П., Адам Кисель (1580–1653) — воевода Киевский. Историко-биографический очерк. — К.: Киевская старина, 1885. — С. 66.

Андрій Блануца

ШЛЯХЕТСЬКІ НАЇЗДИ В РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ ЯК СКЛАДОВА ПРИЧИН УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

In the article the social phenomenon («shlyakhetskie najizdy») is analysed and on the example of numeral documents his value is set as to the constituent of reasons of Ukrainian national revolution of middle of the XVII century.

У статті проаналізовано соціальне явище (шляхетські наїзди) й на основі численних документів встановлено його значення як складової причин Української національної революції середини XVII ст.

Ранньомодерне українське суспільство переживало складні процеси становлення власної держави, заснованої у середині XVII ст. видатним діячем нашої історії — Богданом Хмельницьким, шляхтичем за походженням, як це прийнято в новітній українській історіографії. Сам Б. Хмельницький, як відмічено чи не в кожній праці про нього чи його епоху, постраждав від збройного наїзду свого сусіда — польського шляхтича Чаплинського. Нещадний наїзд на маєток Хмельницького Суботів й став приводом до розгорнення масштабної боротьби українців за створення власної держави, що переросла в Національну революцію середини XVII ст. Тож яка сутність крилася за шляхетськими наїздами у переддень української революції.

Відразу слід вказати на масштабність цього соціального явища. Наїзди проникнули у всі сфери тогочасного життя, а їхніми учасниками, виконавцями чи потерпілими були й князі, й шляхта,

а також їхні піддані, слуги та селяни. Зокрема, частка кримінальних справ, які розглядалися тогочасними судами (гродський суд) становила понад третину від усіх справ, а збитки, заподіяні внаслідокздійснення їх, важко оцінити й підрахувати у грошовому еквіваленті [1].

Збройні наїзди здійснювалися шляхтичами зазвичай для поліпшення не правовими методами свого матеріального становища — власне, заради наживи, а також з метою зведення рахунків зі своїми конкурентами чи ворогами. У більшості скарг на вчинені наїзди детально описувалися усі завдані збитки, проте достовірність цих даних залишається нез'ясованою, адже позивач міг і перебільшити завдану йому шкоду. Тому у судовому порядку до потерпілого направлявся возний (судовий урядник, який виконував різні допоміжні функції при гродських чи земських шляхетських судах), який документально фіксував усі шкоди та збитки. Так, із донесення возного від 5 вересня 1568 р. про огляд наслідків наїзду слуг пана Івана Патрикія-Курозвонського на маєток Русивль кн. Богуша Корецького дізнаємося, що «піддані його курозвонські міцно гвалтом покосили і спокійного держання від князя його милості пана мойого ті сіножаті відняли, також бачив есми у підданого князя його милості русивльського Івана нижче ліктя у правої руки рану рубану, а ліва рука перебита» [2]. Із цього сюжету видно, що напад був спрямований на вирішення господарчих проблем за рахунок свого сусіда, причому наїзники покалічили селян, які стали їм на перешкоді. Результатом наїзду могло бути не лише захоплення земель та угідь, а й заснування на них нового села чи маєтку. Саме такі наслідки мав наїзд, вчинений шляхтичами Матвієм Ярмолинським та Андрієм Чолганським. Вони у червні 1579 р. захопили частину земель у Жемелинському маєтку шляхтича Федора Сенюти-Ляховецького і заснували село Березинець [3]. Засвічена у такий спосіб соціальна та економічна практика шляхетських наїздів є вельми показовою. Вона сигналізувала про те, що у період XVI–XVII ст. шляхетський наїзд набував реального значення на правового регулятора перерозподілу шляхетської земельної власності. Причому у цьому разі само встановлене право сильного виступало достатньо вагомим аргументом принаймні для місцевої шляхетської корпорації. Адже йшлося не про тривіальний наїзд-грабунок, по завершенні якого його призвідці зникали із захопленням добром, а, по суті, засвідчення ними чуття «респектабельного» нового власника, який статечно порядкує

своїм добром і впевнений не лише у власній правоті, а й незворотності економічних наслідків розбійної авантюри. Словом, це означало таке набуття шляхтичем-наїзником власності, яке за реальними економічними, правовими і політичними наслідками кореспондувалося із юридично коректно оформленими поземельними угодами. Це був зухвалий виклик шляхетському суспільству з його любов'ю до публічних закликань шанувати право. Схоже, що реакція шляхетського загалу на цей виклик була млявою, принаймні на повітовому рівні.

Більшість шляхтичів-наїзників задовольнялися захопленням худоби та реманенту. Окремі акти містять скарги про викрадення коней [4]. Звичайним явищем стало захоплення збіжжя, вивіз з поля сіна, вирубка лісу (іноді вирубувалися досить значні площі, а потім деревина використовувалася у промислових цілях або вивозилася на продаж), пограбування майна, городини або саду. Якщо пограбоване не вміщувалося на возах, нерідко наїзники підпалювали сіно, толочили городину, тобто спеціально задля помсти або на угоду своїм темним інстинктам намагалися завдати якнайбільшої шкоди. Показовим щодо цього є скарга дружини луцького мостовничого Івана Борзобагатого-Красенського Анни та її сестри Марії на володимирівського підкоморія кн. Олександра Семашка від 9 липня 1566 р. Із цього документа випливає, що близько 400 озброєних слуг та урядників князя вчинили наїзд на поля скаржниць біля села Рикані. Причому частину хліба вони викосили та вивезли, а решту знищили «на корню» [5]. Прикладом того, як діяли наїзники, котрі керувалися не лише почуттям помсти, а й мали на меті економічно послабити конкурента, є справа про наїзд, ініційований берестейським воєводичем Фрідріхом Тишкевичем. 1587 р. він з озброєним загоном слуг та селян чисельністю понад 600 осіб напав на володіння берестейського воєводи Гаврила Горностая. Наїзд було здійснено перед початком жнив. Наслідком його стало витолочення запряженими у вози кіньми усього незібраного урожаю жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, гречки, гороху, ярини, маку й конопель [6]. Як можна переконатися, у цьому випадку мотив матеріального збагачення у діях наїзників не простежується, зате виразним є прагнення якнайдошкульніше вдарити по економічних інтересах Г. Горностая.

Окрім нападів з метою пограбування або нищення сільськогосподарської продукції, вістря збройних наїздів нерідко спрямовувалося і на промисли (поташні буди, броварні, гутні, бортні дерева

тощо). Зазвичай, у схожих випадках наїзники забирали готову продукцію або нищили обладнання. Щоб дезорганізувати роботу конкурентів, вони забирали гроші, які знаходилися на промислових об'єктах. А це були кошти, що призначалися для оплати праці робітників, закупівлі сировини, наприклад, хмелю та збіжжя [7]. Тактика наїздів включала і напади на транспорт з продукцією промислів на шляхах, річкових сплавах, під час переїзду через митні кордони тощо.

Під час наїздів шляхтичі привласнювали не лише матеріальні цінності. Нерідко вони захоплювали і людей. Шляхетське господарство трималося на праці підданих. А через перманентні ворожі напади робочі руки були чи не на вагу золота. Тому судові свідчення про вбивство під час наїздів підданих або взяття їх у полон досить часто фіксувалися в актових судових книгах [8]. Розширюючи свої володіння і не маючи достатньо своїх людей, шляхтичі часто вдавалися до осадження на нових землях підданих свого сусіда. Приміром, у липні 1600 р. урядник Вацлава Малинського Верб'ята з озброєним загоном бояр, слуг, циган і селян переселив уночі із села Волиці в маєток В. Малинського Івачкове 9 селянських родин [9]. Часом викрадення селян призводило до справжніх міжусобних воєн між шляхтичами-сусідами, коли у відповідь на напад шляхтич відповідав тим самим.

Найпростішим способом заволодіння маєтком чи селом було викрадення під час збройного наїзду документів, що засвідчували право на володіння ними (привілеї, дарчі, купчі, заставні угоди та ін.) [10] або знищення чи порушення межових знаків [11]. Не маючи документальних юридичних доказів, потерпілому було дуже складно довести своє право на володіння маєтками, захопленим у нього іншим шляхтичем. А якщо супротивник мав вищий соціальний статус, тісно контактував із повітовою адміністрацією, мав впливового патрона або відзначався ініціативністю та фінансовими можливостями, то у скривдженого шляхтича шанси на повернення своєї власності були дуже примарними.

Шляхетські наїзду часто супроводжувалися побиттям селян, підданих, а то й самих шляхтичів, якщо останні не втекли до найближчого лісу чи якоїсь схованки. Траплялися й випадки вбивства. Наприклад, у донесенні водного Кременецького повіту Семена Андрузького від 8 жовтня 1570 р. про огляд земель київського воєводи кн. Костянтина Острозького, які захопив кн. Стефан Збарзький, міститься інформація про вбивство багатьох підданих

воеводи [12]. А зі скарги шляхтича Григорія Сокора від 15 жовтня 1568 р. дізнаємося, що внаслідок наїзду урядника кн. Богуша Корецького на село Плоске був убитий його брат Іван Сокор [13].

Наїзди й пограбування не були безкарними. Кривдника можна було притягнути до відповідальності у судовому порядку. Наскільки дієвою та ефективною була правова й судова система Великого князівства Литовського й Речі Посполитої (у цей період українські землі входили до складу цих держав) щодо протидії шляхетським наїздам, можна судити із чинного законодавства та судової практики. Зокрема, у Литовському статуті 1566 р. окремий, одинадцятий розділ («Про гвалти й головизни шляхетські») присвячено проблемі шляхетських наїздів та розбоїв. Так, покарання за збройний наїзд (у випадку якщо не було вбито шляхтича) визначалося грошовим штрафом у розмірі 12 рублів грошів, який був символічним. Для порівняння, вартість мисливських птахів коливалася від 3 до 12 рублів грошів. Тобто компенсація за наїзд прирівнювалася до вартості одного-трьох мисливських птахів.

Для розгляду кримінальних справ, у тому числі пов'язаних із наїздом, був створений замковий (з 1566 р. — гродський суд). Відповідно до характеру заподіяної шкоди під час наїзду в законодавстві були передбачені різні види покарання: страта, композиція (виплата потерпілому грошової компенсації), штраф. Однак у джерелах нами поки що не зафіксовано жодного випадку покарання смертною карою знатного чи впливового в певному регіоні шляхтича. Більше того, відомі часті випадки не лише несплати грошового штрафу, а й нівелювання нормами права. Яскравим прикладом слугує справа між князем Іваном Васильовичем Козекою з князем Іллею Долзьким про розорення останнім маєтку Рожчаловичі (12 серпня 1530 р.): «багато шкод в ньому поробив, двір спалив, людей розігнав». Князя І. Долзького двічі викликали до суду письмовими повідомленнями та через господарського дворянина Василя Линецького, однак той відмовлявся приїхати і сплатити 1000 кіп грошів потерпілому. Врешті Іллі присудили штраф в розмірі 400 кіп грошів одноразовою виплатою, однак той подав зустрічний позов. Таким чином, остаточне вирішення справи затягувалось [14].

У разі ж доведення вини наїзника суд визначав суму грошового штрафу, яка повинна була сплачуватися потерпілому за завдані йому збитки. Приміром, Василь Борзобогатий-Красенський, син луцького й острозького єпископа, разом зі спільниками вчинив

наїзд на володіння луцького, брацлавського та вінницького старости кн. Богуша Корецького, пограбувавши у підданих князя жито, пшеницю й свійську худобу. Суд виніс вердикт 1571 р., яким зобов'язував Борзобогатого-Красенського, батька наїзника, сплатити потерпілому грошовий штраф у розмірі 3309 кіп грошів литовських [15]. Набагато більша сума штрафу була присуджена тому ж кн. Корецькому у спірві від 2 серпня 1568 р. про неодноразові наїзди серадського воєводи Альбрехта Ласького на 20 сіл та вбивство кількох селян потерпілого [16]. Однак це не означає, що такі великі штрафи були сплачені потерпілому. Дуже часто правда була на боці сильнішого. Можливим способом вирішення конфлікту могло бути й укладення так званої «полюбовної згоди» між ворогуючим сторонами. У такому разі шляхтичі самі визначали більш прийнятні умови погашення конфлікту, а судовий вирок автоматично скасовувався.

Конфлікти між шляхетським родинами могли тривати роками, втягуючи в колотнечу усіх їхніх слуг та підданих. Характерно, що піддані й урядники у більшості випадків були ініціаторами сутичок, які переростали у справжні локальні війни. Подібний конфлікт спалахнув між уже згадуваними кн. Богушем Корецьким та Альбрехтом Лаським. Лише у 1565 р. слуги Ласького вчинили 7 збройних наїздів на володіння Корецького [17]. Не краща ситуація склалася у взаєминах братів князів Кирика та Мисі Ружицьких з кн. Станіславом Радзивіллом. У 1587 р. вони здійснили 4 «гвалтовні наскоки» на служебників Радзивілла братів Комарових, вбивши при цьому багато підданих та одного з братів, Олександра [18].

Із реєстрів пограбованого майна можна дізнатися, якими були статки представників різних соціальних верств і шляхти зокрема. Наприклад, із скарги брацлавського земського писаря Северина Кропивницького дізнаємося про майновий статус цього судового урядовця. Як впливає з документа, слуги брацлавського і вінницького старости Юрі Струся під час наїзду пограбували у С. Кропивницького близько 200 кіп грошів, коштовностей на суму 300 кіп грошів, багато худоби, збіжжя, а також речей домашнього ужитку. Причому збройний напад був ретельно спланований, а наїзник добре поінформований: у будинку писаря зберігалися щойно зібрані поборові кошти з населення Брацлавського воєводства за 1581 р. на суму 3 тис. золотих польських [19]. Як бачимо, майнові статки повітового урядовця були досить значними.

Це при тому, що хоча у цей час і відбувалося пожвавлення грошового обігу та розрахунків, все ж такі готові гроші були вельми дефіцитними не лише для української шляхти, а для всієї шляхти Речі Посполитої. Значні статки мала шляхта середньої руки і у Київському воєводстві. Так, під час одного із наїздів на Форощинським маєток шляхтянки Ягнешки Козаровської нападники пограбували: гроші, золото, срібло, а також коней, волів, вуликів, готову продукцію (мед, солод, мука, масло, сир тощо), різну зброю, знаряддя промислів та реманент [20].

Розв'язання конфлікту шляхом збройного нападу практикувалося не лише між шляхтичами-сусідами, а й шляхтичами-родичами. Показовим у цьому відношенні є взаємні наїзди між братами. Найчастіше такі напади здійснювалися у випадках непорозуміння під час розподілу спадкових маєтків [21]. Як бачимо, для багатьох наїзників не було великої різниці, на кого спрямовувати свою агресію — сусіда чи рідного брата. Земля для них, вочевидь, мала більшу вагу та ціну, ніж родинні сентименти.

Нерідко від наїздів потерпали церковні та монастирські господарства [22]. Траплялося, що через такі наїзди священники змушені були шукати собі іншу парафію. Наприклад, 5 жовтня 1568 р. кременецьким земський суддя Андрій Куневський скаржився на шляхтича Семена Яловича, що той напав на церкву в селі Куневі та «гривеники срібні від образів побрав й євангеліє церковне з церкви взяв», внаслідок чого «під тамтешній служби божої не служив і з села геть пішов» [23]. Варто зазначити, що й самі монастирі не гребували збагачуватися за допомогою наїздів на сусідні шляхетські володіння. Священники та ченці ставали ініціаторами нападів, а то й самі очолювали озброєну ватагу підданих або найманців, що часом не поступалися князівським загонам. Серед ініціаторів, а почасти й організаторів збройних наїздів були і жінки-шляхтянки. Маючи надійну підтримку свого чоловіка, дружина зазвичай не уявляла себе у ролі войовничої пані. Водночас через різні обставини їй нерідко доводилося самостійно піклуватися про родину, ставити своїх дітей на ноги, зберігати цілісність родових маєтків. Потрібно було захищатися від посягань агресивних сусідів, а іноді й самі шляхтянки вдавалися до збройних нападів. Приміром, 1596 р. Маруша Дедеркало захопила спадкові маєтки в селах Кути та Залужжя шляхтича Павла Боговити-на [24], а княжна Єва Збараського цього ж року прибрала до своїх рук маєток Ожогівці [25]. Іноді шляхтянки, не дбаючи про жіночу

солідарність, здійснювали збройні наїзди одна на одну, як, наприклад, 1596 р. Катерина Ростоцька разом зі своїми синами вчинила наїзд на володіння Маруші Боговитиної та Федори Печихвостської. Внаслідок чого вона захопила їхні спадкові частини маєтків у селах Ростоки, Горинка та Поріччя [26].

До збройних нападів шляхтянок спонукали не лише житейські причини. Іноді потяг до справжніх «жіночих забав» спричиняли індивідуальні риси характеру жінки-шляхтянки. Показовим щодо цього може слугувати бурхлива кар'єра княгині Софії Ружинської [27]. Ані високий соціальний статус, ані багатство, ані доступ до вищих придворних кіл Речі Посполитої не могли приборкати її войовничу натуру.

Численні скарги про наїзди вказують на повсякденний характер цих злочинів, на те, що розв'язання непорозумінь між представниками шляхетського стану збройним способом було звичним явищем. Та коли у війнах із зовнішнім ворогом шляхта здобувала собі честь та славу, то у війнах, спрямованих на захоплення та пограбування маєтків, шляхтичі не набували для себе лицарських чеснот. Та хоча наїзди відображали агресивний характер вирішення соціального конфлікту, вони не призвели до значних змін у фундаментальних підвалинах соціальної злагоди. Наїзди на сусідні маєтки з прапорами, бубнами, сурмами і корогвами мали здебільшого характер символічної демонстрації конфлікту й відображали стан суспільної свідомості ранньомодерного соціуму [28].

Загалом, домові війни руської аристократії, як явище загальноєвропейського характеру, були позаправовим способом задоволення економічних інтересів шляхти, що виник через неефективність правової і судової системи Речі Посполитої та слабкість центральної влади [29]. Безкарність за вчинені збройні напади породила у свідомості ранньомодерного українського суспільства недовіру до встановленої Польщею влади, а найбільш активні прихильники українського автономізму (пізніше більшість з них стане поборниками самостійницьких поглядів) стали провідними діячами Української національної революції середини XVII ст. Тож шляхетські наїзди як соціальне явище правомірно можна зарахувати до комплексу чинників революційних зрушень.

1. Кременецький земський суд. Описи акових книг XVI–XVII ст. Випуск I. Книги 1–11 (1568–1598 рр.) — К., 1959.

2. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 198.
3. ЦДІАУК. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 10, 10 зв. — 11.
4. ЦДІАУК. — Спр. 9. — Арк. 22 зв., 23, 793; Спр. 10. — Арк. 56; Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 512 зв., 514, 515 зв., 516.
5. ЦДІАУК. — Спр. 1. — Арк. 31 зв.
6. Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 175–178.
7. Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. — К., 1990. — С. 118, 188–189, 220.
8. ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 11.
9. АЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 274–280.
10. ЦДІАУК. — Ф. 22. — Оп. 1. Спр. 9. — Арк. 27.
11. ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 734 зв.
12. ЦДІАУК. — Спр. 3. — Арк. 32 зв.
13. ЦДІАУК. — Спр. 1. — Арк. 306–307.
14. Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Випуск 1 / Підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. — К., 2007. — С. 81.
15. ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 738–746 зв.
16. ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 241–251.
17. ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 3 зв. — 15 зв.
18. ЦДІАУК. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 5.
19. АЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 120.
20. АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — К., 1863. — С. 24–25.
21. ЦДІАУК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 52–56, 59 зв. — 62.
22. АЮЗР. — Ч. 8. — Т. 6. — К., 1911. — С. 390, 405, 424.
23. ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 262.
24. ЦДІАУК. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 714 зв.
25. ЦДІАУК. — Арк. 620.
26. ЦДІАУК. — Арк. 512 зв.–516.
27. Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайомі Клію. Українська історія в таємницях і курйозах XV–XVIII ст. — К., 2002. — С. 117–121.
28. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 46.
29. Блануца А.В. Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний журнал. — 2003. — №4. — С. 110.

Володимир Іржицький

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК ЯК ВІЙСЬКОВА І АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОДИНИЦЯ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Vladimir Irzhickiy. The Kievan regiment as military and administrative-territorial unit of the cossack-hetman state. In the article is considered the Kievan regiment as military and administrative component of the Cossack state. An author analyses personal and numeral composition of this regiment.

У статті розглядається Київський полк як військова та адміністративна складова козацької держави. Автор аналізує особистісний та чисельний склад цього полку.

Професор В.Сергійчук вважає, що у травні 1648 р. козацької влади в Києві ще не було [1]. Лише у червні 1648 р. маємо згадку про полковника Олешка Тяплушкіна, який був присланий від гетьмана до Києва [2]. Дослідник вважає, що прізвище «неправильно передане» або «прізвисько», і розглядає можливість, що першим київським полковником міг бути Олешко Байбуренко чи Олешко Походяй з Чигиринського полку [3]. Він акцентує увагу на козацькому старшині Олешку, який неначебто в травні 1648 р. був разом з Михайлом Кричевським і Максимом Несторенком знищений біля Кам'яного Затону, хоча наступні документи засвідчують, що вони залишилися живими. Така ж доля могла спіткати і Олешка [3]. В.Заруба вважає, що Київський полк сформувався влітку — восени 1648 р. [4].

Історик В.Липинський стверджував, що Київський полк, направлений 1649 р. на захист північних рубежів, нараховував 10 тис. кіннотників [5]. Наказний полковник київський Самійло Білецький 20 червня 1649 р. [6] вів 4 тисячі «до Литви». До нього входили 6 сотень Грицька Пещенка, Хвиньця, Тишка, Савоська, Перця з Чигирини, Кульші [6]. Зі служників КПЛ в козаки записався Іван Бугай, який в липні 1649 р. потрапив у полон в Глуховичах — селі за Браги ним [6].

Наприкінці червня 1649 р. перебіжчик до війська Речі Посполитої дав інформацію про Київський полк. Він вказав, що від Хмельницького призначений полковник Григорій Ганжа, але він мешкає в Чигирині. Полковник же київський, очевидно наказний, Самійло Бельський проживав під Києвом в Карпилові. Перебіжчик

вважав, що під його регіментом було 6 сотень і перерахував сотників: Грицько Піщенко, Хвінич, Тишко (мабуть, Нагорний), Свашко (Свашко Андрій був в Овруцькій сотні 1649 р.), Перець з Чигирина та Килш [6].

До нього приєдналися Чорнобильський полк (2 тисячі), Овруцький (3 тисячі кіннотників та 500 піших), Брагинський Григорія Голоти (1,5 тисячі вершників і 500 піхотинців) [7]. Загалом під командуванням М.Кричевського нараховувалося 17500 вояків [8], з яких 14500 — кіннота. Оцінюючи кінноту, Вище згаданий В.Сергійчук наголошує, що «її, на наш погляд, не можна вважати справді боездатною, що могла б вступити в бій на рівних з такою ж кількістю найманої шляхетської» [9]. Історик продовжує свою думку: «У більшості випадків, коли йдеться про великі загони й навіть полки козацьких вершників під час визвольної війни, то за цим треба бачити у першу чергу досвідчених піхотинців, котрі вирушили в похід на конях. А перед боєм вони, як правило, спішувалися, копали окопи й таким чином вели бойові дії» [9].

Інший дослідник, Ю.Мицик, вважає, що гетьман направив проти Радзивила 10-тисячний корпус, що складався з Київського, частини Білоцерківського і Чорнобильського полків [10]. До них мали долучитися Ніжинський, Чернігівський, Борзнянський, Лоевський, частина Переяславського та ще 2 полки. Крім того, рештки розбитих загонів Голоти [10]. Мицик зазначає, що Кричевський пішов не довшим і безпечнішим шляхом (з Чернігова на Гомель), а коротшим — «через надприп'ятські багна» [10]. Приблизно 8 липня Кричевський підійшов до Чорнобиля, де до нього приєднався Чорнобильський полк (7 корогв у 2 тисячі чоловік) під командуванням Михайла Панкевича, Овруцький полк Івана Бруяки (3,5 тисячі), Брагинський полк Григорія Голоти (3 тисячі) [10]. Кількість військ Кричевського не перевищувала 20 тисяч [10]. У Кричевського майже не було артилерії [10]. «Кричевський виступив у похід тільки під тиском Хмельницького і з огляду на кричущу потребу поставити щит на шляху армії ВКЛ» [10].

Для воєнної історії Київського полку колосальне значення має Лоевська битва [11]. У Києві ходили слухи, що під Лоевом в 15 верстах — два козацькі полковники [12]. Важлива інформація про 40 000 козаків і 8 000 татар [12]: «бой болшой» [12], а також, що загинуло тисяч п'ятнадцять козаків [12].

Козаки спалили Лоев, і ляхи вимушені стояти на лоївському городищі обозом. Козаки приїздили в Київ, взяли «они казаки въ Киеве пушки и затинные пищали и зелье и всинець» [13]. Після загибелі Голоти Б.Хмельницький направив два полки: Київський і Чернігівський з татарами [14].

На початку липня 1649 р. в литовський полон потрапив козак Захар, раніше підданий судді земського київського Аксака. Між козаками він був від «експедиції московської», тобто Смоленської війни, коли був під Севськом, Путивлем і Рильськом, тобто старожитній козак. Був учасником Пилявецької битви, під Бродами, Замостям і Львовом. Очевидно, був на раді під Переяславом, де старшина напала на Хмельницького, що від Замостя відступив і в глиб Польщі не пішов. Він стверджував, що з Хмельницьким до Речі Посполитої йшло 30 полків, у Переяславському полку до 15 тисяч, в полку Главацького — 11 тисяч, з яких половина залишалася в Україні, в полку Шумейка — 11 тисяч, з яких половину Хмельницький залишив в Україні [6].

1649 р. полк Київський мав 24 хорогви і очолював його «Puszko» [6], читай Пішко. З-під Зборова полк разом з усім військом відступав до Павлочі, а звідти уже самостійно до Києва [15]. З полком у Київ поїхав генеральний писар Іван Виговський [15].

Згідно зі Зборівським миром «була обкроєна козацька територія: відтято північно-західню частину Київського воеводства (повіт Овруцький і частину Житомирського — сливе ціле Київське Полісе)» [16]. Кордон же встановлювався від Дніпра: Димер, Горностайпіль, Коростисhev, Павлоч [16] — «Північна Київщина вся представлена одним Київським полком» [16].

Дніпропетровський дослідник В.Заруба вважає, що Київський полк сформувався на території Овруцького та Житомирського повітів [17]. За підрахунками І.Крип'якевича, територія Київського полку — 20 000 км кв [18].

Полонений під Загалом козак Переяславського полку Захар стверджував: «полк полку не ровня» [19], стосовно ж Київського полку спостерігається така картина: «Поza тим всі сотні в ближшій околиці Київа» [20]. Розглянемо кількість сотень та їх питома вага у складі полку (див. у табл. 1).

Овруцька сотня своїм попередником мала Овруцький полк. З овруцьких полчан збереглася інформація про Григорія Закусила. Якийсь його родич Іван Закусило був власником одного диму у с. Закусили (1631), потім овруцький замковий підписок (1645–1646)

[21]. 1631 р. у тому ж селі ще один дим тримав Тарас Борисович Закусило [22]. Григорій Закусило став сотником Київського полку, з ним разом були син Прокіп, брат Антін з двома синами. Горностайпільці — це залишки Горностайпільського полку, територіально необхідно визначити залишками, яких формувань були Солтанівці і Ворсевська сотня.

Таблиця 1

№ х/р	Назва сотні	Кількість козаків
	Полкова Київська	178
	Білецького	181
	Нагорного	79
	Предримирського	70
	Васильківська	127
	Білогородська	94
	Ходосівська	91
	Трипільська	171
	Обухівська	152
	Преварська	95
	Гостомська	77
	Броварська	53
	Ясногородська	87
	Макарівська	111
	Мотовилівська	212
	Салтанівці	114
	Горностайпільці	30
	Ворсевська	106
	Овруцька	119

Кілька старшин в реєстрі Київського полку, що передують самому списку козаків, М. Грушевський пояснював так: «з категорії полкової ж чи військової старшини» [23] і пояснював їх наявність «правдоподібно, позиція козацтва в Києві як українським центрі і воєводській столиці вимагала від нього більшої репрезентативності» [23]. Укладачі ж реєстру 1649 року вважали цих 8 старшин сотнею полковою [24].

Михайло-Станіслав Кричевський очолював полк протягом літа 1648 — серпня 1649 р.

Серед керівного складу полку бачимо наказного полковника Пішко (1649, весна [25]), пізніше Григорій Пішко — сотник київський (? — 1649 — ?), а Євтух Пішко — козак його сотні (1649 [26]) і полковник київський (1653–1654). Вбитий Павлом Яненком за невиконання наказу про передачу полковничого уряду. Вірогідно, що полковником київським весною 1649 р. був Григорій Пішко. Його змінив чигиринець Григорій Ганджа — наказний полковник київський (? — 1649.04. — 06. [27] — ?), який пізніше повернувся до свого полку — козак Чигиринського полку (? — 1649.10. [28] — ?). Дещо пізніше серед наказних полковників Михайла Криси (1649.09.) і Василя Дворецького (1650.11. — ?).

Уже згадуваний історик В.Заруба вважає, що полковим центром 1648–1708 рр. був м. Київ [29]. С.Плохій вважає, що перевага Чигирину, як столиці, над Києвом була віддана через близькість до татар, слабкість позицій козацтва в Києві, сильні позиції духовенства і міщанства в Києві [30]. Ю.Мицик доповнив ці дані наступними факторами: можливістю оперативної ординської допомоги протягом дня, близькістю переправ через Дніпро, Чигирин вигравав у Києва у фортифікаційному відношенні, Чигирин лежав у серці традиційних центрів реєстрового козацтва, особисті мотиви, коли резиденція гетьмана традиційно була у рідному місті [31].

27 серпня 1650 р. Київський полк за наказом гетьмана виступив у Волощину [32]. 8 вересня з Могилева-Подільського перейшли Дністер у Волоську землю, але через сотника Брацлавського полку Михайла Поповича дістали гетьманський універсал повернутися до Києва [32]. Десь 20 вересня повернулися на місце дислокації. Маємо характеристику їх озброєння: «А ружьемъ де войско все исполнено, у иныхъ огненой бой, а у иных лучная стрельба: а съ кіями де, какъ бывало прежь сего, ныне нетъ: а пороху и свинцу въ войске много: привозять де купцы въ войско селитру, и козаки де изъ селитры сами порохъ делаютъ: а иной де порохъ и свинець взяли въ городехъ, въ которыхъ были Ляхи» [33].

У березні 1651 р. ксьондз коростишевський сповіщав шляхтича Незвовського: «Прийшла певна і неодмінна відомість з Києва, що добровольців скликають на багатьох місцях» [34], потім — «Київський полк виступив» [35].

29 травня 1651 р. російські інформатори сповіщали, що у Б.Хмельницького 17 полків, крім «тех трех полковников, которые стоят против литовских войск» [35], зрозуміло, що два з цих

полків — Київський і Чернігівський. Маємо звістку літом — 1651 р. «Писаль в Корсунь до гетьмана из Києва Київський полковник Антон, «что стоялъ он за Киевомъ на заставѣ и съ Ляхами бой у него былъ не одинова, и до Києва Польскихъ воинскихъ людей не допускалъ»» [36].

У липні 1651 р. в наступ перейшли литовські війська, загрожуючи Україні з півночі. Незабаром був захоплений Київ.

З записки піддячого Григорія Богданова у серпні 1651 р. довідуємося, що Київський митрополит і печерський архимандрит сповіщали і просили київського полковника: «відомо де имъ учинилось подлинно, что гетманъ Радивильъ посылаетъ на него, полковника, и его полку на козаковъ большихъ воинскихъ людей, и приказалъ имъ такъ: какъ де вы полковника Киевского и козаковъ на заставѣ побьете, и они бѣ воинскіе люди шли до Києва и в Киевѣ бѣ церкви Божіи и дома разорили до конца и Киевлянъ бы всѣхъ, кого застануть, всѣхъ высѣкли; и ему де, полковнику, противъ дольшихъ воинскихъ людей не устоять, и он бы, полковникъ, противъ Поляковъ больши того за Киевъ не стоялъ и отступилъ бы отъ Києва прочь» [36].

Митрополит сповістив полковника, що «до Радивиля пошлете отъ себя посланцовъ своихъ, чтобы он воинскимъ людемъ въ Киевѣ вервей Божіихъ разорять и православныхъ христіянъ сѣчь не велѣлъ, потому что они духовного и свѣтцогого — всякихъ чиновъ людей въ подданствѣ и во всей его королевской волѣ быти хотятъ; а что де козаки проивъ короля стоятъ и войну ведутъ и Киевомъ владѣють, и то де чинится не по ихъ волѣ» [36].

Полковнику стало відомо, «что митрополитъ до Радивиля посланца посылалъ съ большимъ прошеньемъ, чтобы он, Радивиль, воинскихъ людей во всей королевской волѣ быти хотятъ. И Радивиль де воинскихъ людей въ Киевѣ полатъ не смѣетъ» [36]. Митрополит просив полковника, щоб «съ заставы съ козаками шоль и сталъ выше Києва во дву миляхъ» [37] і полк було виведено з Києва.

Гетьман зреагував миттєво, вказуючи, «что тот Киев покинул без его гетьманского разрешения, и за это будет каран войсовымъ караньемъ, потому что он учинил не добро» [37]. Цікава мотивація Хмельницького, чому не мають права залишати Київ: «самой стольной городъ и церкви Божіи и святые мощи, откудава православная христіянская вѣра зачалась и розсіяла яко солнце, выдалъ въ Ляцкіе въ еретическіе руки на поруганье» [37]. Полков-

нику ж гетьман наказав повернутися «на заставу въ прежніе мѣста и до Кіева Польскихъ воинскихъ людей не допускаль» [37]. В тот же день гетьман направил «Кіевъ для обереганья» два полка — Уманський і Білоцерковський.

Написал гетьман і до митрополита, щоб він у Києві жил «безо всякого страхованья и молилъ Бога, чтобъ православная християнская вѣра отъ еретическихъ рукъ была свободная; а до полковниковъ бы ево и до козаковъ о такому дѣлѣ, чтобъ за Кіевъ козаки не стояли, впредь не писалъ» [37].

Коли «польскіе люди пошли было до Кіева, и Кіевской полковникъ Онтонъ съ козаками, не допуская Польскихъ людей до Кіева, встѣтилъ за 15 верстъ, и Польскіе люди съ козаками учинили бой и бились во весь день, и козаки Польскихъ людей побили и до Кіева ихъ не допустили» [37].

«А какъ у козаковъ съ Поляки былъ бой, и Кіевске мѣщане животы свои изъ Кіева вывозили и сами выбѣжали за Днѣпръ и Кіевъ покинули пустъ; а какъ Кіевскіе мѣщане изъ Кіева бѣжали и животы свои возили, и въ тѣ поры съ великого страхованья другъ друга топтали, и межъ ими в Кіевѣ по улицамъ и на перевозѣхъ тіснота была большая. А митрополитъ и подьячей въ тѣ поры отъ Полькихъ людей, будучи в Кіевѣ, были въ великомъ страхованьѣ» [38].

У 1654 р. у зв'язку із черговою реорганізацією полків із Переяславського до Київського полку були передані Остерська, Козелецька і Заворицька сотні. Моравська на цей час уже не існувала. До Київського полку у 1654 р. належали 22 міста [38]. З колишніх сотенних тут знаходилися Київ, Васильків, Білогородка, Трипілля, Обухів, Мотовилівка. Макарів, Гостомель, Ходосівка, Преварка, Бровари, всього 11. У переписних присяжних книгах у січні 1654 р. вказано, що у Києві «всяких людей 1460» [39].

Новими містечками полку були Бородянка, Вишгород, Димер, Лісники, Рожівка, Остр, Карпилівка, Козелець, Бобровиця, Заворичі, Чорнобиль, — також 11 [40].

Є згадки про існування Вишгородської сотні в 1654 і червні 1662 рр. [41]. Після 1654 р. у лютому 1662 р. виникла Іванківська сотня з сотником Онисимом Сивченко [42]. У 1659 р. серед сотень полку бачимо Житомирську.

У цей час за полковництва Пішко (? — 1653.11. — 1654.01.) наказними полковниками були Павло Яненко-Хмельницький (1653.10. [43]), Василь Дворецький (1653.12. — 1655.10.).

Василь Федорович Дворецький (? — 1629–1671 [44] — ?) був шляхтичем гербу «Слонина» [45]. Зберігся помянник його роду у Межигірському монастирі [46]. Василь Федорович поюзачився і став сотенним старшиною Київського полку (1649), неодноразово призначався наказним полковником київським (1653.11, 1654.01., 1655.10. [47], 1656.05., 1656.11. — 1656.12., 1657.04., 1657.07. — 1657.08., 1658.03., 1658.09.). Це свідчить, що протягом 1651–1658 рр. він знаходився на старшинському уряді чи полкового старшини або сотник. На нашу думку він був сотником київським.

Все ж наступним полковником став близький родич Б.Хмельницького Павло Яненко-Хмельницький (? — 1629–1679 — ран. 1687). Ю.Мицик вважає його шляхтичем [48], В.Кривошея уточнює: «він належав до любецької шляхти» [49]. Був у значному товаристві Війська Запорозького в Чигирині [50]. В 1650 р. — в посольстві до Туреччини, в 1651 р. — в посольстві до Василя Лупула. Сотник київський (1650–1654). В 1653 р. їздив за тілом Тимоша Хмельницького в Сучаву. Після Переяславської ради, в якій брав активну участь, змінив полковника київського (у січні 1654 р.) [51]. 2 лютого 1654 р. вбив колишнього полковника київського Пішка за невиконання розпоряджень гетьмана.

15 червня 1655 р. Богдан Хмельницький надав Павлу Яненку маєності покійного Грузевича-Нечая Бугаївку, Беркове та за Прип'яттю два села (Масани і Борщівку) з млинами [52].

Новим київським полковником став Антін Жданович, який ще у 1654 р. очолював козацьке посольство до царя, у нагороду отримав три сорока соболів (один за 20 рублів і два по 18 [53]). Пізніше згадувався як відставний київський полковник (1655.10. [54]). Подав чолобитну у 1656 р. царю з проханням надати йому маєності: «Впустѣ будучими мѣстечки, в повѣтѣ Кіевскомъ будучими, отъ приходу непріятельского гетмана Литовского Радивила разорены и испустошены, то есть Обохово, Германовка и Любечь да село Королевка, со вѣми здавна къ нимъ приналежностми; сего ради преді пресвѣтлымъ твого царського величества престолом упадаючи до земли, бью челомъ: пожалуй меня! а я, великій государ цар и великій князь Алексѣй Михайлович, всеа Великія и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержецъ, всегда твоему пресвітлому престолу вѣрно и желательно служити готовъ ставлюся» [55].

Гетьманською довірою вважаємо доручення ведення слідства і суду над Іваном Дорошенком київському полковником Антіну

Ждановичу. В Ніжині 26 квітня 1656 р. [56] Жданович зустрівся з сотником Ніжинського полку Тимофієм Онікієнком [56], потім поїхав до Борзни, де розпитував колишнього польського полковника Федора Костянтиновича, з яким до Війська Запорозького перейшло 6 корогв. Побував у Чаусах, в Стародубі і 3 травня [57] закінчив слідчі дії. Як наслідок, горському сотнику Харитону Жуковському А.Жданович наказав відрубати голову через те, що допустив своїх козаків до крадіжок [58]. Такий скурпульозний підхід Ждановича до ведення слідства засвідчує про його попередній життєвий досвід у судівській справі.

У заслугу Жданович був призначений наказним гетьман над військами, посланим на допомогу Ракоці. Ракоці ставився до нього «майже презирливо, ніколи ні в чому з ним не радився, і взагалі козакам завдавали угорці великих образ і кривд» [59]. У нього в заступниках був Сулимка, який разом з патроном втік до Києва і «хоронятця в монастирях» [60] 29 травня 1657 р. отримав царську грамоту. Т.Яковлева вважає його «бездарним» через те, що у 1651 р. «залишив Київ на поталу полякам, які пограбували місто», у 1653 р., «будучи послом у Польщі, став заручником, його тримали у полоні майже два роки» [61].

Одночасно з облогою Львова гетьман відправив значний українсько-московський експедиційний корпус до р. Вісли. Він з'явився на коронних землях Польщі і незабаром опанував Люблін. Однак, незважаючи на значні військові успіхи, Б.Хмельницький спішно завершив другий західноукраїнський похід. Причиною цього був цілий комплекс різних зовнішньополітичних чинників, на яких акцентують увагу історики: наявність українсько-московського конфлікту інтересів у західноукраїнському регіоні, загроза вторгнення татарських орд в Україну та загострення стосунків зі Швецією. Усе це унеможливило здійснення головної мети Б.Хмельницького — визволення всіх етнічних українських земель.

Підписання 24 жовтня 1656 р. Віленського перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою змусило гетьманський уряд внести корективи у свій зовнішньополітичний курс. У жовтні 1656 р. гетьман підписав договір про дружбу із представниками трансильванського князя, а в другій половині січня 1657 р. поновив українсько-шведський діалог. Гетьман наказав полковнику київському А.Ждановичу зібратися з Білоцерківським

і Переяславським полком у Білій Церкві і охотникам бути готовими виступити проти поляків 15 грудня 1655 р. [62].

Українська армія взяла участь у війні Швеції і Трансильванії проти Речі Посполитої. 10 січня 1657 р. на допомогу семиградському князеві Юрію (Дердю) II Ракоці Б.Хмельницький відрядив сильний експедиційний 20-тисячний козацький корпус на чолі з наказним гетьманом А.Ждановичем. Він складався з Київського, Переяславського, Білоцерківського полків та численних загонів добровольців: «Гетман Хмельницький вислал от боку свого Антона чигиринского, придавши ему с всіх полков людей чолнійших по килка сот, албо інших и тысяча шило охочих» [63].

У лютому 1657 р. військо Ждановича поблизу Перемишля об'єдналося з основними силами князя Ракоці. 18 березня 1657 р. Київський полк у складі об'єднаного союзного війська, подолавши близько 400 км, взяв участь в оволодінні м. Краковом. На початку квітня, об'єднавшись із шведською армією, коаліційні сили здобули Люблін та інші міста. Проте після взяття Бреста шведський король з основними силами покинув Польщу. Тим не менше, на початку 1657 р. українсько-трансильванські війська оточили столицю Речі Посполитої Варшаву. Польський гарнізон капітулював, а місто сплатило значну суму контрибуції.

Лише зрозумівши, що шведський король не надасть допомоги в цій війні, союзницькі війська, залишивши Варшаву, почали відступ. 12 липня 1657 р. поблизу Меджибожу армія Ракоці капітулювала, а Київський полк, у складі козацького війська повернувся в межі України. Маємо звістку про те, що Антін Жданович у вересні 1657 р. повертався з військом з Польщі [64].

Незважаючи на невдале закінчення, цей похід української армії послабив військовий потенціал Польщі та перешкодив її активним діям на українському фронті.

Смерть Б.Хмельницького в 1657 р. стала своєрідним рубежем як у політичному розвитку Української козацької держави, так і у військово-політичній історії Київського полку.

Отже, ставши військовим підрозділом регулярних збройних сил України, Київський полк поряд із іншими корінними реєстровими полками був основною ударною силою та організаційним ядром українського війська. Він брав активну участь в усіх найважливі-

ших воєнних операціях періоду 1648–1657 рр., особливо відзначившись у битві під Лоевим.

1. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — К.: Аграрна наука, 1996. — С. 73.
2. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Спб., 1861. — Т. III. — С. 215.
3. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — С. 74.
4. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 53.
5. Lipinsky W.Z. Z dzieow Ukrainy. — Krakow, 1912. — S. 431.
6. Мицик Ю. Полковник Ілля Голота і Тагальська битва 1649 р. в світлі нових документів // Мицик Ю. Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. — К., 2009. — С. 168, 170.
7. Lipinsky W.Z. Z dzieow Ukrainy. — S. 434.
8. Документы об освободительной войне украинского народа, 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 431.
9. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — С. 183.
10. Мицик Ю. Битва під Лоевом 1649 р. — С. 151.
11. Переяславський О. Лоїв-Loiv. — Каліш, 1935.
12. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 337.
13. Акты ЮЗР. — Спб., 1873. — Т. VIII. — С. 302.
14. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. Приложение, 71.
15. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 350.
16. Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. III. — Київ — Відень, 1922. — С. 214.
17. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — С. 53.
18. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів: Світ, 1990. — С. 239.
19. Мицик Ю. Полковник Ілля Голота і Тагальська битва 1649 р. в світлі нових документів. — С. 174.
20. Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 275.
21. Яковенко Н.М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 163.

22. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 406.
23. Грушевський М. Історія України-Руси. — С. 278.
24. Тодійчук О.В., Страшко О.В. Сотенно-полковий устрій Гетьманщини за «Реєстром війська Запорозького 1649 року» // Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту / Ф. П. Шевченко (відп. ред.), О. В. Тодійчук (підгот.). — К.: Наукова думка, 1995. — С. 501.
25. Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Сіверянський літопис. — 2001. — № 1. — С. 143.
26. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту. — С. 291.
27. Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. — К.: КМ Академія, 2002. — С.15.
28. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту. — С. 29.
29. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького. — С. 53.
30. Плохий С.Н. Между Киевом и Чигирином: украинское казачество в поисках столицы и идентичности // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. — СПб., 2004. — С. 125–144.
31. Мицик Ю.А. Чому Богдан Хмельницький обрав столицею України Чигирин? // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Т. 16. — Кам'янець-Подільський, 2006. — С. 42–43.
32. Акты ЮЗР. — Спб., 1861. — Т. III. — С. 433.
33. Акты ЮЗР. — С. 456.
34. Мицик Ю. Щоденник князя Януша Радзивила як джерело з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Мицик Ю. *Albaruthenica*. Студії з історії Білорусі. — С. 122.
35. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 455.
36. Акты ЮЗР. — С. 472.
37. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 472.
38. Акты ЮЗР. — Спб., 1878. — Т. X. — С. 239–240.
39. Акты ЮЗР. — С. 293.
40. Акты ЮЗР. — С. 239–240.
41. ІР НБУ. — Ф. П. — № 15544. — Арк. 6.
42. ІР НБУ. — № 15405. — Арк. 30.
43. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. — К., 1998. — Ч. II. — С. 31.

44. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1906. — Т. I. — С. 395.
45. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — К., 1991. — С. 41.
46. ІР НБУ. — Ф. Петров. — № 375/374 С. — Арк. 229.
47. ІР НБУ. — Ф. П. — № 15564–15570. — Арк. 50.
48. Мицик Ю. Павло Яненко-Хмельницький // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — К., 1998. — Кн. 1. — С. 386.
49. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648–1782 рр.). — К.: ШІЕНД НАНУ, 1998. — Ч. I. — С. 64–65.
50. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту. — С. 27.
51. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — С. 89.
52. Універсали Богдана Хмельницького. — К., 1998. — С. 169.
53. ІР НБУ. — Ф. П. — № 15557–15561. — Арк. 93.
54. ІР НБУ. — № 15564–15570. — Арк. 50.
55. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 541.
56. Акты ЮЗР. — С. 519.
57. Акты ЮЗР. — С. 520–521.
58. Акты ЮЗР. — С. 521.
59. АЮЗР. — Ч. III. — Т. VI.—С.298.
60. Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 54.
61. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. — К.: Основи, 1998. — С. 200.
62. Акты ЮЗР. — Спб., 1873. — Т. VIII. — С. 393.
63. Літопис Самовидця / Видання підготував Я.І.Дзира. — К., 1971. — С. 74.
64. Акты ЮЗР. — Спб., 1879. — Т. XI., Прибавленя — С. 711.

Юрій Горбаченко

НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII СТ.
НА КАНІВЩИНІ

Yury Gorbachenko. National revolution of middle the XVII century on Kaniv region. In this article the regional features of development of National revolution of middle the XVII century on Kaniv region are investigated. The author interests ethnic, social and other aspects of development of region.

У статті досліджуються регіональні особливості розвитку Національної революція середини XVII ст. на Канівщині. Автора цікавить етнічний, соціальний та інші аспекти розвитку регіону в зазначений період.

Регіональні аспекти розвитку Національної революція середини XVII ст. щораз більше цікавлять дослідників. Проте серед недосліджених лагун є ще багато територій, серед яких і Канівщина. Метою нашого дослідження є розкриття тих змін соціуму, які відбулися у Канівському полку.

Методологічним ключем для розгляду історії полків Гетьманщини є їх класифікація В.Кривошеї, який відзначає: «Як бачимо, восени 1649 р. провід війська був повністю в руках представників городового козацтва з корінних полків (Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Переяславського). Серед проводирів відсутні репрезентанти старовинних північних козацьких полків Білоцерківського і Канівського. Ймовірно, це пов'язано з настроями у цих полках. Так, полонений у серпні 1648 р. козак білоцерківський Фесько П'ятка розповідав, що у його полку розформовано 18 корогв, які займали угодовську щодо Польщі позицію» [1]. Згідно з Реєстром Війська Запорозького 1649 р. [2] у Канівському полку нараховувалося 3170 козаків. Більше було лише у Корсунському (3472 козаки) та Чигиринському (3189 козаків) полках.

Національно-визвольна війна змінила адміністративно-територіальний устрій Канівщини. Канівський полк з суто військової перетворився на військово-адміністративну одиницю новоутвореної Української козацької держави. На підставі реєстру 1649 р. та присяжних листів 1654 р. встановлено сотенну структуру полку, місця базування сотень, а також їх чисельності.

З початком Національно-визвольної війни найчисельнішим залишався стан козацтва, який мав панівні позиції в краю. Згідно

з реестром, укладеним після підписання Зборівського договору 1649 р., кількість козаків Канівського полку становила 3167 осіб. Вони, відповідно, було організовані у сотні і курені. Влітку 1649 р. згадується полк Семена Верещака з 23 хорогвами [3]. Згідно з реестром залишалосся 16 сотень.

Як серединний полк гетьманської держави, географія його чисельності відображала історію попереднього розвитку. Як і всі полки, спочатку полк був у походах, а з часом використовувався як стратегічний резерв гетьмана, бо своїх кордонів з противником не мав.

З нових козацьких межувань варто відзначити лише Київський полк, утворений північніше по Дніпру.

1654 р. в історії полку, як і всієї держави, був історичним [4]. Аналіз «Перепесних книг», приведені до присяги у січні 1654 р., у поєднанні з реестром 1649 р. дозволяє зробити багато висновків стосовно кількісного складу Канівського полку, його соціальних, етнічних та професійних особливостей.

Розпочнемо з кількісного аналізу. Джерела свідчать: «Приведено к вере в Каневе и Каневского полку в городах и местечках: 1 асаул, 10 сотников, 91 атаман, 14 хорунжих, 1 добыш. Рядовых казаков 3152 ч.; мещан: 7 войтов, 6 атаманов, 2 бурмистра, 800 мещан. Всего во всем полку всяких чинов людей 4084 ч. В Каневе: 4 сотника, 1 асаул, 66 атаманов, 8 хорунжих, 1 добыш, казаков рядовых 2039 ч. Всего в Каневе сотников и всяких служилых людей 2119 ч. Мещан: 1 войт, 1 атаман, 2 бурмистра, 454 рядовых. Всего мещан с войтом и с атаманом и с бурмистрами и рядовыми 458 ч. Обоего в Каневе 2577 ч.» [5].

Порівняння загальної кількості козаків полку в 1649 (3167 чоловік [6]) і 1654 р. (3240) засвідчує сталість цієї категорії [7].

Не всі сотні Канівського полку знаходилися на правому боці Дніпра. І.Кривошея, шляхом виділення родових прізвищ, ідентифікувала Бубнівську та Леплявську сотні із сотнями Кулаги, Богданенковою і Росченковою Канівського полку, відомими з реестру 1649 р. [8]. Відповідно, що найменше дві сотні були лівобережними. І.Кривошея вважає «Хоча ревізії XVIII ст. показують незначне число родових козаків в сотні (див. таблицю), кількість родин, що фіксується в регіоні ще реестром 1649 р., досить велика. Бубнівська сотня як окрема одиниця в 1649 р. не існувала. Порівняння козацьких родин, що населяли сотню в XVIII ст. з реестром Канівського полку 1649 р., виявляє представників цих родин

у сотнях Богданенковій (Гурчжай, Комишні, Охріменко, Лисиця, Пінчуки, Левоненки, Стукаленки, Кохненко, Пилипенки), Кулаги (Пінчуки, Велички, Антиповичі, Даценки, Кучурка, Костюченки, Кобзисті) і Росченковій (Сериченки, Руминенки, Петкали, Євхименки, Кобизенко). Наведені дані свідчать про те, що три сотні Богданенкова, Кулаги, Росченкова займали територію пізніших двох сотень: Бубнівської і Леплявської» [9].

З вищенаведених сотень 4 збігаються з реєстром 1649 р. Їх сотенними містечками були Межиріччя, Стайки, Михайлівка, Іржищів. Одну з іменних сотень В.Кривошея локалізував як Бубнівську, що не викликає у дослідників сумнівів [9]. Кількісна інформація про присягу 1654 р. дозволяє зробити порівняння і простежити еволюцію станової структура населення протягом століття (1552–1654 рр.) [10].

Порівняльний аналіз соціального стану Канівщини 1552 і 1654 рр. [11]

	1552		1654		1654	
	У Каневі		У Каневі		У полку	
	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
Князі і пани	3	0,04	0	0	0	0
Бояри	7	0,21	0	0	0	0
Слуги замкові	47	9,24	0	0	0	0
Гарматник	1	0				
Міщани	124	64,33	458		815	20,1
Драби	7	0,21	0		0	
Посполиті	50	10,46				
Козаки					3240	79,9
Всього:	239				4055	

Маємо чіткі вказівки на те, що соціальна структура змінилася повністю.

1) зникли князі, пани, бояри, замкові слуги, відбулося покоління двох останніх категорій;

2) втричі скоротився вплив і вага міщанства на території, яка стала полком;

3) з'явився новий суспільний стан, який, маючи 80% чисельності на території, став панівним як числом, так і політично, економічно.

Розглянемо покозачення шляхти у Канівському полку. Згідно з аналізом О.Мальчевського з 153 родин середньої і заможної шляхти Київщини і Брацлавщини в період 1569–1596 рр. повністю православними залишалися 140 родів (92%), в період 1596–1620 рр. — 116 (76%), в період 1621–1648 рр. — 105 (69%) [12].

В.Липинський називав 77 покозачених шляхтичів, що становило 2,4%, В.Кривошея нарахував 397 або 12,5%, він простежив у козацькому середовищі представників старовинних боярських родин Київщини і Канівщини Потаповичів, Чайок, Черевчеїв, Морозів.

Навіть збереження окремих прерогатив не гарантувало шляхті станового лідерства в суспільстві. Постійні жовнірські роти, почт старости — його служебники в Черкасах 1552 р. складався з 50 приїжджих та 11 місцевих жителів Черкас та Канева. Постійні війська для замку залежали і від центрального уряду, і від особистості старости. В Каневі були драби, ще у 1552 р. тут зафіксовані 7 домів драбських з поручиком, але загальна кількість драбів не вказується. «На прикладі Канева бачимо, що частина цього прийшлого населення осідала в окраїнних містах на постійне місце проживання, переважно через шлюби з місцевими міщанками і боярками, і, таким чином, в загальний національний і соціальний склад населення просочувався мало по малу чужерідний елемент» [13]. З імен і прізвищ канівських драбів видно, що вони окліматизувалися в Україні (Теребунець, Мартин Щербатий, Карась).

У реєстрі 1649 р. Михайлівської сотні записано Степана Драба [14], шляхтича гербу Одинець [15]. В пам'яті роду залишалось, що: «пращур Иван Драбович был в 1520 гетьманом над всей Малой Россией» [16].

Хтось із «сліповронців» чи їх родичів, який уже називався Іваном Бурим, володів лісом на Сліповроді, Турчишиним лісом на Пирятинщині, садом під Пирятином в Подварках та іншим майном [17]. Його два сини стали в майбутньому відомими козацькими ватажками. Тиміш Іванович — козак полкової сотні Канівського полку (1649), генеральний осавул (? — 1665.04. — ? у Брюховецько-го), «будучи начальным войсковым человеком» [17], запорожець, у 1666 р. був у Москві [18]. Його рідний брат Микита — осавул полковий лубенський (? — 1665-?), (? — 1672.05. — ?), сотник пирятинський (? — 1683.16.06. [19] — ?), козак пирятинський (1685).

За люстрацією 1552 р. у Каневі були слуги замкові старі і нові. Перших — 13, других 32. Нових слуг, вірогідно, староста набирав уже не тільки з місцевих жителів, тут є колишні драби

і пушкарі, сюди приймалися радо і східні виходці (Азік — може бути єврей, Толук) і західні (поляки). Між ними — не чітко розмежований клас військовослужбовців і ремісників (є кравець, коваль, шинкар) [20].

Нащадки слуг Канівського замку Севруків, Ждановичів (2), Товстих (1), Севастьяновичів (1), Панковичів (3), Якововичів (1) стали до лав козацтва.

Матей Севрук — слуга замку Канівського (1564 [21]), Севрученко Михайло — козак полкової сотні Чигиринського полку (1649 [22, с. 29]), Севрученко Грицько — козак Ніжинської сотні (1649 [22, с. 464]), Севрук Гришко — козак Овруцької сотні Київського полку (1649 [22, с. 310]), Севрук Лука — козак сотні Павлоцької Білоцерківського полку (1649 [22, с. 194]).

Товсті Федір — слуга замку Канівського (1564 [23] — 1585 [24]), Іван — козак сотні Стародуба (Литвинецька) Канівського полку (1649 [25]).

Ждановичі Леон — слуга замку Канівського (1564 [26]), Степан — козак сотні Волинцова (Пекарської) Канівського полку (1649 [27, с. 104]), Ісай — козак сотні Терехтемирівської Канівського полку (1649 [27, с. 122]).

Севастьяновичі: Микита — слуга замку Канівського (1564 [28]), Мартин — козак сотні Волинцова (Пекарської) Канівського полку (1649 [29]).

Панкович Кіндрат — можливо, нащадок Панка Колитвиновича [30]. Слуга замку Канівського (1564), полковим осавулом був Юхим Панченко, з цієї родини відомі Юсько, який козакував у сотні Михайлівській у 1649 р. [31, с. 127], Семен Панченко — у сотні Канівській Стародуба (Литвинецькій) [31, с. 103].

Якововичі: Михайло — слуга замку Канівського (1564 [32]), Степан — козак сотні Гуниної (Клепачівська) Канівського полку (1649 [33]).

Таким чином, нам вдалося в реєстрі 1649 р. виявити і додати до реєстру покозачених шляхтичів Ждановичів, Севастьяновичів, Панченків, Товстих, Якововичів.

Тісно пов'язаним з шляхетським станом було духовенство.

З вісьми канівських церков найбільше відомі Успенська, Василівська, Микольська. Ще у XVI ст. за першою з них рахувалися два уходи: один на р. Удаї, другий — Ольшаниці [34]. Василівська церква тримала на р. Удаї уход Позняківщина [34, с. 98].

Одним із джерел поповнення козацтва було середовище православного духовенства. З канівських бояр Некрас [35] деякі представники потрапили до середовища духовенства. Документи зберегли імена священиків с. Вишеньки Вороньківської сотні Переяславського полку Георгія (1742) і його сина Івана Георгійовича Некрашевичів.

Священником спаським канівським був представник відомої шляхетської родини Мелешків. Хтось з його родичів «на рати побит под Курском в Москве» [36]. Рід розрісся у Каневі і серед його представників були козаки сотні Стародуба Курило, Терешко і Трошко Мелешковичі [37].

Ще у 1622 р. в Спаській канівській церкві правив служби священик Тимофій Іванович Прудило [38], в 1639 р. — Іван Леонтійович, в поминальнику якого 7 священиків і 3 ієромонахів і 1 ієродиякін [39]. Священиками в Каневі також були Іван Тарнавський та Іван Ярмолович, в місцевій Микольській церкві правив Данило Селкович.

Серед священиків канівських у Микольській церкві був Данило Семенович Морокович.

Серед священиків канівських провідне становище займала родина Мужилівських — відомої в Білорусії і Україні священницької родини. Вони тримали приходи в самому Каневі. Представник родини Іван у вересні 1654 р. в Каневі записав поминання свого роду: ієрей Іван, ієрей Григорій, ієрей Микита, ієрей Василь, ієрей Марко, ієрей Іван, ієромонах Козьма, ієромонах Костянтин, ієромонах Лука, ієромонах Анатолій, ієросхимонах Серафіон, ієрей Климентій, ієрей Іван, ієрей Григорій, ієрей Йосип [40]. Як бачимо, у цьому синодику десять імен священиків і 4 ієромонахів, які також могли бути попередньо священиками. Додамо, що у поминанні протопопа канівського Кирила Мужилівського 14 священиків і 7 ієромонахів: ієромонах Афанасій, ієромонах Сисва, ієромонах Софроній, ієромонах Димитрій, ієромонах Климентій, ієромонах Філон, ієромонах Гедеон, ієрей Овсей, ієрей Прокопій, ієрей Прокіп, ієрей Євстафій, ієрей Євстафій, ієрей Андрій, ієрей Петро, ієрей Павло, ієрей Дмитро, ієрей Семен, ієрей Костянтин, ієрей Микита, ієрей Мануйло, ієрей Ігнатій [41].

Безцінним джерелом є збережений завдяки переписам з більш давніх синодиків, що сягають початку XVII ст. і охоплюють увесь козацький період в Каневі, протопопом Кирилом Мужилівським і священником канівської Святовасилівської церкви

Стефаном Чупкою поминальник Преображенської церкви м. Канева, який після пожарища 1674 р. був вивезений до Прохорівки [42]. Григорій Андрійович Мужилівський був священиком у 1670 р., але встановити місце його парафії покищо не вдалося.

У 1646 р. у поминальнику запорозького козака Яська Михайловича Балвіра поминалися два священики Василь і Діонісій, але щоб стверджувати, що вони були канівськими, необхідні додаткові пошуки. 26 липня 1653 р. в канівській Преображенській церкві був записаний поминальник роду Павла Кончаковського. Серед записів імена священиків: Артем, Яків, Захар, Арсен, Кирило [43]. Д'яком у Спаській церкві був Марко Васильович Лубецький, а мабуть, його батьком був священик Василь, якого він поминав.

У реєстрі зустрічаються Поповичі. Так, як і у інших регіонах Гетьманщини [44], називали синів священиків. У реєстрі 1649 р. в полковій сотні Попович Хома, Кулагиній — Поповичі Андрій і Фесько, Богданенковій — Попович Іван, Рещенковій — Попович Гнат і Луцько, у Терехтемирівській — Попович Степан. В п'яти сотнях — 7 синів священиків.

Канівський монастир володів млинами Биркозовським і Калачинським (1670 [45]).

Міщани Канівщини мали 7 громад, кожна з яких займала відповідне місце у соціальній структурі свого регіону [46]. Мали тісні стосунки з київською міщанською громадою. Джерела свідчать «ныне многие киевские мещане до времени живут и в Корсуни и в Каневе и по ихъ городах» [47].

4 січня 1571 р. міщани канівські отримали данину на млини, а в 1576 р. підтвердження на це [48]. Вони займалися хліборобством на полі, біля міста, де бажали; лише незадовго перед 1552 р. кн. Володимир Путивльський, вийшовши з Москви, почав з цієї міщанської рідлі брати десятину [49].

Міщани часто не сплачували королівських податків, за що банітувались. Так, у 1633 р. Федір Воронич оголосив баніцію на міщан Канева за незібрання за два роки побору з міста і сіл, що до нього належать [50], у 1644 р. він же не дуже вдало збирав до королівського скарбу податки з міщан чигиринських [51].

У нових історичних умовах канівське міщанство не сплачувало податків на старосту, загально-державних поборів. Борючись за його прихильність, король 20 липня 1661 р. надав Каневу магдебурзьке право [52].

56% міщан полку мешкали у Каневі, 44 у шести містечках — Ржищев, Стайки, Межириччя, Михайлівна, Бубнів, Конона [53].

Співвідношення міщанства і козацтва в полку становило 815 до 3269. Всього 4084 чоловічої статі усіх: 80% козацтва і 20% міщанства. Як бачимо, співвідношення козацького і некозацького населення залишалось сталим.

Яків Павлович відомий як вїт канівський у 1552 р. [53], 1649 р. у полковому товаристві Канівському згадуються Гришко, Ярема, Олексій, Гришко Павловичі, Хома Павлович — козак сотні І. Стародуба, майбутній полковник канівський Матвій (Матяш) Павлович походив з Костенецької сотні (1649). В цїй же сотні козакували Давид, Лесько, Дмитро Павловичі.

Показалися і міщани канівські: Янко Пекарець — міщанин канівський 1552 р. — його родич Пекарсченко Андрій козак у сотні Стародуба (1649 [54]). Серед нових слуг замкових була Карасева (1552), а у сотні Гуниній — Карасенко Іван (1649), родовід слуг замкових Івана, Грина та Севастяна Бутів продовжував цілий куц Бутівських козацьких родин.

Згідно з реєстром 1649 р. по Брацлавському, Кальницькому, Уманському полках з 8000 імен таких — 190, всього 64 професії [55], у Канівському полку 48 прїзвищ, які походять від 19 професій.

Пушкар, гармаші, коновал, сурмач — типовий перелік полкових служителів, які в майбутньому складали полкову артилерію і полкову музику. Прїзвище Пушкар мали козак полкової Канівської сотні Кирик (1649), у Межирицькій сотні Максим Пушкаренко, у Иржищівській сотні Омелян Пушкаренко [56], пізніший полковник Давид Трохимович (? — 1620–1705). Згідно з люстрацією 1552 р. у Каневі був лише один Семен Німець з Кролевця (Женисберга), він, ймовірно, осів на постійне мешкання: мав у Каневі дружину та дітей [57].

Ще у XVI ст. головними ремісничими професіями були лучники, чоботарі, ковалі, стрільники, римарі, кушнарі, кравці [58], з них показаченню найбільше підпадали ковалі, кравці і римарі. Зброярство у Каневі також не мало значного поширення [59].

Нижча суспільна верства посполитства на Канівщині була розвинена досить слабко. На запитання «Чи перетворювалися селяни на професійних військових, а чи залишалися на землі, але ставали вільними?» Т.Яковлева відповідає: «Можна припустити, що співіснували обидва варіанти — залежно від місцевих умов» [60].

Близький до Канівщини Силуян Мужилівський у лютому 1649 р. стверджував: «А посполитство дочувши ся, же короля в землі немаш, в козацтво все обернулося, так на суй стороне, як і на туй Днепра» [61].

За підрахунками Т.Яковлевої, рядові козаки у Канівському полку становили 77% (1654 р.) [61, с. 78]. Вона припускає, що «на теренах, які були вже недосяжними для ворога і на яких можна було спокійно займатися мирною працею, мав розпочатися процес виходу з козацтва» [62]. Називає дослідниця і цифру, що, напевне б то, міщани і селяни в полку становили 16,8%. Сума козаків, міщан і посполитих, за Т.Яковлевою, становить 93,8%. Завеликий відсоток 6,2 на козацьку старшину, духовний стан і непокозачену шляхту. Тому розрахунки дослідниці неприйнятні. Не можемо погодитися і з припущенням, що у Канівському полку розпочався процес виходу з козацтва.

Для визначення національного складу населення Канівського полку в середині XVII ст. переважно було використано козацький реєстр 1649 р. і деякі згадки про етнічну належність в історіографії [63].

97,6% козаків полку становили українці. Дві сотні (Межерицька і Маслівська) взагалі були моноетнічними. Це співвідноситься і підтверджує дані Р.Осташ стосовно Брацлавського та Кальницького полків, що «основу антропонімікону становили українські імена церковно-слов'янського походження, властиві для всієї території України» [64].

Встановлено (виходячи з прізвищ козаків), що більшість населення, як і в попередній період, становили українці.

Писар полковий канівський (1674–1677) Михайло Миколайович Булавка (? — 1654 — ран. 1719) мав дідовські ґрунти у Каневі. Васько Булавка — козак сотні Гуниної Канівського полку (1649). У Межигорському монастирі поминався рід Булавок з Мозиря.

Інші національні групи, представники «неруського» кореня (татари, волохи, поляки, цигани, євреї) становили 77 козаків, або 2,4%. Порівняно з сусіднім Корсунським полком, це майже втричі менше. Там вони становили близько 7% від загальної кількості населення полку [65].

Татарські вихідці у полку представлені 49 козаками, що становило 1,5%. Це засвідчує, що протягом другої половини XVI — першої XVII ст. колонізація так далеко відсунула татарські рубежі від Канева, що серед його мешканців і округи залишилися

лише татарські нащадки попереднього історичного періоду [66]. Це засвідчує також, що східні побутові впливи на Канівщину стабілізувалися [67]. Татари відсутні у чотирьох сотнях (Межеричька, Маслівська, Андрієва і Юхимова). Найбільше представників цієї народності у Стояцькій (8 козаків, 4,7%) і Богданенковій (7 козаків, 3,2%) сотнях.

Третьою за чисельністю етнічною групою були волохи. До них можемо віднести 21 козака. Вони присутні у 10 з 16 сотень. Відсутні у сотнях полковій, Стародубовій, Іржищівській, Рещенка, Межеричькій і Маслівській). Найбільше їх фактично (по 4 козаки) у сотні Волинцевій і Кулагиній, щодо чисельності у Михайлівській — більше 3%. Четверта етнічна група — українізовані поляки. П'ята група — цигани, і остання — євреї.

Канівський реєстровий полк як військова одиниця був створений на території Канівського староства, яке було одним із центрів зародження українського козацтва. Утворення полку у 1625 р. як військової одиниці Речі Посполитої було наслідком масового покозачення населення Канівщини у 1648 р. Його козаки набували бойового та політичного досвіду, беручи участь у війнах Речі Посполитої та козацьких повстаннях 30-х рр. XVII ст. З початком Національно-визвольної війни Канівський полк трансформувався у військово-адміністративну одиницю Української козацької держави. Адміністративно полк поділявся на 16 сотень. За присяжними списками на вірність московському царю 1654 р. кількість канівських козаків зросла до 3240 осіб, число сотень залишалось сталим.

1. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. — К., 1998. — Ч. I. — С. 63.

2. Реестр всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня / Изданные по подлиннику О.М.Бодянским. — М.: Издательство Императорского Общества истории и древностей Российских при Московском университете, 1875. — 337 с.

3. Мицик Ю. Полковник Ілля Голота і Тагальська битва 1649 р. в світлі нових документів // Мицик Ю. *Albaruthenica*. Студії з історії Білорусі. — К., 2009. — С. 178.

4. Брехуненко В. Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз *ad fontes* // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — Вип. 5. — К., 2005.

5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. X. — СПб., 1878. — 838 с. (далі — Акты ЮЗР). С. 295.

6. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: транслітерація тексту / Ф. П. Шевченко (відп. ред.), О. В. Тодійчук (підгот.). — К., 1995. — С. 97–128.

7. Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 295.

8. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. — Умань, 1998. — С. 26.

9. Іваненко А. О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20ті рр. XVII — кінець XVIII ст.). Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — К., 2003.

10. Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948). Збірник за редакцією Б.Крупницького. — Мюнхен, 1948. — С. 7–60.

11. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. II. (далі — АЮЗР). — С. 46.

12. Мальчевський О. Полонізація української шляхти: 1569–1648 рр. // Україна в минулому. — 1992. — Т. 1. — С. 37–53.

13. АЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. II. — С. 97.

14. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 329.

15. Інститут рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф. І. — № 4104. — Арк. 172.

16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 54. — Оп. 2. — Спр. 2695. — Арк. 5.

17. Стороженки. Фамильный архив. — К., 1908. — Т. VI. — С. 21.

18. Окиншевич Л. Центральні установи України — Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 2.: Рада старшини // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. — К., 1930. — Т. 8. — С. 291.

19. Стороженки. Фамильный архив. — К., 1908. — Т. VI. — С. 2.

20. АЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. II. — С. 98.

21. АЮЗР. — Ч. VIII. — Т. V. — С. 140.

22. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 29.

23. АЮЗР. — Ч. VIII. — Т. V. — С. 140.

24. Там само. — С. 243.

25. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 101.

26. АЮЗР. — Ч. VIII. — Т. V. — С. 140.

27. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 104.

28. АЮЗР. — Ч. VIII. — Т. V. — С. 140.

29. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 105.

30. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 102.
31. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 127.
32. АЮЗР. — Ч. VIII. — Т. V. — С. 140.
33. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 111.
34. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 98.
35. АЮЗР. — Т. II. — С. 46.
36. ІР НБУ. — Ф. 28. — № 762. — Арк. 3.
37. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 100.
38. ІР НБУ. — Ф. 28. — № 762. — Арк. 3.
39. ІР НБУ. — Арк. 1.
40. ІР НБУ. — Арк. 18.
41. ІР НБУ. — Арк. 20.
42. Див.: Кривошея В.В., Кузнець Т.В. Цінне джерело з історії правобережного козацтва // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць. — К.: УДІП, 1997. — Ч. IV. — С. 73–76.
43. ІР НБУ. — Ф. 28. — № 762. — Арк. 14.
44. Петровський М. Три поповичі // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — Ніжин, 1927. — Кн. 7. — С. 3–15.
45. ЦДІА України. — Ф. КМФ. — 9. — Оп. 3. II. — Спр. 61. — Арк. 1.
46. Щербак В.О. Соціальне та правове становище міщанства Правобережної України в XVI ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1989. — Вип.15. — С. 21–25.
47. Акты ЮЗР. — Спб., 1867. — Т. V. — С. 118.
48. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1673. Передмова П. Кеннеді Грімстед. — К., 2002. — С. 230, 260.
49. АЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. II. — С. 47.
50. ІР НБУ. — Ф. I. — № 4104. — Арк. 109, 161.
51. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1673. — С. 775.
52. Осташ Р.І. Назви професій, зафіксованих в антропонімії східного Поділля XVI — 1-й половині XVII ст. // Проблеми економічної географії Поділля. — С. 160–162.
53. АЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 104.
54. Осташ Р.І. Назви професій, зафіксованих в антропонімії східного Поділля XVI — 1-й половині XVII ст. // Проблеми економічної географії Поділля. — Кам'янець-Подільський, 1988. — С. 160–162.
55. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 97, 120, 125.

56. АЮЗР. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. II. — С. 96.

57. АЮЗР. — Т. I. — С. 112.

58. Тоїчкін Д. Канали постачання на українські землі клинкової зброї та матеріалів для місцевого виготовлення клинків: XVII — перша половина XVIII ст. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. Число 11: У 2 ч.: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України / Інститут історії України НАН України; Редкол.: М. Ф. Дмитрієнко (відп. ред.) та ін. — К.: Інститут історії України НАН України, — Ч. 1.

59. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. — К.: Основи, 1998. — С. 74.

60. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. — М.: Издательство АН СССР, 1954. — Т. II. — С. 129.

61. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. — С. 77.

62. Кривошея В. Етнічний склад української козацької старшини (1648–1782) // Сіверянський літопис. — 1997. — № 4.

63. Остап Р.І. Поширення найбільш типових чоловічих імен на Хмельниччині в 1-й половині XVII ст. // Проблеми історичної географії Поділля. — Кам'янець-Подільський, 1982. — С. 137.

64. IP НБУ. — Ф. Лебедева. — № 565. — Арк. 311.

65. Степенькін С.Ю. Корсунський полк у XVII — на початку XVIII ст. Автореферат дис ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 16.

66. Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського // Східний світ. — К., 1993. — С. 108–115.

67. Kočubej J. Les éléments orientaux dans la culture et dans la vie quotidienne des cosaques ukrainiens // «Les cosaques de l'Ukraine», Paris, 1998. — P. 117–124.

ФЕДЕРАЛІСТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ІДЕОЛОГІЇ ПАНСЛАВІЗМУ

Manelyuk Y.M. Panславизм as fundamental idea of federalist conceptions of the Ukrainian state system. In the article is realized the analysis of the perception of slav idea on the Ukrainian soil into the concept of M.Dragomanova, I.Franka, E.Chikalenko and M.Grushevsky. In theory of which is outlined the evolution of views relative to the future nature of the national development of the Ukraine. If in the first half XIX st. of panslavizm and the recognition of the need to establish a federation (or confederation) of Slav peoples for the Ukrainian intellectuals it was almost indisputable, then already in the second-half XIX st. the ideals of panslavizma gradually are transformed.

У статті здійснено аналіз сприйняття слов'янської ідеї на українському ґрунті у концепціях М.Драгоманова, І.Франка, Є.Чикаленка та М.Грушевського, у теоріях яких простежується еволюція поглядів щодо майбутнього характеру національного розвитку України. Якщо у першій половині ХІХ ст. панславізм та визнання необхідності створення федерації (або конфедерації) слов'янських народів для українських інтелектуалів була майже безперечною, то вже у другій половині ХІХ ст. ідеали панславізму поступово трансформуються.

Ідейний спектр кін. ХІХ — поч. ХХ ст. був надзвичайно строкатим. Його особливістю було те, що в цей період розроблялися як федералістські, так і самостійницькі концепції державницького майбутнього України. Вказані концепції багато в чому базувалися на ідеалах панславізму, які активно розроблялися й пропагувалися ще на поч. ХІХ ст. Цьому посприяли національні рухи та пошвавлення активності усіх слов'ян. Поряд з ідеями політичного визволення слов'янських народів сильнішими ставали прагнення національного визволення, відродження національної культури, а також ідея об'єднання слов'ян, які мали багато спільних особливостей історичного розвитку. Цей загальнослов'янський рух дістав назву панславізм.

Метою представленої статті є аналіз сприйняття федеративних ідей на українському ґрунті у концепціях М. Драгоманова, І. Франка, Є. Чикаленка та М. Грушевського. Саме їхні праці становлять основу джерельної бази цього дослідження. Також використано праці сучасних дослідників М. Копиленко і О. Копиленко, А. Круглашова, В. Лісового, О. Салтовського, О. Скакун та ін.

Найбільший внесок щодо ідей майбутньої федерації слов'янських народів зробив М. Драгоманов. На відміну від своїх попередників, (кирило-мефодієвців, та, зокрема, М. Костомарова) ідею слов'янської єдності, причому «піднятої» вже на рівень єднання загальноєвропейського, «космополітичного», М. Драгоманов намагався поставити на фундамент, обґрунтований з позицій сучасних йому європейських демократичних «визвольних» теорій.

Можна стверджувати, що концепція Драгоманова являє собою спробу віднайдення компромісу з метою подолання розбрату, пануючого поміж українством щодо бачення власного державницького майбутнього. Мислитель називав себе «космополітом», засуджував національну нетерпимість і «національну самоспокусу». Саме «європеїзм, або космополітизм, який не заперечує окремих національних варіацій загальних ідей і форм, є краща основа для українських автономних стремлень і ... тепер усяка наука, як і політична діяльність повинна бути заснована на інтернаціональному фундаменті» [1].

Але «космополітизм» М. Драгоманова — це не зневага до всього вітчизняного, як і до чужого. В його розумінні ідея «космополітизму» означає відсутність націоналізму, прийняття рівності всіх народів, їх культури, мови, повага до національної гідності. Називаючи себе космополітом, він говорив не про «загальносвітову державу», заради якої він повинен забути інтереси своєї Батьківщини. Його мрією була федерація громад у межах областей України, котра входить у федерацію слов'янських народів і у федерацію народів світу, в яких жодна нація не буде поставлена вище іншої в політичному та соціально-культурному плані [2].

Дослідник виходив з того, що існування і розвиток державності визначається не стільки нацією, скільки організацією господарського порядку. З цієї причини він не прагнув надати своїй нації державного характеру шляхом її відділення від Росії. Оцінюючи досвід європейського державного будівництва, М. Драгоманов зазначав: «Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива

без державної відрубності. От через те, я не бачу ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії» [3].

Отже, М. Драгоманов відмовлявся серйозно розглядати перспективу цілковитої незалежності України, посилаючись на те, що політичного руху з такою програмою в Україні немає. Політична програма федералізму, яку він обстоював, ґрунтувалась передусім на раціоналістичному врахуванні реалій російського визвольного руху.

Мислитель чітко усвідомлював, що український рух має перспективу лише тоді, коли він не послаблятиме, а посилюватиме, як це не дивно, російську демократію. В принципі, він розраховував на те, що неминуча демократизація Росії викличе всеросійську тенденцію до федералізації, і в цьому загальному потоці можливе безкровне досягнення суверенітету в рамках широкого державного союзу.

М. Драгоманов не мислив «автономії національної» без «політичної автономії», без «політичної самостійності націй». Він нерідко говорив про «політичну і національну автономію українську на ґрунті земської автономії» [4]. На його думку, назріло питання про «національний автономізм» політичного характеру. Відрізняючи «автономізм політично-національний» від «етнографічно-національного», він був пропагандистом першого, поставленого під контроль «космополітизму». Він не виключав у майбутньому «самоврядування» України з виходом її на міжнародну арену, з наданням їй прав безпосередньо впливати на напрям зовнішньої політики.

На думку М. Драгоманова, однією з засадничих ідей української державності має стати ідея поступу. Вчений стверджував, що на зміну багатонаціональним імперським країнам йдуть національні держави. Але прагматично аналізуючи тогочасну політичну ситуацію як серед українства Австро-Угорщини, так і на теренах Російської імперії, вчений дійшов висновку про те, що державницький світогляд в українській масовій свідомості відсутній. Отже, сценарій здобуття незалежності України наприкінці ХІХ — на поч. ХХ ст. дослідник вважав політичною утопією, наголошуючи на тому, що для цього конче необхідно є підтримка Європи.

На переконання вченого, українські соціалісти, підтримуючи ідею національного звільнення українців, не повинні орієнтуватися на націоналізм як на ідеологію. Дослідник відстоював ідею необхідності домінування загальнолюдських інтересів над національ-

ними: «Треба шукати всесвітньої правди, котра була б спільною всім національностям» [4, с. 469].

Таким чином, державницька теорія Драгоманова спирається на переконання вченого у незворотності поступального розвитку людства. До того ж, Драгоманов підкреслює: розглядати долю і державницькі перспективи української нації потрібно у нерозривному зв'язку зі світовою історією, орієнтуючись на політичну історію, сьогодення і майбутнє Західної Європи. Як зазначає сучасний вітчизняний дослідник О.Салтовський: «...пропаганда необхідності політичної складової визвольних змагань українців, поєднання ідей національного і соціального визволення — все це визначає те місце, яке М.Драгоманов займає в історії української політичної думки, в процесах національного відродження, у вкорінення у свідомість українського народу розуміння власного історичного призначення» [5].

О.Салтовський, намагаючись подолати певні суб'єктивістські оцінки, ідеологічні нашарування, доводить, що Драгоманов «був сином свого часу», «він прагнув ставити перед українським політичним рухом реальні завдання, ті, які могли бути реалізовані, виходячи з наявних умов». На думку дослідника, однобічною, занадто поляризованою є розуміння теоретичної спадщини Драгоманова як «антидержавницької». Так, у своїй теорії вчений пропонував в майбутньому послабити державу за рахунок передачі більшої частини управлінських функцій від держави до органів громадського самоуправління, інституцій громадянського суспільства.

Але саме Драгоманов поставив питання про українців як про націю, що, врешті-решт, багато в чому сприяло формуванню української національної еліти на поч. ХХ ст. О.Шульгін оцінював ситуацію з впливом Драгоманова на подальший розвиток українського політичного мислення таким чином: «Драгоманова обвинувачують, що він був федераліст, не розуміючи того, що для реального політика другої половини ХІХ ст. це був максимум вимог... Зрозуміло, що він прагнув свободи в імперії, це була передумова поширення національної ідеї в масах. Як це не дивно для сучасної молоді, але самостійниками бути навчив нас якраз Драгоманов, а не Міхновський... З Драгоманова вийшли і Єфремов, і Грушевський, і Чикаленко, і Петлюра... Його іменем і його ідеями були перейняті і активні діячі кінця ХІХ віку» [5, с. 240–241]. Отже, є об'єктивні підстави класифікувати теорію Драгоманова як державницьку. А вплив цієї теорії на подальші пошуки ідеалу майбутньої Української держави важко переоцінити.

Саме М. Драгоманов став у ХІХ ст. тим вітчизняним вченим, який запропонував найбільш розроблену політичну версію панславистських ідеалів. Дослідник вважав, що, використовуючи надзвичайну популярність у середовищі слов'янських інтелектуалів ідеалів панславізму, проголошуючи принципову рівність і братерство усіх споріднених мовою та культурою народів, можна творити нові основи для майбутнього вільного єднання східних слов'ян. Особлива роль у цьому процесі, на думку М. Драгоманова, має належати українцям. Адже українці в Росії, галичани в Австрії можуть стати посередниками між Росією та західним слов'янством. «Виконання місії посередника між «єдиною» державною слов'янською нацією та недержавними слов'янськими народами Драгоманов оцінює вже не з огляду на інтереси Російської імперії, її цілості та державного розвитку, а з точки зору «української ідеї», — зазначає А. Круглашов, оцінюючи специфіку тлумачення ідеалів панславізму М. Драгомановим [6].

Певним поворотним пунктом в осмисленні М. Драгомановим ідеї панславізму стає період 1870-х років, на який припадає розгортання боротьби слов'янських народів за незалежність на Балканах. Політичні реалії тогочасної Російської імперії викликали розчарування дослідника. Тому він закликає українство відійти від споконвічного інерційного споглядання, звільнитися від стереотипів, які вкорінилися у свідомості української інтелігенції, передусім подолати синдром провінційності. Результатом переосмислення ідеалів панславізму М. Драгомановим стала цілком прагматична ідея слов'янської взаємності: українці мають співпрацювати зі слов'янами не стільки внаслідок історичної або культурної близькості, скільки, виходячи з того, що саме слов'яни становлять більшість сусідніх з Україною народів, усвідомлення того, що від їх позитивного або негативного ставлення залежатиме успіх чи поразка в боротьбі за українську справу [6, с. 274–275].

Драгоманов відводить для українців поважне місце у творенні майбутнього всеслов'янського єднання, наголошуючи на необхідності формування розгалуженої мережі українсько-слов'янських зв'язків. Окреслюючи перспективи становлення у майбутньому Всеслов'янського Союзу, вчений підкреслює: «Українські ж справи так зчепляються з справами сусідніх людей навкруги, і в Росії, й в Австро-Угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими й всілякими іншими слав'янськими, — і не слав'янськими, що українському громадському чоловікові

власне з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних. Звісно, що ближче всього для українського громадянина будуть справи сусідів його найріднішої породи й найподібнішої долі, — себто слав'ян» [7].

Підтвердженням того, що ідеали панславізму посідали чільне місце у політичній теорії М. Драгоманова, є розроблений ним проект Всеслов'янського Союзу. Вчений пропонує створити «Всеслов'янське товариство», метою якого має стати тісна співпраця українців з усіма подібними до них за становищем слов'янськими народами, адже лише така співпраця спроможна розірвати міцні ланцюги багатонаціональних імперій: «Таким чином ми підходимо до необхідності розробити широку федеральну програму, що була б незалежною ні від яких «історичних» переказів і державних претензій, програму, цілком гідну визвольних ідей новітнього часу і здатну насправді задовольнити інтереси усіх племен Східної Європи» [8].

На початку 80-х років XIX ст. ідеали панславізму в теорії М. Драгоманова переживають наступну трансформацію: слов'янський федералістський проект змінюється на регіональний східноєвропейський. Подібну трансформацію засвідчує розвідка «Пропащий час. Українці під Московським царством». Отже, можна дійти висновку, що наприкінці XIX ст. ідея панславізму у драгоманівському тлумаченні перетворилася на питання про необхідність віднайдення оптимального збалансування внутрішньополітичних і зовнішньополітичних завдань українського визвольного руху на раціональній, прагматичній основі, відмежувавшись від закликів «голосу крові», «заповітів батьків» та інших морально-політичних виправдань і міфів.

Політико-правові дослідження М. Драгоманова залишаються актуальними і сьогодні та можуть бути використані не лише у царині теоретичної політології, але й в роботі органів державної влади та місцевого самоврядування. До того ж, саме Драгоманов одним з перших у вітчизняній політичній науці здійснив спробу розробити геополітичну парадигму української зовнішньої політики, визначити місце України у світовому політичному процесі.

Ідеї М. Драгоманова щодо федерації на основі ідей панславізму були підхоплені та розвинуті багатьма видатними українськими мислителями кін. XIX — поч. XX ст. Окремо хотілося б зупинитися на таких постатях, як І. Франко, Є. Чикаленко та особливо М. Грушевський.

Постать І.Франка постійно перебуває в полі зору дослідників, адже він є одним з найвизначніших українських мислителів другої половини ХІХ — поч. ХХ ст. Його внесок у розвиток політичної та правової думки важко переоцінити. Не міг мислитель не зупинити своєї дослідницької уваги на питаннях визначення сутності нації, її місця і ролі в поступі людської цивілізації, що закономірно наближали І.Франка до роздумів про принципи національно-державного будівництва.

Основу розв'язання національної проблеми для народів, що не мають своєї державності, найефективніший спосіб і гарантію їх національного самовизначення Франко вбачав насамперед у повсюдному впровадженні федеративного принципу державного будівництва, який запобігає «вивищенню одного народу з поневоленням другого» [9]. Так, оцінюючи теоретичні можливості польсько-українського існування, він писав: «Єдину поруку ліпшої будучності обох народів ми бачимо в їх федеральнім зв'язку між собою і другими сусідами, в зв'язку, оснований на якнайповнішій рівноправності і автономії кожного окремішнього народу, де б другий народ ніколи не мав права вмішуватися в домашні справи сусіда або держави...» [9, с. 219].

З питанням про політичну незалежність України тісно пов'язана проблема її взаємовідносин з Росією. Не секрет, що у свій час І.Франко виступав за державний союз України і Росії на ґрунті федеративних принципів. Так, у статті «Ukraina irredenta» він писав: «Звісно, термін «політична самостійність» не треба розуміти як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність створення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеральнім її устрою» [10]. Справді, виходячи з конкретно взятих історичних умов того часу, коли ідеал національної самостійності лежав, за словами Франка, «поза межами можливого», оптимальною формою державно-правових зв'язків України з Росією була федерація. Але це аж ніяк не означає, що національно-державні інтереси українського народу могли бути забезпечені лише у федеральному зв'язку України з Росією. Та й сам вираз Франка «політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією» не виключає реального досягнення Україною політичної самостійності без такого зв'язку або у зв'язку з іншими суб'єктами федерації.

У зв'язку з цим важливо згадати погляди однієї з провідних дослідниць спадщини І.Франка — О.Скакун, яка писала про цю

проблему так: «За головний принцип майбутньої федерації народів І.Франко визнавав принцип демократичної рівності членів добровільного політичного союзу. Його проект майбутньої федерації народів як їх політичної організації передбачав такі ступені: 1) створення федерації в межах об'єднаної України; 2) створення федерації у межах визволених народів Росії; 3) об'єднання слов'янських націй у єдину федерацію; 4) оформлення всесвітньої федерації» [11].

З цим твердженням, на нашу думку, можна погодитися лише в частині поглядів І.Франка в ранній період його суспільно-політичної діяльності, коли він перебував під великим впливом «громадівського соціалізму» М.Драгоманова. В останній же період творчості І.Франко зовсім не мріяв про входження України до «федерації у межах визволених народів Росії» та, зокрема, переходу Галичини під юрисдикцію будь-якої можливої російської федерації.

Отже, подібно до М.Драгоманова, І.Франко наприкінці свого творчого життя відійшов від ідей панславізму і створення федерації слов'янських народів як майбутнього державного розвитку українства. Він вважає, що необхідно вивчати історію свого народу, особливості його культури, політичні традиції, щоб найкраще провести творення держави, адже навіть ідеально обґрунтовані схеми державного будівництва можуть дати геть протилежні результати.

Цікавим буде також стислий виклад поглядів на проблему впливу ідей панславізму на державне майбутнє України Є.Чикаленка. Політичний світогляд дослідника формувався протягом довгих років і за своїми принциповими положеннями відповідав ідеям М.Драгоманова, з поглядами якого він ознайомився ще змолоду.

Стрижнем політичної програми Є.Чикаленка в усі часи була національна ідея, якій він присвятив усе своє життя. Дослідник вказував на конкретні шляхи вирішення національної проблеми, а саме пропонував реформувати Росію в федеративну державу і тим самим вибороти для України автономію. У програмі Української Демократично-Радикальної партії, одним з лідерів якої він був, йдеться мова про «федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць» [12]. Очевидно, що Є.Чикаленко йшов значно далі М.Драгоманова, тобто виступав за територіальну автономію.

Висунення питання повної самостійності Є.Чикаленко в конкретно-історичних умовах початку ХХ ст. вважав передчасним. Показові з цього приводу його суперечки з лідерами самостійницької течії М.Міхновським та Ю.Липою. З Ю.Липою його діалог відбувся ще наприкінці ХІХ ст., коли він доводив, що «пропагандою

самостійності тепер ми перелякаємо громадянство, бо воно боїться за цілість Росії» [12, с. 170]. З Міхновським дискусія відбувалася 1917 р., коли Чикаленко зауважив, що «ще не на часі підіймати це питання..., бо це переполошить московське й наше зросійщене громадянство» [13].

Згодом, після скинення самодержавства та під впливом швидкого розвитку політичних подій в Україні, погляди Чикаленка більш радикалізувалися. У своєму останньому політичному трактаті «Де вихід?», написаному в 1920 р., Є. Чикаленко, підсумовуючи хід національно-визвольного руху, говорить: «Ми вже бачили й царську, і Росію Керенського, і більшовицьку і знаємо, що москалі всі однакові централісти-імперіалісти, як і поляки» [14]. Отже, врешті-решт Чикаленко зневірився в можливості побудови федералістичної Росії і перейшов на самостійницькі позиції.

Проте найбільш обґрунтованою виявилася теорія федеративного державного устрою у М. Грушевського. На відміну від М. Драгоманова, вона побудована за національним принципом, адже національне питання постійно знаходилося в центрі досліджень М. Грушевського.

Основне місце в концепції державотворення, розробленій вчепним, займала проблема автономії України в складі Російської республіки. М. Грушевський так характеризує значення автономії для майбутньої української держави: «Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні в відокремленій, «незмішаній» автономній Україні, пов'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави — се наше старе гасло, підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України... Воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці» [15]. Далі зазначає, що домагання народоправства «зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без різниці верств і народностей. Середня між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності» [15, с. 84–85].

Виступаючи за автономію України, М. Грушевський радив враховувати багатонаціональний склад населення регіону, дбати про те, щоб у майбутній демократичній Україні представники будь-якої національності мали необхідні умови для свого повнокровного

життя, для вільного розвитку. Особливо наполегливо і невтомно вчений і політичний діяч виступав проти гасла: «Україна для українців», який нерідко трактували як заклик до представників інших національностей забиратися геть з України. Дослідник писав: «Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а й для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе» [16]. В автономній Україні мали бути забезпечені права національних меншин, оскільки повнота національного життя, що її добивалися для українського народу, не повинна поглинути інших народностей і обмежувати їх змагання до вільного розвитку своєї культурної і національної стихії. Такими були погляди Грушевського на українську державу в складі Російської федеративної республіки на початку 1917 р., в перші місяці Лютневої революції, коли здавалося, що Росія може бути демократичною республікою, а Україна буде розквітати серед інших автономних держав в рівному союзі.

Але Тимчасовий уряд ставився підозріло до політичних домагань українців, й особливо — діяльності Центральної Ради. Коли стало зрозуміло, що ніякої автономії Росія не допустить, а надто вже після того, як у Петрограді прийшли до влади більшовики, — програма Центральної Ради, погляди самого М.Грушевського на відносини з Росією змінилися. У цей період Грушевський вже прагнув побудувати незалежну українську державу. Хоча до останніх днів свого життя в душі мріяв про автономну Україну в федеративному союзі з такими ж вільними державами, але, зважаючи на реальні обставини, розумів, що в складі Росії про таку вільну Україну годі й думати, і тому закликав до побудови самостійної держави.

Таким чином, еволюція поглядів Грушевського на державне майбутнє України відбувалася під значним впливом зовнішніх чинників. Вона є показовою щодо системної трансформації підходів до визначення характеру національного розвитку України у наукових та суспільно-політичних колах українства наприкінці XIX — на поч. XX ст., у період радикальних суспільно-політичних перетворень.

Отже, в українській політичній думці цього періоду найбільш авторитетними представниками панславістсько-федералістської традиції були М.Драгоманов, І.Франко, С.Чикаленко та М.Грушевський, у теоріях яких можна простежити певну еволюцію поглядів щодо майбутнього характеру національного розвитку Ук-

раїни. Якщо у першій половині XIX ст. панславізм та визнання необхідності створення федерації (або конфедерації) слов'янських народів для українських інтелектуалів була майже безперечною, то вже у другій половині XIX ст. ідеали панславізму поступово трансформуються.

1. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. — У 2 т. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 465–466

2. Лісовий В. Драгоманов і Донцов // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 9. — С. 87.

3. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. — У 2 т. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 427.

4. Драгоманов М.П. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 47.

5. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX століття). — К.: Парлап, 2002. — С. 239–240.

6. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці: Прут, 2000. — С. 262

7. Драгоманов М. Переднє слово до Громади // Вибрані твори. — Прага, 1937. — Т. 1. — С. 96.

8. Драгоманівський збірник «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т.Андрусяка. — Львів: Світ 1996. — С. 105.

9. Франко І. Зібрання творів: в 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1976–1986. — Т. 46. — Кн. 1. — С. 342.

10. Копиленко М.Л., Копиленко О.Л. Слідами затривалої полеміки: Що Іван Франко не прийняв у марксизмі і що марксизм не зрозумів у Франка // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 12. — С. 103.

11. Скакун О.Ф. Прогресивна політико-правова думка на Україні (IX ст. — 1917 р.) — К.: Либідь, 1990. — С. 76.

12. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): У 3ч. — Львів: Діло, 1925–1926. — Ч. 1–3. — С. 95.

13. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. — Прага: Вид. Фонду ім. Є.Чикаленка при Українському Академічному комітеті, 1932. — С. 12.

14. Чикаленко Є. Де вихід? (Лист до редакції) // Воля. — Відень — 1921. — Т. 2. — № 3–4. — С. 101.

15. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? — К.: Гене-за, 1991. — С. 84.

16. Грушевський М.С. Україна, Польща і Росія // Нова доба. — 1920. — Ч. 17. — С. 4.

Віталій Овієнко

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ
НАПРИКІНЦІ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
ТА В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ:
МІЖ СЦІЛЮЮ СОЦІАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ
ТА ХАРИБДОЮ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗВІЛЬНЕННЯ

The article issues evolution of the Ukrainian national movement at the beginning of XX century through national and social questions. Our hypothesis is based on the following factors: the nature of the Ukrainian movement was national constantly; the ideology was modified, but never bounded by the socialist discourse. If till 1917 the nature of movement had dominated above politic then, after 1917 social radicalization lead to split the Ukrainian politicians on left and right sides.

У статті показано еволюцію українського національного руху на початку ХХ століття через призму національного та соціального питань. Наша гіпотеза полягає в тому, що природа українського руху залишалася незмінно національною, ідеологія ж децю варіювалася, проте майже ніколи не виходила поза межі соціалістичного дискурсу. Якщо до 1917 року природа руху домінувала над політикою, то після 1917 року суспільна радикалізація призвела до розколу українського політичного табору на дві частини — ліву і праву.

У загальних рисах українське суспільно-політичне життя кінця ХІХ — початку ХХ століття, апофеозом якого стала Українська революція, зручно розглядати через призму суспільно-політичних рухів. Цей термін є дуже влучним із семантичного боку. Адже слово «рух» означає постійну зміну, динаміку, а також пристосування до поточного політичного моменту та до зовнішніх подразників.

Український суспільно-політичний рух цього часу прийнято розглядати в категоріях національного відродження. Чеський соціолог М. Грох, схема якого добре пасує до українського фактичного матеріалу, поділяє процес національного відродження у народах Східної Європи на три етапи.

Перші два етапи поєднують зацікавленість національного руху майже виключно у сфері культури, а також його маргінальність по відношенню до сфери політики та опозиційність до правлячого режиму. Тоді остаточно відбувається самоідентифікація інтелігенції

із народом та перші намагання за допомогою культурницької роботи створений в кабінетах концепт національної ідентичності привнести у маси. Інтелігенція заново відкриває для себе духовні скарби народу, кодифікує їх та намагається здійснити їх ретрансляцію назад у маси.

Третій етап за Грохом характеризується винесенням на порядок денний політичних вимог та широкою агітацією за їх досягнення. Цей етап збігся з виходом на світову арену масових політичних рухів і, власне кажучи, став можливим завдяки «повстанню мас». Інтелектуали в цей час беруть на озброєння вже існуючі традиційні ідеї та модернізують їх, активно вмонтовуючи їх у рамки політичних ідеологій. Такі конкуруючі між собою ідеї набувають дедалі більшої громадської значущості та стають вагомим фактором у боротьбі за прихильність різних публічних утворень. Відтак починають творитися масові ідеології, що обґрунтовують певний соціальний лад та конституують новий образ суспільства з відмінними від попередньої ієрархії цінностями. Замість погляду на світ, що раніше презентувався вищими класами, постають нові цінності, в основі яких лежали здебільшого поняття «народу-нації» та «класу».

Отже, для того, щоб з'ясувати, як відбувалося обрамлення традицій національного українського руху в ідеологічні шати, слід охарактеризувати його природу. На чолі національного руху стояла українська інтелігенція. Вона щиро захоплювалася народом, його культурою та історією. Тогочасна українська художня література, зосереджена майже всуціль на інтересах, бідах народу, промовисто свідчить про те всеохопне місце, яке займав народ в її світогляді та свідомості.

Справжньою катастрофою для української інтелігенції стала саме асиміляція, і проти неї були спрямовані основні зусилля українського національного руху. Тому він оголошував своїм ворогом того, хто заперечував право українського народу на розвиток своєї культури. До цієї категорії належали царська адміністрація, російські монархічні та ліберальні партії тощо. Український національний рух зростав у доволі конкурентному та ворожому середовищі. Боляче вдарили по ньому адміністративні обмеження 1863 та 1876 років, що суттєво ускладнювали національну агітацію.

З кінця XIX — початку XX століття майже весь український національний рух набуває соціалістичного забарвлення. Він вступає в активну фазу третього етапу національного відродження за

М. Грохом, підпадаючи під вплив політичних ідеологій. У такому контексті вибір саме соціалістичної ідеології не видається дивним, адже вона була теоретично добре розробленою та вже активно використовувалася для потреб «поневолевених націй». Прийняття соціалістичної доктрини дозволяло українській інтелігенції відчувати свою причетність до міжнародного соціалістичного руху, що виводило український національний рух на вищий щабель. Так, теоретична частина проекту програми РУП відповідно побажань Цюрихського конгресу 1883 року майже дослівно повторювала Ерфуртську програму німецьких соціал-демократів, а в ній самій зазначалося, що «Револьюційна українська партія є частиною всесвітньої армії пролетаріату, і діяльність її полягає на засадах міжнародного соціалізму» [1].

Таким чином, наша гіпотеза полягає в тому, що природа українського руху залишалася незмінно національною, ідеологія ж дещо варіювалася, проте майже ніколи не виходила поза межі соціалістичного дискурсу.

У кінцевому підсумку поєднання типологічно різних природи та ідеології руху призвело до того, що українські соціалісти оцінювали ту чи іншу актуальну проблему з позицій вирішення національного і соціального питань. Можна сказати, що світ вони бачили лише в кольорах національного визволення та соціальної справедливості. Попри це, категорія національного визволення в першу чергу завдяки, так би мовити, органічній та природній близькості залишалася більш вагомою.

Усе, що стосується інших сфер людської діяльності, зокрема соціальні та економічні питання, вмонтовувалися у національне як його складові, а найчастіше взагалі опускалися до кращих часів. Наприклад, УЦР, по суті, відкидала будь-які соціальні реформи до моменту виборення автономії. За величезної уваги Всеукраїнського національного конгресу 6–8 квітня 1917 року до національного питання жодної її резолюції не було присвячено вирішенню нагальних соціальних потреб українських робітників, інтереси яких намагалися репрезентувати соціал-демократи. А закон про 8-годинний робочий день УЦР було прийнято лише 7 лютого 1918 року.

Вирішення соціально-економічних питань залежно від національного обумовило політичну стратегію українських соціалістів, яка передбачала спочатку встановлення в Україні автономії із сеймом, а вже потім розв'язання проблем соціально-економічного характеру.

Гасло автономії впливало із самого соціально-культурного буття, оскільки, як вважалося, автономія як устрій більше відповідала селянським традиціям. Теоретичним її підґрунтям була австромарксистська концепція національно-персональної автономії [2]. За О. Бауером та К. Реннером, національно-культурна автономія дозволяла повною мірою забезпечити трудящим класам доступ до національних культурних цінностей, що становило одне із найважливіших завдань соціалістичних перетворень. У кожному разі гасло автономії є оригінальною українською ідеєю, яка відрізняє українських соціалістів від міжнародного соціалістичного руху.

Крім того, українські соціалісти були тісно інтегровані в російське культурне та громадське життя. Без повалення самодержавства та демократизації Росії не уявлялося і національного визволення, а без Російської Федерації не мала сенсу і українська автономія. У досягненні цієї мети природними союзниками українського національного руху вважалися і російські демократичні сили.

Український національний рух постійно еволюціонував від простіших до складніших форм, включався в європейські дискусії, модернізувався. Українському національному рухові доводилося давати відповідь на нові виклики та звинувачення в його ущербності. Задля збереження єдності йому доводилося постійно вдосконалювати свою національну програму та відбивати атаки зліва, з боку радикального марксизму, який не жалувал національні рухи «поневолевених націй». Центральним його завданням стало створення такої програми та світогляду, які б дозволяли органічно поєднати в одне ціле національне і соціальне питання.

Усвідомленням того, що український народ не є «історичною нацією» з усіма необхідними атрибутами було об'єктивним процесом. На думку українських соціалістів українському народові бракувало класу буржуазії. Відсутня була також аристократія. Отже, до українського трудового народу відносили трудове селянство, робітників та соціалістичну інтелігенцію. Їх об'єднувало те, що всі вони жили на засоби, зароблені власною працею.

Витоки такого бачення легко віднайти у ідеї М. Драгоманова про «плебейськість» українського народу, основну масу населення якого становило малоземельне селянство. Цей народницький постулат виявився неоціненним для відбиття атаки зліва з боку марксизму на український рух. Стверджувалося, що майже вся українська нація піддається експлуатації чужинців. Достатньо яскраво цю теорію сформулював С. Єфремов, який писав, що

«пригнічені нації — це майже завжди трудове селянство, на чолі якого стоїть трудова інтелігенція». Тому «ні спадщини феодального устрою — великих земельних власників, ні новітньої сильної буржуазії, котра б захищала свої класові інтереси, всередині молодих, недавно відроджених націй — не буває». Але непередготовлена «боротьба низів соціальної піраміди за найкраще майбутнє здебільшого приносить їм шкоду». Тому користь від такої боротьби можлива лише в тому разі, коли вона здійснюється разом з інтелігенцією [3].

Таким чином, класова боротьба ставала апріорі невластивою українському народу, а завдання соціального та національного визволення для нього збігалися. І справді, боротьба за національне визволення означала боротьбу проти чужинців, які заодно були і експлуататорами. Національне визволення за такою логікою автоматично означало і соціальне звільнення від економічної експлуатації. В цьому вбачали перевагу та унікальність української ситуації.

Іншими словами, така система поглядів відкидала будь-яку можливість класових суперечок всередині української спільноти, що розглядалися як неприродні для українців. Тому і революцію 1917 року українські політичні сили передусім трактували як національну, а вже потім як соціальну, викликану соціально-економічними протиріччями всередині цього суспільства.

Оминаючи теоретичні і соціологічні передумови такого бачення, зазначимо лише, що така теорія була дуже зручною, і в першу чергу для соціалістичної інтелігенції, яка таким чином поставала як українська національна еліта і дотримувалася позірної марксистської «правовірності».

Отже, під «всебічним визволенням» українські соціалісти розуміли соціальну і національну емансипацію особи і народу в тісному взаємозв'язку і як єдине ціле. Ці поняття виступали як інь і янь в суспільній риторичній та політичній теорії українських соціалістів. Варіацій до цієї теми було достатньо, оскільки взаємодія соціальних і національних елементів визначалася впливом зовнішніх чинників та результатами попередньої еволюції. Кожна складова руху дещо в іншій пропорції національного чи соціального розглядала свою діяльність і свою програму. Разом з тим смисл залишався один і той самий: власне національне визволення було першочерговим та стояло на порядку денному, а соціальне підпорядковувалося йому. Так, М. Порш, який навесні 1905 року у полеміці з Д. Антоновичем на сторінках «Праці», посилався

на авторитет Каутського, відстоював думку про залежність соціально-економічного гноблення від національного [4].

На I-II етапі, за Грохом, категорії національного і соціального розглядалися українською інтелігенцією як єдине ціле, проте з початком третього етапу, який умовно можна виводити із 1900 року, почали виникати складнощі зі збереженням цієї єдності. Разом з подальшою політизацією українського національного руху та незважаючи на запобіжник у вигляді теорії «безкласовості» українського суспільства тематика класової боротьби стала набувати все більшого значення в інтелектуальному просторі тогочасної України. Заклики розвивати класову свідомість постійно лунали із вуст українських соціалістів.

Непростими були стосунки українських соціалістів із російськими соціалістичними партіями. Здебільшого тому, що останні використовували свій звичний та давно апробований іншими російськими політиками засіб, а саме — зображення українських соціалістів як запеклих націоналістів, для котрих у цьому разі поняття «пролетарський інтернаціоналізм» чи «класова солідарність трудящих» нічого не варта. Вони з успіхом прикривалися «класовими теоріями» і гаслом «інтернаціоналізму» та закидали українцям шовінізм та ретроградство. На практиці ці дискусії виливалися у дилему — чи зберігати українцям свою організаційну відрубність, а чи працювати в спільних організаціях разом з соціалістами «державних» націй.

Більшість українських організацій вибрали перший шлях, прийнявши тезу Драгоманова про те, що основою для формування політичної організації є національний принцип. «Космополітизм в цілях, націоналізм в засобах» — звичайна формула Драгоманова.

Українці ж, відповідаючи на закиди в тому, що їх праця на рідному національному ґрунті суперечить універсальним інтересам людського поступу, наводили ще одні слова Драгоманова про те, що ці інтереси тільки виграють, коли в світі буде «одним бездушним трупом менше, однією живою великою породою людською більше».

Застосовували вони також класовий аналіз, за результатами якого стверджували, що пролетаріат в Україні становив 1% населення, причому лише третина його були українцями. Українському за своїм характером селянству, що становило 74% усього населення Наддніпрянщини, була чужа пролетарська психологія. Звідси робився висновок про те, що революційний рух має опертися на безземельну чи малоземельну селянську масу, а українська частина

робітництва має бути організована у свої національні організації. В тому числі і націонал-комуністи не забували підкреслювати, щоб в рядах українське трудове селянство повинно мати представництво відповідно до його соціально-економічного становища в Україні.

Поза тим незначна частина українських соціалістичних організацій час від часу відколювалася від українського національного руху та прибивалася до російського, підтримуючи першочерговість здійснення радикальних соціальних реформ. Приміром, таким шляхом пішли «Соціал-демократична «Спілка»» у 1904 р. яка взагалі проголосила оманливість національного питання, та націонал-комуністичні партії в добу Української революції.

Повертаючись до питання взаємозв'язку національних і соціальних моментів у поглядах українських соціалістів, наведемо слова М. Шаповала, який писав, що в українському варіанті «національна революція проти російських, польських і ин. гнобителів, то вона силою річей обертається в соціальну, бо скидаючи росіянина, поляка, жида, румуна — ми скидаємо од влади поміщика, капіталіста, спекулянта!». Отже шлях лише один — соціальна революція» [5].

Такі роздуми дуже нагадували Маркса, лише терміни «національна» і «соціальна революція» мінялися місцями. Маркс, навпаки, говорив, що соціальна революція автоматично нестиме в собі і національне визволення.

Насправді за цією риторикою ховалися парадигмальні зміни — національне визволення ставало залежним від соціальних перетворень. Тепер уже без успішної соціальної революції апіорі стало неможливим і національне визволення.

Тому зміна акцентів у напрямі від тверджень Шаповала до положень Маркса привнесла до українського національного руху деяку непевність. Це призводило до втрати звичайної традиційної системи координат, побудованої на основі національної культури. Культура поступалася місцем політиці, звичайно ліворадикального толку.

Дуже чітко членів «Спілки» ще в 1904 році охарактеризував Й.Гермайзе, який зазначив, що вони «насмілилися сказати і, головне, ділом підкреслити, що для них міцний зв'язок з пролетарським рухом на Україні значно цінніший і дорожчий, ніж зв'язок з...патріотами української національної традиції...» [6].

Звідси був тільки один крок до твердження, зробленого В. Винниченком: «Що повніше буде соціальне визволення, то необхідно тягтиме з собою й повне національне визволення.... Бо природа

сеї влади, її соціальна суть і завдання необхідно й неминуче ведуть її до найбільш національного розневолення. Як влада кляс експлуататорських, паразитарних мусить національно поневолювати для можливості поневолити соціально, так влада кляс експлуатованих, працюючих мусить національно визволяти, мусить сприяти й допомагати цьому визволенню, коли хоче найповніше визволити соціально ... І з цілковитою певністю можна сказати, що доля відродження й визволення української нації залежить від всевітньої боротьби соціалізму з капіталізмом» [7].

Однією із причини таких аксіологічних змін стало неприхильне ставлення українських соціалістів до політичної ідеології націоналізму, що часто зображувався у непривабливих барвах національної винятковості, шовінізму та імперіалізму. Своєрідним кредо українського національного руху став вільний розвій культури без політичного націоналізму.

Український соціалізм, який вийшов із громадівського руху з його увагою до власної мови та літератури, був протилежний модерному націоналізму. Як писав М. Драгоманов, «національності я признаю, а тільки противлюсь націоналізмові» [8].

Тому культурницький націоналізм українських соціалістів з його глибоким гуманізмом, негациєю всіх форм державного всевладдя і мілітаризму, якнайширшою самоуправою громад як підставою співжиття фактично виступав антиподом національному радикалізму, культом сили, етатизму. Іншими словами, українські соціалісти не бачили у національній державі визначальну та самодостатню сутність.

Цікаво, що навіть тоді, коли інші політичні сили формально підтримували незалежність України, як це зробив Ленін у своїй програмі самовизначення націй, то частина українських соціал-демократів на чолі із Львом Юркевичем його розкритикувала, вважаючи, що національно-культурної автономії задля забезпечення національних потреб національностей цілком достатньо, а тому вироблення незалежницької програми означало б те саме, що намагатися розглядати сонце з ліхтарем у руках. «Корінь сучасного національного питання, — підсумовував Юркевич, — в праві націй на культурне і політичне самоозначення, але російські марксистки закривають на се очі, волюючи гратись словами про державну самостійність поневолених народів» [9]. Натомість Юркевич пише: «...ми не повинні уявляти національні почуття як сліпу помилку чи достойну осуду слабкість, адже ми розуміємо, що вони

відповідають сучасній стадії розвитку людства. Ми не повинні прагнути знищити за допомогою логічних міркувань відчуття тісного зв'язку з національною спільнотою, її мовою, звичаями та установками, адже ми знаємо, що така спроба була б марною» [10].

Як бачимо, в цьому пасажі Юркевич пише про прогресивність всебічного розвитку національної спільноти у межах автономії, а не національної держави, підстав для проголошення якої він не бачив. Крім того, на думку українських соціалістів, національна автономія цілком могла забезпечити вільний національний розвиток.

І лише буремні роки I Світової війни та Української революції викликали приступи політичного націоналізму, що суттєво позбавив свого «культурницького колегу» впливу. Тоді ж почала поширюватися думка про те, що національну волю доведеться виборювати у панівної нації. Усвідомлення того, що суперечки із російськими соціалістами, а пізніше і більшовиками, слід розглядати у контексті боротьби українського і російського національних проєктів, тільки зароджувалося.

Але навіть у добу Української революції політична радикалізація в сферах соціального і національного відбувалася нерівномірно. Радикалізація «національного визволення» у напрямі політичного націоналізму значно поступалася і за впливом, і кількісно соціальної радикалізації у напрямі політичної комуністичної ідеології.

Дезінтегруючий вплив політичної ідеології марксизму на український рух можна простежити на такому прикладі. Українські соціалісти розмежовували революційний процес в Україні на національну і соціальну революції. В той же час, націонал-комуністи гадали, що національна буржуазна революція вже у 1918–1919 роках переросла в одну із фаз «Всесвітньої Комуністичної Революції». Іншими словами, «буржуазна» українська національна революція після збройного жовтневого перевороту в Петрограді, революцій в Німеччині та Австро-Угорщині та, головне, появи українського комуністичного руху в очах націонал-комуністів позбавилася своєї «буржуазності» та стала комуністичною революцією. Виходить, що націонал-комуністи як і більшовики, на відміну від членів українських соціалістичних партій, гадали, що їм випала нагода жити в якісно нових умовах, в яких діяти потрібно відповідно нового комуністичного кодексу честі, тощо.

З наведеного вище бачимо, наскільки частина українського руху в особі націонал-комуністів підпала під вплив «чистої політики»,

якщо навіть традиційний культурницький український рух вони почали інтерпретувати як політичний націоналізм і протиставляти його соціалізму/комунізму.

Зовсім по-іншому націонал-комуністи починали оцінювати діяльність українських національних організацій. Так, УЦР в їх очах постала буржуазною організацією, яка намагалася затримати революцію на етапі здобуття незалежності. Хоча з іншого боку, ліві віддавали належне її роботі на національному ґрунті.

Так само В. Винниченко доводив, що українська демократія помилково інтерпретувала широку прихильність народних мас на початку 1917 р., вбачаючи в цьому підйомі лише національний чинник та не розуміючи, що вимоги національного звільнення та соціального благополуччя злиті воедино [11]. На думку В. Винниченка, підходи УЦР хибували на нерозуміння того, що національні почуття переважної більшості українців і практично всіх селян перебували в зародковому стані. Отже, апеляція лідерів УЦР лише до категорій національної свідомості та національного чуття, які він визначав як абстракцію часової реальності, що передбачає «скомбінування в щось одне всього минулого, сучасного й майбутнього», є невинуватою, бо український селянин в своїй масі не мав ані змоги, ані часу до таких складних комбінацій. Селян за своєю соціальною природою він називає реалістами, що мали, проте, «національну інтуїцію, позасвідомий розум, який одкладав у душі його життєві категорії у одну певну цілість» разом з всезростаючими соціальними вимогами. «Реалістичний, моністичний розум селянина ці дві категорії — національне й соціальне — зараз же зливав у одну неподільну, органічну пов'язану між собою цілість», — продовжував думку В. Винниченко. Напротивагу, Центральна Рада не бачила, що синтез цих двох факторів є необхідним та історично кінцевим, що справа національного визволення неминує в'язалася з справою соціального, з інтересами українських працюючих мас» [12].

Так само ліві есери вже на II з'їзді УПСР (15–19 липня 1917 р.) доволі рано звинуватили Центральну Раду у «національному максималізмі» щодо створення української державності та у «мінімалізмі» щодо соціальних справ [13].

Простіше кажучи, саме ступінь радикалізації щодо вирішення соціального питання став тим каменем спотикання, що призвів до розколів в українському національному рухові на лівий та правий табори.

Лінію розколів між ними можна провести доволі умовну, тому що в ідейному плані в умовах зростання лівих настроїв у народі прихильність до лівої ідеї декларували доволі широке коло політичних організацій. Так, УПСР (центральної течії) протягом 1919 року, на практиці відстоюючи парламентський демократизм, формально визнавали радянську форму влади. Прийнятий на Трудовому Конгресі «трудоий принцип», що визнавав поміщиків і капіталістів ворожим українському трудовому народові класом, також був наслідком поширення лівих ідей.

Зрештою, розбіжності між лівими і правими накреслилися із декількох центральних питань. У питанні органів влади ліві українські соціалісти, починаючи від осені 1918 року, відмовлялися від парламентської моделі державності. Вони виступили з виразною критикою національної держави. На відміну від більшості українських соціалістів, що еволюціонували до визнання національної держави, націонал-комуністи, навпаки, повністю відмовилися від цього гасла та визнання ролі держави як провідного суспільного інституту. Вони зазначали, «що український нарід не має по суті нічого спільного з Українською державою (гетьмана П. Скоропадського — В.О) все одно чи монархічною, як нині, чи буржуазною-республіканською» [14].

Боротьбисти дотримувались думки, що незалежність держави не може бути кінцевим гаслом трудового люду в його революційній боротьбі. З огляду на це, а також зважаючи на наближення, як вважали боротьбисти, перемоги комунізму у світі, лише гасло «Всесвітньої Федерації Соціалістичних Республік» задовольняло боротьбистське керівництво [15].

Лише УКП із комуністичних течій планомірно підтримувала незалежність, усе ж не проголошуючи його основною ціллю української революції [16]. Показовим є те, що незалежні виступили проти будь-якої федерації з Росією, зважаючи, що найбільший централізм прикривається словом «федерація». Щоправда, з часом незалежні визнали потребу союзу радянських республік, але, на противагу боротьбистам, їх партійна програма не проголошувала Всесвітньої радянської соціалістичної федерації.

Підтримали націонал-комуністи також ідею і практику класової боротьби в моноетнічному українському суспільстві аж настільки, що вважали більшовиків недостатньо класово свідомими. Вони їм закидали те, що політика КП(б)У призвела до зосередження уваги села на національному питанні, шкодячи тим самим процесу

класової боротьби. На думку лідера УКП А. Річицького, політика «керуючої пролетарської партії» має включати в себе тактику розкладу та загострювання класових суперечностей по вертикальному (класовому) напрямі, і тактику «обережності, терпимости, погоджень і об'єднання» — по горизонтальному (національному) напрямі. Насправді ж, більшовики здійснювали свою політику з точністю до навпаки, «по національній лінії повна непримиренність, а по класовій угодовство» [17].

Доповнює попередню думку твердження В.Винниченка. Він додає, що доки така ситуація буде продовжуватися, доти українські національні комуністичні сили не матимуть змоги ефективно протистояти «контрреволюції» та в суспільстві не відбудеться справжньої соціальної війни, а буде війна проти чужинців, війна національна [18].

ІЗ'їзд УКП своїм завданням у селі визначив «одірвання сільської голоти і середнього незаможного селянства з під впливу куркулів» та організацію комітетів бідноти (комбідів) [19], УСДРП (нез. — ліві), повністю підтримала більшовицьку політику класового розшарування на селі та впровадження трудових комун.

Загалом, українські націонал-комуністи визнали необхідність встановлення влади рад на основі диктатури пролетаріату, цим самим провівши остаточну розмежувальну лінію між собою та партіями, що представляли Директорію УНР.

Відповідаючи на закиди української демократії у тому, що у країнах економічно відсталих, з незначною кількістю пролетаріату, віддавати цьому класу всю повноту влади є недоцільним, А. Річицький зазначив, що ради повинні формуватися залежно від ролі тих чи інших класів, включно з селянством. Отже, за лідерами УКП влада рад зовсім не означала в чистому вигляді диктатуру пролетаріату. Тому припускалася можливість організації рад без надання в них чисельної переваги робітництву.

Боротьбисти також визнали, що диктатура пролетаріату має забезпечувати інтереси селянства в радах [20]. Це можливо було, за переконанням боротьбистів, за умови, що українське трудове селянство матиме в радах представництво, яке відповідатиме його чисельності та соціально-економічному значенню в Україні.

Само собою зрозуміло, що визнання українськими комуністами необхідності впровадження в життя диктатури пролетаріату, навіть в такій «урізаний» формі, включало в себе тезу про загострення

класової боротьби як обов'язковий рушій революції. Ця теза визначалася боротьбистами, незалежними і борьбистами.

Водночас, окрема ідейна спільнота, поєднана єдиними національними українськими цінностями та належністю до спільної української культури, до якої входили і націонал-комуністи, була сильною і, в дещо латентному стані, далі залишилася існувати. Для більшовиків лише клас представляв людство.

Для українських соціалістів такою категорією була лише нація. Націонал-комуністи відводили таку роль як нації, так і класу. Вони носили «комуністичний маніфест» в одній кишені й «Кобзар» у другій.

На відміну від більшовиків, світогляд яких є марксистським та які не цікавляться нацією як особливим історичним явищем з її специфічними національними рисами і вимогами, для націонал-комуністів національна спільнота залишалася важливою. Націонал-комуністи не вважали прогрес у сфері національного «путами містифікації», що заважав розвивати справжню природу людини, як то обґрунтовував Маркс.

Українські соціалісти, як і націонал-комуністи, виступали за систематичний і планомірний розвиток української культури, включно з переходом на українську мову в діловодстві та оголошенні української як офіційної державної мови.

І перші, і другі розглядали Україну як окремий від Росії організм зі властивими тільки їй формами землекористування, традицій, що знайшло своє підтвердження у тезі про самодостатність Української революції.

Тому, допоки ідеологічно близькі більшовики виступали проти такого розвою, націонал-комуністи продовжували тією чи іншою мірою конфронтацію з ними. Щойно більшовики погодилися піти на поступки націонал-комуністам у сфері культури, порозуміння між ними було досягнуто, а націонал-комуністичні партії влилися до складу КП(б)У.

1. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. ВЗ. т. — Т. 1. — 1983. — С. 114.

2. Вилков В.Ю. Отто Бауэр // Западная националогия ХХ столетия. Концептуальные портреты. — К., 2008. — С. 3–109.

3. Цит.: за Марчуков А.В. Украинское национальное движение: УССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты. — Ин-т рос. истории РАН. — М.: Наука, 2006. — С. 234.

4. Див.: Чацький І. З приводу неіснуючого питання // Праця. — 1905. — Ч. 13–14. — С. 2–5.
5. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — С. 240–241.
6. Цит. за: Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. — Івано-Франківськ, 2002. — С. 111.
7. Винниченко В. Відродження нації. — Відень: Дзвін, 1920. — Т. 3. — С. 499–501.
8. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. — К., Либідь, 1991. — С. 493.
9. Рибалка Л. Російські соціал-демократи і національне питання. — Женева, 1917. — С. 25.
10. Цит. за А.І. Голуб Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець XIX — перша чверть XX ст.) — С. 31.
11. Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990. — Т. 1. — С. 174–175.
12. Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990. — Т. 1. — С. 178.
13. Програма Української Партії Соціалістів-Революціонерів // Багатопартійна українська держава на початку XX ст. — К.: Пошук. — 1992. — С. 17.
14. Хвиля А. Нариси з історії партії (продовження) // Боротьба (Чернігів). — 1919. — 5 червня. — Ч. 22. — С. 2.
15. До об'єднання радянських республік // Боротьба (Київ). — 1919. — 12 червня. — Ч. 94 (151). — С. 1.
16. ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 40.
17. Річицький А. Гострота чи зігзаги // Червоний прапор. — 1919. — 11 березня. — № 9. — С. 1.
18. Винниченко В. Публіцистика / Упор. В. Бурбела. — Нью-Йорк. — К., 2002. — С. 77.
19. ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 7.
20. ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 11.

«ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» НА УМАНЩИНІ В ХІХ СТ.

Skus O. The article deals with the Jewish question to Uman in the nineteenth century. The features «Pale of Settlement residence of Jews and their communal lifestyle in Uman.

У статті висвітлюється єврейське питання на Уманщині в ХІХ ст. Охарактеризовано особливості «смуги осілості» проживання євреїв та їх общинний спосіб життя на Уманщині. Ключові слова: євреї, смуга осілості, синагога, іудаїзм, община.

Єврейське питання не втрачало своєї актуальності впродовж усієї історії України, починаючи з поділу Польщі. Внаслідок входження українських земель (в т.ч. і Уманщина) до складу Російської імперії, новими підданими стали 1,5 млн. євреїв. З усього населення, яке ввійшло до складу Російської імперії, тільки євреї були обмежені в праві на обрання місця проживання.

На землях історичної Уманщини, окрім корінного населення — православних, проживала велика кількість євреїв, які сповідували іудаїзм. Наприкінці ХVІІІ ст. єврейська община в м. Умані нараховувала 1381 осіб [1], що становило 91% від загальної кількості населення.

Саме етнічна, релігійна свідомість, менталітет єврейського народу створили умови для самозбереження, саморегуляції його суспільного буття, входження в українське суспільство в умовах соціально-економічної та міжнаціональної ворожнечі, етнокультурного геноциду єврейства. Спробуємо простежити роль і місце релігійної організації євреїв Уманщини та їх історико-культурну спадщину.

Дореволюційна історіографія в основному виправдовувала дії самодержавницької влади в Україні, а радянська — намагалася свідомо обійти суперечності і складності історії правобережних міст України [2]. Першими, хто здійснив спробу створення історичної концепції з вказаної проблеми, були представники школи «внутрішньої» історії євреїв Ю. Гессен та С. Дубнов [3]. Високої оцінки заслуговує праця Я. Хонігсмана та А. Наймана «Євреї України» [4], у якій охарактеризовано становище єврейської громади на українських землях. З-поміж спеціальних регіональних досліджень заслуговують уваги публікації В. Чорномиза, в яких автор вивчає соціально-економічне становище євреїв Умані,

висвітлює історію функціонування синагог, молитовних будинків та єврейських шкіл міста [5]. Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що історія організації євреїв України розглядалася під різним кутом зору. Тому, виходячи з цього, актуалізується проблема вивчення єврейського питання на Уманщині в ХІХ ст.

Саме в Уманському повіті була чи не найбільша концентрація євреїв, порівняно з іншими повітами Київської губернії.

На початку ХІХ століття справами євреїв у Російській імперії відав Особливий комітет. З його діяльністю пов'язані перші обмеження прав євреїв, зокрема щодо розселення в сільській місцевості. Як зазначає у своїй статті І. Самарцев, не останню роль у висновках комітету відіграла й особиста позиція його голови міністра юстиції Г. Державіна [6]. В листі до генерал-прокурора Оболянинова він писав: «Важко без гріха й по справедливості когось строго звинувачувати. Селяни пропивають хліб жидам і від цього зазнають нестачу оного...» [7].

У 1804 році було видано «Положення для євреїв», за яким євреї в «смугі осілості» позбавлялися права утримувати шинки, брати оренду і протягом трьох років мали переселитись із села до міста, крім тих, хто займається землеробством. Щоправда, пізніше новий склад Особливого комітету скасував це положення, зазначивши, що все ж таки євреї сприяли економічному розвитку, а причиною злиденного стану селянства було інше [6, с. 21].

На початку ХІХ ст. на Уманщині євреї становили 12,7%, а в м. Умані єврейська людність становила 72% всього населення. Царський уряд проводив дискримінаційну внутрішню політику щодо національних меншин. Євреї були обмежені в природних правах обирати місце проживання. Для них була спеціально виділена «смуга осілості», обмеження якої виражалися в забороні євреям селитися в селах та «деревнях». У смугу єврейської осілості в 1794 році була включена і територія Уманщини [8]. Смуга осілості — це певний феномен російської політики і права, який може розглядатися між прагненням євреїв зберегти традиційний спосіб життя і занепокоєнням державної православної церкви з приводу можливого поширення іудаїзму.

Серед мотивацій смуги осілості головним було питання віросповідання: євреї, що прийняв християнство, звільнявся від будь-яких обмежень, які стосувалися його як єврея. Існування незалежного єврейського загалу, добре організованого в економічному,

мовному чи релігійному плані, по суті, був загрозою для функціонування політики царату.

Але обмеження в смузі осілости не відобразилися змінами на зовнішньому житті євреїв, на релігійно-обрядовій стороні їх побуту. Вони залишилися вірними давнім традиціям свого народу. Життя євреїв регулювалося тільки правилами з Талмуду і настановами рабинів, які фактично були керівниками общини. В містах і селах євреї рідко займалися виробничою діяльністю. Засоби для прожиття здобували орендами, працею в сфері обслуговування та кредитно-фінансового обігу. Тому більшість іудейського населення тяжіло до міст та містечок Уманського повіту, де єврейська громада була особливо значною. Єврейський осередок Умані мешкав компактним поселенням у центрі міста. Часто серед єврейської громади «губилися поодинокі представники слов'янського населення» [9].

З правлінням Миколи I з'явилися нові обмеження прав євреїв, стосувалися вони розселення євреїв у містах. 30 травня 1835 року нове Положення підтвердило «смугу осілости» в Україні: Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких і державних сіл) та Чернігівська губернії [10]. Майже в такій площі, з незначними змінами, «смуга осілости» залишалась аж до 1917 року.

На початку 1840-х років з'являються «гетто», тобто міські квартали, в яких мали право селитися лише євреї та й то під «поліційським наглядом».

Слід зазначити, що жоден з нехристиянських народів не привертав до себе такої прискіпливої уваги з боку російської влади, як євреї. Протягом XIX ст. політика російського уряду спрямовувалася на асиміляцію євреїв: смуга осілости, погроми, відсоткова норма (частка євреїв, яка допускалася в навчальних закладах), військова повинність, високі податки. В житті євреїв періоди відносного спокою змінювалися спалахами ненависті, стихійними погромами або новими антиєврейськими законами.

Для регулювання міжконфесійних стосунків між православними та іудеями виходило ряд державних постанов. Одна з них — це імператорський указ про заборону перебування християн у прислузі в євреїв. Православна віра в імперії перебувала під особливим захистом державної влади і поява таких розпоряджень була закономірною.

Архівні документи свідчать про значне поширення найманої праці православних у єврейських господарствах. Так, у 1892 році благочинний церков міста Умані протоієрей Наркіс Олтаржевський відрпортував, подавши поіменний список християн, які перебували у прислужі в євреїв. Всього по місту Умані таких було 256 осіб в 163 єврейських будинках [11].

Однією із серйозних проблем збереження самобутності іноетносів в умовах російської асиміляторської політики було залучення іновірців (поляків, євреїв) до православ'я. Саме через православну віру царизм намагався підірвати коріння іудейства, розмити прадавні єврейські традиції, внести розкол у громади, поглинути єврейство слов'янським середовищем. Ефективними засобами асиміляції євреїв було вихрещення їх у православ'я, всляке стимулювання цього соціального явища.

Вихрещення євреїв відбувалося у найбільших православних храмах, за участю найвідоміших, найавторитетніших православних священиків. До обряду релігійні діячі знайомили євреїв з основами православної віри, із православними звичаями, традиціями, обрядами, перевіряючи їхню морально-психологічну готовність для переходу до християнства, як того вимагали урядові циркуляри.

Основними мотивами такого переходу було бажання отримати певні привілеї, позбутися недовіри та утисків з боку офіційних органів і місцевого населення, відчуті соціальну справедливість тощо. Одним словом, вихрещення давало євреєві більше моральних, аніж матеріальних, стимулів. Вихрещений єврей значно змінював звичаї, втрачав етнокультурну самобутність, частково або й повністю асимілювався.

У вихрещенні євреїв царизм вбачав усунення вічних протиріч між іудейством та християнством. Великодержавний російський шовінізм не міг змиритися з тим, що єврейський іудаїзм протягом кількох тисячоліть проповідував ідею «обраності єврейського народу і дане Богом» право на Землю обітовану. Найбільше непокоїли шовіністів щирі почуття стародавнього єврейського народу до своєї іудейської віри.

Багато євреїв виявляли бажання прийняти християнську римокатолицьку віру. Офіційні представники російської влади, в свою чергу, намагалися зробити усе можливе, аби особи іудейського віросповідання не приймали цієї віри, а переходили до православ'я [12].

У січні 1859 р. Київський військовий генерал-губернатор своїм листом зобов'язав цивільних губернаторів краю до збору

інформації про євреїв, які мають намір перейти від іудейства до християнства. Відкритий збір інформації часто викликав різні тлумачення, чутки, лякав людей, адже вони не завжди знали, для чого вона потрібна. Поліція та жандарми отримували відомості від християнського населення, духовенства. З'ясовувалися моральні, духовні, ідейні якості осіб, що переходили чи хотіли перейти до християнства [12, с. 105].

За перехід від іудейської віри до християнської казначейством передбачалася грошова винагорода, — переважно сума розміром 25 срібних рублів. Для прикладу наведемо рапорт православного священика Григорія Токаревського — благочинного 5-го округу Уманського повіту про вихрещених із іудейської в православну віру в 1891 році:

по с. Воронному Уманського повіту — Білоцерківська міщанка-єврейка Еся Юхелева Кравцова, названа в святому хрещенні Анною, і син її 8-річний Хаїм Гершков Молдаванський, названий Самсоном;

по с. Кутах Уманського повіту — міщанка-єврейка Ханна-Іта Дудева Лінецька, 17 років, названа в святому хрещенні Анною Миколаївною, оскільки 10 лютого 1891 року вийшла заміж за Прову Ковтуна із с.Кути [13].

Перехід до християнства був складним і неоднозначним процесом, адже не просто було залишити кагальну громаду, яка регулювала особисте життя, трудову діяльність, визначала соціальне становище, була гарантом етнічного та суспільного захисту єврея. Кагал був визначальним у всіх колізіях життєдіяльності єврейської родини, а орієнтиром й ідейним підґрунтям усього способу його життя була іудейська віра.

У містечку Ладижинка згідно з ревізією 1847 р. «Ладижинська єврейська община» нараховувала 754 осіб, а за переписом населення 1897 року з 3722 жителів містечка 1173 душі були євреями [14]. Тальнівська єврейська община складалася з 1807 осіб, а через 50 років — серед 9610 жителів 5452 були євреї, які мали приватне чоловіче єврейське училище [15]. Букська єврейська община нараховувала 1182 осіб, і до 1897 року зросла в два рази і налічувала з 2298 євреїв [16].

В другій половині XIX ст. в м Умані іудеї становили 72,1%, а в повіті — 15,4% від усіх мешканців повіту [17]. В 1904 році в Уманському повіті діяло 6 синагог, 22 молитовні будинки і 12 молитовних шкіл. Молитовні школи функціонували при си-

нагогах, були й приватні — безпосередньо в будинках євреїв Ботштейна, Геренштейна, Нусі Литовського, Сруля Сквирського [18]. Отже, єврейське населення Уманщини скупчувалося переважно в повітовому центрі та містечках повіту (Буки, Покотилово, Тальне, Іваньки, Ладизинка, Торговиця, Дубова, Антонівка) з їхніми синагогами, молитовними будинками та молитовними школами.

У рішучому захисті іудейської віри, етнічної єдності була сила єврейського народу, яка не згасала тисячоліттями, вела і, врешті-решт, вивела на шлях до власної державності.

1. Чорномиз В. Еврейская жизнь в Умани / В. Чорномиз — Умань, 2002. — С. 9.

2. Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII — поч. XX ст. в російському законодавстві. — К., 1998. — С.4.

3. Гессен Ю. О жизни евреев в России. Записка в Государственную думу // Толстой И., Гессен Ю. Факты и мысли. Еврейский вопрос в России. — СПб.: Общественная польза, 1907. — С. 6–135; Дубнов С. М. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества // Восход. Журнал учено-литературный и политический. — 1891. — № 4–9. — С. 1–91.

4. Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины: (Краткий очерк истории) / Украинско-финский ин-т менеджмента и бизнеса; Международный соломонов ун-т / Ф.Я. Горовский (ред.). — К., 1993. — 176 с.

5. Чорномиз В. Еврейская жизнь в Умани.: ил. — В вых. данных — место издания: Одесса; його ж. Еврейское наследие Умани. — Умань, 2002. — 42 с.: ил. — В вых. данных — место издания: Одесса.

6. Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український історичний журнал. — 1994. — №4. — С. 21.

7. Гессен Ю. О жизни евреев в России. Записки в Государственную Думу. — СПб., 1906. — С.31.

8. Киевская губерния // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — Т. IX. — С. 510.

9. Перерва В.С. Православне Надросся у ХІХ столітті. — 1 вид. — Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2004. — С. 166.

10. Полное собрание законов. — Т. X. — № 8054.

11. Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАК України). — Ф. 127. — Оп. 1023. — Спр. 467. — 23 арк.

12. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. — Хмельницький, 2005. — С. 103.

13. Див.: ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1023. — Спр. 441. — Арк. 24.

14. Ладыжинка // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — Т. X. — С. 6.

15. Тальное // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — Т. XIV. — С. 726.

16. Буки // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — Т. V. — С. 78.

17. Кузнец Т.В. Єврейське населення Уманського повіту в XIX столітті // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 5. Серія: Історія. Збірник наукових праць. / За заг.ред. проф. П.С. Григорчука / — Вінниця, 2003. — С. 27–34.

18. Див.: Державний архів Київської області. — Ф. 1. — Оп. 331. — Спр. 123. — Арк. 19–32.

Олена Куц

ДО ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В ДОБУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917–1918 РР.)

Olena Kuc. Negarting the problem of Ukrainian national revival at the age of liberation competitions (1917–1918 yy.). The article is dedicated to the problem of ukrainian national revival at the age of liberation competition 1917–1918 yy. Main attention is concentrated on two process aspects — development of the movement for monuments protection and formation of national system of higher arts education.

У статті розглядається проблема українського національного відродження в добу визвольних змагань 1917–1918 рр. Основна увага приділяється двом аспектам цього процесу — розвитку пам'яткоохоронного руху і становленню національної системи вищої художньої освіти.

У добу української революції боротьба за культурно-національне відродження в Україні стала одним з найважливіших напрямів національно-визвольного руху. Становлення незалежної держави було неможливим без розвитку національної самосвідомості народу, без поваги до його національних святинь.

Ця розвідка — спроба розглянути лише два, на нашу думку, взаємопов'язані аспекти цієї боротьби — охорона та дослідження історико-культурної спадщини, з одного боку, і створення власних національних мистецьких кадрів — з іншого.

Лютнева революція 1917 р. в Росії відкрила перед українським народом шлях до державності. Лідери національного руху добре усвідомлювали значення духовного відродження українського народу. В травні 1917 р. у Києві було створено Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва — громадський пам'яткоохоронний осередок. Його очолив Микола Федотович Біляшівський (1867–1926 рр.) — видатний археолог, історик, мистецтвознавець, етнограф, перший директор Київського міського музею, один з фундаторів вітчизняного музейництва, краєзнавства та пам'яткознавства, співзасновник Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, пізніше академік Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) і АН УРСР. До складу новоствореного Центрального комітету погодились увійти провідні діячі Центральної Ради — М.Грушевський, В.Винниченко, І.Стешенко.

Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва мав на меті стати правонаступником колишньої «Імператорської археологічної комісії» — центральної урядової установи, що не тільки керувала археологічними дослідженнями в Російській імперії, але й приділяла багато уваги збереженню пам'яток старовини [2, с. 306–307]. Статут комітету передбачав реєстрацію пам'яток (як громадської, так і приватної власності); створення спеціальних архівів для зібраних планів, малюнків, фотографій; охорону від нищення та ушкодження пам'яток старовини; ведення археологічних досліджень; запобігання вивезенню з України пам'яток національної спадщини, а також тих, що мали наукову чи художню цінність; допомогу музеям, архівам, бібліотекам у комплектуванні фондів. Для ознайомлення населення з національними цінностями та виховання в нього почуття поваги та гордості за історико-культурну спадщину організовувалися виставки, екскурсії, різні освітні курси [3, с. 74].

22 липня 1917 р. Центральний комітет порушив клопотання щодо зарахування його «до інституцій, що знаходяться при Українській Центральній Раді» [3, с. 74].

Влітку 1917 р. було утворено Генеральний Секретаріат — крайовий уряд України. При Департаменті мистецтв Генерального секретарства народної освіти формується Відділ музеїв та охорони

пам'яток старовини і мистецтва — перший державний пам'яткоохоронний орган, головою якого призначено М. Біляшівського. Відділ розробив план «Музей і охорона пам'яток старовини і мистецтва». Він передбачав створення на базі Київського мистецько-промислового і наукового музею Національного Українського музею; відкриття Національної художньої галереї в Царському (Маріїнському) палаці, який мав перетворитися на музейний комплекс; заснування пам'ятного музею Т. Шевченка в районі Петровської алеї, над Дніпром; побудову в Царському саду окремого музею з експозицією просто неба для ознайомлення з будівлями з різних українських земель; організацію експедицій для вивчення археологічних, історичних, етнографічних, мистецьких національних пам'яток [3, с. 75].

Уже на початок 1918 р. в губернських та повітових центрах України розпочали свою діяльність пам'яткоохоронні комітети. В 1917–1918 рр. було розроблено плани вивчення та розвитку народних промислів, проект першого закону України про охорону пам'яток історії, культури і мистецтва, запроваджена реєстрація всіх наявних архітектурних пам'яток, організовані наукові експедиції для огляду та фотографування історичних пам'яток у Глухівському, Канівському, Полтавському повітах, у Києві на Подолі.

Одним з найважливіших напрямів роботи Відділу музеїв та охорони пам'яток старовини і мистецтва стало виявлення і збереження цінностей, що залишилися в численних поміщицьких маєтках і в умовах громадянської війни перебували під загрозою знищення. Проте, незважаючи на відозви в газетах, звернення до сільських комітетів, повітових комісарів, земських діячів, діяльність представників Комітету на місцях, багато цінностей загинуло.

Пам'яткоохоронна робота передбачала і вирішення питання про повернення в Україну історико-культурної спадщини. Спеціально створена Центральною Радою комісія наприкінці 1917 р. виявила і склала список українських клейнодів і художніх цінностей, що знаходилися в музеях і соборах Москви та Петрограда. «Списки картин і різьби, що повинні повернути на Україну» мав обсяг понад 30 машинописних сторінок [3, с. 76]. М. Біляшівський брав участь у підготовці статті договору між Україною та РСФРР, що визначала принципи передачі культурних цінностей Україні [11].

Зацікавленість проблемами збереження та дослідження історико-культурних пам'яток згуртувала науковців і громадських

діячів, освітян і колекціонерів. Уже в 1917 р. у Вінниці було створено Подільський художньо-промисловий музей, об'єднано музеї Чернігова. Славетний дослідник українського козацтва Д. Яворницький очолив Катеринославський губернський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, відмовився від переїзду до Києва задля збереження музею від пограбування [1, с. 39].

Відділ музеїв та охорони пам'яток старовини і мистецтва продовжив свою роботу за доби Української держави та до весни 1919 р. був збережений серед центральних органів Директорії як Відділ охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури.

Складне військове та соціально-економічне становище, в якому опинилась Західноукраїнська Народна республіка після початку війни з Польщею (листопад 1918 р.), не сприяло розгортанню культурного будівництва на державному рівні. Центром пам'ятоохоронної роботи тут став Національний музей у Львові (тепер — Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького). Його фундатори — митрополит А.Шептицький та директор музею І.Свенціцький (незмінний директор упродовж 1905–1952 рр.) належали до т.зв. «ренесансних» діячів українського відродження першої половини ХХ ст. [4]. Їхніми зусиллями була створена унікальна для України джерельна база, що сприяла становленню таких подвижників української культури, як М.Бойчук, Я.Музика, Б.Кравців, М.Драган, В.Щербаківський тощо. «Музей помагає національним мистцям у кожному напрямі — себто не лише малярам, скульпторам, музикам і письменникам, але й ремісникам всякого рода пізнавати свій нарід і освідомлять собі дорогу своєї власної творчості», — наголошував А.Шептицький [8].

Охорона та дослідження історико-культурної спадщини вимагала формування власних мистецьких кадрів. На початку ХХ ст. провідним центром художньої освіти став Київський університет Св. Володимира [9, с. 270–278]. Представники київської школи мистецтвознавства, видатні вчені, що стояли у витоків української мистецтвознавчої науки, — Д.Антонович (1876–1957 рр.), М.Біляшівський, Г.Павлуцький (1861–1924 рр.), поряд з визначними художниками, стали основними ініціаторами створення Української Академії мистецтв. Одним з таких художників був Г.Нарбут — майбутній ректор Академії (1919 р.). «...Нарбут з ніколи ще нечуваним запалом кинувся в боротьбу за нове мистецтво, за створення нових мистецьких закладів, за перебудову

усього життя на нових національно-українських підвалинах. Ця кипуча робота не лишилася без наслідків. Нарбут виніс на своїх плечах створений революцією вищій мистецький заклад в Україні — Українську Академію Мистецтва — і хто його знає, чи існував би нині художній інститут, коли б не палка відданість, гаряча енергія колишнього ректора Академії» [7, 406], підкреслював видатний діяч української культури, історик і теоретик мистецтва, організатор пам'яткоохоронної справи, перший завідувач художнього відділу Національного музею України, професор Київського художнього та Київського археологічного інститутів, Ф.Ернст (1891–1942 рр.).

Заснування в Києві Української Академії мистецтв стало найважливішим проектом Відділу пластичних мистецтв Департаменту мистецтв Генерального секретарства народної освіти. Відділ очолював професор Г.Павлуцький — історик, мистецтвознавець, популяризатор українського мистецтва, що вперше ввів до академічного курсу цикли лекцій з історії українського мистецтва та сучасного українського мистецтва [6]. В законопроекті про організацію Відділу пластичних мистецтв підкреслювалося, що він створений як «головний орган в республіці по питанням мистецтва». Серед найголовніших питань, що входили до компетенції Відділу, були: сприяння «розвитку і поширенню мистецтва на Україні»; популяризація певних художніх норм «в суто національному напрямку, розуміючи, що мистецтво повинно бути пройняте духом рідної землі і соком народного життя»; нагляд «за справами мистецької освіти і виховання на Україні»; сприяння відкриттю нових картинних галерей і підтримка існуючих, організація виставок тощо [3, с. 73].

У пояснювальній записці Відділу, яка мотивувала необхідність створення вітчизняного закладу художньої освіти, наголошувалося, що тільки таким чином «цілком можливо утворити дійсно українське мистецтво, український національний стиль... на ґрунті принципів, форм і ідей, вироблених історичним минулим України». Автори записки розглядали українську культуру в контексті світової та відзначали необхідність «утворити національне мистецтво дорогою взаємності сил національної і загальнолюдської культури» [3, с. 73].

Підготовча робота зі створення Української Академії мистецтв тривала з літа 1917 р. 8 вересня 1917 р. на розгляд Генерального секретарства народної освіти було передано «Проект статуту

Української Академії мистецтв» разом зі списком обраних до Академії професорів. 24 жовтня 1917 р. на зборах професорів Академії під головуванням Г.Павлуцького було обрано першого ректора. Ним став Федір Григорович Кричевський (1879–1947 рр.) — художник і педагог, з 1940 р. — заслужений діяч мистецтв УРСР [5].

5 листопада 1917 р. Центральна Рада затвердила статут Академії, а 5 грудня 1917 р. відбулося її урочисте відкриття в приміщенні Української Центральної Ради — Педагогічному музеї (тепер — Будинок вчителя). Першими професорами Академії стали: М.Бойчук (монументальне мистецтво), М.Бурачек (пейзаж), В.Кричевський (архітектура, композиція), Ф.Кричевський (історичний і побутовий жанр, портрет, скульптура), А.Маневич (пейзаж), О.Мурашко (портрет), М.Жук (станкове малярство, рисунок), Ю.Нарбут (графіка), Д.Щербаківський (українське народне мистецтво, історія українського мистецтва) [3, с. 74; 10].

Українське національне відродження в добу визвольних рухів 1917–1918 рр. нерозривно пов'язане з розвитком громадської ініціативи. Пам'яткоохоронний процес, як і організація професійної мистецької освіти, набували виразного національно-патріотичного характеру. Для них було характерним об'єднання послідовних прихильників ідеї самобутності української культури, її права на вільний розвиток у контексті світового культурного процесу.

1. Абросимова С.В. Енциклопедист козаччини (До 150-річчя від дня народження Д.І. Яворницького) // Український історичний журнал. — 2005. — № 4. — С. 36–43.

2. Білокінь С.І. Бобринський Олексій Олександрович // Енциклопедія історії України. В 5 т./ Ред. кол. В.А. Смолій (голова) та ін. — К., 2003. — Т. 1. А — В. — С. 306–307.

3. Гриценко А.П. Документи фонду Генерального секретарства народної освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 рік) // Український історичний журнал. — 1997. — № 3. — С. 68–76.

4. Коць-Григорчук Л. Спогади: Пам'яті родини Свенціцьких // Нестерті сліди. Іларіон Свенціцький — музейний діяч // http://www.mankurty.com/sven/?page_id=66.

5. Кричевський Федір Григорович // <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D1%...>

6. Павлуцький Григорій Григорович // <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0...>

7. Присталенко Н. Українська революція в Нарбутових алегоріях (невідомі ескізи та гіпотези) // Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997. — С. 405–409.

8. Слуга божий кир Андрей і українська культура //

9. Сторчай О. Панорамний огляд мистецько-освітніх процесів у Київському університеті 1834–1924 рр. // Мистецькі обрії. Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. Збірник наукових праць. — № 10. — К., 2008. — С. 270–278.

10. Українська державна академія мистецтв // <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0...>

11. Ярошенко Є.С. Формування системи охорони культурних цінностей в Україні (XIX — поч. XX ст.): Автореферат дис... канд. іст. наук. — Х., 2004. // <http://www.lib/ua-ru/net/inode/29414.html>.

Володимир Головченко

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
І БІЛОРУСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА:
СПРОБА НАЛАГОДЖЕННЯ
ДОБРОСУСІДСЬКИХ ВЗАЄМИН

Volodymyr Holovchenko. The Ukrainian State and the Belarusian People's Republic: «elder brother's» syndrome. The article spotlights peculiarities of the Ukrainian-Belarusian interstate relations' formation under hetman Pavlo Skoropadsky ruling, also objective grounds for bilateral partnership construction and conflict potential of relations were analyzed.

У статті аналізуються особливості формування українсько-білоруських міждержавних відносин за доби гетьманату П.Ско-ропадського, з'ясовуються об'єктивні підстави налагодження двостороннього партнерства й конфліктний потенціал взаємин.

Системна історія міжнародних відносин і зовнішньополітичної діяльності окремих держав є одним із найскладніших та найважчих об'єктів і предметів наукового вивчення, оскільки ця проблематика синтезує широкий комплекс складових всесвітньої та вітчизняної історії. Україна не є винятком із загального правила, передусім за доби національно-демократичної революції 1917–1920 рр. (включно з альтернативним варіантом вирішення

українського питання в формі спадкового гетьманату), — в контексті утвердження відродженої державності в регіональних справах, спрямованого на забезпечення сприятливих умов для розв'язання внутрішньополітичних проблем, підтримання і взаємовигідного урегулювання стосунків з іншими країнами на підставі певної мети й загально визнаних принципів.

Загально відомо, що вітчизняні державні керманічі революційної доби підходили до визначення зовнішніх кордонів з етнографічним критерієм і намагалися не поступатися територіями, заселеними переважно етнічними українцями, але й водночас не зазіхали на терени, де таких підстав не було. Здавалося, що так складатимуться взаємини і з Білоруською Народною Республікою (БНР), яка була проголошена 9 березня 1918 р. Другою Статутною грамотою Всебілоруської ради «у межах розселення і кількісної переваги білорусів» [1, спр. 18]. Проте в документі не йшлося ані про міжнародно-правовий статус БНР, ані про її зовнішню політику. Ще більше питань викликала Третя Статутна грамота від 25 березня 1918 р., якою БНР оповіщала «незалежною і вільною державою». На підставі цього уряд БНР — очолюваний журналістом Я.Воронком Народний секретаріат мав «увійти у відносини із зацікавленими сторонами, пропонуючи їм переглянути ту частину Берестейського трактату, яка стосується Білорусі, і підписати мирну угоду з усіма воюючими державами» [1, спр. 19].

Очевидно, що єдиною для БНР партнерською «зацікавленою стороною» могла бути лише Українська Народна Республіка, оскільки решта (кайзерівська Німеччина, більшовицька Росія, варшавська Регентська Рада) за жодних умов не пішли б на переговори з представниками невизнаного уряду БНР, навіть петроградський і московський регіональні осередки Білоруської соціалістичної громади, що домінувала в Народному секретаріаті, оголосили його самозванною установою. Коли Всебілоруська рада відрядила своїх представників на Брестську мирну конференцію, саме делегація більшовицької Росії рішуче заперечила їхню правомочність, після чого Центральні держави відмовилися розглядати білоруське питання, трактуючи Білорусь як частину Росії. Білоруські представники перебували в Бресті, по суті, в ролі радників делегації УНР.

Але навряд чи прийнятною платформою для порозуміння з Українською Центральною Радою могло стати визначення згаданою Статутною грамотою меж самостійної Білорусі в складі

«Могильовщини, білоруських частин Мінщини, Гродненщини..., Віленщини, Вітебщини, Смоленщини, **Чернігівщини** і суміжних частин **сусідніх губерній** (виділено нами — *Авт.*), заселених білорусами». По суті, Третя Статутна грамота заперечувала легітимність північно-західного кордону УНР, визначеного статтею II основного тексту Брестського мирного договору між нею й Центральними державами.

Не дивно, що двосторонні переговори стосовно укладення договору про державний кордон, які почалися в Києві 19 квітня 1918 р. між делегацією БНР, очолюваною народним секретарем закордонних справ О.Цвікевичем, і делегацією УНР під керівництвом члена ревізійної комісії Української Центральної Ради А.Ліхнякевича, швидко зайшли у безвихідь. Адже О.Цвікевич, під приводом неучасті білоруських делегатів у Брестській мирній конференції, поставив під сумнів входження до складу УНР Берестейського, Кобринського і частин Більського та Пружанського повітів Гродненської губернії. Українська ж делегація, спираючись на принципи міжнародного права, наголосила, що кордон УНР на захід від Вигоновського озера не дискутується з огляду на його міжнародно-договірне оформлення, а як вихідну точку на сході запропонувала повітовий центр Чернігівської губернії Мглин (нині — райцентр Брянської області Російської Федерації).

Істотні розбіжності виявилися й під час розгляду кордону в Прип'ятському басейні: радник делегації УНР Т.Петрівський, посилаючись на російські та німецькі діалектологічні карти, стверджував, що за етнографічним принципом він має проходити на північ від Прип'яті, а О.Цвікевич доводив, що Прип'ятський басейн «належить етнографічно до Білорусі» й володіння ним для БНР «з огляду економічного є... питанням життя і смерті» [1, 28]. А.Ліхнякевич цілком слушно пояснив білоруським партнерам, що «лінія залізнична Пинськ — Гомель мусить бути Українською, а то зі взглядів географічних. Звісна кожному річ, що ні Польща, ні Московщина ніколи не зречуться своїх імперіалістичних експансій на Білорусь. Наколи б Україна знала, що її сусідом навечно буде Білорусь, ми може сказали б що інше». А стосовно білоруського населення Прип'ятського регіону, Річиці та Гомельщини керівник делегації УНР нагадав, що йому не загрожує асиміляція, оскільки в «Україні узаконена персонально-національна автономія, яка забезпечує всім народам вільний розвій» [1, спр. 29].

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. і блискавична зміна політичного режиму в Україні, що переконливо продемонструвала повну втрату Центральною Радою решток свого авторитету серед широких мас, з одного боку, і перманентно непевне становище адміністрації П. Скоропадського, з якою відмовилися співпрацювати провідні українські національні партії та громадські організації, з іншого, породили у білоруських дипломатів сподівання добитися істотних зрушень у двосторонніх відносинах на свою користь. Насамперед, це стосувалося отримання офіційного визнання Києвом незалежності БНР та відмови Української Держави від південних повітів Мінської й Могильовської губерній.

Ще 28 квітня 1918 р. білоруська сторона підготувала свій проєкт прелімінарного договору з питань кордонів, за яким передбачалося продовжити двосторонні переговори лише після підписання передбаченого Брестським миром українсько-російського мирного договору. Обидві сторони обіцяли взаємну підтримку на майбутніх зустрічах із делегацією РСФРР, що первісно планувалися в Курську [2, спр. 133–134]. Цей документ мав розглядатися на спільному засіданні сторін 30 квітня, але на заваді стали драматичні події в українській столиці.

Тоді делегація О.Цвікевича здійснила спробу справжнього дипломатичного міні-бліцкригу, що почався 6 травня 1918 р. врученням О.Цвікевичем повноважень на ведення переговорів з українським урядом т. в. о. Голови Ради Міністрів та міністра закордонних справ і віровизнань М.Василенку. А через чотири дні на його робочий стіл лягло аж три офіційні звернення білоруської делегації, де помітно збільшився реєстр так званих «спірних територій»: до «південних волостей Мозирського і Пінського повітів Мінської губернії, частин Пружанського, Кобринського і Брест-Литовського повітів Гродненської губернії» додалися «частини Новгород-Сіверського і Городнянського повітів Чернігівської губернії». «Колишній український уряд», тобто Рада Народних Міністрів УНР, був звинувачений білоруською делегацією в «анексіоністських планах... щодо білоруської землі» — призначенні «комісарів з досить широкими повноваженнями не лише у спірні місця, але і в міста та повіти чисто білоруські» [3, спр. 2 зв.]. Йшлося, очевидно, про Річицький повіт Мінської губернії та Гомельський — Могильовської.

На підтвердження своєї позиції білоруська делегація навіла заяви Гомельської міської думи і Союзу земельних власників Мозирського, Пінського, Річицького та Гомельського повітів.

В останньому, зокрема, стверджувалося, що «землевласницьке населення означених повітів напевне тяжіє до центру Білорусі — Мінська, не мислить своє державне існування в складі України», а призначення комісарів УНР є «гвалтування волі населення..., здійснюване при цьому всупереч усім даним етнографії й історії» [3, спр. 1 зв.]. Звичайно, такий підбір авторів скарг був не випадковий, адже органи міського самоврядування і союзи земельних власників були однією з політичних опор режиму П.Скоропадського. Проте виставляти зрусифіковану гомельську буржуазію й поліських поміщиків як оборонців білоруської національної державності було вже занадто.

До того ж, 15 червня 1918 р. до Києва прибули представники торговельно-промислових і підприємницьких спілок та домовласників Гомеля, що вручили голові Української мирної делегації на переговорах із РСФРР — С.Шелухину клопотання про приєднання міста до Української Держави. В ньому, зокрема, наголошувалося, що міська Дума не уповноважувала своїх делегатів на вищезазначену заяву, що «суперечить голосу всього населення Гомеля». Того ж дня С.Шелухин отримав доповідну записку заступника голови Гомельської повітової земської управи М.Кириченка, де той від імені селянських громад і кооперативних організацій клопотався щодо «зарахування Гомельського повіту в цілому, з новими двома волостями від Рогачівського повіту, приєднаними до Гомельського повіту, і прикордонного містечка на р. Сожі Чечерськ до Української Держави» [4, спр. 10 зв.].

29 травня 1918 р. О.Цвікевич ще раз звернувся з офіційною заявою до щойно призначеного керівником зовнішньополітичного відомства Української Держави — Д.Дорошенка. В ній повторювалися пропозиція поновлення двосторонніх переговорів щодо проходження українсько-білоруського кордону, а також прохання надати Народному секретаріату БНР «дружню підтримку у справі визнання незалежності БНР з боку Російської Радянської Республіки». Але в гетьмана П.Скоропадського і його уряду були власні погляди на характер українсько-білоруських взаємин і підстави визначення лінії кордону. Як високопрофесійний військовий і політичний діяч з широкими державницькими поглядами, П.Скоропадський добре усвідомлював значення Поліського регіону для забезпечення оборони, розвитку інфраструктури, внутрішньої й зовнішньої торгівлі та загалом економіки України.

З ним повністю солідаризувався Д.Дорошенко, який трохи пізніше згадував, що українському керівництву «докоряли тоді за «імперіалізм», і мені спеціально доводилось вислухувати докори з боку моїх приятелів-білорусів. Але ми не переслідували ніяких імперіалістичних цілей і не вели заборчої політики: в даному разі нами керували інтереси самоохорони; при тодішніх неусталених відносинах питання про те, в чиїх руках буде стратегічна лінія Берестя — Кобрин — Лунинець — Гомель і самий Гомель, цей ключ до Чернігова й Києва, було для нас питанням життя і смерті». А далі міністр-гетьманець майже дослівно повторив аргументацію своїх соціалістичних попередників доби Центральної Ради: «Ми могли бути спокійні тільки тоді, якби ця лінія належала самостійній сильній Білоруській Державі. Але, у нас не було певности, що така держава (формально вже й проголошена) в тодішніх відносинах могла укріпитись і сконсолідуватись; навпаки, можна було напевно сподіватись, що цю лінію захопить Советська Росія або Польща» [5, 308].

Але якщо уряд УНР, за згоди німецького командування, «явочним порядком» запроваджував власну адміністрацію в Поліському регіоні й Гомельщині, то за гетьманату цей процес набув юридичного оформлення. Вже в середині травня МВС розробило проект закону про розподіл прилучених до Української Держави повітів між губерніями, за яким Гомельський повіт мав увійти до складу Чернігівщини, Мозирський і Річицький — до Київщини, а Пінський — до Волинської губернії [6, спр. 15–17]. 25 травня П.Скоропадський ухвалив закон «Про тимчасове розповсюдження Української державної влади», що визначав дії судових органів, повноваження прокуратури та МВС на приєднаних територіях. Їхнє населення й урядові установи отримували фінансування з української Державної скарбниці та сплачувало до неї податки [4, спр. 2–6, 19].

Нарешті, 14 серпня 1918 р. Рада Міністрів під головуванням М.Василенка, заслухавши доповідь міністра внутрішніх справ про організацію управління тих частин губерній, які відходять від РСФРР до Української Держави, постановила прилучити Гомельський повіт до Чернігівської губернії, а «повіти Річицький, Пінський і Мозирський об'єднати в осібну Поліську округу з адміністративним центром в Мозирі» [7, спр. 21]. Єдине, що вдалося білоруській місії О.Цвікевича до відкликання в Мінськ, — домогтися згоди від українського уряду на призначення в Мозирський, Гомельський та Пінський повіти своїх комісарів як представників Народного Секретаріату БНР [8, с. 71].

Зрозуміло, що за таких обставин не могло бути й мови про порушення «білоруського питання» українською дипломатією на мирних переговорах з РСФРР у Києві, як на тому наполягала делегація О.Цвікевича. Рада Міністрів відхилила і її прохання щодо офіційного запрошення білоруських представників на українсько-російські переговори, але водночас вирішила прихильно поставитись до білоруських інтересів [9, с. 343]. Зате голова дипломатичної делегації РСФРР Х.Раковський, офіційно не визнаючи БНР, усе ж зустрівся з білоруськими представниками в Києві й підтримав їхній протест щодо впровадження в Гомелі й навколишніх повітах адміністрації Української Держави.

Час від часу голова української делегації на мирних переговорах С.Шелухин спритно зачіпав «білоруське питання» (як і питання інших «окраїнних держав» — «рандштатів»), аби дипломатично поставити в скрутне становище свого візаві — Х.Раковського. Так, уже на першому пленарному засіданні 24 травня 1918 р., обмінюючись повноваженнями, С.Шелухин спритно піддав сумніву повноваження Х.Раковського, зауваживши: «Що ж до складу Федеративної Совітської Республіки, то необхідно мати у даному разі певні відомості, з яким складом республіки ведеться справа, по тій причині, що до українського уряду вступив цілий ряд заяв од Білорусі, Кавказу, Чорноморщини, Донщини, Сибіру, щоби їх при цих переговорах не уважали за членів Російської Держави»¹⁶. А на 10-му засіданні — 24 серпня голова української делегації прямо попередив Х.Раковського, що «коли буде Білоруська Держава, ми з нею будемо розмежовуватися може інакше, ніж з Вами» [10, с. 32].

Для Москви ж на засіданні політичної комісії київські дипломати запропонували таку лінію північного кордону Української Держави: від Вигоновського озера на схід у межах Мінської губернії — річкою Шарою — на Любашево — Круговичі — Локтиші — Чепелі — Погост — Уріччя — Пасіки — Слуцьк — Борову — Новий Степ; у межах Могильовської губернії — р. Дніпро в чотирьох верстах вище Жлобина, далі на Рачин — Шепетовичі — річкою Сожем на Святське; потім — адміністративною межею Чернігівської губернії. Таким чином, намічена делегацією С.Шелухина межа охоплювала спірний українсько-білоруський регіон, який фактично вже був включений до складу Української Держави.

У правильності обраного напрямку білоруської політики уряд Української Держави переконав і візит до Києва відомого білоруського політика, колишнього депутата 1-ї Державної Думи й донедавна

глави уряду БНР Романа Скірмунта в другій половині червня 1918 р. Як зазначав Д.Дорошенко, після розмов з ним «з'ясувалося, що фактично білоруський уряд не має влади, що німці його офіційально не визнають і що будучність і форма білоруської державности ще не усталені в поглядах самого білоруського уряду. Так, наприклад, були течії за федерацію з Литвою, були й прихильники федерації з Україною».

А призначений у липні 1918 р. головою Народного секретаріату БНР соціал-демократ А.Луцкевич так інформував знайомого урядовця київського МЗС про ставлення діячів білоруського національного руху до Української Держави: «Ані наша Рада, ані білоруські політичні діячі не мають нічого проти найтісніших зносин Білорусі з Україною — тільки в той момент, коли у відомих Вам колах піднімається думка «собиранія русских земель», починаючи з України, вважаємо розмови про білорусько-українське зближення небезпечними. Так само переконана і мінська Рада» [3, 14 зв.].

Таким чином, маємо підстави констатувати ще на початку літа 1918 р. недовірливе ставлення національно зорієнтованих білоруських діячів до соціальної природи гетьманату П.Скоропадського, що, на їхню думку, за певних обставин міг перетворитися на плацдарм реставрації «єдиної і неділимої» Росії. Саме цим і пояснюється негативна реакція Білоруської ради у Вільно на пропаговану визначним діячем білоруського визвольного руху, істориком і майбутнім головою уряду БНР — В.Ластовським ідею українсько-білоруського об'єднання.

Але й перспективи міжнародно-правового утвердження БНР у світлі буквального дотримання Брестського мирного договору між РСФРР і Німеччиною були досить сумнівні. Білоруські землі під німецькою юрисдикцією на захід від «лінії Гофмана», тобто більша частина Гродненської та Вільненської губерній, формально перебували у віданні Тариби — вищого органу влади в Литві, що був створений 18–22 вересня 1917 р. і проголосив незалежність країни 16 лютого 1918 р., перетворившись після її визнання кайзером Вільгельмом II на Державну раду Литви. Остання не надто переймалася національно-культурними потребами численного (близько 40%) білоруського населення, а на переговорах із представниками Білоруської ради у Вільно навіть заявила, що «рахується з претензіями Польщі на Белосточчину і Бельщину».

Основна ж частина етнічних білоруських земель, на схід від «лінії Гофмана» (Мінська і Могильовська губернії та східні повіти

Вільненської), згідно зі ст. IV Брестського договору, після укладення загального миру й повної демобілізації російської армії підлягала очищенню від німецьких військ та окупаційної адміністрації, а тому могла бути зайнята більшовицькою владою. Берлін розраховував використати цю обставину для вчинення дипломатичного тиску на Москву з метою отримання від неї економічних вигод і тому не лише не погоджувався на офіційне визнання БНР, а й забороняв робити це Києву.

Особливо жорсткою стала позиція Німеччини після підписання 27 серпня 1918 р. фінансової угоди з РСФФР, що передбачала сплату останньою контрибуції в 6 млрд марок, масштабні поставки Берліну продовольчих товарів, нафти та іншої стратегічної сировини і, згідно з таємним протоколом, часткову компенсацію Московою вартості націоналізованої німецької власності. У свою чергу, Німеччина приступила до поступової передачі більшовицькій Росії більшої частини Могильовської губернії до р. Березина. Рада і уряд БНР у своєму зверненні до Д.Дорошенка від 18 вересня назвали цю угоду «загрозою самому національному існуванню» Білорусі.

А 12 вересня МЗС Української Держави отримало з німецького посольства запит з приводу чуток про «призначення білоруських дипломатичних представників та генеральних консулів у межах України». Німецька сторона також цікавилася, «яке становище займає МЗС відносно Білоруської Республіки»²³. Дійсно, ще 22 липня 1918 р. Народний секретаріат БНР призначив П.Тремповича генеральним консулом у Києві, «давши йому особисто права Дипломатичного представника» при особі міністра закордонних справ та уряді Української Держави. Невдовзі П.Тремпович передав свої повноваження керуючому справами консульства О.Модзольському, а 30 серпня білоруським консулом в Одесі став С.Некрасевич. Відповідно, з початку липня 1918 р. діяло українське консульське агентство I розряду в Мінську (консульський агент — А.Квасницький) і II розряду в Орші (консульський агент К.Ільченко, потім — О.Пожар).

Але з огляду на негативне ставлення Берліна до будь-яких зовнішніх проявів білоруської державності директор Загального департаменту МЗС К.Лоський змушений був дезавувати акредитацію консулів БНР. У своїй резолюції на зверненні німецького посольства він зазначив: «Повідомити п. Посла, що зараз на Україні немає жодних представників Білоруської Республіки: ні дипломатичних, ні консульських. Якби такі особи з'явилися, то

МЗС буде вважати їх за фактичних, а не юридичних представників». А директор Департаменту чужоземних зносин А.Яковлів повідомив міністерство внутрішніх справ, «що МЗС не має жодних відомостей про призначення консула в Одесу».

Перед неминучою загрозою повної окупації БНР більшовицькою Росією й анексії західної та північно-західної Білорусі Литвою чи Польщею голова Народного Секретаріату і секретар закордонних справ А.Луцкевич 19 вересня 1918 р. прибув до Києва на чолі Надзвичайної білоруської делегації. Вона мала нарешті добитися офіційного визнання Українською Державою незалежності БНР і отримати від Києва допомогу в створенні збройних сил «для самооборони і для зміцнення державності».

У ході нарад у МЗС білоруська делегація отримала запевнення в тому, що український уряд готовий піти їй назустріч щодо зазначених питань, а також у болючій справі можливої передачі БНР окремих поліських повітів. Проте реальні можливості гетьманату на середину осені 1918 р. вже були недостатніми для надання ефективної підтримки БНР, оскільки формування регулярної української армії (на основі загального військового обов'язку) внаслідок тривалої протидії Берліна не виправдано затягнулося. Тому МЗС Української Держави на початку жовтня офіційно звернулося до посла Німеччини в Києві Мумма фон Шварценштайна з інформацією про клопотання делегації А.Луцкевича, щоб німецькі війська не квапилися залишати територію Білорусі, яку відразу ж окупують більшовики, а натомість посприяти передачі управління краєм Раді БНР. Зі свого боку, зовнішньополітичне відомство Української Держави підтримало подання білоруської делегації й прохало посла передати його імперському урядові.

А 9 жовтня 1918 р. Надзвичайна делегація БНР для закордонних переговорів була прийнята гетьманом П.Скоропадським, що завірив її у своїй прихильності й підтвердив фактичне визнання незалежності Білорусі, а також пообіцяв якнайшвидше вирішити формальний бік справи. Тим часом уся Могилівська губернія була зайнята російською Червоною армією і А.Луцкевич вирішив за краще повернутися до Мінська. 5 листопада 1918 р. білоруська делегація востаннє звернулася до українського МЗС, акцентувавши його увагу на те, що «кожен день зволікання, ставлячи Білорусь перед фактом окупації Радянською Республікою все нових і нових обширів Білорусі, знецінює евентуальну допомогу Білорусам з боку Української Держави, котра може виявитися запізнілою».

Ще раз попрохавши Раду Міністрів прискорити розгляд запропонованих делегацією питань, вона попрохала українському уряду надати офіційну відповідь «безпосередньо Народному секретаріату в Мінську».

Очевидно, перебуваючи в стані розпачу від невтішних звісток з батьківщини, де відтворювалася українська історія річної давності — «тріумфальна хода радянської влади», Надзвичайна делегація БНР, нарешті, зважилася запропонувати для Києва «вступ Білорусі в тісніший державний зв'язок з Україною (на ґрунті спільності митного кордону, об'єднання автономних армій, єдності зовнішньої політики)». Передумовою такого кроку й мало стати офіційне визнання незалежності БНР Українською Державою.

Цього разу білоруська делегація цілком слушно аргументувала свою позицію тим, що внаслідок очевидної поразки Німеччини у війні анулювався б і Брестський мирний договір Берліна з Москвою, який юридично унеможлиблював дипломатичне визнання БНР сусідами. Безперечно, приємним для П.Скоропадського мало стати й поповнення Ради БНР, згідно з законом про її «реконструкцію» від 10 жовтня 1918 р., представниками «союзу землеробів, сільськогосподарських товариств, торговельно-промислових кіл, духовенства, православних братств, земств і міст і різноманітних громадських організацій». Нарешті, мінська делегація не без задоволення повідомляла український уряд, що «в Білорусі вже мають-ся досить значні кадри військ (до 1 дивізії) з деякою кількістю військового спорядження, зорганізовані неофіційно й готові кожного моменту до активного виступу за директивами білоруського уряду».

Питання, порушені в зазначеній заяві білоруської Надзвичайної делегації для закордонних переговорів, були настільки важливими, що до їхнього розгляду в МЗС узялися відразу ж після призначення 14 листопада 1918 р. нового керівника — Г.Афанасьєва. Він особисто відредагував матеріал для доповіді на Раді Міністрів і особисто гетьманові.

У досить кваліфікованих «Міркуваннях Міністерства Закордонних Справ» наголошувалося на доцільності скористатися скрутним становищем Білорусі (недовершеність національної державності, слабкість політичної еліти, фінансово-економічна криза, відсутність боекдатної армії та ін.) для досягнення певних українських державних інтересів. Передусім, офіційне визнання БНР урядом П.Скоропадського надало б серйозної політичної підтримки правим і центристським елементам у Білоруській раді. А слабкість

білоруського державного апарату уможлиблювала його поповнення київськими фахівцями «для спрямування ... найвигіднішим для України шляхом і для попередження можливого захоплення поляками керівної ролі в політичному житті Білорусі».

Не менше значення мав і економічний бік справи — «створення найсприятливіших для України міцних портових зв'язків». А з огляду на більш ніж 1000-км тогочасний українсько-білоруський кордон допомога у створенні боездатної білоруської армії забезпечила б Україну від іноземного вторгнення з півночі. Адже в разі польського загарбання Західної Білорусі та «створення безпосереднього Російсько-Польського кордону Україна опиниться відрізаною від Балтики, що негативно відіб'ється на її економічних інтересах». Тому керівництво МЗС дійшло одностайного висновку про «бажаність і своєчасність» визнання Україною незалежності Білорусі та надання її урядові фінансової й військової допомоги зброєю та військовим спорядженням. Але швидкий крах гетьманату П.Скоропадського перекреслив можливість реалізації цих намірів.

Чималі труднощі, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, спіткали обидві країни й у справі налагодження торговельно-економічних зв'язків. На перший погляд, існували сприятливі географічні чинники для швидкої організації взаємовигідного товарообміну. Як слушно зазначав у доповіді міністру закордонних справ український консул у Мінську А.Квасницький, «природними багатствами Україна і Білорусь доповнюють одна одну: Білорусь надзвичайно багата лісом, надлишок котрого завжди йшов в Україну, взамін чого Білорусь отримувала хліб, зерно і цукор. Способом обміну, крім залізних доріг, слугували багаті водні шляхи, що перетинають майже всю Білорусь і несуть свою течію в межі України (Березина, Прип'ять, Дніпро)».

Коли А.Квасницький ще як тимчасовий консул наприкінці травня 1918 р. прибув до Мінська, представники місцевої біржі й спілки землевласників «дуже зраділи можливості економічного та торгового зв'язку Білорусі з Україною» й запропонували йому стати посередником у справі відкриття відділення Українського державного банку, обіцяючи за короткий час забезпечити до 10 млн рублів внесків. Якщо державні лісові угіддя в умовах німецької окупації переходили в розпорядження військової адміністрації, то деревина приватних власників могла стати предметом експорту в Україну водними шляхами.

На той час білоруський уряд уже реалізував Україні дров на 3750 тис. руб., 105 ящиків сірників, а також пропонував на 4 млн. руб. лісу, дров та скляних виробів, крім того, в необмеженій кількості сірники, гриби, сушені фрукти та сіно. А Білоруська торговельна палата з товарообміну на території України 29 травня 1918 р. звернулася до міністерства торгу і промисловості Української Держави з проханням дозволу на експорт сільськогосподарських знаряддь праці, цвяхів, заліза, шкіри, соди, солі, мила, свічок, тютюну.

18 червня Білоруська торговельна палата офіційно звернулася вже безпосередньо до Д.Дорошенка з пропозицією про взаємовигідну співпрацю (зокрема, щоб «виключити спекуляцію приватних осіб») і проханням поклопотатися перед німецькою окупаційною владою щодо вільного в'їзду її уповноважених на територію БНР. Міністр закордонних справ розпорядився задовольнити подання Палати. Днем раніше на запит міністерства торгу і промисловості щодо попереднього звертання Палати Д.Дорошенко наклав аналогічну резолюцію, щоправда, зауваживши, що торгівля з Білоруссю бажана «оскільки це допускають наші теперішні економічні відносини».

З державних запасів України білоруським комерсантам реалізовувалися тютюн, цукор, сіль, цвяхи, сільськогосподарські знаряддя праці, але досить швидко в економіку, причому далеко їй не на користь, втрутилася політика. Як звітував Д.Дорошенкові український консул у Мінську, вже в серпні 1918 р. він звернувся до вітчизняного міністерства торгівлі та промисловості «з пропозицією доставки з Мінська дров за ціною 200 р. за кубічну сажень..., дров пропонувалась необмежена кількість, пропонувалися і тепер пропонуються шпали, дошки, стояки для шахт, паркет, фанера, дерев'яні цвяхи для взуття, сірники за низькою ціною, смола, дьоготь, скипідар; у відповідь на цю пропозицію мені було сказано, що Міністерство не має таких матеріальних засобів, щоб зробити ці закупки (виділено нами. — Авт.)».

Дивна відмова, коли взяти до уваги загальновідомий факт, що фінансово-бюджетні справи гетьманату були тоді в зразковому стані. Як наслідок, з сумом констатував А.Квасницький, «вийшло те, що Україна зостається без дров, шпал, дощок та ін., а Білорусь без хліба і цукру». Знаряддям політичних інтриг стали й поставки українських товарів у Білорусь. Як конфіденційно повідомляв міністра продовольчих справ Української Держави С.Гербеля член

Ради МЗС (і уродженець Гродненщини) І.Красковський, «дозволені раніше до вивозу з України в Білорусь продукти, через посередництво Білоруської торгової палати в Києві, — в тому числі 51 вагон цукру, потрапили до рук небажаних для України елементів для розподілу цих продуктів серед населення. Ці небажані елементи використали отримане від нас добро з метою старанної пропаганди польської орієнтації і Білоруської самостійності в середовищі Білорусів і, разом з тим, проти прагнень серед цього населення до України, економічну залежність від котрої Білоруси вповні чітко розуміють».

Справа виявилася настільки серйозною, що 10 жовтня 1918 р. департамент зовнішнього торгу міністерства торгівлі та промисловості звернувся з офіційним запитом до МЗС, чи «відповідає з боку політичного інтересам Української Держави зав'язання торгових зносин з Білоруською Торговою Палатою». Зазначивши принципову бажаність цього, зовнішньополітичне відомство водночас повідомило колег по уряду, що «Київська Білоруська торгова палата в її сучаснім складі... не дає певності, що її діяльність з боку політичного може відповідати інтересам України, навпаки, в МЗС маються відомості про шкідливі наслідки діяльності Київської Білоруської Торгової Палати сучасного складу її, і тому до реорганізації її зав'язання торговельних зносин з нею з боку політичного не бажано і не корисно».

Тоді для урегулювання проблеми товарообміну й укладення відповідного договору на засадах взаємності Народний Секретаріат БНР 20 листопада 1918 р. відрядив до Києва Особливу Торговельно-економічну комісію в Україні. До її складу було включено відомого професора-історика М.Довнар-Запольського, О.Цвікевича та І.Красковського. Причому головні сподівання Мінськ покладав саме на останнього, що мав забезпечити організаційний бік реалізації договору та посприяти «утворенню постійного запасного фонду продуктів першої необхідності для Білорусі в розрахунку на загальну суму до 150000000 рублів» [11, спр. 4].

Час для візиту білоруської торговельно-економічної делегації виявився украй несприятливим: Україну охопило полум'я антигетьманського повстання, влада П.Скоропадського фактично обмежувалася лише Києвом. І все ж, за сприяння міністра закордонних справ Г.Афанасьєва, на початок грудня було узгоджено текст ґрунтового (з шести розділів і 25-ти статей) «Договору між Українською Державою і Білоруською Народною Республікою», що

з об'єктивних обставин залишився непідписаним. Цей документ вартий на принаймні побіжний огляд, оскільки відбиває бачення керівництвом Української Держави і БНР бажаних перспектив розвитку двосторонніх відносин на постімперському просторі, тобто не втратив своєї актуальності.

Угода мала економічний характер і передбачала, насамперед, вільне переміщення через українсько-білоруський кордон людей, товарів і послуг. Принциповим для обох сторін встановлювалося зобов'язання «не чинити перешкод взаємним торговельним зносинам», а товари, що підлягали державній монополії, мали відпускатися «на територію іншої країни за тими ж нормами і цінами, які встановлені для свого населення». Ст. 11 прямо зазначала, що «привезені з території Білорусі на Україну і, навпаки, з території України на територію Білорусі товари вільні від митного збору на території, куди товари перевозяться, або куди вивозяться».

Ст. 2 проекту українсько-білоруського договору надавала громадянам обох країн «право набуття, володіння, користування і розпорядження майном, як рухомим, так і нерухомим, а рівно земельними надрами на таких же засадах, як і місцевим громадянам»⁴⁵. Угода встановлювала судовий захист і звільнення від усіх повинностей та військової служби громадян обох держав на принципі взаємної рівності. Окремо зазначалося взаємне право на вільний і безплатний транзит, а для вирішення питання про встановлення митного союзу та поточних справ мала бути створена на паритетних засадах змішана Українсько-білоруська торговельно-економічна комісія з місцеперебуванням у Києві.

Між тим, уже 7 грудня 1918 р. Західна дивізія російської Червоної армії увійшла в Мінськ, а 31 грудня в Смоленську за участю колишніх членів лівого крила Білоруської соціалістичної громади (Д.Жилунович, Д.Чернушевич, О.Червяков, Ф.Шантир та ін.) був сформований Тимчасовий робітничо-селянський уряд. Наступного дня він проголосив утворення Білоруської Соціалістичної Радянської Республіки, а Раду БНР, що встигла евакуюватися під захист польських військ до Гродно, оголосив поза законом. Така ж політична доля півмісяцем раніше спіткала П.Скоропадського внаслідок перемоги повстання під проводом Директорії.

І все ж семимісячна історія українсько-білоруських взаємин за гетьманату П.Скоропадського дала чимало матеріалу для концептуального осмислення засад вітчизняної політики щодо національно-державних утворень на території колишньої Російської

імперії. З перших кроків керівництво Української Держави опинилося перед незвичайно складною й делікатною дилемою в білоруському питанні. З одного боку, незалежно від того, які політичні сили перебували при владі, офіційний Київ принципово мав підтримати утворення білоруської національної державності та її самоствердження на міжнародній арені. До того ж існування повноцінної Білоруської Народної Республіки на північних кордонах Української Держави істотно поліпшило б геополітичне становище останньої, особливо враховуючи загрозу силового повновлення «єдиної і неділимої» Росії, червоної чи білої.

Проте дійсне, а не суто формальне сприяння білоруському державотворенню в тих умовах вимагало від українського керівництва відчутних поступок на ниві власних національно-державних інтересів (зокрема, в справі визначення лінії проходження державного кордону), які могли мати позитивні наслідки лише в далекій перспективі, та й то за сприятливих зовнішньополітичних обставин. Однак реальна, а не уявна й бажана БНР надто нагадувала П.Скоропадському та його оточенню недавню Українську Народну Республіку за найгірших часів Центральної Ради, — аморфну, беззахисну, непривабливу як зовні, так і для власних громадян, із керівництвом, зануреним у нескінченні політичні суперечки й боротьбу за владу.

Будувати з таким партнером відносини на рівноправній та довгостроковій основі гетьманський уряд не наважувався, чим і пояснюється зволікання Києва в справі офіційного визнання БНР. Звичайно, доводилося враховувати й негативне ставлення Берліна до конституювання білоруської державності, зумовлене Брестським мирним договором із РСФРР, але все ж не воно було вирішальним. Адже дипломатичне невизнання Німеччиною Держави Всевеликого Війська Донського не перешкодило встановленню офіційним Києвом з нею повномасштабних політичних, військових і економічних відносин. Ставлення ж гетьманату П.Скоропадського до БНР у багатьох відношеннях схоже на партнерство Польської Республіки і УНР за доби Директорії: об'єктивно із взаємним зацікавленням у співпраці, але на ділі з позицій сили та пріоритетності власних національно-державних інтересів.

На нашу думку, найефективнішою моделлю українсько-білоруських взаємин за тогочасних умов могла стати федеративна (конфедеративна) спілка двох держав. Автору вдалося виявити досить цікавий документ у цій справі — подання «Київської наради

білоруських громадських діячів» щодо заснування в Мінську газети, яка мала «служувати набатом... возз'єднання Білорусі з Україною на засадах вільної й найтіснішої федерації». Учасники наради були вкрай скептично налаштовані стосовно «невизнаної «республіки», очолюваної самочинним Народним Секретаріатом», і побоювалися, що «ніжний і слабкий паросток білоруської самостійності не перенесе безкарно для себе палючих променів ленінського сонця». Не менша загроза на Білорусь насувалася, на їхню думку, і з боку Польщі з її великодержавницьким гаслом «від моря до моря» [12, спр. 12].

«Політично-самостійна Білорусь серед трьох могутніх сусідів: України, Польщі й Совдепії була б політичним непорозумінням», — з гіркотою зізнавалися «білоруські громадські діячі». Тому романтично налаштовані соціалістичні керівники БНР були для них «шовіністами, що не враховують інертності білоруських народних мас у питаннях національності». Лише федерація з таким сильним і дружнім сусідом, як Україна, «могла б надати Білорусі необхідної стійкості й послужити забезпеченням для внутрішнього спокійного зростання і міцним фундаментом для споруджуваного будинку мирного національного існування».

Однак до сприйняття такої перспективи облаштування взаємин з Україною лідери Білоруського національного руху, на відміну від значної частини підприємців, фінансистів, землевласників і службовців, були ще не готові, а після оприлюднення 14 листопада 1918 р. П.Скоропадським у грамоті «До всіх українських громадян» наміру «утворення Всеросійської федерації» з наступним «відновленням Великої Росії», більшість українських політичних партій з недовірою зустрічали будь-які федералістські ідеї й плани гетьмана, розцінюючи це як зраду української державності.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2592. — Оп. 1. — Спр. 62.

2. Архівы Беларускай народнай рэспублікі. — Т.1, кн. 1. — Вільня — Нью-Ёрк — Менск — Прага, 1998. — С. 133–134.

3. ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 68.

4. ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 188.

5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. — К.: Темпора, 2007. — 632 с.

6. ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр.186.

7. ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 3. — Спр.8.

8. Панько О. Питання державного кордону в білорусько-українських переговорах 1918 р. // Проблеми слов'язознавства. — Львів, 2002. — Вип. 52. — С. 69–82.
9. Вісник політики, літератури і життя (Київ). — 1918. — № 22.
10. ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 3. — Спр. 4.
11. ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 3. — Спр. 48.
12. ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 32.

Павло Гай-Нижник

УКРАЇНСЬКА ВАЛЮТА З НІМЕЧЧИНИ
ДЛЯ УРЯДУ ДИРЕКТОРІЇ УНР
(до питання про діяльність
Фінансової агентури УНР в Берліні, «Супруніади»
та встановлення дати загибелі Д.Вітовського)

Hai-Nyzhnyk Pavlo. Ukrainian currency is from Germany for the government of Directory UNR (to the question about activity of Financial secret service of UNR in Berlin, «Supruniada» and establishment to give deaths of D.Vitovskyyi). In research on the basis of ranishe unknown documents one of episodes of activity of Financial secret service of UNR lights up in Germany which afterwards purchased a kick-up: trial and entered in historiography under the name of «Supruniada», namely process and the aspects of passage of the Ukrainian money signs which was printed in Germany are unknown until now, in the order of government of Directory UNR at 1919, and also circumstances, and to give deaths of first state secretary of soldiery businesses ZUNR D.Vitovskyyi).

У дослідженні на підставі раніше невідомих документів висвітлюється один з епізодів діяльності Фінансової агентури УНР в Німеччині, що згодом набула скандального судового процесу й увійшла в історіографію під назвою «Супруніада», а саме: процес і невідомі досі аспекти переправки українських грошових знаків, що друкувалися в Німеччині, в розпорядження уряду Директорії УНР у 1919 р., а також обставин та дати смерті першого державного секретаря військових справ ЗУНР Д.Вітовського).

На початку січня 1919 р. практично усім стало зрозуміло, що українська влада доживає свої останні дні в Києві [1]. Саме в цей

час, як згадував І. Мазепа, «спішно формувалися різні українські місії для виїзду за кордон» [2, с. 80]. Однією з цих місій була Фінансова агентура Народного міністерства фінансів УНР. Цю місію було сформовано в січні 1919 р. на чолі з колишнім директором Кредитової канцелярії Народного міністерства фінансів Центральної Ради Григорієм Супруном. 15 січня 1919 р. на пропозицію міністра фінансів до всіх місій УНР, які відряджатимуться за кордон, мають призначатися агенти Народного міністерства фінансів [3, с.184]. За два дні (17 січня 1919 р.) міністр фінансів Б. Мартос представив Раді народних міністрів Г. Супруна як кандидата на посаду фінансового агента в Берліні, Парижі та Лондоні [3, 188]. Як бачимо, початково планувалося, що фінансовий агент працюватиме в столицях Німеччини, Франції та Великобританії, але через політичні обставини Фінансова агентура та її голова осіли в столиці Німеччини. На грудень 1919 р. українська Фінансова агентура в Берліні, окрім її очільника Г. Супруна [4], мала у своєму розпорядженні ще 14 офіційних урядовців, 3 «співробітників» та ще 2 найманих урядовців [5, арк.14–а зв.].

Зазначу, що Фінансова агентура мала надзвичайні повноваження для праці в Європі, саме в її руках зосереджувалися чи не усі закордонні рахунки та грошові фонди УНР та щонайширші повноваження щодо їх використання за кордоном і, зокрема, фінансування українських місій та представництв тощо. Одним з багатьох ділянок роботи Фінансової агентури в Берліні було й завдання переправки українських грошових знаків, замовлених 1918 р. українським урядом для друку в німецькій державній друкарні «Reichsdruckerei», в розпорядження Директорії.

Так звана «Справа «Deutsche Luft-Reederei», що стала одним з кількох епізодів «Справи Супруна» (т.зв. «Супруніади»), виникла в зв'язку із виконанням Фінансовою агентурою саме цього завдання під час перевірки її діяльності Ревізійною комісією, яка прибула в Німеччину з України у 1920 р. Ревізія цікава й тим, що її висновки висвітлюють не лише діяльність Фінансової агентури УНР в Європі, а й тим, що яскраво свідчать про моральні якості державних службовців УНР різного щаблю та загальний стан вертикалі органів державної влади за Директорії. Слід зауважити, що початково Ревізійну комісію на чолі із О. Скорописом-Йолтуховським було призначено за наказом міністра фінансів Б.Матроса 16 грудня 1919 р. Вона, однак, своєчасно приступити до праці не змогла, позаяк голова Фінансової агентури в Німеччині

Г. Супрун не допустив її до ревізії. Цікаво, що міністр фінансів не захотів загострювати стосунки з Агентурою й ані уряд, ані Директорія не вдалися до жодних жорстких дій щодо такого свавілля голови Фінансової агентури аж до березня 1920 р., коли Г. Супрун без усіяких на те повноважень взагалі припинив виплати коштів українським місіям і посольствам за кордоном. Фінансова агентура також, незважаючи на категоричні вимоги міністра фінансів, не подавала урядові УНР жодних звітів чи справоздань щодо розпорядження нею державними грошми або взагалі щодо своєї діяльності.

Врешті-решт, навіть наказ міністра фінансів (від 31 березня 1920 р.), затверджений Директорією 8 квітня 1920 р., про звільнення Г. Супруна з посади з 29 березня 1920 р. «за невиконання наказів і зловживання виданими йому уповноваженнями» не був визнаний ані ним, ані співробітниками Фінансової агентури [5, ark. 4]. Більше того, Г. Супрун відмовився передавати справи, кошти і майно Фінансової агентури новопризначеному на його місце Ів. Мірному, заявивши, що «Міністра Мартоса і того Уряду, якого представником він єсть, він, Супрун, не визнає» [5, ark. 4]. Разом з тим припинили працю в Агентурі всі її урядовці та співробітники. Лише через німецький суд та особисті гарантії Г. Супруну від українського уряду дозволили новопризначеній Ревізійній комісії розпочати перевірку діяльності Фінансової агентури УНР в Німеччині, яка супроводжувалася приховуванням документації, саботажем і відвертим глузуванням з української влади.

«Справа «Deutsche Luft-Reederei», про деталі якої йтиметься далі, виявилася під час роботи вищевказаної Ревізійної комісії й стала лише одним з багатьох, але доволі показовим, епізодом з низки кричущих зловживань, корупції та моральної деградації значного прошарку вищих урядовців та державних службовців УНР періоду Директорії, в часи, коли українське військо вело безпрецедентну звитяжну боротьбу за право свого народу мати власну державу.

Тогочасний міністр фінансів уряду Директорії Б. Мартос з цього приводу згадував, що «з огляду на те, що навіть у Києві важко було організувати друк грошей в достатній кількості», він, «виряджаючи за кордон новопризначеного фінансового агента Г. Супруна, дав йому завдання організувати доставку грошей з берлінської друкарні, хоч би це коштувало дуже дорого» [6, с. 24]. Виникає логічне запитання: як дорого обійшлася ця відправка державній скарбниці України, скільки грошових знаків було доставлено

з Берліна в розпорядження уряду УНР і яка природа походження тих коштів?

Це були українські грошові знаки, надруковані в Німеччині ще на замовлення урядів Центральної Ради та гетьмана П. Скоропадського. Колишній голова Ради народних міністрів УНР, згадуючи, що в державній друкарні Німеччини залишалось з часів Гетьманату близько 10 млрд грн., наголошував на їхню потребу в тому, що «наш фінансовий стан був тим тяжчий, що головні грошові запаси, вивезені Директорією з Києва, були витрачені попередніми урядами [УНР] головним чином на ті легендарні формування різних отаманів... Тим часом з приходом Галицької армії загальні потреби зросли більше ніж удвоє» [2, с. 229].

Згодом, голова Фінансової агентури Міністерства фінансів УНР Г. Супрун, за словами Б. Мартоса, відправив з Німеччини в Україну «цілий вагон готових грошей та різних друкарських матеріалів, але поляки тоді захопили Холмщину, і той вагон вернувся до Берліна» [6, с. 24]. Саме після цього інциденту (Б. Мартос не вказує на дату), він через спеціального кур'єра Хом'яка доручив Г. Супрунові організувати доставку українських грошей повітряним шляхом, а через другого кур'єра (Скнара) дав наказ прискорити цю справу. Б. Мартос пише, що з цією метою Г. Супрун уклав угоду із щойно створеним в Німеччині товариством «Люфтганза» («Lufthansa»), якому німецький уряд спішно продав великі аероплани-бомбовози [6, с. 24]. Втім, насправді тут закралися перші помилки в цій справі, які згодом перекочували до всієї історіографії революційного періоду української історії взагалі та цієї справи зокрема.

Як свідчать архівні документи (конкретно — «Доклад Ревізійної комісії міністру фінансів У.Н.Р. в справі ревізії Фінансової агентури в Німеччині за час керування нею п. Супруна, з 1 лютого 1919 р. до 30 квітня 1920 р.») угоду про доставку українських грошових знаків урядові УНР було укладено не з «Люфтганза», а з товариством «Deutsche Luft-Reederei (Дойч Люфт Реедерай) і зроблено це було, за свідченнями самого фінансового агента Г. Супруна, за пропозицією Міністерства закордонних справ Німеччини.

То було новостворене, проте досить потужне акційне товариство, яке фактично стало піонером світової пасажирської авіації. Ще 13 грудня 1917 р. президент енергетичної компанії Allgemeine Electricität-Gesellschaft (AEG) Вальтер Патенау (Walter Rathenau) доручив Вальтеру Макентуну (Walter Mackenthun) заснувати

в Берліні дочірню фірму за назвою Deutsche Luft-Reederei (DLR) зі стартовим основним капіталом в 2 млн 500 тис. марок. Повна назва цього товариства була Deutsche Luft-Reederei GmbH (Deutsche Luft-Reederei Gesellschaft mit beschränkter Haftung) — комерційне підприємство «Німецька повітряно-транспортна компанія». Передбачаючи скорий кінець війни, компанія готувалася до опанування цивільною авіацією. Під патронатом В.Макентуна процесом керував Егон фон Рібен (Egon von Rieben). 28 травня 1918 р. DLR зареєструвалася у берлінському Торговельному записі (Trade Register of Berlin). Великі пакети її акцій відразу ж придбали АЕГ та один з найбільших і найпотужніших німецьких банків — Deutsche Bank, а згодом й пароплавна корпорація HAPAG (Hamburg-Amerikanische Paketfahrt AG) та компанія з будівництва й використання дирижаблів Zeppelin Werke AG [7]. Акційний фонд DLR поділявся таким чином: 26% належало Німецькому райху, 19% — країні, 27,5% — регіональним органам (Körperschaften) і 27,5% акцій — в приватному секторі [8].

Ще під час тривання Першої світової війни Deutsche Luft-Reederei отримувало попередні пропозиції щодо співпраці в мирний час від іноземних представників, зокрема й від уряду нейтральної Швеції, який прагнув після війни налагодити повітряне сполучення з Німеччиною. Втім, німецька революція та умови повоєнного перемир'я з країнами Антанти (11 листопада 1918 р.) змусили відкласти реалізацію цього проекту на пізніший час.

Після поразки Німеччини в Першій світовій війні та підписання нею Версальського договору розвиток військово-повітряних сил країни було паралізовано. Втім, активно розпочала становлення цивільно-транспортна авіація. Вже 5 лютого 1919 р. DLR почало здійснювати перші пасажирські рейси з летовища у Гамбурзі до Берліна й стала першою в світі цивільною транспортною компанією. Тим часом новий тимчасовий уряд Німеччини вирішив перенести засідання Національних Зборів з Берліна до містечка Ваймар (Weimar), де вони й засідали від 6 лютого до 28 липня 1919 р. Відтак виникла потреба швидкого зв'язку між урядом та парламентом, чим й скористалося Deutsche Luft-Reederei. 1 березня DLR відкрило першу в світі регулярну авіалінію Берлін — Лейпциг — Ваймар*. Спочатку авіалінія використовувалася для поштових

* Зазначимо, що ще з 1 січня 1913 р. відбулися 4 польоти авіапоштовим рейсом між Санкт-Петербургом і Тампа, а також що з 20 березня 1918 р.

Закінчення посилання див. стор. 330.

перевезень, тому й кількість перших перевезених товариством DLR пасажирів становила 19 людей*. Біплани, що обслуговували пасажирську авіалінію, були з відкритою кабіною. Тому пасажирів перед посадкою до літака мусіли одягати шоломи, окуляри, польотові комбінезони та хутряні унти. Цій авіакомпанії також належить першість у розміщенні свого логотипу, що був розроблений професором Otto Firlе — злітаючий в небо журавель (сьогодні — це фірмовий знак авіакомпанії Lufthansa). З того часу за прикладом компанії DLR усі авіакомпанії світу взяли собі за правило розташовувати на корпусі літаків свої логотипи [9]. правонаступницею Deutsche Luft-Reederei у 1926 р. стала компанія Deutsche Luft Hansa Aktiengesellschaft, яку 1933 р. було перейменовано на Lufthansa.

Після Версальського договору звичайна торговельна діяльність для DLR у співпраці з іноземними авіафірмами значно ускладнилася. Для усунення формальних перешкод Deutsche Luft-Reederei в серпні 1919 р. вступило до організації International Air Traffic Association (Міжнародна асоціація авіаперевезень) — IATA, керівництво якої знаходилося у Гаазі в Нідерландах [7]. Після цього німці змогли офіційно забезпечити міжнародну гарантію своїм плановим повітряним маршрутам.

Закінчення посилання зі стор. 329:

почалися поштової перевезення авіарейсом Відень — Київ і з 15 травня 1918 р. подібні перевезення авіамаршрутом між Поштовим відділенням США в Нью-Йорку та Вашингтоном. Проте ці авіарейси не були регулярними, не перевозили пасажирів й не відповідали міжнародним визначенням регулярних цивільних авіасполучень, як і щотижневі рейси між Парижем та Брюсселем, що розпочалися 22 березня 1919 р. Регулярні авіарейси ж Берлін — Ваймар (відстань польоту — 250 км), які розпочалися з 5 лютого 1919 р., відповідали усім критеріям відповідної кваліфікації, а саме: пасажир, цивільний, регулярний і підтверджений. Отже, за відсутності критерію «міжнародний», DLR стала першою в світі компанією, що відкрила регулярне національне повітряне обслуговування.

* Після 5 лютого 1919 р. мережа польотів літаків товариства DLR поширюється на Лейпциг, Гамбург, Брауншвейг, Ганновер, Гельзенкірхен, Варнемюнде, Свінемюнде і Вестерланд на острові Зильт. За шість місяців 1919 р. 1430 рейсів з 1532-ти (93,3%) були виконані успішно, 4,7% було перервано з технічних чи метеорологічних причин, і лише 2% довелося відмовитися через погоду. Загалом за цих півроку було подолано 556 тис. 155 км, перевезено 1 тис. 574 пасажирів і 57 тис. 081 кг газет, 20 тис. 963 кг листів та 5 тис. 098 кг. посилок [Aviation in Germany // Flight. — 1920. — July 1. — P. 683].

Навесні 1919 р. почалися переговори про співпрацю DLR з урядом УНР. Перемовини з Deutsche Luft-Reederei від імені Фінансової агентури Міністерства фінансів УНР вели Ф. Гершун, представник державного контролю УНР Вронський та Аристархів й контролювалися безпосередньо фінансовим агентом Г. Супруном. Таку угоду було оформлено 4 квітня 1919 р. [5, арк. 27]. Згідно з угодою DLR брало на себе зобов'язання перевезти до Станіслава 20 тис. кг вантажу (українських грошових знаків), за що українська Фінансова агентура мала сплачувати йому (товариству Deutsche Luft-Reederei) по 40 німецьких марок за 1 кг ваги вантажу. Українська сторона також повинна була внести 750 тис. марок на організацію і купівлю (зафрактування) аеропланів.

Йшлося про фрактування трьох п'ятимоторних важких бомбардувальників-біпланів «Zeppelin-Staaken R-XIVa» з конструкторськими номерами R-69 (реєстраційний номер D.129), R-70 (реєстраційний номер D.130), R-71 (реєстраційний номер D.131), які за умовами Версальського договору були виведені зі складу військово-повітряного флоту Німеччини.

Крім того, «позаяк становище було дуже непевне», DLR вимагало внести з українського боку ще 2 млн. 500 тис. марок до банку, «як квоту за для своєчасних і правильних розрахунків платні за перевозку грузу» [5, арк. 27]. Транспортування українських грошей мало розпочатися за 14 днів після укладання угоди й завершитися протягом двох з половиною місяців. З огляду на це щотижня мало б перевозитися 2 тис. кг вантажу. При цьому, коли б перевозилося більше від зазначеної ваги, то тоді мала б набрати чинності така шкала премій:

4-й	тиждень як перевозка більш 2 000 кілограмів							-100%
5-й	"	"	"	"	"	"	"	-100%
6-й	"	"	"	"	"	"	"	-80%
7-й	"	"	"	"	"	"	"	-60%

Водночас Ревізійна комісія Міністерства фінансів УНР на чолі з І.Мірним (пізніше його замінив Є.Сокович), що прибула з України до Берліна, виявила низку обставин: 1) незважаючи на те, що умовами угоди передбачалася оплата марками, розрахунок з українського боку здійснювався австрійськими кронами; 2) 12 травня 1919 р., «ґрунтуючись на тім, що курс корон дуже хитається», DLR висунуло вимогу повернутися до сплати знов у марках і 3) тоді ж Гершун від імені Фінансової агентури УНР

дав згоду на вимогу DLR, аби бензин для літаків доставлявся з Кам'янця-Подільського [5, арк. 27 зв.]. В додаток до цього розпочалися консультації щодо зменшення терміну перевезень усієї маси грошей до двох місяців.

У подальші дні умови угоди зазнали нових коректур. 17 травня 1919 р. DLR заявило, що термін початку польотів розпочнеться лише з того моменту, як українські представники внесуть 3 млн 250 тис. марок у Nationalbank für Deutschland. 21 травня німці повідомили Фінансову агентуру УНР, що вони увішли в згоду з Банкірським домом Herman в Бреслау щодо оренди Trezor Raum для збереження українських грошей, що мало б обходитися по 5 тис. марок щомісяця. 28 травня від DLR на адресу Фінансової агентури УНР було надіслано копію поліса Страхового товариства, яке уклало угоду з DLR про страхівку літаків «R-69», «R-70» та «R-71» терміном на 6 місяців (тобто з 20 травня по 19 листопада 1919 р.). 2 червня 1919 р. DLR надіслало українцям нотаріально завірене посвідчення Reichsdruckerei (німецької державної друкарні) про видачу 233 скринь з українськими грішми і скаржитися, що з боку представників УНР й досі не внесені гроші до Nationalbank für Deutschland, заявляючи при цьому, що це ускладнює справу. DLR вказувало Фінансовій агентурі УНР, що кращі дні минають, і нагадувало обіцянку, що у випадку, коли польоти не відбудуться, то у будь-якому разі українська сторона муситиме сплати втрати DLR. Лист констатував, що кожен день коштує 1 тис. 500 марок. 4 червня українцям було повідомлено про придбання німецьким товариством за 15 тис. марок окремого поштового аероплану, і саме цю суму Фінансова агентура УНР повинна була заплатити DLR.

Листом від 6 червня 1919 р. німецьке товариство погоджувалося змінити пункт призначення прямування літаків зі Станіслава на Кам'янець-Подільський, але за умови збільшення платні за цю послугу на 10%. Цим же листом DLR порушувало питання про запровадження страхівки своїх літаків. 26 червня 1919 р. Deutsche Luft-Reederei надіслало українському фінансовому агенту два листа, де одним встановило дату початків польотів в Україну 21 червня того ж року, а в іншому пропонувало змінити (відсунути) терміни польотів і виробити їх лише після повернення до Німеччини першого літака. Це абсолютно порушувало укладену угоду, де було чітко зазначено, що терміни польотів починаються через 2 тижня після внесення оплати українцями. Так само постійно представники

Фінансової агентури УНР на чолі з Г. Супруном йшли на поступки (досить не вигідні для української скарбниці) щодо корекції умов угоди транспортування грошей. Того ж дня на своєму засіданні представники Фінансової агентури УНР (Гершун, Вронський та Аристархів) погодилися на сплату 60 тис. марок на амортизацію, що було, в свою чергу, схвалено фінансовим агентом Супруном [5, арк. 27 зв. — 28].

Німецьким товариством Deutsche Luft-Reederei планувалося до кінця жовтня 1919 р. перевезти в Україну 12 тис. 700 кг вантажу української валюти, але після 1 листопада німці вважали за неможливе здійснювати перельоти. 23 серпня DLR запропонувало Фінансовій агентурі УНР задля пришвидшення перевезення грошей придбати шість великих аеропланів за 720 тис. марок. Ця пропозиція була прийнята українцями, як і підвищення платні за перевозку кожного кілограма до 120 марок. Українські агенти пішли на цей крок у зв'язку з вкрай неуспішними темпами перевезення грошей до Кам'янець-Подільського.

Згодом німецькі контрагенти висунули нову угоду, оскільки новий розмір вантажу мав становити 12 тис. 700 кг, то DLR висунуло вимогу поповнення його грошового депозиту, позаяк, мовляв, згідно з початковою угодою воно мало перевезти саме 20 тис. кг вантажу, а отже, якщо такої ваги перевезено не буде, то українська Фінансова агентура мусила б відшкодувати товариству всі втрати. Представники УНР Вронський, Гершун та Аристархів (Супруна тоді не було в Берліні) погодилися на сплату 20 тис. марок тижнево, нібито з метою, аби DLR не розпускало своєї організації (фактично було додатково сплачено за відрізок з 1 по 31 грудня 1919 р.). Коли ж у грудні Г. Супрун, який повернувся до Берліна, 12 числа повідомив DLR, що пересилка грошей в Україну припиняється взагалі і не буде відновлена, німецьке товариство заявило про неможливість припинення угоди до того часу, поки не буде перевезено саме 20 тис. кг вантажу і, з огляду на факт відмови від польотів та транспортування грошей, розпускає свою організацію й висуває офіційну претензію урядові УНР. Вимагалося до 2 млн марок «за шкоди при перевозі» і додаткове відшкодування втрат «які Д.Л.Р. має від того, що не перевезло всієї ваги, на перевозку котрої рахувало» [5, арк. 28]. Залишилося, втім, невідомим не лише чому Фінансова агентура щотижнево сплачувала кошти DLR протягом грудня 1919 р., а й чому саме по 20 тис. марок на тиждень, коли відомо із листів самого Deutsche Luft-Reederei,

що один день організації обходиться в 1 тис. 500 марок (тобто на тиждень — 10 тис. 500 марок).

На це юрисконсульти Фінансової агентури УНР Ф. Гершун висунав зустрічні вимоги українського уряду до Deutsche Luft-Reederei. Найважчим питанням для УНР в суді, на його думку, мала б бути вимога DLR щодо відшкодування вартості літака, полоненого в Румунії (про цей інцидент йтиметься далі). Інші ж претензії вважалися ним або перебільшеними, або не доведеними. «Справедливі» ж домагання DLR задовольнялися звичайним порядком постановою юрисконсульта Ф. Гершуна (який за свою працю, до речі, отримав 250 тис. марок) і за погодженням з представником Державного контролю Вронським. Для перевірки висновків Ф. Гершуна Фінансовою агентурою було виняйнято німецьких юстициратів Тіхтіна та Гейне, які в своїх резолюціях (щоправда, за матеріалами, наданими їм самим Гершуном) дійшли висновку, що позиція українського юрисконсульта є правильною й обґрунтованою. На підставі вищезазначених аналізів й обрахунків юрисконсульти Гершун та представник Державного контролю Вронський повідомили DLR, що Фінансова агентура УНР в Берліні вважає претензії цього товариства занадто перебільшеними і безпідставними. Після цього відбулася ще ціла низка засідань та переговорів, котрі, проте, не дали ніякого позитивного вислідку, а наприкінці березня 1920 р. й зовсім припинилися.

Разом з тим, викликає здивування (на що у 1920 р. звернула також свою увагу й Ревізійна комісія Міністерства фінансів УНР) те, що не був опротестований (а навпаки — задоволений) головний аргумент скарги DLR, її головна вимога — перевезення саме 20 тис. кг грошей, що дійсно було передбачено угодою. Проте тією ж угодою визначався й термін початку польотів та графік перевезень, і ці пункти були порушені німецькою стороною. Голова української Ревізійної комісії Є. Сокович логічно зауважив з цього приводу: «Ці два дуже важних фактора відійшли якимось на другий план, а залишилась тільки загальна вага, котра скрізь далі й існує, і ні представники Державного Контролю, а ні Юрисконсульти Гершун нігде не звернули уваги, що кількість грузу грошей була до послуг Д.Л.Р. і що вже це була власна справа їх самих своєчасно перевезти цей груз» [5, арк. 28 зв.]. Малося на увазі те, що німецьким товариством так і не було перевезено ще 200 скринь з українськими грішми, які залишали в Trezor Raum у Бреслау до листопада 1920 р.

Крім того, починаючи з проекту угоди від 14 квітня 1919 р., скрізь чітко й ясно було зазначено два важливі пункти: 1) що термін початку польотів мав відраховуватися через два тижні після внесення грошей до Nationalbank für Deutschland (перший політ було здійснено лише 20 червня 1919 р.) і 2) що перевезення українських грошових знаків мало відбутися протягом двох місяців. Представники Фінансової агенції УНР з якихось причин не дотримувалися цих конкретних умов під час ведення перемовин з DLR і не наполягали на їх виконанні, а навпаки — йшли на поступки безпідставним додатковим вимогам німецької сторони, чим завдали державній скарбниці додаткових збитків (необґрунтованих витрат).

Необґрунтованими були й інші дії та сплати Фінансової агенції. Так, наприклад, за перший політ до Кам'янця-Подільського німецькому товариству було виплачено 33 тис. 462 марки за вантаж, що важив 760 кг (за умовами контракту у разі відльоту літака з Німеччини DLR мало отримати половину потрібної суми) [5, арк. 29]. Проте, як не важко підрахувати, сплачена сума включала в себе 100% премію. Дивна фінансова щедрість з боку Фінансової агенції УНР, адже угодою визначалося, що протягом двох місяців повинно було перевезено 20 тис. кг, тобто приблизно 2 тис. кг на тиждень, і лише за умови доставки протягом двох тижнів більш як цих 2 тис. кг вантажу мала бути встановлена 100% премія. Отже — премію (100%) німцям було виплачено безпідставно.

Можна також закинути й безпідставні витрати державних грошей й безпринципність представників Фінансової агенції УНР і в справі закупівлі аеропланів. Ревізійна комісія Міністерства фінансів УНР встановила, що ціни, які диктувало Фінансовій агенції DLR були надто високими. Так, наприклад, Комісією було встановлено, що дехто Фогт пропонував Фінансовій агенції придбати аероплани по 60 тис. марок, тоді як українські представники не звернули увагу на цю пропозицію і придбали літаки по 120 тис. марок [5, арк. 29–29 зв.]. Загалом українська Фінансова агенція купила аероплани для DLR за 1 млн. 470 тис. марок [5, арк. 30].

Так само незрозумілою є особа якогось п. Радке, якого члени Фінансової агенції (не встановлено, хто саме, чи то Хом'як, чи то Скнар) найняли на експерта з аеропланіки, обов'язком якого був огляд машин. Залишилося без відповіді, чому з численних берлінських технічних фахівців чи наукових організацій у цій галузі, до яких не було зроблено жодного офіційного запиту, вибір

було зроблено на нікому не відомому Радке, на підставі висновків якого купувалися аероплани й сплачувалися величезні державні кошти [5, ark. 29–29 зв.]. Цікавим є й той факт, що після купівлі за порадкою експерта Радке аеропланів (які він інспектував) на вищезазначену суму, той же Радке незабаром виставив Фінансовій агентурі рахунок від DLR на ремонт моторів у 4 літаках на суму 86 тис. марок [5, ark. 30]. І Фінансова агентура УНР його сплатила, хоча за умовами угоди саме DLR повинно було відповідати за ті випадки, які кваліфікувалися як наслідки технічних несправностей.

Ревізійна комісія зазначала також, що «в той час, коли на Україні була велика потреба в грошах, коли дійсно існування Держави могло залежати від своєчасної доставки грошей — справа перевозки грошей велася дуже мляво» [5, ark. 29 зв.]. Суть питання полягала в тому, чому, якщо проект першої угоди від DLR був представлений Фінансовій агентурі УНР 14 квітня 1919 р., перший політ аероплана в Україну відбувся аж 20 червня 1919 р. За угодою початок переправки грошей в Україну мав розпочатися після сплати Фінансовою агентурою 3 млн 250 тис. марок, чого Фінансова агентура не могла здійснити, за словами фінансового агента Г. Супруна, через відсутність в її розпорядженні належних коштів. У свою чергу, Ревізійна комісія встановила, що така заява фінансового агента є брехнею. Було виявлено, що ще 3 лютого 1919 р. Г. Супрун одержав у Райхсбанку (Reichsbank) 8 млн 400 тис. марок, з яких 1 млн 400 марок наступного дня виплатив німецькій державній друкарні (Reichsdruckerei), а решту суми (7 млн 399 тис. 600 марок) залишилася в його розпорядженні. З цих грошей він не сплатив необхідний за контрактом з DLR внесок до Nationalbank für Deutschland, а натомість вніс до цього ж банку 4 млн 600 тис. марок з метою купівлі цінних паперів для комерсантів братів Рабиновичів, аби здійснити спільну оборудку з купівлею і продажем чаю. Один пакет цих цінних паперів було перенадіслано до Голландії (в Амстердам), а інший переслати не вдалося через те, що саме тоді було накладено заборону на пересилку цінних паперів з Німеччини за кордон. 4 травня банк повернув Г.Супруну гроші за ненадісланий пакет цінних паперів. Тим не менш, 24 травня Г.Супрун передав братам Рабиновичам 2 млн 300 марок готівкою [5, ark. 29 зв.]. Таким чином, оборудка з чаєм, яка варта окремого наукового дослідження, була для українського фінансового агента в Берліні Г.Супруна (спільно з представником державного контролю УНР Вронським) більш

нагальною справою, ніж переправка грошей в Україну, уряд та військо якої знаходилися у вкрай скрутних військових і фінансових обставинах і які надзвичайно потребували грошей.

Гроші ж за угодою з DLR (3 млн 250 тис. марок) було внесено до Nationalbank für Deutschland лише після звільнення на початку травня 1919 р. у Відні з-під арешту 85 млн крон, та й то лише 11 червня 1919 р. Таким чином, не було виконано умови чергового варіанту угоди з DLR (від 14 травня), а наступний був значно обтяжливіший для УНР, через що українська державна скарбниця знову ж зазнала великих фінансових втрат, яких можна було б уникнути. Не кажучи вже про потребу в грошах армії та уряду УНР на Батьківщині.

Українською стороною були закуплені (зафрахтовані) три п'ятимоторні важкі бомбардувальники-біплани «Zeppelin-Staaken R-XIVa» з конструкторськими номерами R-69 (реєстраційний номер D.129), R-70 (реєстраційний номер D.130), R-71 (реєстраційний номер D.131), тобто німецькі важкі бомбардувальники R-69, R-70 та R-71. Ці літаки, хоч і були продані УНР й мали українські розпізнавальні знаки, мали німецьку обслугову та залог. З України та від української авіації з ними тримав регулярний радіозв'язок радист Першого Запорізького окремого авіадивізіону в Кам'янці-Подільському хорунжий Володимир Пилипець [10].

Уперше подібний бомбардувальник R-XIV піднявся в повітря 1917 р. Це були найбільші і найпотужніші бойові літаки періоду Першої світової війни. Ширина верхнього крила становило 4,6 м, а нижнього крила — 3,6 м, розмах крила — 42,2 м, швидкість польоту — 135 км на годину. В повітря їх підіймали п'ять 260-потужних моторів фірми Maybach (потужність 180 кВт) та згодом — 4 ПД Mercedes D.IVa (потужність 190 кВт), чотири з яких було розташовано в тамдемних крилах, а п'ятий — в носі фюзеляжа. Мотор у носовій частині фюзеляжа обертав тяговий гвинт діаметром у 4100 мм, чотири інші попарно тандемно розташовувалися в двох мотогондолах. Передні мотори обертали тягові гвинти діаметром у 3250 мм, а задні — штовхаючі гвинти діаметром у 4300 мм. Паливні баки (два у фюзеляжі й один у центроплані верхнього крила) сумарно вміщали 3150 л палива. Відносно висока енергоозброєність дозволяла цим літкам-гігантам нести фантастичне за тих часів бойове навантаження — понад 4 тонн (для порівняння: російський «Илья Муромец» підіймав до 500 кг бомб, а кращі англійські та французькі важкі бомбардувальники — трохи більше за тонну.

Дальність польоту зі стандартним навантаженням (2 тонни) становила 1300 км. Екіпаж складався з 7 чоловік, озброєння — від чотирьох до шести 7.92-мм кулеметів «Parabellum». Максимальна висота — 3.700 м, до рівня 3 км підіймався за 70 хвилин. Під час Першої світової війни такі літаки, окрім фірми «Zeppelin Staaken», збиралися також на фірмах «Аутомобіль унд Авіатік АГ» (Лейпциг), «Люфтшіффау Шюте-Лянц» (Цессен), «Остдойче Альбатросверке ГмбХ» (Шнайдмюль), «Авіатік», «Шюте-Лянц» та «Альбатрос». До кінця війни німці спромоглися побудувати 13 таких бомбардувальників [11].

Перший літак відлетів з Німеччини до України 20 червня 1919 р. і привіз до Кам'янця-Подільського 760 кг грошей, за що в Берліні Фінансовою агентурою УНР було сплачено DLR 33 тис. 462 марки [5, арк.29]. Колишній начальник відділу закордонної преси Генштабу армії УНР підп. Я.Макогон, який утік до Польщі й 26 листопада 1919 р. надав денікінцям (військовому аташе Збройних сил Півдня Росії в Польщі) докладну доповідь про командний склад української армії, повідомляв, що з Берліна своєчасно аеропланами в Україну в середньому доставлялося 50–100 млн крб. кожних 10–12 днів. Іноді, зазначав він, надсилалися й царські рублі вартістю по 500 руб. (як, наприклад, 80 млн руб. було отримало 5 (18) жовтня 1919 р.) [12, с. 457]. Щоправда, він помилково вважав, що пересилку організував посол УНР в Німеччині М.Порш, проте тепер вже виявилось, що насправді цю справу залагоджувала Фінансова агентура УНР в Берліні. Я.Макогон писав також, що гроші перевозилися величезними апаратами типу «Муромець», тільки ще більшими.

Як я вже зазначав, насправді то були біплани «Zeppelin Staaken (R-XIVa)» під номерами «R-69», «R-70» та «R-71». Б.Мартос додавав, що для перевезення було використано три п'ятимоторні літаки та два дещо менші тримоторні, «але всі вони вже були досить з'їжджені» [6, с. 25]. Це справді було так. То були вже вказані вище три п'ятимоторні колишні німецькі важкі бомбардувальники класу «Zeppelin Staaken (R-XIVa)» та три легші — типу «Gotha GV». Чотири щойно придбані літаки, як вказувалося вище, невдовзі вже потребували ремонту моторів. Б. Мартос оповідав, що літаки часто псувалися, «інколи вдавалося направити їх своїми засобами, але частіше літак мусів чекати, поки через другого літака давали знати про це в Берліні, і аж третій літак привозив мотор чи яку іншу запасну частину» [6, с. 25]. За такого стану літальних

апаратів не обійшлося й без аварій та прикрих інцидентів під час перельотів. Аероплани, бувало, падали і їх часто обстрілювали.

Так, 2 серпня 1919 р. над Польщею (в районі Познані) з якоїсь причини загорівся біплан «Zeppelin Staaken» і впав уже на терені Німеччини (в околиці Ратібора). Загинули усі пасажери, в тому числі й перший державний секретар військових справ ЗУНР полк. Д. Вітовський, якого згодом поховали в Берліні (2002 р. у Львові відбулося урочисте перепоховання Д. Вітовського).

З цього приводу варто дещо з'ясувати. В примітках до видання щоденника С. Чикаленка В. Верстюк та О. Бойко помиляються, коли вказують, що Д. Вітовський загинув 8 липня 1919 р. в авіакатастрофі і ця помилка потім перекочувала в інші укладені ними видання [13, с. 560; 14, с. 694]. Не відповідає дійсності й повідомлення вже згаданого підп. Я. Макогона, який стверджував, що падіння літака відбулося 7 вересня через те, що його було збито [12, с. 457].

Найближчою до істини є дата 4 серпня 1919 р., яку встановили свого часу С. Ріпецький, М. Заклинський і яку часто використовують нинішні історики (Р. Горак, Д. Веденєєв та інш.) [15; 16; 17; 18]. Втім, і ця дата є дещо неточна.

Вихідна суть помилки полягає в тому, що на тоді, фактично, один за одним (протягом двох діб) катастрофи зазнали два біплани виробництва «Zeppelin Staaken». Подібність літаків в очах пересічних випадкових свідків, близькість подій, розголос у пресі, ажіотаж і політична кон'юнктура (доцільність / недоцільність розголосу події в умовах постверсальської Німеччини, протистояння Польщі та УНР тощо) досить швидко заплутали головні деталі (відмінності) катастроф і сприяли виникненню низки подальших плутанин і навіть вигадок у визначенні головних ознак та, зокрема, дат трагедій.

4 серпня 1919 р. розбився інший літак, а саме — «Zeppelin Staaken (R-VI)» під маркуванням «R-39/16», який не належав УНР і не був перероблений на цивільний. То був модифікований військовий бомбардувальник «Zeppelin Staaken (R-VI)», 18 машин якого типу R-25 — R-39 та R-52 — R-54 зібрали у 1918 р. на фірмах: «Staaken» — 8 машин; «Аутомобіль унд Авіатік АГ» (Лейпциг) — 8 машин; «Люфтшіффбау Шюте-Лянц» (Цессен) та «Остдойче Альбатросверке ГмбХ» (Шнаймюль) — по 3 машини. Крім того, цей літак мав не п'ять, а чотири мотори. То були не надто надійні 6-циліндрові двигуни «Мерседес D.IVa» (потужність — 190 кВт) та

«Maubach Mb.IVa» (потужність — 180 кВт). Двигуни стояли парно у двох мотогондолах й обертали дерев'яні дволопастні гвинти «Гаруда» — штовхаючий й тягнучий. Не вдаючись до технічних характеристик подібних літаків, додам, що ці двигуни були обладнані автоматичними електричними стартерами фірми «Бош», пов'язаними з акумуляторами. При цьому в гондолах між двигунами знаходився механік, що стежив за роботою моторів у польоті. І для цього були підстави, адже попри високі досягнення німецьких авіатехніків, ера будови літаків тільки-но починалася. З вісімнадцяти зазначених бомбардувальників «Zeppelin Staaken, R-VI» (R-25 — R-39 та R-52 — R-54) шістнадцять літаків було використано безпосередньо на Західному фронті Світової війни у 1918 р. Чотири машини було збито винищувачами та зенітною артилерією супротивника, а вісім — розбилися в аваріях.

Один з уцілілих тоді літаків (R-39), і який у 1919 р. став фігурантом плутанини із датою загибелі Д.Вітовського, здійснив рекордний об'єм бомбардування. В перебігу двадцяти бойових польотів цей літак скинув на ворога 26 тис. кг бомб, у тому числі три 1 тис. кг бомби — усі такі бомби, що були скинуті протягом війни на Англію. Після війни цей літак не був проданий УНР, проте після встановлення перемир'я здійснював поштові та дипломатичні перевезення з Німеччини в Україну, і саме його було збито польською зенітною артилерією близько дев'ятої години ранку під Ратибором у Верхній Сілезії (Oberschlesien), коли біплан якраз перелітав р.Руду, що являла тогочасний кордон між Німеччиною та Польщею [19]. Літак мав розпізнавальні знаки німецького військово-повітряного флоту, а отже, й не міг бути одним з куплених українською Фінансовою агентурою літаків для доставки товариством Deutsche Luft-Reederei українських грошей для уряду Директорії.

Це був саме «Zeppelin Staaken, R-VI» (R-39/16) і летів він ustalеним повітряним маршрутом між Бреслау та Станіславим (згодом — Кам'янцем-Подільським), проте Д.Вітовського та М.Чучканя на його борту не було. Про те, що літак було збито, а також про відсутність на його борту міни або сторонніх осіб заявила й спеціальна слідча комісія німецьких повітряних сил, як і начальник леговища в Бреслау, що особисто контролював підготовку машини до вильоту [17, с. 130, 131].

Натомість, як свідчить розслідування української Ревізійної комісії в Німеччині, 2 серпня 1919 р. з Бреслау до Кам'янця-Подільського о третій з половиною ранку збиралися відлетіти два

літака «Zeppelin Staaken (R-XIVa)» під маркуванням «R-70» та «R-71») з українськими грішми. Перший літак («R-70»), крім грошей, узяв на борт ще й Ю. Бачинського і своєчасно вилетів. Інший літак («R-71/18») з вантажем у 3 млн крб., на якому мав відлетіти й Д. Вітовський та його ад'ютант М. Чучман, не вилетів через злам у моторі і його довелося лагодити. Вилетів він з Бреслау (з Д. Вітовським на борту) того ж дня але близько десяти години ранку (про це свідчив спеціальний рапорт Фогта, «котрий подаючи відомости про відправку грошей пише, що аероплян полетів тільки в 10 годин, бо мотор був несправний і його приходилось лагодити») [5, арк. 30–30 зв.]. Цей факт офіційно занотований у звіті Ревізійної комісії в Берліні для уряду УНР.

Таким чином, літак на кордоні тогочасних Німеччини і Польщі міг зазнати катастрофи лише 2 серпня 1919 р., позаяк не робив зупинок на цьому відрізку шляху, а отже — саме ця дата і є днем загибелі Дмитра Вітовського*. Пізніше вже почалися розмови та пересуди, що нібито польський літак напав на цей аероплан і знищив його, або що його збили [5, арк. 30], чи що у літак було підкладено міну з метою вбивства Д. Вітовського й що з українського боку не було зроблено спроб розслідувати цей інцидент [17, с. 131] тощо. Все це, безумовно, вигадки; літак упав у ліс під Ратібором і розбився через несправність у моторі [21]. Як свідчать документи, в цьому разі висновок Ревізійної комісії Міністерства фінансів УНР у контексті розслідування діяльності української Фінансової агентури в Німеччині, Д. Вітовський загинув 2 серпня 1919 р. в катастрофі літака «Zeppelin Staaken (R-XIVa)» (R-71) під час перельоту з Бреслау до Кам'янця-Подільського.

Взагалі то всі літаки цього виробника мали проблеми з двигунами ще з часів Світової війни. Спочатку замість майбахівських на літак було встановлено п'ять двигунів фірми «Австро-Даймлер» (найпотужніші — 237 кВт — на той час мотори в Німеччині), проте двигуни виявилися недорозробленими й відтак часто відмовляли в польоті. В травні 1918 р. їх замінили на двигуни «Бассе унд Сельве BuS.IVa» (потужністю в 220 кВт), проте ці мотори

* Після похорону Д. Вітовського в ресторані готелю «Едем» в Берліні відбулися поминки по ньому, на яких були присутніми 20 осіб. Принагідно зазначимо, що замовлені для вечери страви, квіти, лікйори, фрукти і цигарки були оплачені (5 тис. 558 марок 35 пфенінгів) коштом Фінансової агентури УНР в Берліні [Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Скр. 23 XXIV-10 (17). — Арк. 104].

виявилися ще гіршими за попередні. Так на літаки знов було встановлено двигуни «Майбах Mb.IVa» потужністю в 180кВт.

24 серпня зазнав катастрофи й упав в м.Раудені інший літак, гроші, що були на його борту, згоріли [5, ark. 99 зв.]. 8 жовтня один з літаків, що вже повертався з Кам'янка-Подільського, упав і розбився над територією Польщі. Про інший випадок підп. Я.Макогон свідчив, що 25 жовтня 1919 р. поблизу Кракова польськими жовнірами «через пустощі» було збито один з таких літаків. Усі пасажери і літуни загинули, гроші ж невдовзі було повернуто українському урядові.

Старший пілот іншого літака («Zeppelin Staaken (R-XIVa) — R-70 / D.130»), німецький офіцер, вертаючись уже з Кам'янка-Подільського до Берліна, самочинно, без відома української сторони, взявся підвезти пасажера до Відня, де в аеропорту Aspern 29 липня його літак було заарештовано та конфісковано французькими солдатами від імені антантської контрольної комісії (IAACC) [7].

Ще один аероплан змушений був через зіпсування моторів приземлитися в Галичині, не долетівши до Кам'янка [6, с. 25].

Інший літак («Zeppelin Staaken (R-XIVa) — R-69 / D.129»), який перевозив гроші для українського уряду, чомусь летів не над Галичиною, а над Буковиною і, знову ж через паливні проблеми у всіх п'яти моторах, не долетів 10 км до Дністра [6, с. 25]. 19 вересня бомбардувальник змушений був здійснити аварійну посадку на румунській території. З українського боку Дністра було спрямовано машини на той бік річки, але два румунські вояки 37-го Піхотного полку підоспіли першими й, загрожуючи зброєю, конфіскували і літак, і гроші — 303 мільйони гривень, що були виготовлені в Німеччині для Української Держави ще за часів Гетьманату П.Скоропадського (5, 6 та 24 жовтня 1918 р.). Румуни заарештували також трьох німецьких літунів (капітана Ганса Вольфа фон Гарага (Hans Wolf von Harah) й двох пілотів — Генріха Шмільца (Heinrich Smiltz) й Генріха Треткена (Henrig Tretken), а також українського урядовця та його помічників, що летіли з ними. Згодом українців звільнили і переправили на український бік Дністра, а німецьких пілотів інтернували пізніше — після відбуття арешту в румунській в'язниці [7].

Жодні заходи української місії в Бухаресті щодо повернення хоча б коштів (303 млн грн.) не мали успіху. Колишній голова уряду УНР І.Мазепа пояснює таку позицію тим, що на той час Румунія ще не мала підписаного мирового договору з Німеччиною,

проте додає, що згодом ці гроші, що перевозив аероплан, все ж було передано українському представництву в Бухаресті, але потрапили вони в розпорядження уряду УНР аж у 1920 р. [2, с. 301].

Що ж до літака, то «Zepelin Staaken (R-XIVa — R-69 / D.129)» так і не було повернуто ані українській стороні, ані німецькому товариству Deutsche Luft-Reederei. Румунські авіаційні інженери полагодили його, і екіпаж пілотів на чолі з 1-м технічним лейтенантом Петре Макавеем (Petre Macavei) перелетіли на ньому до Бухареста. Зазначимо, що і в польоті двигуни літака завдали чимало клопотів румунським пілотам. Цей літак більше так ніколи й не злетів у небо. Протягом кількох років він перебував на летовищі й врешті був демонтований, а його дерев'яні гвинти опинилися у Військовому музеї в Бухаресті.

Після втрати вищезазначених літаків DLR запропонувало Україні для продовження доставки грошей з Німеччини використати інший бомбардувальник — Friedrichshafen G.III-a, відомий як FF-45 [7]. Friedrichshafen G.III з'явився на початку 1917 р. і досить швидко склав істотну конкуренцію іншому німецькому бомбардувальнику Gotha. Варто сказати, що його бомбове завантаження було у півтора раза більшим від Gotha. Окрім фірми-розробника, бомбардувальники Friedrichshafen випускали також заводи Ханзейтш Флюгцойгверк (Ганза) та Даймлер Флюгцойгбау. Розмах крила цих літаків становив 23,70 м, довжина — 12,80 м, площа крила — 95 кв м. Двигуни 2-ПД Mercedes D.IV-a дозволяли розвинути швидкість у 141 км. на годину (крейсерська швидкість — 118 км/год.). Термін польоту — 5 годин. Екіпаж складався з трьох чоловік. На озброєнні було два-три 7,92-мм кулемети Parabellum MG14, що встановлювалися на шворнях у носі та в задній кабіні. Бомбове навантаження — 1500 кг. Модифікація Friedrichshafen G.III-a була з двокилевим біплановим опірнням і без носового колеса. Загалом G-III обох модифікацій було збудовано 245 бомбардувальників. Вони були задіяні до останніх днів війни як нічні, так і денні бомбардувальники проти об'єктів у Франції, Бельгії та Британії. По війні німці використовували їх як транспортно-пасажирські машини. У 1920 р. два такі літаки закупила радянська Росія, й ще кілька використовувалися у складі Червоного повітряного флоту. Ще один біплан такого типу, що здійснив вимушену посадку на території Литви, після ремонту став бойовою одиницею литовських військово-повітряних сил [22; 23].

Наразі немає даних, чи були бомбардувальники Friedrichshafen G.III-a (FF-45) в розпорядженні уряду УНР, проте достеменно відомо, що частина авіації, належної Deutsche Luft-Reederei, була таємно переміщена з Німеччини до України [7]. Цілком вірогідно, що серед тих літаків (зокрема, відомо про розвідувальні авіамашини DFW, LVG, Hansa-Brandenburg, винищувачі Halberstadt, Albatros, Fokker та інші) був і вищезгадуваний бомбардувальник Zeppelin Staaken (R-VI) (R-39/16), що був збитий поляками 4 серпня 1919 р. і факт польоту якого в Україну ретельно приховувався німецькою слідчою комісією. Відомо також, що біплани Zeppelin Staaken (R-VI) точно перебували на летовищі Кам'янець-Подільського вже в грудні 1918 р., проте твердження деяких дослідників про те, що їх нібито було захоплено у німців [24], не відповідають дійсності. Цілком логічно, що в зв'язку з тим, що таємне надання Німеччиною (через DLR) літаків урядові УНР приховувалося обома сторонами від зайвого розголошення (з огляду на реакцію Антанти та Польщі), а відтак їхня наявність видавалася як українські трофеї. Частина ж літаків була покинута австрійськими та німецькими військами під час повернення на Батьківщину, проте їхній технічний стан був не найкращий.

Достеменно відомо також про зафрактування українською стороною ще й чотирьох легких бомбардувальників Gotha (три літаки Gotha G-V та один — Gotha GL-VII). Двомоторний бомбардувальник Gotha GL-VII з українськими розпізнавальними знаками, відомий під бортовим іменем «Олена», наприкінці 1919 р. під час перельоту до Відня (пілот — німець Клаузен) змушений був приземлитися в околицях Братислави й був інтернований чехословацькою владою [24].

Бомбардувальники типу Gotha мали замінити дирижаблі, що стали уразливими для досягнення винищувачів, й вже 13 червня 1917 р. серед дня скинули бомби на Лондон*. Досить скоро ці літаки стали називати «повітряними монстрами» [25]. Спроектвані Гансом Буркгардом (Hans Burkhard) й розроблені компанією

* Внаслідок цього нальоту загинуло 162 людини й більш як 400 були поранені, що становило найбільшу чисельність постраждалих від повітряних бомбардувань Великобританії за весь час тривання Першої світової війни. Згодом продовжилися нічні бомбардування, які тривали до травня 1918 р. Загалом бомбардувальники Gotha здійснили 22 нальоти на Англію й скинули на її територію понад майже 85 тонн (84.745 кг) бомб [Електронний ресурс: <http://www.4to40.com/encyclopedia/index.asp?id=30>].

Gothaer Waggonfabrik AG, вони дійсно були грізною зброєю. Розмах крила Gotha G-V становив 23,70 м., довжина — 11,86 м, висота — 4,30 м, площа крила — 89,50 кв м. Вага порожнього літака становила 2740 кг. (взлітна — 3975 кг.), а двигуни типу 2 ПД Mercedes D.IV-a (потужність — 2+260 п.с) дозволяли розвинути максимальну швидкість у 142 км/год. (крейсерська швидкість — 126 км/год.) й набирати висоту до 6500 м. Три пілоти екіпажу мали в своєму розпорядженні, окрім бомб загальним вантажем у 500 кг, два 7,92 мм кулемети Parabellum MG14, що були встановлені на шарнірних кріпленнях у носовій та надфюзеляжній позиціях [26].

Загалом з Бреслау до Кам'янця-Подільського було здійснено 18 польотів [5, арк. 28], що, до речі, спростовує твердження Б. Мартоса, нібито аероплани з грішми здійснили лише кілька перельотів [6, с. 24]. Загалом же за усі 18 перельотів з Німеччини до Кам'янця-Подільського було перевезено грошових знаків на суму в 1 млрд 242 млн 140 тис. гривень [5, арк. 28], які, безумовно, були вкрай потрібні урядові та війську УНР у складні часи літа-осені 1919 року. Разом з тим, значний об'єм вантажу — більш як 200 скринь — все ж так і не був перевезений й зберігався у Бреслау до листопада 1920 р. [5, арк. 28 зв.]. Якщо врахувати, що урядом УНР було замовлено у Німеччини 3,5 млрд грн [27], то ледь менше двох третин суми німецькі літаки урядові УНР не перевезли.

Урядова Ревізійна комісія, яка перевіряла діяльність Фінансової агентури УНР в Берліні, з огляду на вищезазначені факти, дійшла (1921 р.) таких попередніх висновків щодо «справи «Deutsche Luft-Reederei»*:

«1) Супрун, маючи можливість своєчасно внести гроші в Банк — цього не зробив, наслідком чого були: а) несвоєчасна доставка грошей на Україну. Як би замість купівлі цінних паперів Бр[атам] Рабиновичам були внесені своєчасно гроші Д.Л.Р., можливо, що вся кількість грошей була б перепроваджена на Україну; б) великі матеріальні втрати, бо згодом Д.Л.Р. перейшло на більш дорогі умови;

2) Представники Фінансової Агентури юрисконсульт Гершун, представники Державного Контролю Вронський і п. Арістархів

* Що стосується, власне, долі самої компанії «Deutsche Luft-Reederei», то невдовзі настав 1921 р., коли у повному обсязі набули чинності §§ 198–202 Версальського договору, які передбачали або знищення, або ж передачу таким країнам Антанти усіх повітряно-літальних апаратів Німеччини. Відтак DLR було змушене самоліквідуватися.

не боронили інтересів Держави і майже шли на повіді у всіх бажаннях Д.Л.Р., задовольняючи їх завше по за умовам договору;

3) В справі з Д.Л.Р. є багато чисто юридичних правонарушень і змін умов, заключених договорів явно не на користь Українській Державі» [5, арк. 30 зв.].

Довести розслідування до завершення й до судового рішення, як щодо питання постачання грошових знаків в Україну, так і щодо взагалі діяльності Фінансової агентури Міністерства фінансів УНР в Берліні, Ревізійній комісії не судилося. За наказом нового міністра фінансів УНР Х.Барановського від 1 грудня 1920 р. Фінансову агентуру в Німеччині було (за браком коштів) ліквідовано, помешкання її закрилося, а всіх урядовців звільнено або відряджено до Міністерства фінансів без утримання [5, арк.12], а невдовзі Ревізійну комісію теж було закрито. Для закінчення справ ревізії і підготовки актів, розпорядженням того ж таки Х.Барановського від 17 грудня 1920 р., її співробітникам було дозволено працювати лише до 1 лютого 1921 р., та й то без відпуску коштів на її утримання [5, арк. 12–12 зв.], хоча й члени Комісії неодноразово вказували, що розслідували лише окремі епізоди діяльності Г.Супруна та його співробітників і готові продовжити роботу, об'єднавши її з юридичним аналізом і, як наслідок, судовою справою.

Тим не менш, навіть з тих фактів, що відкрилися під час ревізії діяльності Фінансової агентури Міністерства фінансів УНР в Німеччині, цілком очевидні глибокі корені корупції та нечистоплотності фінансового агента УНР Г.Супруна, який мав, фактично, надзвичайні та одноосібні повноваження у розпорядженні державними коштами України за кордоном, злочинну співпрацю чи не усіх співробітників Агентури, саботаж і елементарну безвідповідальність, які були поєднані з усвідомленням безкарності. Додамо, що Г.Супрун так і не зазнав покарання за свої зловживання державними коштами УНР; він і надалі мешкав у Берліні й у 1924 р. спільно з Я.Оренштайном та Щепаловим навіть заснував у столиці Німеччини велику видавничу фірму українських «творів красного письменства та історії» [28].

Інші ділянки ревізії діяльності Фінансової агентури УНР вказують на те, що фінансові махінації, корупція та крадіжки державних коштів, які здійснювалися головою і членами Фінансової агентури, були тісно переплетені з найвпливовішими державними і політичними діячами та організаціями Української Народної Республіки. Це дає право припустити, що згортання роботи

Ревізійної комісії міністром фінансів УНР Х.Барановським було пов'язане не лише із військово-політичними ускладненнями тогочасної української влади.

Вочевидь, сама організація влади в УНР часів Директорії була вкрай неефективною (і це видно не лише з аналізу роботи Фінансової агентури в Німеччині, але й з діяльності О.Севрюка в Італії, українських представників на Паризьку мирну конференцію, принципів партійної та особистої квоти в призначенні урядовців, отаманщини в Україні, безпорадності держконтролю та судової системи, чварів у Директорії, фактичного безсилля урядових структур і практичної узурпації влади головним отаманом С.Петлюрою, масштаб якої водночас обмежувався ареалом його особистої присутності тощо), а отже, й дозволяла подібним елементам не лише підточувати українську державність з середини, але дискредитувати її в очах світової спільноти і власного народу. Зазначені факти лише підтверджують те, що як фінансові, так і державотворчі проблеми УНР часів Директорії були набагато глибшими за банальну «корупцію» Супрунів та їм подібним і крилися у вихідних принципах організації та функціонування системи державної влади в УНР.

1. Гай-Нижник П. П. Київський період відновленої УНР: фінанси і політика (14 грудня 1918 р. — 5 лютого 1919 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2008. — Вип. XXIV: Соціальні та економічні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємоевпливів. — С. 165–175.

2. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — К.: Темпора, 2003.

3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. — Т. 1. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006.

4. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІА України у Львові). — Ф.681. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.6.

5. Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Скр. 23 XXIV-10 (17).

6. Мартос Б. Українська валюта 1917–1920 років // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. — Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1972.

7. Mulder R. Deutsche Luft-Reederei Gesellschaft mit beschränkter Haftung — DLR (1917–1923) // Електронний ресурс: www.europeanairlines.no.

8. Електронний ресурс: <http://www.flight-depot.com/flight-history-data/flighthistory/alsverkehrsmittel/index.html>.

9. Електронний ресурс: <http://www.calend.ru/event/4219>.
10. Шанковський Л. З історії Української авіації // Електронний ресурс: http://www.chota.plast.org.ua/aviohistoriPA.htm#_ftnref1.
11. Ел. ресурс: Wunderwaffe: <http://wunderwaffe.narod.ru/Magazine/AirWar/87/02.htm>.
12. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. — К.: Темпора, 2006.
13. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920. — Київ; — Нью-Йорк: Вид-во Олени Теліги, 2005.
14. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. — Т. 2. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006.
15. Ріпецький С. Дата смерті полк. Дмитра Вітовського // Вільна Україна. — 1960. — 36. 26. — С. 51–53.
16. Заклинський М. Дмитро Вітовський. Громадський діяч, стрілецький ідеолог, вождь Листопадового зриву, секретар військових справ ЗО УНР. — Нью-Йорк: Червона калина, 1067. — С. 117–118.
17. Горак Р. Дмитро Вітовський // Дзвін. — 1992. — №1–2. — С. 130–142.
18. Веденєєв Д. В. Вітовський Дмитро Дмитрович // Енциклопедія сучасної України. — К., 2005. — С. 635.
19. Baczkowski W. Samoloty bombowe pierwszej wojny swiatowej // Biblioteczka Skrydlatej Polski. — Warszawa, 1986. — S. 143.
20. Grosz P.M. Zeppelin Staaken R.VI // Windsock Datafile. — 2002. — № 95. — P. 27.
21. Rimell R. Staaken at war // Windsock Datafile. — 2007. — № 123. — P. 25.
22. Електронний ресурс: <http://www.airwar.ru/enc/bww1/frhg4.html>.
23. Електронний ресурс: http://www.militaryfactory.com/aircraft/detail.asp?aircraft_id=602.
24. Харук А. Крила України: Військово-повітряні сили України, 1917–1920 рр. — К.: Темпора, 2008. — С. 61.
25. Grant R. Airpower Genesis // Air Force Magazine. — 2008. — November. — P. 55.
26. Електронний ресурс: <http://www.spartacus.schoolnet.co.uk/FWWgotha.htm>.
27. Gunter Schmitt. Als die Oldtimer flogen. Die Geschichte des Flugplatzes Berlin — Johannisthal // Transpress VEB Verlag fur Verkehrswesen. — Berlin. — 1980. — S.196.
28. Монолатій І. Львівська подорож Якова Оренштайна 1924 року: невдала спроба реалізації українського проекту // Ї. — 2008. — №51.

КРИТИКА Б.МАРТОСОМ МОНОГРАФІЇ С.НАРІЖНОГО
«УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ»
(МАЛОВІДОМЕ ПРО ВІДОМУ КНИГУ)

Telyachyi Yuriy. Critic B.Martos the monograph of S.Narizhnyi's «Ukrainian emigration» (not popular about the known book). The article analyzed the evaluation monograph B.Martos S.Nareznyj «Ukrainian emigration».

У статті проаналізовано оцінку Б.Мартосом монографії С.Наріжного «Українська еміграція».

У буремні часи Другої світової війни 1942 р. в м.Празі вийшла друком фундаментальна монографія Симона Наріжного «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» (частина перша) [1]. Її автор — Симон Петрович Наріжний (1898 р, Полтавщина — 1983 р., Австралія) — український історик у діаспорі, професор Українського вільного університету, багаторічний працівник Музею визвольної боротьби України в м.Празі [2, с. 130]. Цю книгу, давно очікувану в широких колах української еміграції в різних країнах світу, вдалося видрукувати, в першу чергу, завдяки зусиллям її автора. Але в передмові С.Наріжний віддає належне своїм колегам, здебільшого активним учасникам Української революції 1917–1920 рр., працівникам українських освітніх, просвітницьких наукових установ і організацій Чехословаччини та інших країн світу, які всебічно сприяли як у зборі матеріалів, так і в плані фінансової підтримки цього проекту [3, с. 5–6].

У вступному слові С.Наріжний зазначав, що «Огляд культурної праці української еміграції був задуманий покійним проф. О.Лотоцьким ще в 1937 р. Видання такого огляду було в плані Українського Наукового Інституту в Варшаві, одначе не було свого часу здійснене. Перша частина його появляється тепер, як видання Музею визвольної боротьби України, реалізоване спільними засобами багатьох учасників... Хронологічно огляд культурної діяльності в цій книзі обмежений двадцятиліттям 1919–1938 рр. Автор свідомий багатьох недоліків своєї праці, на яку він дивиться лише як на першу спробу, що її майбутній історик не раз змінить і доповнить» [3, с. 7].

Вихід монографії викликав широкий громадський резонанс у середовищі української еміграції, на неї з'явився ряд рецензій. Однак невеликий наклад відразу поставив книгу в розряд дефіцитних, раритетних.

Упродовж понад 50 років у силу політичних обставин «Українська еміграція» була недоступна широким колам читачів. Лише 1999 р. завдяки ініціативі сучасних учених — О.Федорука, М.Мушинки, Л.Яковлевої та ін. у київському видавництві імені Олени Теліги побачила світ книга «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої), рукопис якої був виявлений в особовому фонді С.Наріжного, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України [4].

Нарешті, 2008 р. у дослідно-видавничому центрі Наукового товариства імені Тараса Шевченка у м.Львові накладом у 300 примірників було здійснено репринтне відтворення першої частини книги С.Наріжного «Українська еміграція» [5]. Таким чином, вітчизняні дослідники дістали можливість ознайомитися з книгою, яка йшла до України довгих 66 років.

Але, на наше переконання, історики, культурологи мало обізнані з рецензіями на цю монографію, підготовленими на неї в різні роки, різними авторами в різних країнах.

Одна з найбільш цікавих, авторитетних і, водночас, майже невідомих нашим сучасникам рецензій належить проф. Б.Марто-су. Вона була видрукувана окремим відбитком за назвою «З приводу публікації С.Наріжного: «Українська еміграція» під егідою українського видавництва «Пробоем» у м.Празі в 1943 р. [6].

Її автор — Борис Миколайович Мартос — (1879 р., Полтавщина — 1977 р., США) — відомий український громадсько-політичний і державний діяч, науковець, педагог. У роки Української революції (1917–1920 рр.) — член ЦР, генеральний секретар земельних справ першого українського уряду, в добу Директорії УНР — міністр продовольства, міністр фінансів, з 09.04 до 27.08.1919 р. — голова РНМ УНР. З 1920 р. — на еміграції в Німеччині, Чехословаччині, США. Був одним з організаторів і професором (з 1924 р.) Української господарської академії в м.Подєбрадах, у 1936–1938 рр. обіймв посаду директора її наступника — Українського технічно-господарського інституту [7, с. 454].

Працюючи на ключових посадах в уряді, перебуваючи в епіцентрі подій політичного, культурно-освітнього життя впродовж

1917–1930-х рр., Борис Мартос був добре обізнаний з усіма обставинами культуротворчої діяльності української інтелігенції, в т.ч. й еміграційного періоду. Тому, ознайомившись із текстом монографії Симона Наріжного, він не міг не зреагувати на неї письмово відгуком. Тим паче, що не погоджувався з позицією автора в багатьох аспектах викладу матеріалу. Відгук Б.Мартоса має відверто критичний характер. Враховуючи малодоступність тексту рецензії, бачиться доцільним навести її повний текст у авторській редакції.

«Дожидаєм світла, а ось темрява» (Ісайя 59,9).

На цю книжку написано вже кілька рецензій, що вказують ріжні її дефекти; але я з свого боку не можу обійти мовчки ряд хиб, що здаються мені дуже шкідливими. Книга Наріжного підкупає читача своїм виглядом: бачучи таку товсту книгу, мимоволі ставишся з довіррям до її змісту, сподіваючись, що автор з особливою уважністю простудіював тему, використав всі відповідні матеріали з тою критичністю, яка вимагається від доктора та ще професора історії «з особливим узглядненням історії України», та ще до того, коли публікація підноситься публіці, як «Студії Музею Визвольної Боротьби України».

Українське громадянство, а особливо молоде покоління, давно чекало такої публікації; вона не може не викликати інтересу читача; і я вважаю великою шкодою, що в цій публікації наша визвольна боротьба відбивається, як у кривому зеркалі.

Так, в розділі про Українську Республіканську Капелу, говорячи про її успіхи за кордоном, проф. Наріжний знайшов потрібним кинути тінь на діяльність тогочасного уряду Української Народньої Республіки. На стор. 28 він каже (слідом за мемуаристами?): «Як державна установа, капела мала утримуватися з державної скарбниці, але цього утримання фактично не мала й мусіла дбати про себе сама. Внаслідок цього — як свідчить Ол. Чехівський — адміністраторові капели, замість адміністрування доводилося займатися роздобуванням грошей для капели у ріжних українських міністрів і інш. фінансових потентатів за кордоном. Але це не мало успіху» (підкреслення мої). Отже виходить, що урядові чинники, виславши капелу за кордон, зовсім не давали грошей на її утримання. Яке негативне вражіння це має зробити на читача! Ця тенденція виявляється й на інших сторінках. Так, на стор. 23 читаємо: «...Як українське міністерство

фінансів, так і його закордонні агенти, дуже неохоче задовольняли грошові потреби капели» (отже виходить, що задовольняли, хоч і неохоче?). «... Капела виїхала з України фінансово незабезпечена. ... Капела переходила раз-по-раз фінансові кризи, з яких врятували її посторонні підмоги». Читач скаже: «яка каригідна легковажність з боку урядових чинників!».

Між тим в дійсності справа стояла зовсім не так. Навіть сам С.Наріжний признає (стор. 25), що капела одержала від п.Супруна забезпечення на 3 S місяці; а на стор. 28 говориться навіть таке, що від цього п. Супруна, О. Кошиць дістав гроші, що на них «капела їздила по Європі майже рік». Але хто був цей п. Супрун? Читач безперечно подумає, що це був якийсь меценат-мільйонер, що підтримував капелу в її нужді з власних грошей. Не кожен мусить знати, що цей п. Супрун був якраз фінансовим агентом уряду У. Н. Р., представником м-ва фінансів за кордоном, уповноваженим виплачувати гроші за рахунок державної скарбниці по ордерах міністерства фінансів. А проф. Наріжний не знайшов потрібним це зазначити. Чи, може, цього не дослідив? Некритично наслідував акт ревізії, що як видно з самого акту, була переведена дуже нефахово.

Якби др Наріжний поставився критично до мемуарів, то перед ним виникло б питання: хто ж ці українські міністри й інші «фінансові потентати» за кордоном, до яких безуспішно зверталася капела по гроші? Як, історик, він міг би дослідити, що представниками українського уряду за кордоном були дипломатичні місії та фінансовий агент Г. Супрун, керівник тієї самої Фінансової Комісії в Берліні, про яку говориться на стор. 21. А з українських міністрів перебували за кордоном у 1919–20 рр. мін. зак. справ Темницький та мін. фін. Мартос.

Якби проф. С. Наріжний поставився до справи об'єктивніше то, пишучи свою книгу, міг би перевірити дані мемуаристів і нефахового акту ревізії/ звернувшись за інформаціями до був. мін. фін. Мартоса або до був. адміністратора капели проф. О. Приходька; обидва живуть у Празі. Напр. останній міг би йому сказати, що капела у Відні р. 1919 одержала від мін. зак. справ Темницького 1.000.000 крон, що в той час складало дуже поважну суму. Що і за кордон капела не виїхала не забезпеченою, бо при від'їзді її тимчасовий керівник міністерства фінансів А. Маршинський видав їй значну суму (700.000 гривень?), так що капела утримувала себе під час перебування в Галичині і в Прагу приїхала, маючи

500.000 гривень, які О. Приходько на пораду Супруна продав у Берліні за 125 000 нім. марок. Укр. патріот міг би з гордістю підкреслити це «чудо української гривні»: через добру постановку справи, гривня мала ціну і після втрати території. Вже це примусило б др С. Наріжного уважніше простудіювати справу фінансування капели, тим більше, що й у цитованих С. Наріжним спогадах Л. Безручка («Народня Воля» ч. 30 і ч. 50) згадується про 1,000.000 корон, асигнованих віденським посольством і про одержання у вересні 1919 р. від українського уряду чеку на 650.000 крон через отамана Жуківського, що прилетів літаком; Проф. Наріжний у своєму нарисі навіть про ці суми чомусь зовсім не згадує.

А проф. Б. Мартос міг би пояснити, що міністр Мартос мав з собою грошей тільки на видатки по своїй подорожі і безпосередньо не міг виплачувати значних сум. А все ж таки мін. фін. Мартос виплатив послу Васильку в поворот виданих ним капелі 30.000 нім. марок, а послу Поршу дав розпорядження виплатити капелі 45.000 нім. марок і то з сум, здепонованих Мартосом у посольстві і призначених на ведення судових процесів.

Законом 24. 1. 1919. р. на утримання капели в 1919. р. було асигновано 1.184.500 крб., а на видатки, зв'язані з подорожжю по Європі — 1.142.500 фр. франків. Це була сума на той час дуже поважна, бо напр., на утримання надзвичайних дипломатичних місій було асигновано по 361000 крб. на рік. Трохи пізніше ця сума була підвищена до 542.400 крб.) (1. І.Храпко. Збірник законів і постанов Українського правительства. — Відень, 1919. — С. 89–92). Отже говорити про недоброзичливе відношення уряду до капели — тяжко. Проф. Наріжний, згадуючи на стор. 20 про цей закон, замовчує розмір асигнованої суми. Зате на стор. 21 пише, що кредити для капели, відкриті в січні 1919. р. були зараз після того закриті Радою Міністрів, ніби-то по словам тодішнього міністра фінансів у Жмеринці «за ненадобністю». Цю фразу С.Наріжний бере з акту ревізії, переведеної в Берліні в липні 1920 р., не поставивши собі питання, як ревізійна комісія могла встановити, що казав міністр півтора роки перед тим, і не знайшов потрібним перевірити це, запитавши хоч би тодішнього міністра фінансів, що живе тепер у Празі. Той би йому сказав, що кредити для капели, як і всі інші подібні кредити, були закриті не зараз же, а вже після евакуації Києва і закриття внаслідок цього наших конт у закордонних банках, а не «за ненадобністю», і вже після видачі Капелі 200.000. Коли делегація все ж таки

просила про відновлення кредиту, я, тодішній міністр фінансів, вказав на те, що це залежить від міністра освіти, а не від мене, з свого боку обіцяв не противитися тому, але звернув увагу делегації на ті труднощі, що стоятимуть перед Капелою у випадку виїзду за кордон: непевність регулярного одержання асигнованої суми, можливість невизнання українських паспортів у багатьох державах, трудність переїздів, особливо в зв'язку з одержанням віз. Я запропонував членам Капели уважно обміркувати всі ці труднощі, що стоять перед нею.

Фактично Капела тоді не існувала, бо з Київа виїхало не 128 душ, як передбачалося, а як зазначає сам С. Наріжний (стор. 21), всього 37 осіб; до того ж у зовсім випадковому складі; напр., не виїхали оперні солісти, що мали бути в складі Капели; цю важливу деталь С. Наріжний замовчує; замовчує й те, що коли в Кам'янці вдалося організувати Капелу наново, хоч і в неповному складі, то кредити були знову відчинені; а законом 24. 6. 1919. були навіть збільшені на 1.343.000 фр. франків.

Але лишім на боці спогади ріжних осіб і інші матеріяли суб'єктивного характеру. Проф, др С. Наріжний є науковим співробітником Музею ВБУ (та ще й платним); отже він мусить знати, що в Музею зберігається значна частина архіву Капели, як і інші матеріяли, з яких видно, що Капела одержала від 24.1.1919 до 1.7.1920:

Фінансові агенти, посольства й дипломатичні місії, як виконавчі органи уряду У. Н. Р., видавали ці суми або на підставі ордерів міністра фінансів, або на підставі порозуміння з ним або з мін. закорд. справ; коли ж видавали з своєї власної ініціативи, як позичку Капелі, то позичку цю повертало міністерство фінансів, а не Капела. Цілком незрозуміло, як може проф. С. Наріжний називати ці суми «посторонніми підмогою» (стор. 23).

Особливо дивно рахувати «посторонньою підмогою» видачу посольства в Берліні 353.000 мар. з окремого фонду, що була зроблена з мого розпорядження, як міністра фінансів.

У вищенаведеному списку немає ще кількох тисяч гульденів, що я переслав Капелі з Амстердаму через нашу дипломатичну місію в Гаазі (чи не ті це 5.000 гульд., що означені в т. 9, а у Наріжного фігурують на стор. 23, як «позичка посольства у Гаазі?»).

Я не маю часу переглянути всі протоколи, листування й інші матеріяли Капели, що зберігаються в Музеї ВБУ; а то б, напевно, знайшов ще деякі суми, що були виплачені представниками

уряду УНР, а про які проф. С. Наріжний не згадує. Напр., 22. 9. 1920 А. Кошиць одержав для Капели 2.350.000 мар. Польс., а в листі голови Дипломат. Місії в Варшаві з дня 20. 12. 1920 ч. 3580 говориться про видачу Капелі з військового фонду останньої квоти 700.000 марок польських.

До цього треба додати вищезгадані 2.000.000 австр. крон, що видав Капелі «Дніпросоюз», а вірніше ОЦУКС, за рахунок тих сум, що був винен фінансовій агентурі Уряду У. Н. Р

Все це суми дуже великі, особливо, якщо взяти на увагу, що вони були видані в той час, коли ми вже втратили майже всю, а потім таки зовсім всю територію. Я не маю часу перерахувати це все на гривні і франц. франки, а для орієнтовки подаю курси валют з 1919 і першої половини 1920 рр. В той час курси валют дуже хиталися так, що, напр., фунт стерлінгів коштував 135–350 нім. марок, або 4–5 ам. доларів, або 200–350 чеських крон. Пересічно можна рахувати, що в той час 1 ф. стерл. = 4 долар. = 800 австр. кр. = 250 чеських крон = 190 нім. марок = 14 голанд. гульденам = 28 швайц. фр. = 50 фр. фр. = 40 бельг. фр.

Щоб уявити покупну силу грошей в той час, можу навести, що платня машиністки в празьких конторах була 300–500 кр. чеськ.; українські студенти діставали від дипл. місії в Празі стипендії 400 кр. чеськ. в місяць, а oprіч того мали, здається, безплатне помешкання; дешевий обід у Празі коштував 5–6 крон; а в першокласному ресторані дуже добрий обід з вином і кавою — 20–25 кр. чес.

А тепер хай проф. Наріжний порівняє ці суми з прибутками Капели від улаштованих нею концертів (за покриттям видатків на урядження їх):

1. 16 концертів по Чехії 14.5.–18.7/1919. кор. чес.	40.907.30
2. 8 концертів у Відні 22. 7–15. 9. 1919 австр. кр.	25.663.13
3. 9 концертів у Швейцарії X. 1919 шв. фран.	4.900
4. 19 концертів у Франції фр. фран.	41.634.70
5 9 концертів у Бельгії бельг. фран.	10.296.55
6. в Голандії — дефіцит г. гульд.	1.361.96
7. 9 концертів у Лондоні	21 ф.ст.
	18шил. 6п.
8. 8 концертів у Берліні нім. марок	56.483.45

Ці незначні суми не тільки яскраво підкреслюють, що Капела, всупереч твердженню С. Наріжного, утримувалась майже виключно на кошт державної скарбниці, але проливають світло

і на причини тих фінансових скрут, які часом переживала Капела. Справді, ці прибутки були занадто вже малі.

Навіть в акті ревізії, що його С. Наріжний цитує так невдало, можна знайти й пояснення, чому ці прибутки були такі малі. В цьому акті ревізії згадується про недосвідченість організаторів концертів (ст. 16), про те, що контрольного концерту з боку адміністрації Капели був невистачаючим й недбалим (ст. 16), про недбалість при продажі програм і тексту пісень, про невистачальність контролю безплатних білетів, про «недостачі й помилки, яких було багато» (ст. 19). Проф. Наріжному мусіла кинутися в вічі і заключення ревізійної комісії: «На тій основі можна рішуче ствердити, що при кращій організації і ліпшій контролі концертів доходи з цього джерела Капели були би далеко вищі. Замість цього бачимо явище, що напр. у Берліні, концертні салі були переповнені, а обрахунки бюро виказують дефіцити або невеличкі доходи» (ст. 17).

В тому ж акті ревізії вказується на «багато помилок і занедбань в господарці Капели, яких не можна виправдати ні ненормальними умовами під час подорожі, ні нефаховістю урядовців» (ст. 13); згадується про «випадок пропущення фальшивих рахунків чотирма капелянами дня 4. травня 1920. р. в Берліні», що лишився без притягнення до відповідальності; про відсутність у адміністрації Капели власного контрольного органу, про відсутність «періодичних звітів з поодиноких областей адміністрації» (ст. 15). «Касового контролю і звітів за весь час існування Капели не було» (ст. 16),

Проф. Наріжний не знайшов потрібним вказати на ці внутрішні причини матеріальних труднощів Капели. Не говорить він і про інші хиби внутрішнього життя Капели, які також мали свій вплив, і про які згадується в тому ж акті ревізії. Весь час говорить лише про матеріальне незабезпечення Капели, тим він пояснює й «ріжні непорозуміння», й «тертя» у внутрішньому житті Капели (ст. 28). А тим часом в протоколі Ради Капели 15.8.1919 р. (Відень) зафіксовано залізний фонд: 1.000 фун. ст., 1.940 доларів, 5.000 швейц. фр. і 100.000 лір, себто біля 2.000.000 австр. корон. Не знаю, чи бачив др С. Наріжний цей протокол; він є в Музеї ВБУ. Чим пояснити «тертя» у той час?

Із усієї статті Наріжного, що охоплює цілий аркуш, у чита-ча залишається вражіння, що причиною всіх бід були «фінансові потентати» уряду УНР. Вже самий цей вираз позбавляє працю

д-ра С. Наріжного характеру науковості і прозраджує його бажання виставити уряд УНР з р. 1919–20 в смішному виді. Це — вже не історія, а «Приклади, како пишутся комплименты разные».

Чим все це пояснити? Чи проф. С. Наріжний просто не розібрався в матеріалах, і справа фінансування Капели представляється йому дійсно так, як він її змалював, піддавшись впливу мемуарів та нефахового акту ревізії? Але коли історик не може розібратись в подіях, що відбулися 20 літ назад, то як він зможе розібратись в тому, що було 200 або 1.200 літ тому? Страшно стає за нашу історію.

Можна зрозуміти члена Капели, що, пишуци свої спогади, на все дивиться з погляду своїх дрібних переживань; але коли історик безкритично використовує ці спогади, так що його праця уявляє з себе якусь мозаїку, та ще обминаючи автентичні матеріали, то це вже не «Студії Музею Визвольної Боротьби України», а викривлення історії нашої визвольної боротьби. Досить вже і так написано всяких «Літописей» та «Відроджень» на руку ворогам нашого визвольного руху.

Взяти хоч би такий вираз: «З боку урядових чинників закордоном в критичний момент вона не знайшла для себе потрібної підмоги» (ст. 28). З яким злорадством прочитає це ворог нашої визвольної боротьби і з яким захопленням використає це для своєї пропаганди, як доказ відсутності конструктивності в українців.

А між тим це твердження — цілковита неправда. Критичних моментів при подорожі Капели в умовах 1919–20 рр. було багато, і кожен раз урядові чинники приходили їй на допомогу. По приїзді до Ужгороду Капела була конфінована; загрозувала висилка її назад; вирятувала її наша Дипломат. Місія в Празі. До Праги Капела приїхала без відповідних костюмів; та сама Місія допомогла їй порадою й грішми. Диплом. Місії допомагають Капелі і здобувати візи, що в той час було дуже не легко. Не знаю, може, проф. С. Наріжний не вважає Дипл. Місію за урядовий чинник? У Відні Капелі допомагає вже не тільки наше Посольство, а міністр В. Темницький (безперечно урядовий чинник), що дає їй 1.000.000 австр. крон, з умовою створити резервовий (згаданий вище «Залізний») фонд. Коли через негосподарне ведення справи цей фонд розстаяв, фінансовий агент уряду УНР Г. Супрун дає майже півміліона марок. Коли вже нікуди було їхати, бо з Америкою вийшла невдача (з чієї вини?), то Посольство в Берліні виписує Капелу до Берліна і з розпорядження міністра фінансів

дає їй 353.000 мар. (у С. Наріжного це «позичка», «постороння допомога»).

Нарешті міністр Б. Мартос, перед своїм відходом на демісію (кінець червня 1920 р.), знаючи, що новий міністр фінансів навряд чи зможе здобути якісь значні кошти, дає наказ фінансовому агенту І. Мірному виплатити Капелі 458.750 нім. марок з останнього міліону, що ще був у його розпорядженні.

Через місяць після демісії Б. Мартоса Капела розкололась: свідоміша частина її під керівництвом О. Приходька виїхала на Підкарпаття, де й виконала солідну національно-культурну працю.

Решта залишилася вже без жадних виглядів. Але й тут уряд УНР прийшов на виручку, видавши кілька міліонів марок польських, вже з військового фонду. Отже як бачимо, в дійсності, уряд ішов навіть на жертви.

Подібні викривлення через поверховість дослідження та неясність викладу зустрічаємо і в інших розділах. Так, в розділі: «Українське студентство на еміграції» читаємо: «в 1919. і 1920. рр. не було організовано ще ні самопомоги ні державної допомоги, ні допомоги міжнародних студентських установ» (ст. 72). Отже виходить, що два роки студенти не діставали нізвідки допомоги. Але тут же читаємо: «В цих роках тільки українські дипломатичні представництва в Празі та Відні матеріально допомогали студуючій за кордоном українській молоді». Отже виходить, що державна допомога була? Чи укр. дипломатичні представництва автор не визнає за державні органи? Не зазначено також і розмір цієї допомоги. Далі знов говориться: «Становище українського еміграційного студентства після 1920. р. було становищем сироти, що має дбати сам про себе» (ст. 72). Але на тій же сторінці наводиться цілий ряд установ, що займалися допомогою студентству. Тут же виявляється, що й самопомогова акція була (ЦЕДУС, пізніше ЦЕСУС), а на ст. 73 згадується й «Українську Студентську Поміч», але не подається ні датуму початку її, — ні розміру її діяльності, хоч вона була в Празі, і все це можна було б дослідити; і вже аж на стор. 76 говориться про студентську допомогову акцію і у Відні.

В дійсності ж справа стояла так: до листопаду 1919 р. наша молодь брала активну участь в збройній боротьбі проти наших ворогів. Отже за кордоном вчилося лише небагато окремих осіб; дехто з них був матеріально забезпечений, дехто діставав допомогу від наших дипломатичних представництв. Під кінець 1919 р.

наша молодь починав прибувати за кордон. Якщо не помиляюсь, в листопаді 1919 р. в Празі було 18 українських студентів. Список їх має бути в Музеї між студентськими матеріалами.

Коли я приїхав до Праги, то голова Дипломатичної Місії М. Славінський звернув на це мою увагу і я, як уповноважений представник уряду, дав дозвіл видавати з місійних фондів до 40 стипендій по 400 кр. місячно.

Подібні заходи були зроблені й в інших місцях. В 1920. р. наприклад, я безпосередньо видав допомоги для закінчена освіти Ю. Русову, А. Остапчуковій, Н. Суровцовій і ще комусь; а посол Г. Сидоренко, як також і Місія ЗО УНР, почали видавати регулярно стипендії. Як бачимо, акцію було поставлено планомірно; тільки д-ру С. Наріжному не повелося це дослідити. Через це його нарис не дав ясного образу студентської допомоги, тим більше, що й статистичні дані він подав несистематично, розкинувши по ріжних сторінках.

Через поверхове ознайомлення з матеріалом, матеріалом дуже багатим, та через неясність викладу, образ діяльності найцікавіших наших еміграційних установ вийшов дуже блідий. Наприклад, р. 1922 було засновано Українську Господарську Академію в Чехії. Це — колосальна подія, нечувана до того в житті жадної еміграції; сама організація високої технічної школи з шістьма відділами була переведена в рекорднім часі: менше, як за півроку; через місяць після одержання перших грошей вже почалися виклади. У С. Наріжного це змальовано такою блідою фразою: «своє існування Укр. Госп. Ак. фактично почала 22. квітня 1922. р., хоч статут її формально був затверджений 16. травня 1922. р.» (ст. 137).

На стор. 138, де говориться про навчання в Укр. Госп. Академії, не згадано про головну рису навчання в ній, а саме, що в основу навчання було покладена ґрунтовне практичне ознайомлення з предметом, для чого служили практичні вправи в численних лабораторіях і кабінетах, на фермах і в полі, семінари, екскурсії, командировки на практику, дипломні праці й под. Представники високих шкіл були дуже здивовані, що емігранти за такі, порівнюючи, незначні кошти і за короткий час спорудили стільки учбових установ і зуміли поставити навчання на такий практичний ґрунт.

Досить хоч би згадати, що самих кооперативних екскурсій відбулося більше двадцяти, при чому слухачі Академії оглянули

канцелярії, склади й фабрики центральних кооперативних установ, були присутні на їхніх зборах уповноважених, відвідали виставку сільськогосподарську і виставку чеських виробничих товариств, ознайомилися з підприємствами окремих кооперативів, як от споживчих товариств, кооперативних молочарень, хлібопекарської артілі, сільськогоспод. артілі, союзу для збуту цикорії, електричного товариства, кількох хлібних елеваторів і т. п. Після кожної екскурсії один із її учасників прочитував відповідний реферат на вправах з кооперації або на семінарі.

Подібні екскурсії відбувалися й на інших відділах.

Для цілей навчання, а разом з тим і для піднесення матеріального стану слухачів Академії було засновано чотири кооперативи: 1) Споживче т-во: «Україна», що провадило крамницю, їдальню й буфет; 2) ощадно-позичкове: «Єдність»; 3) сільськогосподарське виробниче: «Праця» з власним огородом, а пізніше 4) споживче: «Відродження». С. Наріжний подає тільки три, не згадуючи про «Працю» та ще до того назвавши споживче т-во: «Україну» ощадно-позичковим, так що читач-кооператор здивовано запитав: «нащо ж було організовувати два ощадно-позичкових товариства та ще при одному з них заводити буфет, їдальню й крамницю? Чому було не організувати для того споживче т-во?».

На стор. 240 серед членів т-ва укр. кооператорів названо лише 3 кооператори і не подано цілого ряду слухачів кооперативного підвідділу, що були активними членами цього т-ва, як от інженери: М. Малашко, Т. Микуляк, Е. Корнилович, В. Афанасієвський, Я. Балабан, В. Волковський, В. Зазимко, К. Кіцила, Є. Кульчицький, З. Кущинська, Д. Михайлюк, І. Пастух, І. Прокопів, А. Споляк, В. Шкляр, І. Роман ... Не згадано навіть лектора І. Івасюка, що кілька років був заступником голови Управи.

Дуже мало написано й про діяльність цього т-ва. А в Музей ВБУ я передав усі справи т-ва укр. кооператорів, а в тім числі й книгу протоколів.

Через недосконалу систематичність викладу, про участь еміграційних установ у різних виставках говорить в різних місцях. Так на ст. 163 говорить про участь Укр. Госп. Академії в різних виставках, а на ст. 258–260 говорить про участь у виставках різних українських організацій. Проте ні там, ні там не згадано про участь Укр. Госп. Академії, точніше її кооперативного підвідділу, у світовій кооперативній виставці в Генті року 1924. Експонати показували організацію й план навчання

кооперативного підвідділу Укр. Госп. Академії; виставку організували проф С. Бородаєвський та проф. Б. Мартос з технічною допомогою інж. Ю. Яковлева. Для цієї виставки проф. С. Бородаєвський склав окрему інформаційну брошуру на французькій мові: «L'enseignement supérieur cooperative a l'Academie Polytechnique Ukrainienne en CSR», Gand 1924.

Ця брошура була роздана членам міжнародного кооперативного з'їзду та відвідувачам виставки і зробила велике враження: аджеж кооперативний відділ Укр. Господ. Академії був єдиною в світі високою кооперативною школою з повним курсом навчання. Його програма була предметом обговорення на міжнародній конференції високошкільних професорів, що викладали кооперацію (Гент 1924 р.). Роздача брошури учасникам конгресу викликала протест представників совітської кооперації, але цей протест не мав жодного успіху.

Про цю брошуру не згадано і в переліку інформаційних видань про Українську Господ. Академію на ст. 165, хоч я передав її до Музею ВБУ).

Взагалі, вдаючись часом в непотрібні подробиці, С. Наріжний пропускає досить важливі речі. Наприклад, говорячи про розташування У. Г. Академії в Подєбрадах, С. Наріжний вважає потрібним додати: «Перед тим намічалось для осідку Академії кілька інших міст Чехії й на Мораві — Табор, Рудниця, Берно, Хрудим і інші. Особливо великі шанси мало Берно...» і т. д. Кому це потрібно? Зате про діяльність професорів Академії сказано далеко не повно.

Наприклад, в цій публікації мені не пощастило знайти згадки про те, що проф. С.Бородаєвський одержав премію на конкурсі, улаштованім Міжнародною університетською лігою, за свою працю: «Les problemes economiques et la paix» (брошура передана своєчасно до Музею ВБУ).

Взагалі діяльність проф. С. Бородаєвського описана неповно. Не згадано навіть про його надзвичайно продуктивне співробітництво в чужих фахових органах від Чикаго і Сао Паоло до Токіо й Сайгону, більше як у 20 країнах, мабуть чи не у всіх більш-менш поширених мовах, до китайської, японської та індійської включно.

Дрібніших репортажів проф. С. Бородаєвського вміщено у 85 фахових органах ріжних країн понад 500.

Проф. С. Бородаєвський мав зв'язки з провідниками кооперативного руху багатьох країн. У світовому кооперативному з'їзді

1931 р. він брав участь, як делегат аргентинського кооперативного союзу. Він же був і членом міжнародного інституту для кооперативних студій. Все це С. Наріжний замовчав.

Я ніскільки не дивуюся, що в публікації С. Наріжного неповно окреслена моя діяльність: він міг не мати під рукою відповідних матеріалів. Але матеріали про С. Бородаєвського є в Українському Вільному Університеті, де для кожного професора заведено окрему папку і до них вкладаються звідомлення професорів про їхню працю. С. Наріжний, як проф. того самого університету, мав ці матеріали до диспозиції.

При цій нагоді вважаю потрібним виправити ще одну хибу С.Наріжного. В списку професури Укр. Госп. Академії (стор. 159) неточно подано назви кафедр, що їх займали деякі професори. Так при С. Бородаєвському показано: історія кооперації й кредитова кооперація, а треба: історія кооперації та кооперація продуцентів, себто не тільки кредитова кооперація, а й кооперативне постачання машин та сировин, кооперативний збут, продукційні артілі та електрична кооперація. Так само, щодо проф. Б.Мартоса подано: теорія кооперації та споживча кооперація, а треба: теорія кооперації та кооперація споживачів, себто не тільки споживча кооперація, а й будівельна.

Зміст вищезазначеного відгуку, на перший погляд, констатує наявність надмірних претензій Б.Мартоса до С.Наріжного щодо, в першу чергу, необ'єктивного висвітлення питання фінансового забезпечення діяльності Української республіканської капели під керівництвом О.Кошиця. Як міністр фінансів, голова Ради Народних Міністрів УНР, Борис Мартос володів достеменною інформацією про фінансову підтримку цього мистецького колективу з боку урядових інституцій УНР.

Архівні документи підтверджують, що, незважаючи на досить складні обставини суспільно-політичного, воєнного характеру, постійну нестачу коштів, капела завжди зазнавала матеріальної опіки уряду, Директорії УНР.

Зокрема, 23 січня 1919 р. на засіданні РНМ УНР міністр народної освіти І.Огієнко виступив з проектом закону про утворення Української республіканської капели та асигнування на її утримання 1 млн 184 тис 500 крб у 1919 р. і виділення 1 млн 142 тис 500 крб-франків на її подорож до Франції та інших країн Західної Європи. (Рішення ухвалене) [8].

15 вересня РНМ, заслухавши Відношення голови Директорії від 11.09.1919 р. Ч.2438 на ім'я голови РНМ в справі асигнування коштів на підтримку та подорож Української республіканської капели, проголошене товаришем міністра народної освіти П.Холодним, РНМ постановила передати ці документи міністру народної освіти для внесення ним до РНМ відповідного законопроекту [9].

Кабінет Народних Міністрів УНР під головуванням прем'єра І.Мазепи 14.02.20 р. в м.Кам'янці-Подільському постановив надати міністру фінансів ряд додаткових повноважень. Їх зміст зводився до наступного: «Рада Міністрів Української Народної Республіки уповноважує отсим міністра фінансів п.Бориса Мартоса розпоряджуватися всіма сумами, які належать УНР, а знаходяться в німецьких банках чи то в знаках, чи то в цінних паперах...» [10]. Тож зрозуміло, що Б.Мартос мав об'єктивні дані про рух фінансових потоків, мав право розподіляти кошти за цільовим призначенням, у т.ч. й на адресу Капели (про це неодноразово йдеться в тексті рецензії. — *Ю.Т.*).

Важливе значення для колективу Капели мали рішення РНМ, прийняті 22.07.20 р. в м.Тарнові (Польща). Так, заслухавши доповідь головноуправляючого справами мистецтва і національної культури П.Зайцева про асигнування 20 000 000 грн на допомогу Українській республіканській капелі і 2 000 000 грн на її переїзд до м.Варшави, РНМ постановила: 1) скасувати тимчасові штати службовців Капели з 1 серпня 1920 р.; 2) надати з 1 серпня 1920 р. в розпорядження Капели прибутки з її концертів; 3) асигнувати в розпорядження П.Зайцева 7 000 000 грн з коштів державної скарбниці на допомогу Капелі; 4) видатки на утримання з 1 січня 1921 р. встановити згідно з кошторисом [11].

Уже 11 вересня 1920 р. на засіданні уряду на чолі з головою РНМ В.Прокоповичем прийняли постанову про надання Капелі 40 000 000 грн (2 000 000 польських марок) двома рівними частинами, причому другу з них — по переїзді до Польщі [12].

Варто пам'ятати, що 1919–1920 рр. — найбільш складний період українського державотворення. Волею історії, Б.Мартосу судилося стати одним із провідних діячів Української революції, однак наприкінці серпня 1919 р. він подав заяву з проханням про звільнення від обов'язків голови РНМ, але з залишенням на посаді міністра фінансів. 27 серпня 1919 р. Директорія УНР

надіслала на його адресу звернення з подякою за роботу на посаді голови РНМ [13].

Вищезазначене, певною мірою, демонструє увагу уряду до проблем Капели та особисту роль у поліпшенні її фінансового становища з боку Бориса Мартоса. Крім того, автор рецензії висунув й ряд інших зауважень до Симона Наріжного щодо функціонування Української господарської академії, оскільки процес її організації та діяльності також відбувався за його безпосередньої участі як одного з засновників цього закладу.

Сьогодні, на жаль, не відомі достеменні мотиви, які спонукали Б.Мартоса до такого різкого виступу. Можна припуститися думки про наявність між цими діячами міжособистісного конфлікту в зв'язку з неповним розкриттям на сторінках книги ролі Б.Мартоса в забезпеченні як турне Капели, так і в створенні УГА, Технічно-господарського інституту тощо.

Крім цієї рецензії, після виходу монографії, на неї з'явилася велика кількість відгуків за підписами інших діячів. У жодному разі ми не применшуємо ключову роль С.Наріжного та надзвичайно важливу наукову, культурну, історичну цінність «Української еміграції» — першого, і впродовж досить тривалого часу, єдиного видання означеного плану в українській і зарубіжній історіографії.

Ще одна цікава деталь полягає в тому, що Б.Мартос до кожного примірника рецензії, надрукованої у вигляді невеликої брошури, вставив записку такого змісту: «Високошановний Пане. Дозволю собі надіслати Вам відбиток моєї статті з проханням прочитати її і, коли б мали які зауваження щодо поданих у ній фактів, ласкаво написати мені їх. Книжечку прошу мені повернути, щоб я міг переслати її іншим особам, бо цих відбитків видруковано дуже малу кількість... Коли б же Ви захотіли залишити цю книжечку для себе, то прохаю переслати мені доданою складанкою якусь суму на видання дальших праць, присвячених встановленню правди щодо подій з українського визвольного руху».

Після виходу в світ першої частини «Української еміграції» і Симон Наріжний, і Борис Мартос усе своє життя присвятили боротьбі за українську державність, проживаючи далеко за межами Батьківщини. Сам факт наявності рецензії (однієї з багатьох. — Ю.Т.) демонструє непрості взаємини в середовищі української еміграції міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.), вчить сучасне покоління дослідників робити висновки з досвіду попередників,

утверджувати в своїх працях принципи історичної правди, об'єктивності та науковості.

1. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Частина перша. — Прага, 1942. — 372 с.; ССХХХІІ с., іл.

2. Енциклопедія Української Діаспори: В 7 т. / Гол. ред.: В.Маркусь. — Вид. перше. — Київ — Нью-Йорк — Чикаго — Мельбурн, 1995. — Т. 4 (Австралія — Азія — Африка).

3. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Частина перша. — Прага, 1942.

4. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. — 272 с.

5. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Частина перша (друге видання). — Львів — Кент — Острог, 2008. — ХХ с. + 250 с.; ССХХХІІ с., іл.

6. Мартос Б. З приводу публікації С.Наріжного «Українська еміграція». — Прага: Пробоєм, 1943. — 7 с.

7. Довідник з історії України (А–Я) / за заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. — 2-ге вид., доопр. і доповн. — К.: Генеза, 2002.

8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 60.

9. ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 84.

10. ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 2. — Спр. 53. — Арк.1 зв.

11. ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 2. — Спр. 53. — Арк. 83–84.

12. ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 11–11 зв.

13. Україна. — 1919. — 30 серпня.

Кудрявська Яна

«НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ» В ЧЕСЬКИХ СУДЕТАХ ПІСЛЯ ПРИХОДУ А.ГІТЛЕРА ДО ВЛАДИ

Kudryavska I. «German question» in Czech Sudetakh after ascension to of A.Gitlera power. An attempt to consider a way of the decision by Hitlerite Germany «sudetskogo pitannya» is made in this article. Hitler's arrival to the power in 1933 is analysed. Germans pulled out territorial requirements to Czechoslovakia, using the German population in cheskikh Sudetakh.

У статті зроблена спроба розглянути спосіб вирішення гітлерівською Німеччиною «судетського питання». Проаналізовано, як з приходом до влади Гітлера в 1933 році нацисти, не приховуючи свої реваншистські плани за поразку в Першій світовій війні, відразу ж висунули територіальні домагання до Чехословаччини, для чого почали активно використовувати німецьку меншину, яка проживала в чеських Судетах.

В історії Німеччини з приходом Гітлера до влади настав період фашистської диктатури — коричневої чуми не тільки для Німеччини, але й для всієї Європи.

Як зазначав у 1939 р. посол Великої Британії у Німеччині Н.Гендерсон: «Ми не можемо уявити собі, скільки вистраждала Німеччина внаслідок блокади під час війни і умов Версальського договору» [1]. Тому з приходом до влади у 1933 році Гітлер не приховував свої реваншистські настрої і відразу ж висунув територіальні претензії до Чехословаччини. Особливу увагу до країни-сусідки, яка досягла значних успіхів у своєму економічному розвитку, Гітлер виявляв ще в 1925 році на сторінках «Майн Кампф», розмірковуючи про нежиттєздатність Чехословаччини, а в 1932 р. він спрогнозував, що чесько-моравський басейн буде колонізований німецькими селянами, а чехів переселять до Сибіру. В 1934 р. фюрер відверто заявив, що має намір включити до складу майбутньої Німеччини Австрію й Чехословаччину.

Слід наголосити, що Чехословаччина з Німеччиною мала давні проблеми, які були покладені в основу незалежної чеської державності 1918 року. Після розпаду величезних імперій, як свідчить історія, завжди виникає проблема імперського народу. Не занурюючись у сиву старовину, можна пригадати, як після краху

Австро-Угорщини виникла проблема судетських німців, що стали громадянами Чехословаччини. Німці в Австро-Угорщині були в привілейованому становищі і не відчували жодних утисків, їхня рідна мова була офіційною мовою імперії, династія Габсбургів була для них етнічно своєю. А в Чехословаччині, що була слов'янською державою, німецький народ утратив свій попередній статус, перетворившись на національну меншину [2].

Хоча з того часу, коли Гітлер мистецьки розіграв карту «німецького питання» в чеських Судетах, минуло майже століття, спосіб подібного «розв'язання» питань, які стосуються нібито утисків і ганебних пригнічувань національних меншин, лишається актуальним і нині. А враховуючи дефіцит наукових досліджень з цієї проблематики, актуальною постає проблема дослідження гіркового досвіду розгортання і розв'язання гітлерівською Німеччиною «судетського питання» задля запобігання подібних повторень вужорстоких умовах сучасного світу [3].

Це питання знайшло своє відображення в працях як зарубіжних, радянських, так і вітчизняних вчених. Вони висвітлювали документально обґрунтовану історію подій 1933–1938 років, викривали ганебну роль урядів західних держав і перш за все Англії та Франції, які використали Чехословаччину як розмінну монету у великій імперіалістичній грі і під приводом збереження миру в Європі видали її на милість фашистському агресору.

Питання «судетських німців» досить змістовно висвітлено в працях німецьких авторів. Так, у праці Герхарда Фукса «Проти Гітлера та Генлейна. Солідарна боротьба чехословацьких та німецьких антифашистів з 1933 по 1938 рр.» [4] автор розкриває методи і форми боротьби чехословацьких та німецьких антифашистів проти гітлерівської Німеччини, а також констатує зростаюче загострення чехословацько-німецьких відносин, причому пояснює його не стільки агресивністю гітлерівського фашизму, скільки демократичністю Чехословацької республіки і активністю її зовнішньої політики.

Важливою для нашого дослідження є робота Й. Феста «Тріумф і падіння в бездну» [5], якій автор досліджує дії фюрера і його політику стосовно перегляду Версальського миру. Книга присвячена дванадцятирічному правлінню Гітлера, який став для Німеччини найбільшою трагедією за всю її історію.

Заслуговує на увагу прагнення висвітлити зовнішню політику фашистської Німеччини у книзі В. Фоміна «Агресія фашистської

Німеччини в Європі 1933–1939 рр.» [6]. У роботі С. Прасолова «Чехословаччина в період загрози фашизму і гітлерівської агресії (1933–1937)» [7] спостерігається певна тенденція виправдати політику Бенеша. Автор намагається пом'якшити провину Бенеша у Мюнхенській трагедії. Всупереч історичним фактам він твердить, що Бенеш виключав можливість угоди з фашистською Німеччиною. В оцінці Бенеша автор спирається, головним чином, на його публічні висловлювання, які, на нашу думку, не завжди відбивали його справжні думки і наміри.

У книзі В. Ушакова «Зовнішня політика гітлерівської Німеччини» [8] на широкому фоні найважливіших міжнародних подій досить докладно висвітлюється зовнішньополітична діяльність Гітлера. Спираючись на архівні матеріали, автор прослідковує численні звивини чехословацької зовнішньої політики і приходить до висновку про неспроможність буржуазної республіки витримати важкий іспит у вересні 1938 року.

Проте далеко не всі проблеми судетських німців повністю розглянуті у історіографії з тематики нашого дослідження. Так, узагальнюючих праць, які б відтворювали повну динамічну картину чехословацької зовнішньої політики, визначали її мету, зміст, напрями і характерні риси, до цього часу не створено. Недостатньо досліджені відносини ЧСР з Німеччиною. Тому деякі маловисвітлені питання авторка спробує порушити в цій статті.

Відразу варто згадати, що Гітлер досяг вершин влади й не мав наміру ділитися нею з будь-ким, навіть з тими, хто започаткував нацистський рух. Прийшовши до влади, він приступив до відродження збройних сил Німеччини. Одним з чергових завдань його зовнішньої політики, як вже було згадано, було приєднання Австрії і Чехословаччини.

Німецькі фашисти свідомо поширювали всілякі наклепи про сусідню країну, намагаючись цим «обґрунтувати» своє прагнення до захоплення Чехословаччини. Вони стверджували, що чехословацький народ не має права на самостійне існування, що утворення в 1918 році Чехословацької республіки було «історичною помилкою», виправити яку повинна фашистська Німеччина. Тому, висунувши вимогу про приєднання Судетської області до Німеччини, німецькі фашисти замовчували те, що ця область ніколи їм не належала [2, с. 178].

На той час у Чехословаччині проживало близько 3,5 млн громадян німецької національності. Вони жили головним чином вздовж

північних кордонів західної частини Чехословаччини, що межує з Німеччиною, в так званій Судетській області. Слід зазначити, що Судетська область не є точно визначеним поняттям або скільки-небудь замкненою територією ані в географічному, ані навіть в історичному розумінні. І хоча чехословацькі німці мали свою культуру, яка докорінно відрізнялася від культури прусських німців, в адміністративному відношенні Судетська область ніколи не була самостійною одиницею. За переписом 1930 р. у Чехословаччині проживало 3231 тис. німців, з них 3070 тис. — у прикордонній Судетській області. Значна частина німецького населення підпадала під вплив фашистської ідеології і являла собою основний резерв для створюваної Гітлером «п'ятої колони» [9].

Працька влада обіцяла чеським німцям представництво в Національних зборах, рівні права щодо освіти, місцевого самоврядування тощо. Але напруженість всеодно не спадала, бо штучно підігрівалася з-за кордону.

На наш погляд Чехословаччина була не стільки результатом реалізації права націй на самовизначення, скільки здебільшого, вираженням стратегічних інтересів Франції і її політики союзів.

Агентурою німецьких фашистів у Чехословаччині була судетсько-німецька партія, організована восени 1933 року.

До цього в Судетській області існувала нечисленна німецька націонал-соціалістична партія, яка відкрито виступала як філіал німецької фашистської партії. За свою антидержавну діяльність ця партія була восени 1933 року заборонена, багато її лідерів було заарештовано, решта втекла до Німеччини. Тому було створено «Німецький патріотичний фронт» під керівництвом Конрада Генлейна, офіційною вимогою якого стала автономія Судет у складі федеративної Чехословаччини, а неофіційною (тобто справжньою) — приєднання Судетської області до Третього Рейху.

За перший рік існування цієї політичної сили було проведено перший масовий мітинг фронту, який зібрав 20 тисяч люду. Сама робота «патріотів» не була полишена на самоплив. З Берліна йшло щедре фінансування, надходила партійна література, приїздили кваліфіковані кадри агітаторів, і не тільки. За рік-другий з'явилися вмілі організатори масових заворушень та індивідуального терору проти політичних опонентів [8, с. 114].

Отож «з невідомих причин» різко зменшилася кількість охочих голосувати за соціал-демократів чи християнських консерваторів; натомість «співвітчизники» дружно голосували за генлейнівців,

а найзаповзятіші — марширували у лавах воєнізованих партійних загонів. Так, міжвоєнна Чехословаччина була справді демократичною державою і дозволяла опозиції занадто багато.

Тим часом фронт перетворився на Судетсько-німецьку партію, яка постійно вела мову про гноблення чехословацьким урядом «співвітчизників». Прага постійно йшла назустріч вимогам генлейнівців: було забезпечене широке представництво етнічних німців у Національних зборах, розширені права місцевого самоврядування, розвивалася освіта рідною мовою (певна кількість чеських громадян німецького походження демонстративно не розмовляла чеською мовою, і це їм нічим не загрозувало). Але «борці» не вгамовувалися — ані в Судетах, ані в Берліні [10].

Після розпуску партія була відновлена під новою вивіскою «судетсько-німецької». Спочатку ця партія була лояльна щодо уряду, проте до її керівництва поступово почали входити нацисти. Поступово ця партія перетворилася на гітлерівську «п'яту колону», до якої згодом увійшли представники як інших партій, так і багато виборців німецьких соціал-демократів. Рух судетських німців, очолюваний Генлейном, висунув гасло: «Heim ins Reich» («Дім усередині імперії»). «Нова» партія відрізнялася від старої тільки тим, що стала маскувати своє обличчя і свої цілі [11].

Це маскування потрібне було Генлейнові, щоб не відстрашити судетських німців, які в своїй більшості вороже ставилися до гітлерівської диктатури. Хто приглядався до справ цієї партії, до її політики, демагогії, до засобів і методів боротьби, тому завжди було ясно, що партія Генлейна — агентура німецького фашизму. Партія користувалася постійною, зростаючою з року в рік фінансовою підтримкою Берліна.

У міру посилення свого впливу в Судетській області і зростання агресії німецького фашизму генлейнівці стали виступати одвертіше, проповідуючи гітлерівську ідеологію — расизм, антисемітизм, тотальність раси і держави. До нахабної, розгнужаної демагогії вони приєднали економічний терор. Насильством і погрозами німецьке населення втягувалося в гітлерівські організації. Судетсько-німецька партія та її німецькі хазяїни цим не обмежилися. Вони стали вдаватися до прямого терору. Їх «бойові дружини» нападали на робітничі збори, провокували сутички, били робітників-антифашистів.

Використовуючи найнахабнішу демагогію, фашистській партії Генлейна вдалося в роки економічної кризи завоювати деякі верстви німецького населення [12].

Терором генлейнівці добилися того, що дві німецькі буржуазні партії — аграрна і християнсько-соціальна, які входили до урядової коаліції, вийшли з уряду, заявили про свій розпуск і про злиття з генлейнівською партією. Частина лідерів цих партій богузливо перебігла до фашистів.

Безперечно, що цей «саморозпуск» німецьких буржуазних партій стався під впливом політики заохочення агресора, яку провадили Англія і Франція [13].

Генлейн менше за все думав про поліпшення становища німецького населення Судетської області. Ще в 1936 році чехословацькі демократичні партії, і насамперед комуністична партія, розгорнули кампанію за розв'язання спірних національних питань. 18 лютого 1937 року була укладена національна угода між урядом і німецькими партіями, які входили до урядової коаліції. Уряд зобов'язався подати широку економічну допомогу районам Судетської області, які найбільш постраждали від економічної кризи, і встановити принцип пропорційної участі німців у державному апараті з тим, щоб питома вага державних службовців німецької національності відповідала питомій вазі німецького населення в країні (22%). Проти цієї угоди Генлейн всіляко боровся, оголосивши лідерів німецьких демократичних партій, які підписали цю угоду, зрадниками німецької нації.

Шовіністичні лозунги, які висував Генлейн, не мали нічого спільного з захистом національних інтересів німецького населення Чехословаччини. Генлейн під диктовку Берліна перетворив національне питання в знаряддя агресії німецького фашизму [14].

Становище національних меншостей в Чехословаччині, зокрема німецького населення, було незрівнянно краще, ніж становище національних меншостей в усіх країнах, що оточують Чехословаччину. Його жодною мірою не можна порівняти зі становищем німецького населення в Польщі, Угорщині та Італії, з якими фашистська Німеччина живе в тісній дружбі.

Лицедірність лементу Гітлера і Генлейна про насильну «чехізацію» судетських німців, їх «пригноблення» в галузі освіти і культури стане очевидною, якщо подивитися, яке становище німецької національної меншості в Чехословаччині, порівняно з іншими капіталістичними країнами.

За даними німецького антифашистського журналу «Ді Цайт ім Більд», в Чехословаччині є 5 293 німецьких початкових шкіл. А в італійському Тіролі, де живе 250 тис. німців, нема жодної

німецької школи. В Чехословаччині є більше 2 тис. німецьких культурно-освітніх товариств, а в Італії — ні одного. В Чехословаччині діє 17 постійних німецьких театрів, а в Італії — жодного. В Італії література німецькою мовою не видається зовсім, а в Чехословаччині виходить у середньому 1 819 книг на рік. У самій Німеччині в міських бібліотеках на кожні 10 чоловік населення припадає 2 книги, а в Чехословаччині в міських бібліотеках на ту саму кількість громадян німецької національності припадає 6 німецьких книг.

В Австрії в той час проживало більше як 50 тис. чехів і словаків (більше всього у Відні). Після захоплення Австрії німецькі фашисти закрили там усі чеські і словацькі громадські, культурні і спортивні організації. В Чехословаччині ж вільно працюють не тільки численні німецькі громадські, культурні та інші організації, але легально існувала навіть німецька фашистська партія, яка під опікою урядової аграрної партії роками займалася підривною і шпигунською діяльністю під керівництвом і в інтересах Берліна.

У фашистській Італії, як і в Польщі, німецьке населення зазнає тяжкого національного гніту, а проте Гітлер недавно заявив, що тірольська проблема для нього не існує [5, с. 330].

Таким чином, генлейнівська пропаганда демагогічно використовувала тяжке становище і невдоволення німецьких трудящих для посилення шовіністичних, античеських настроїв і стверджувала, що покращити становище може лише автономія прикордонних областей. Програма автономії мала на меті далекоглядні цілі. Вона являла собою першу ступінь у підготовці до поступового захоплення Чехословаччини фашистською Німеччиною. Саме тому нацистська Німеччина відродила генлейнівську партію, фінансувала її, надавала різну допомогу для того, щоб своєю діяльністю підірвати єдність і цілісність Чехословаччини.

Уряд Чехословаччини вимушений був шукати спосіб, що забезпечив би оборону держави проти раптового нападу. За рекомендацією Франції було вирішено розпочати будівництво могутнього прикордонного укріплення. У той час протяжність кордонів із Німеччиною становила 1545 км, і було вирішено, що вона буде укріплена по всьому периметру. Оскільки Польща та Угорщина теж висували територіальні домагання до Чехословаччини, то ЧСР мала укріпити кордон із Угорщиною протяжністю 832 км і з Польщею загальною протяжністю 984 км.

З військово-стратегічного погляду найбільша небезпека загрожувала Чехословаччині біля північно-східного кордону. Тому з кінця 1935 року була побудована суцільна смуга укріплень. Вона складалася з важких зрубів для піхоти і легких об'єктів, розміщених поблизу кордону. Для посилення вогняної потужності будувалися і артилерійські фортеці для оборони стратегічно важливих об'єктів уздовж кордону. Фортеці були сукупністю ряду потужних об'єктів, сполучених один із одним системою підземних тунелів. Планувалося побудувати 15 фортець, проте більшу частину з них до вересня 1938 року не вдалося закінчити. Отже, як ми бачимо, всі свої зусилля Чехословаччина спрямувала для підготовки проти гітлерівської агресії.

Гітлер вважав за необхідне проінформувати в спеціальних повідомленнях як Муссоліні так і британського міністра іноземних справ, «що погрозами і силою» від нього нічого не досягнеш, «і що це призведе до протилежного результату і зробить його жорстким і непоступливим» [12, с. 34].

Фюрер зізнався, що уже на початку 1937 р. він прийняв рішення говорити з Австрією і Чехословаччиною з позиції сили. Не зустрічаючи перешкод, Гітлер у відносинах з Чехословаччиною відкинув засоби дипломатії і розгорнув підготовку до насильницьких дій.

Німецький генеральний штаб почав розробляти плани воєнної агресії проти Чехословаччини. У 1937 р. були розроблені плани загарбання ЧСР під назвою «Ауфмарш рот» і «Ауфмарш грюн». Ці агресивні плани і визначили завдання підривної діяльності, що повинна була провадитися в сіх сферах економічного і суспільно-політичного життя Чехословацької республіки [15].

На початку травня 1938 року Гітлер з великою кількістю міністрів, генералів і партійних функціонерів відбув з офіційним візитом в Італію. І там в ході деяких політичних переговорів фюрер відчув готовність Італії надати Німеччині свободу дій стосовно Чехословаччини. Разом з тим, і західні держави закликали Прагу піти назустріч судетським німцям. Ці країни проінформували Гітлера, що чехословацьке питання можна вирішити. Великобританія і Франція повністю підтримали цей крок, хоча, в свою чергу, були зобов'язані надати допомогу Чехословаччині, їх підтримав і Радянський Союз [16].

28 травня 1938 року Гітлер з'явився в Берліні на зібранні з військовим і зовнішньополітичним керівництвом рейху. Розгорнувши

перед собою географічну карту, він виклав свої плани знищення Чехословаччини: «Моїм непохитним рішенням є розбити Чехословаччину в найближчому майбутньому шляхом проведення військової кампанії». Уточнюючи дату, він назначив початок операції на 1 жовтня 1938 року.

Тепер Гітлер пустив у хід всі засоби нагнітання напруженості. Наприкінці червня 1938 року поблизу Чехословацької республіки були проведені маневри, прискорювалися і роботи зі спорудження Західного валу. Політика «умиротворення» наближалася тепер до своєї кульмінації.

В останні дні перед захопленням Чехословаччини Гітлер увесь час вагався, чи взяти курс на половинчастий успіх, чи все таки з небезпеками, але повний тріумф. Останній варіант більшою мірою відповідав його радикальному темпераменту, йому більше хотілось завоювати Прагу, ніж отримати як подарунок Карлсбад і Егер.

Британський кабінет, який зібрався для обговорення владнання назріваючої катастрофи, завірив французький уряд у підтримці Англії в разі військового зіткнення з Німеччиною. Прага дістала тепер свободу дій, щоб дати опір зазіханням Гітлера. В Англії і Франції почалися воєнні приготування [13, с. 331].

Гітлер ще раз зустрівся з послом Горацієм Вільсоном. Якщо його вимоги будуть відхилені, пригрозив фюрер, Чехословаччина буде розгромлена. Коли Вільсон заперечив, що Англія застосує військові дії, якщо Франція буде вимушена піти на допомогу Чехословаччині, Гітлер заявив, що він може тільки взяти це до відома. «Якщо Франція і Англія хочуть завдати удар — нехай завдають. Мені байдуже. Я готовий до всіх варіантів розвитку подій. Сьогодні вівторок, наступного понеділка між нами буде війна».

Однак друга половина дня 27 вересня 1938 року знову приглушила його ейфорію. Щоб перевірити, з яким задоволенням населення готове до війни і підтримати всезагальний підйом, Гітлер наказав 2-й мотопіхотній дивізії, яка прямувала із Штеттина до чехословацького кордону, пройти через столицю рейху по Вільгельмштрассе і перед Імперською канцелярією. Мабуть, він сподівався, що цей військовий спектакль, про який було повідомлено заздалегідь, приверне на вулиці людей і пробудить у них ту войовничу лихоманку, внаслідок якої після певного звернення з балкону Імперської канцелярії з усіх боків зазвучить заклик пустити в дію силу. Насправді ж картина, описана в щоденнику одного іноземця, була такою: «Я вийшов на Вільгельмштрассе — Унтер-ден-

Лінден, очікуючи, що побачу там величезні натовпи народу і сцени на подобі тих, які описували на початку війни 1914 року — з криками радості, квітами і дівчатами, які цілували солдат... Але сьогодні люди швидко зникали в метро, а ті, хто залишився стояти, зберігали повну тишу...

Потім я пройшов по Вільгельмштрассе до Імперської канцелярії, де на балконі стояв Гітлер, приймаючи святковий марш військ. Там стояло чоловік двісті. Гітлер нахмурився і невдовзі пішов, не бажаючи приймати святковий марш» [17].

Ця подія свідчила про те, що все було не на користь Гітлера. Народ стомився постійно боятися і боротися. Це була найбільш вражаюча демонстрація проти війни.

Невдача цього епізоду була підкріплена масою поганих звісток. Военні приготування Англії, Франції і ЧСР зайшли, далі ніж очікувалось, і значно перевищували німецькі можливості. Лише Прага мобілізувала мільйон чоловік і могла разом з Францією виставити армію майже в три рази більшу німецької. В Лондоні почали копати укриття від повітряних нальотів, звільняти лікарні, населення Парижа стало масово залишати місто. Війна здавалася неминучою. Протягом дня Югославія, Румунія, Швеція і США висловили свої застереження і оголосили про підтримку Чехословаччини.

Оскільки через декілька годин установлений самим Гітлером термін стікав, настрої на користь жорсткого протистояння став в Імперській канцелярії слабшати. Пізно ввечері 27 вересня 1937 року Гітлер продиктував листа Чемберлену, в якому переходив на примирюючий тон, пропонував гарантії існування Чехословаччини, завершив лист закликом до здорового глузду [8, с. 157].

Отже, можна зробити висновок, що з приходом до влади Гітлера в 1933 році світове співтовариство створило пряму загрозу для Чехословаччини. «Німецьке питання» в чеських Судетах набуло особливої гостроти. Так, «судетські німці» були більш чи менш вибухонебезпечною етнічною матерією, але доки офіційний Берлін не почав підбурювати населення Судет проти Чехословаччини, ситуація в цьому регіоні непогано контролювалася Прагою. Якби не втручання нацистської Німеччини, судетські німці протягом певного історичного часу встановили б якийсь етнокультурний баланс у межах чехословацької держави з її слов'янським населенням. Однак метою нацистів у Берліні було зробити з чехословацьких німців потужну політичну зброю, спрямовану проти сусідньої країни [13, с. 365].

Аналогічним чином нацисти прагнули до використання німецьких меншин у Польщі, Югославії, державах Балтії тощо. Німці, які погодилися на роль політичного «гарматного м'яса» Гітлера, сплатили за це після поразки Німеччини в Другій світовій війні страшну ціну [18].

Мюнхенська угода та Друга світова війна додали нові аргументи та спричинили до логічного та остаточного завершення ідеології споконвічного чесько-німецького протистояння, тобто до ліквідації одного з протагоністів, що й стане предметом наших подальших наукових досліджень.

1. Гусев В. До і після Мюнхена: 15 березня 1939 р. перестала існувати Чехословаччина // Історичний журнал. — 2009. — №2. — С. 120–126.

2. Дашичев В.И. Стратегия Гитлера. Путь к катастрофе. 1933–1945. — М.: Наука. — С. 98.

3. Зигмунд А. М. Адольф Гитлер. Путь к власти. — Харьков, 2007. — С. 121.

4. Fuchs Gerhard. Gegen Hitler und Henlein. Der solidarische Kampf tschechischer und deutscher Antifaschisten von 1933 bis 1938. Berf, Rutten, Loening, — 1961, — 336 s. / Schriftenreihe der Kommission der Historiker der DDR und der CSSR, Bd.4./

5. Фест И. Триумф и падение в бездну. — М., 2007. — 636 с.

6. Фомин В.Т. Агрессия фашистской Германии в Европе 1933–1939 гг. — М., 1936.

7. Прасолов С.И. Чехословакия в период угрозы фашизма и гитлеровской агрессии (1933–1937). «Ученые записки Института славяноведения». — М., 1953. — Т. 7.

8. Ушаков В.Б. Внешняя гитлеровской Германии политика. Изд-во ИМО. — 1961, — 271 с.

9. Козо Ф. Чехословаччина. — Київ, 1938. — С. 39.

10. Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р. — березень 1938 р. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. — С. 76.

11. Прасолов С.И. Чехословакия в период угрозы фашизма и гитлеровской агрессии (1933–1937). Ученые записки Института славяноведения. — М., 1953. — С. 87.

12. Козо Ф. Чехословаччина. — С. 32.

13. Фест И. Адольф Гитлер. Путь наверх. — Пермь, 1993. — Т. 2. — С. 329.

14. Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р. — березень 1938 р. — С. 132.
15. Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р. — березень 1938 р. — С. 134.
16. Прасолов С.И. Чехословакия в европейской политике 1935–1938 гг. / — М.: Наука, 1989. — С. 129.
17. Прасолов С.И. Чехословакия в период угрозы фашизма и гитлеровской агрессии (1933–1937). Ученые записки Института славяноведения. — М., 1953. — Т. 7.
18. Серапионова Е.П. Чешские земли, чехи и немецкий вопрос (1918–1945 годы) // Славяноведение — 2000. — №5. — С. 43–52.

Дмитро Веденєєв

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ СРСР І РЕЛІГІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Vedeneev D. The agencies of state security of the USSR and religious associations in Ukraine during the WWII. In article questions of mutual relations of religious communities with nazi command and the agencies of state security of the USSR.

У статті розглядаються питання взаємостосунків релігійних громад з нацистським командуванням та органами державної безпеки СРСР.

Соціальні й духовні аспекти життєдіяльності і радянського суспільства (як на рівні макроісторичного виміру, так і на рівні «історії людини», історичної антропології малих соціальних груп або індивідів) в останні 20 років набули значення одного із провідних й перспективних напрямів дослідження минулого України за доби Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. У рамках згаданої сфери наукових пошуків зростає вага студій, присвячених релігійній ситуації на українських землях (у тому числі — під час окупації) як важливого й до недавнього майже замовчуваного радянською історіографією аспекту духовно-культурної історії народів СРСР.

В останні роки з'явилася низка відповідних науково-документальних видань, що суттєво розширило емпіричну базу досліджень

у зазначеній царині. Науковці отримали доступ до архівних фондів державних установ, через які здійснювалося провадження офіційного курсу комуністичної влади щодо Церкви, включаючи і інформаційно-аналітичні документи органів державної безпеки.

Це дало поштовх до появи в Росії та Україні ґрунтовних узагальнюючих наукових праць, присвячених релігійній ситуації під час війни 1941–1945 рр., передовсім — становищу Руської Православної Церкви (РПЦ) як традиційної, пробатьківської та провідної конфесії. Серед праць українських дослідників з цієї тематики, насамперед, доцільно назвати монографію О.Лисенка, де на основі розлогої документальної бази знайшли комплексне висвітлення основні складові соціального становища православної церкви в Україні у воєнні роки [1]. Порушену проблематику плідно розробляють В.Войналович, Ю.Волошин, В.Гордієнко, І.Іванова, В.Пащенко та інші науковці України [2]. Серед вчених Російської Федерації вельми активною й цілісною розробкою проблем історії православ'я воєнної доби відзначилися М.Шкаровський, Ю.Дегтярєв, В.Ципін, І.Шимон, Т.Чумаченко, В.Якунін та інші автори [3].

Серед пріоритетної проблематики згаданих досліджень чільне місце посідають офіційна політика радянсько-партійної влади щодо православної Церкви та інших конфесій, її еволюція у залежності від змін воєнно-політичної ситуації, політика гітлерівського режиму по відношенню до Церкви, внутрішньоцерковні процеси, участь Церкви у мобілізації духовних сил народу на відсіч агресії, її матеріальна допомога фронту, роль релігії у соціокультурному житті радянських народів, репресивні заходи стосовно певних релігійних течій та громад тощо. Авторами при цьому введено у науковий та громадський обіг вельми поважний масив раніш недоступних дослідникам архівних матеріалів.

Зауважимо, що практично всі основні дослідники релігійної ситуації в Україні (насамперед — становища Православ'я та Української греко-католицької церкви) порушують проблему застосування радянських спецслужб як провідного знаряддя придушення релігії або проведення акцій впливу на церковне середовище, зміну конфесійної ситуації, контролю за процесами й настроями серед віруючих. Проте це стосується, переважно, праць про ліквідацію владою у 1944–1946 рр. уніатської Церкви у Західній Україні, де органи НКДБ–МДБ УРСР виступали головним «модератором» процесу [4]. Опубліковані масиви документів органів

держбезпеки, в яких відображено енергійну роль спецслужб у ліквідації УГКЦ.

Дослідники оперують здебільшого інформаційно-аналітичними (звітними тощо) документами спецслужб. Водночас самостійний дослідницький інтерес становить, на нашу думку, організаційний та оперативно-розшуковий механізм діяльності органів держбезпеки стосовно РПЦ та інших релігійних течій в Україні.

Метою цієї статті є аналіз на основі документальних матеріалів органів державної безпеки (НКВС–НКДБ УРСР) та уповноважених державних органів СРСР та УРСР механізму реалізації державної політики щодо релігійного середовища в Україні у 1941–1945 рр. через специфічні професійні методи органів державної безпеки СРСР.

Агресивна атеїстична політика Комуністичної партії щодо провідної вітчизняної релігійної конфесії — Руської православної церкви (РПЦ) — у 1920–1941 рр. поставила тисячолітнє православ'я в Україні на межу зникнення. Лише у період «Великого терору» 1936–1938 рр. в УРСР репресіям піддали понад 6,5 тис. «служителів релігійних культів» [5]. Станом на 22 червня 1941 р. у Києві служба велася лише у двох православних храмах, ще 1926 р. була закрита Свято-Успенська Києво-Печерська лавра (загалом в УРСР до початку війни діяло не більше 3% православних приходів від дореволюційної чисельності). У ряді індустріальних областей УРСР (Сталінський, Ворошиловградській, Запорізький та інших) влада закрила всі церкви. Між тим, як показав Всесоюзний перепис населення СРСР 1937 р., близька 70% сільського й 30% міського населення вважали себе віруючими людьми (в цілому за Всесоюзним переписом населення 1937 р. православними назвали себе 56,7% населення СРСР) [6].

По суті, православна Церква й чернецтво, зокрема, були загнані владою у підпілля попри високий рівень релігійних почуттів населення. Радянські спецслужби (тодішньою специфічною, ідеологічно забарвленою мовою) констатували, що в Україні «значна кількість попів, особливо монахів і монахинь, незважаючи на свій формальний відхід від церковної діяльності, а також сектантські авторитети (протестантські пресвітери та актив — *Авт.*) продовжують свою нелегальну діяльність, групують навколо себе антирадянськи налаштовану частину віруючих, облаштовують нелегальні церкви, відправляють богослужіння й виконують різноманітні релігійні треби» [7].

Ситуація у релігійній сфері кардинально змінилася із поширенням нацистської окупації на всю територію України. Як зазначається у звітних документах органів держбезпеки УРСР, «церковники і сектанти при прямій підтримці німців в період окупації вдалися до масового відкриття церков і молитовних домів» [7]. Під час окупації стрімко зросла кількість відкритих православних церков та молитовних закладів інших конфесій (лише у Києві відновили роботу 20 православних храмів, відкрилася Лавра). Якщо у 1940 р. конфесія євангельських християн-баптистів в Україні мала 426 домів молитви, то у 1942 р. — 2778 домів молитви із майже 100 тис. прихожан [8]. Зрозуміло, що відсутність репресивного та ідейно-адміністративного пресингу влади, екстремальні обставини воєнного часу природно стимулювали звернення людей по духовну підтримку віри Христової.

З іншого боку, окупанти та їх, передовсім, спецслужби цілеспрямовано впливали на розвиток конфесійної ситуації в Україні для досягнення своїх воєнно-політичних цілей, керуючись принципом «поділяй і володарюй». Оскільки нацистський режим був ворожим до християнства в цілому, культивував у Рейху антигуманні, містичні, окультні погляди як основу «нової віри», увага окупантів до «церковного питання» пояснювалася бажанням використати керовані ними релігійні об'єднання для зміцнення окупаційного режиму та підризу лояльності населення до радянського ладу.

Християнська віра, яка відкидалася Гітлером для III Рейху як «мораль рабів», використовувалася ним для підкорення та поневолення завойованих народів. Фашистське ставлення до релігії спочатку окупації характеризувалося плюралістичною «свободою для всіх віросповідань». Однак нацисти цинічно намагалися використовувати релігійну свідомість для поневолення українського народу. Релігійна політика фашистів в окупованих областях СРСР визначалася загальним ставленням до слов'янських народів як «неповноцінних». «Ми повинні уникати, щоб одна церква задовольняла релігійні потреби великих районів, кожне село має бути перетворено у незалежну секту. Яка воліє вірити у Бога по-своєму. Якщо деякі селища захочуть практикувати чорну магію..., ми нічого не повинні робити, щоб перешкоджати їм. Коротше кажучи, наша політика на широких просторах повинна міститися у заохоченні будь якої форми роз'єднання й розколу» — сформулював свої настанови А.Гітлер.

А.Гітлер вважав усіх слов'ян нижчою расою і вбачав у них майбутніх рабів, хоча імперський комісар східних територій А.Розенберг прагнув залучити на бік Німеччини українські національні сили, зокрема Церкву. Проте пропозиції А.Розенберга не знайшли підтримки фюрера. Відтак імперський комісар сформулював такі принципи «релігійної політики»: «Християнський хрест повинен бути вигнаний зі всіх церков, соборів і каплиць і повинен бути замінений одним символом — свастикою... 1) релігійним групам категорично забороняється займатися політикою; 2) релігійні групи повинні бути розділені за ознаками територіальними і національними. При цьому національна ознака повинна дотримуватися особливо суворо для підбору лідерів релігійних груп...; 3) релігійні громади не повинні заважати діяльності окупаційної» [9]. На практиці ж релігійна політика проводилася у життя його ставлеником — рейхскомісаром України Е.Кохом, прибічником жорстких адміністративних й каральних методів.

Нацистські спецслужби перетворюються на основне знаряддя розколу й управління церковним рухом в Україні, в апараті нацистської спецслужби СД (політичної поліції) створювався «релігійний» відділ. Основним його завданням, крім контролю за віруючими, вважалось вивчення настроїв у середовищі духовенства усіх конфесій у Німеччині та за її межами, для чого створювалася розгалужена агентурна мережа.

Окупанти брутально втручалися у релігійно-церковне життя. Нацистська тактика запровадження розколу у релігійному середовищі спричинила виникнення двох ворогуючих між собою православних конфесій — Української автокефальної церкви (УАПЦ) та Автономної православної церкви (АПЦ, що вважала себе частиною РПЦ, на чолі з екзархом Московського патріархату в Україні Олексієм (Громадським) [10]. До слова, неправдивим є поширене у літературі твердження про убивство владики Олексія вояками УПА (хоча жертвами терору озброєного націоналістичного підпілля справді стали кілька православних архієреїв та близько 50 священників). Митрополит Олексій, ідеться у документах КДБ УРСР, мав необачність виїхати з Почаєва до Луцька автомашиною Кременецького гебітскомісара. У лісі біля с. Смиги 8 травня 1943 р. відоме їм авто обстріляли радянські партизани, митрополит дістав смертельне поранення й був похований у Кременці [11].

Показово, що лідер автокефалістів на теренех Правобережної України «архієпископ» Полікарп (Сікорський), за даними радянської контррозвідки, не тільки був одним із організаторів на Волині осередків пов'язаної із 1921 р. з німецькими спецслужбами Української військової організації Є. Коновальця, але й співробітничав з 1939 р. з розвідслужбою Німеччини. Один із «рукопокладених» П. Сікорським — С. Скрипник («єпископ Переяслав-Хмельницький УАПЦ Мстислав») — з 1941 р. працював в одній із зондеркоманд по лінії спецпропаганди, був завербований німецькою спецслужбою та перебував на зв'язку у гауптштурмфюрера Губера (у 1949 р. С. Скрипника оголосили у всеоюзний розшук як активного пособника окупантів) [11, арк. 409].

Восени 1942 р. нацисти виношували плани проведення Помісного собору з метою обрання Патріархом РПЦ митрополита Берлінського і Германського Серафима (Ляде), який тісно співпрацював з німецькими спецслужбами. Одночасно окупанти вимагали від духовенства проведення пропагандистської роботи для виховання у мирян лояльного ставлення до «нового порядку», активно підтримували процеси творення неканонічної Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), які розгорнулися на межі 1941–1942 рр. [12].

Спецслужби Німеччини вживали зусиль для поширення в Україні підконтрольних собі протестантських громад, адже з 1932 р. духовний центр євангелічного руху перемістився до Берліна. У Харкові, наприклад, окупанти створили у міській управі релігійний відділ, куди направили активістів протестантських течій, надавши їм права безперешкодно відкривати молитовні дома.

На окупованих землях відбиралася «здібна молодь» на відповідні курси у Німеччині, де для організації прозелітської діяльності на Сході функціонував підконтрольний «Слов'янський євангельсько-баптистський союз», а у місті Аланс — т.зв. «біблійні курси» для підготовки проповідників для роботи на захоплених землях СРСР. За завданням окупантів певна частина протестантських пресвітерів й проповідників закликала до співробітництва з нацистами та румунами, сприяла окупаційній адміністрації у відправці молоді на примусову роботу до III Рейху.

У м. Лодзі (Польща) для роботи на українських землях нацисти створили «центр» баптистів для організації об'єднання громад різних протестантських течій у єдину, підконтрольну Берліну організацію. Як писав пресвітеру-баптисту Каплієнку один із керівників

Лодзинського центру Гутма, «німецька влада бажає об'єднання всіх віруючих баптистів, євангелістів і адвентистів в єдину Христову церкву». В Україні активно діяла підконтрольна німецьким спецслужбам секта «Світ Сходу».

У середині 1942 р. під оперативним контролем спецслужб окупантів у П'ятихатському районі Дніпропетровської обл. відбувся Всеукраїнський з'їзд, який сформував Всеукраїнський союз християн євангелічної віри, створювалися обласні центри цього союзу, які прагнули до об'єднання із громадами баптистів [13].

Крім того, під орудою румунської контррозвідки працювала «Румунська духовна місія», учасники якої в інтересах противника виявляли радянських партизан і підпільників [14].

Деякі представники православного та автокефального кліру вдалися до співробітництва зі спецслужбами противника. Так, священник кафедрального собору у Житомирі О. став резидентом СД та мав на зв'язку агентуру, котра спеціалізувалася на виявленні підпільників [14, арк. 126].

Слід зауважити, що ієрархи РПЦ рішуче засуджували факти співробітництва свого кліру із окупаційною владою, адже з першого дня війни Православна Церква оголосила боротьбу з ворогом «священною». Вже 14 листопада 1941 р. місцеблюститель Патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський) засудив пастирів, «готових йти у служіння ворогам нашої батьківщини й церкви — замість святого хреста осінятися язичницькою свастикою». 8 вересня 1943 р. Архієрейський собор РПЦ ухвалив особливу постанову («Засудження зрадників віри й Вітчизні») про священників, які скоїли державну зраду й «держать на спільній біді будувати свій добробут», радо зустрічають німців, влаштовуються на службу до окупантів, видають ворогу своїх співвітчизників, «які жертвують собою за Батьківщину». Проголошувалося, що «усякий винний у зраді загальноцерковній справі й такий, що перейшов на бік фашизму, як противник Хреста Господня, хай вважається відлученим, а єпископ або клірик — позбавленим сану» [15].

Отже, розвиток релігійної ситуації в Україні (навіть попри важке становище на фронтах у 1941–1942 рр.) упродовж всієї війни закономірно залишався одним із пріоритетів службової діяльності органів НКС–НКДБ УРСР. Досить сказати, що тільки для отримання й передачі агентурної інформації по «церковній лінії» на окуповану територію з-за лінії фронту маршрутували 20 агентів

кур'єрів НКВС–НКДБ. Уже на початку 1942 р. агент-кур'єр «Лія» (тут і далі псевдоніми оперативних джерел змінено — *Авт.*) отримала у Харкові змістовну доповідь від кваліфікованих оперативних джерел «Собінова» й «Сосновського» про діяльність релігійних громад в умовах окупації та політику нацистів у церковному питанні. Загалом спеціальні завдання щодо збору відомостей про процеси у релігійній сфері в Україні отримали 18 надійних оперативних джерел із відповідними інформаційними можливостями [16].

Оперативна робота органів НКВС–НКДБ на окупованій території України по лінії «церковників і сектантів» (так вона іменувалася у тогочасних службових документах) мала на меті:

– придбання оперативних джерел на захоплених агресорами теренах задля виявлення серед православного духовенства та вірних Руської православної церкви (РПЦ), розкольників від канонічної РПЦ течій, серед пресвітерів та вірних інших конфесій (як правило, протестантської спрямованості, «сектантів») осіб, які стали на шлях активної співпраці з окупантами;

– збір документально підтверджених даних про розвиток ситуації у релігійному середовищі в Україні, діяльність ієрархів та священників РПЦ, течії та настрої у церковному середовищі, стан інших релігійних громад;

– вивчення через оперативні джерела політики окупаційної адміністрації стосовно релігійного середовища, передовсім — щодо інспірування (сприяння) гітлерівськими й румунськими спецслужбами автокефальних та автономістських течій у православній церкві в УРСР.

Зібрана спецслужбами (НКВС–НКДБ УРСР, військовою розвідкою, розвідкою УШПР) інформація доповідалася вищому політичному керівництву СРСР та УРСР. Наприклад, з початком визволення України на межі 1942–1943 рр. народний комісар внутрішніх справ УРСР Сергієнко підготував для вищого партійно-урядового керівництва УРСР розлогі інформаційно-аналітичні записки, основані на повідомленнях оперативних джерел, близьких до активістів релігійних організацій, які працювали під контролем окупантів [17].

Особливу увагу органи НКВС–НКДБ приділяли процесу утворення УАПЦ, який протікав за безпосередньої участі гітлерівських спецслужб. Зокрема, доповідали оперативні джерела НКВС–НКДБ УРСР, на території Лівобережної України організаційним центром поширення автокефальності став релігійний відділ Харківської

міської управи окупаційної адміністрації на чолі із Г.Лебединським (особою, «далекою від церковного життя») та його консультантом Потієнком, колишнім головою Української православної церковної ради автокефалістів («самосвятів» або «липківців», яких активно використовували органи ГПУ–НКВС УСРР в оперативних цілях для руйнації канонічної Православної Церкви у 1920-х — на початку 1930-х рр., а згодом самі ж піддали УАПЦ масовим репресіям).

Представники окупантів генерал Баум та доктор богослов'я Вагнер санкціонували, а обербургмістр Харкова професор Крамаренко зареєстрував митрополита УАПЦ Феофіла (Булдовського) як «митрополита Всея України». З січня 1942 р. почало працювати «епархіальне управління» УАПЦ, причому німці «намагалися прибрати до своїх рук керівний апарат церкви і прямо поставити його собі на службу» — це завдання покладалося на гестапо, яке призначило свого агента, члена «епархіального управління» УАПЦ О.Кривомаза «представником при церкві» [18].

Необхідно зазначити, що певні представники кліру РПЦ, УАПЦ, протестантських течій пішли на пряме співробітництво зі спецслужбами агресорів, зокрема — використовувалися противником для викриття партизан і підпільників, скоїли інші тяжкі злочини.

Піднесення релігійних почуттів громадян СРСР, величезна роль Церкви у мобілізації духовних сил народу на відсіч агресорам, повернення в ідейно-пропагандистській сфері до історичного традиціоналізму змусили Й.Сталіна переглянути політику щодо Православної Церкви. Політика сприяння релігійному відродженню з боку окупаційної влади на захоплених територіях, про що керівництво СРСР постійно отримувало агентурні дані, та очевидна політична вагомість релігійного питання вимагала від радянського уряду адекватної реакції. Боротьба за віруючих стала ще однією ділянкою ідеологічного протиборства СРСР та фашистської Німеччини. Й.Сталін та його оточення в інтересах держави вирішили налагодити державно-церковні відносини. З вересня 1943 р. почався істотно новий етап у взаємостунках влади та Церкви — етап поновлення структурної організації РПЦ.

Влада не могла не враховувати і широкого розвитку поліконфесійного життя на окупованій території — станом на жовтень 1943 р. із 9829 діючих православних храмів в СРСР 6500 були відкриті на окупованій території, і утиски віруючих могли визвати

гостру реакцію населення. На 1 липня 1945 р. 59,28% усіх діючих в СРСР церков та молитовних будинків (і релігійних громад) було зосереджено в Україні [19].

Уже 22 червня 1941 р. місцєблєститєль Патріаршого престолу митрополит Сергій уклав та розіслав по єпархіях «Послання пастирям й пастві Христової православної Церкви», у якому розкрив антихристиянську сутність фашизму та закликав віруючих на захист Вітчизни від «жалюгідних нащадків ворогів православного християнства». Загалом за роки війни владика Сергій виступив із 24 пастирськими зверненнями патріотичної спрямованості. Зокрема, у посланні від січня 1942 р. до духовенства і вірних містився заклик до підтримки партизанського руху, засуджувалося співробітництво із окупантами (у роки війни кілька десятків священників відзначили медалями «Партизану Великої Вітчизняної війни»).

Православний рух в окупованій Україні, хоч і розколотий за своїм організаційним оформленням, всупереч розрахункам нацистів, став духовною опозицією «новому» порядку. У західних регіонах України він виявився у боротьбі українського народу за національну справу. Для населення східних регіонів православна віра була єдиною розрадою, підтримкою, а згодом одним із символів патріотичної боротьби проти загарбників.

Починаючи з літа 1941 р. різко згортається антирелігійна пропаганда, припиняється випуск антирелігійних журналів. Показово, що референтом радянського лідера з релігійних питань і одним із організаторів відновлення патріаршества в СРСР був полковник держбезпеки Г.Павлов, який свого часу сумно відзначився гоніннями на православний клір, а у жовтні 1943 р. був призначений головою новоствореної Ради у справах православної церкви при РНК СРСР (Г.Павлов певний час перебував на оперативній роботі в Українському штабі партизанського руху і володів релігійною ситуацією в УРСР).

Крім того, Й.Сталіна цікавили не тільки пастирсько-патріотичні «ресурси» Церкви, а і її дипломатичні можливості у налагодженні стосунків із Заходом, формуванні «позитивного іміджу» СРСР як начебто держави із свободою сумління. У вирішальній для РПЦ зустрічі митрополита Сергія, інших ієрархів (включаючи митрополита Київського і Галицького Миколая (Ярушевича)) з Й.Сталіним 5 вересня 1943 р. брав участь і глава Наркомату закордонних справ СРСР В.Молотов).

4 вересня 1943 р. на нараді у Й. Сталіна за участю глави НКВС СРСР Л. Берія та Г. Карпова ухвалили рішення про лібералізацію політики щодо Церкви, і вже 8 вересня 1943 р. Помісний собор відновив інститут патріаршества і обрав Патріархом Московським і Всея Русі митрополита Сергія. Починається відкриття храмів, монастирів, духовних навчальних закладів, видання богословської літератури. У постанові ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про організацію науково-просвітницької пропаганди» уперше не формулювалися окремі завдання із воєнничої атеїстичної пропаганди. Так звана «оновлена» («обновленческая») течія в РПЦ, виникнення якої у 1920-х рр. проходило за активної негласної підтримки органів держбезпеки для внесення розколу у Православну Церкву, втратила підтримку держави і фактично самоліквідувалася.

31 січня 1945 р. Помісний собор затвердив «Положення про управління РПЦ». В СРСР створюються уповноважені органи, на які покладалася проведення державної політики щодо релігійних об'єднань громадян, контроль за конфесійним середовищем. Постановою Ради Народних комісарів (РНК, уряду) СРСР від 19 травня 1944 р. № 572 створили Раду у справах релігійних культур при РНК СРСР, на яку покладалася «зв'язок між Урядом СРСР і керівництвом релігійних об'єднань» неправославного характеру (мусульманських, протестантських, буддійських тощо) [20].

До 1 липня 1945 р. в УРСР за офіційними даними нараховувалося 6133 православних храмів (близько 40% їх дореволюційної чисельності), 15 чоловічих та 27 жіночих монастирів (14 єпископів, 4363 священників, 422 диякони), до 1,2 млн православних мирян. Констатувалося, що «в даний період Руська православна церква займає по відношенню до радянської держави безсумнівну, без тіні підозри, лояльну позицію, веде велику корисну патріотичну роботу» [20, спр. 1640, арк. 63].

РПЦ станом на середину 1944 р. передала у фонд оборони країни понад 150 млн. крб. (за період війни загалом — понад 300 млн крб.). За даними НКДБ УРСР, лише за перше півріччя 1945 р. РПЦ в Україні зібрала грошима й натурпродуктами понад 22,6 млн крб. на допомогу фронту, пораненим, сиротам тощо. Загалом за період війни Православною церквою в УРСР було зібрано на користь оборони країни майже 45 млн крб. грошима й натурпродуктами [21].

Церква зробила значний внесок у мобілізацію патріотичних почуттів народу на відсіч агресорам. Як йшлося у зверненні Патріаршого Екзарха Всея України, митрополита Київського і Галицького

Іоанна з нагоди визволення України (14 жовтня 1944 р.) до голови РНК УРСР М.Хрущова, «хай надасть Господь Бог нашому доблесному воїнству і союзникам силу і міць для остаточного розгрому ненависних ворогів людства» (за рішенням Політбюро ЦК КП (б)У звернення опублікували у республіканській пресі) [22].

Крім того, в Україні існувало 2326 громад Української греко-католицької церкви (УГКЦ) з 2402 священнослужителями, 652 громади і 542 священнослужителі Римо-католицької церкви, релігійні течії протестантської спрямованості (понад 10 тис тільки баптистів та «євангельських християн»), десятки громад старобрядців різних течій («безпопівці», «білокриничного» спрямування тощо), різноманітні псевдорелігійні містичні групи тощо [22, спр. 1640].

Відповідні корективи були внесені і у роботу органів держбезпеки по «церковній лінії», причому ставлення чекістів до РПЦ стало помітно поміркованими. Показово, що органи НКДБ УРСР самі розповсюджували брошури «Правда про релігію в Росії» та звернення Патріарха Сергія та його спадкоємця Патріарха Алексія І! Це пояснювалося зміною ідеологічної й адміністративної лінії партії більшовиків і влади щодо РПЦ, а також очевидним внеском Церкви у воєнно-патріотичне виховання радянських народів. Як констатував в одному із виступів перед православними архієреями (1944 р.) полковник НКДБ Г.Карпов, «усе чесне духовенство й, насамперед, архієреї, стали гарячими і вірними патріотами Батьківщини. Руська православна церква за період Великої Вітчизняної війни показала, як вона разом з всім народом любить свою Батьківщину і захищає її усіма доступними для церкви засобами» [22, спр. 1642, арк. 57].

У міру того, як відновлювалася радянська влада на раніш окупованих землях України, зазначається у чекістських документах, «основна увага НКДБ УРСР була звернута на ліквідацію антирадянських формувань серед церковників і сектантів». За неповними даними, до 1 травня 1945 р. 2-і (контррозвідувальні) підрозділи органів держбезпеки в УРСР ліквідували 87 релігійні організації і групи (переважно — розкольницького, автокефального та протестантського спрямування) і при цьому арештували 875 громадян. Значну частину арештів провели за матеріалами оперативних джерел, які працювали на окупованій території. Так, у грудні 1943 р. у Києві за повідомленнями агента «Панкова» органи НКДБ ліквідували «церковно-монархічну організацію» архімандрита Ми-

хайла (Костюка, який іменував себе «Патріархом Всея Русі» та «самодержцем Всеросійським»), арештувавши понад 20 її учасників [23].

На визволених територіях оперативні заходи радянської спецслужби по «церковній лінії» спрямовувалися на:

- розшук «організованого антирадянського підпілля» серед православного духовенства «патріаршої орієнтації» (тобто канонічної РПЦ);
- виявлення «націоналістичного підпілля» серед духовенства Української автокефальної православної церкви;
- розшук у релігійному середовищі осіб, які активно співпрацювали зі спецслужбами окупантів;
- придбання оперативних джерел серед «церковного й сектантського активу» для запобігання виникненню нелояльних до влади нелегальних організацій.

Вістря оперативно-розшукових та репресивних заходів НКДБ УРСР спрямовувалося проти таких релігійних організацій:

- т.зв. «церковно-монархічне підпілля», представлене, зокрема, сектантською «Істино-православною церквою» (ІПЦ), для якої була властива крайня опозиційність як до радянської влади, так і до канонічної РПЦ, а також конспіративні методи роботи. ІПЦ під проводом лєнінградського митрополита Йосифа (Петрових) уже існувала в СРСР у 1923–1931 рр., з'явившись як реакція на заклики Патріарха Тихона до визнання радянської влади й лояльної громадянської поведінки вірних РПЦ.

Основні осередки ІПЦ органи держбезпеки ліквідували на початку 1930-х рр., по справі «монархічно-повстанської організації» ІПЦ проходило 613 священників і монахів, 416 заможних селян, 70 колишніх царських офіцерів і чиновників.

Загалом, за даними спецслужб, в УРСР діяло не менш 21 нелегальної організації ІПЦ з понад 500 учасниками. До червня 1945 р. органи НКДБ УРСР ліквідували 13 осередків ІПЦ (арештовано 178 їх учасників) у Києві, Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій та інших областях УРСР. Проте станом на кінець 1950-х рр. в СРСР, за даними органів КДБ, нараховувалося близько 300 локальних груп ІПЦ з понад 6000 учасників, які стояли на позиціях крайньої ворожості до канонічної Церкви, релігійного фанатизму, продукували зі свого середовища самозваних «пророків», «святих старців», «цілителів» [24];

• нелегальна церковна організація «іоанніти». У ході централізованої оперативної розробки «Архіпелаг» (тут і далі назва оперативних заходів змінено — *Авт.*) контррозвідники виявили розгалужене підпілля «іоаннітів» у Києві, Сталінській, Дніпропетровській, Ворошиловградській (лише в цій області нараховувалося понад 200 adeptів секти) та інших областях, яке нараховувало до 30 осередків, в оперативну розробку взяли понад 250 учасників цієї секти, розпочалися арешти «іоаннітів». Учасники секти активно саботували роботу у промисловості та сільському господарстві, службу в армії, не визнавали чинного законодавства. Зокрема, арештований лідер «іоаннітів» Ворошиловградської області М.Сидоров видавав себе за царя Миколу II, під час окупації працював керівником контррозвідувального осередку СД [25];

• «церковно-монархічне підпілля» т.зв. «стефанівців» (або ж «підгорнівців», «суздальців»), яке діяло у ряді областей Сходу України і активно підтримувало окупаційну владу. Лише в ході оперативної розробки «Фарисеї» УНКДБ по Сумській обл. арештував 15 активістів секти, ряд з яких були викриті як агенти гестапо, які використовувалися німцями в антипартизанських заходах [26];

• різноманітні містичні секти псевдоправославного характеру. Так, УНКДБ по Житомирській обл. за оперативною розробкою «Монархисти» (лютий 1945 р.) виявив секту «Михайла Архангела» на чолі з М.Кокитьком, який вважав себе «Михайлом Архангелом», «білим царем», а його дружина — «царицею Олександрю». Секта оголосила «хрестовий похід» проти комуністичної влади. УНКДБ по Вінницькій обл. за розробкою «Реакціонери» виявив секту «єнохівців», які співпрацювали з окупантами та оголосили гітлерівців «янголами-рятівниками». У Рівненській обл. контррозвідники ліквідували осередок (87 осіб) бузувірської секти «мурашківців» (або «сіоністів», які практикували жертвоприношення та інші бузувірські обряди). Їх лідер Г.Ласкевич («апостол», «пророк Ілля») та активісти («12 апостолів») піддавали своїх adeptів тортурам («божа печатка»), виснажували їх психічно. Адепти сект «Свідки Єгови», «хлисти», «шалапути» та інших утворили нелегальні осередки, дотримувалися виразно антирадянських поглядів, вели антиурядову пропаганду на окупованій території [27];

• протестантські конфесії: баптисти, харизматичні течії на кшталт «трясунів-п'ятидесятників» та інші. НКДБ УРСР, зокрема, у грудні 1944 р. завів оперативну розробку «Відродженці» на актив баптистів на чолі із П.Метелицьким. Органи держбезпеки

специфічними професійними методами сприяли переходу активу баптистів СРСР на позиції лояльності до радянської влади, утворенню у Москві офіційно зареєстрованого Всесоюзного союзу євангельських християн і баптистів (частина громад баптистів ці рішення не визнала, перейшла на нелегальний стан й розглядалася спецслужбами як об'єкт оперативної розробки) [28].

Органи держбезпеки відіграли провідну роль у проведенні політичної лінії правлячої комуністичної партії щодо Української греко-католицької церкви (УГКЦ) в Західній Україні та Православної церкви Закарпатської України.

УГКЦ трактувалася радянською ідеологічною машиною та настановами спецслужб як «резидентура Ватикану», моральна опора й помічник антирадянського озброєного підпілля ОУН та УПА, перешкода утвердженню офіційної марксистсько-ленінської ідеології та «соціалістичному будівництву» у західноукраїнському регіоні. Наголошувалося на фактах співробітництва уніатського кліру із німецькими окупантами та ОУН.

У період, який нами вивчається, завдання безпосередньої підготовки ліквідації УГКЦ покладалося на Оперативну групу НКДБ по Західній Україні на чолі із в.о. заступника начальника 4-го Управління НКДБ УРСР підполковником С.Каріним-Даниленком. Останній, зокрема, вважався ледве на кращим оперативником — організатором розробки органами держбезпеки релігійних об'єднань, мав тривалий досвід «боротьби з церковною контрреволюцією» у 1920-х — на початку 1930-х рр. (у т.ч. — на посаді начальника відповідного відділення Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР).

Як зазначав пізніше начальник 2-го Управління МДБ УРСР полковник Д.Медведев, органами держбезпеки у 1944–1946 рр. «проведена серйозна робота з ліквідації греко-католицької церкви в західних областях УРСР», від «розробки планів агентурно-оперативних заходів з ліквідації уніатської церкви до особистої роботи з агентурою по уніатах», здійснено операцію «аж до проведення собору греко-католицької уніатської церкви, який організаційно оформив розрив з Ватиканом й возз'єднання з руською православною церквою в СРСР» [29]. Під контролем органів НКДБ перебувала «ініціативна група» кліру УГКЦ, яка готувала «саморозпуск» цієї конфесії, під щільним доглядом куратора-чекіста та агентури знаходився і керівник цієї групи протопресвітер Г.Костельник (вбитий бойовиком ОУН у 1948 р.).

Нарешті, інспірований органами держбезпеки Львівський церковний собор 8–10 березня 1946 р. оголосив про скасування Брестської церковної унії 1596 р., «саморозпуск» УГКЦ, її злиття з РПЦ. Того ж року закрили 1685 приходів УГКЦ, а 344 священників-уніатів, які не зреклися своїх переконань, піддали репресіям. Архієпископа УГКЦ Й. Сліпого піддали тривалому засланню [30]. Як стверджував у мемуарах колишній керівник 4-го Управління НКВС–НКДБ СРСР генерал-лейтенант П.Судоплатов, архієрей УГКЦ у Закарпатті Ромжа був таємно знищений чекістами смертельною ін'єкцією у лікарні.

Під оперативним контролем НКДБ проходив Мукачівський з'їзд православного духовенства Закарпаття (листопад 1944 р.), який ухвалив маніфест про воз'єднання Православної церкви Закарпаття з РПЦ. Показово, що візит делегації закарпатського кліру (на той час — Мукачівсько-Пряшівської єпархії Сербської православної церкви) на чолі із вікарієм єпископа ігуменом Феофаном (Сабовим) та архімандритом Олексієм (Жабалюком) до Києва та Москви особисто супроводжував згадуваний полковник НКДБ Г.Карпов, який інформував про перебіг візиту та настрої духовенства секретаря ЦК КП (б) У М.Хрущова [31].

Загалом певна лібералізація у ставленні ВКП(б) й радянської влади до віруючих виявилася нетривалою та кон'юнктурною. Поданий Г.Карповим проект Закону «Про становище Церкви в СРСР» так і не був прийнятий. За роки війни влада задовольнила менш 10% звернень РПЦ про відкриття храмів. Вже з другої половини 1948 р. посилювалися гоніння на Православну Церкву, відбулося масштабне закриття храмів й монастирів, активізувалася антирелігійна пропаганда. Суворі ж репресії проти кліру РПЦ не припинялися у 1943–1948 рр. і тривали до смерті Й.Сталіна 5 березня 1953 р. Згодом у складі Секретно-політичного управління НКДБ та Міністерства держбезпеки УРСР створили відділ «О» — підрозділ, який спеціалізувався на оперативній розробці релігійного середовища.

Отже, у роки Великої Вітчизняної війни релігійні конфесії (громади) на окупованій та звільненій території України перебували під пильним оперативним поглядом органів державної безпеки. Окрім традиційної «уваги» влади державного атеїзму до Церкви як до небезпечної перешкоди на шляху встановлення тотального контролю над свідомістю громадян, професійний інтерес НКВС–НКДБ до релігійного середовища закономірно стимулю-

вався намаганнями агресорів та їх спецслужб використати активізацію релігійного життя у своє корисних воєнно-політичних цілях та у рамках інформаційно-психологічної війни проти СРСР як жертви агресії.

Настанови й тактика оперативної діяльності НКВС–НКДБ УРСР щодо «церковників і сектантів» чітко синхронізувалися з змістом партійно-радянської офіційної лінії, зазнавали змін залежно від стратегічної ситуації у ході війни.

В оперативній розробці радянської спецслужби перебували РПЦ, автокефальний рух, УГКЦ, протестантські громади та інші конфесії. Окремо виявлялися факти співробітництва учасників релігійних громад з окупантами, їх карально-репресивними органами та спецслужбами, що у тій воєнно-політичній обстановці важко вважати невинуватим й недоцільним.

Фактично, органи держбезпеки здійснювали найбільш наближений до реального становища речей моніторинг процесів у релігійному середовищі, включаючи заходи окупантів з маніпулювання останнім. Таким чином, у розпорядженні НКВС–НКДБ накопичилася найбільш значуща для партійно-радянського керівництва СРСР та УРСР інформація про стан справ у релігійній сфері в Україні, включаючи окупаційний період. Це багато у чому вплинуло на ухвалення особисто Й.Сталіним курсу на певну лібералізацію ставлення до РПЦ, деяких інших конфесій, чий актив демонстрував готовність до лояльного ставлення щодо влади (зберігаючи стратегічне ставлення до релігії як до «реакційного пережитку старовини» й рудимента соціокультурної організації соціалістичного суспільства). Не випадково співробітників держбезпеки використовували по лінії роботи новостворених державних органів, уповноважених проводити політику стосовно релігійних громад.

Провідним інструментом оперативної діяльності по «церковній лінії» виступав агентурно-інформаційний апарат (конфіденційні джерела), які, як бачимо, мали значні інформаційні можливості та важелі впливу на розвиток ситуації у релігійній сфері. Поступово органи держбезпеки переходили від розвідувально-інформаційних заходів й посилення контролю за поточною ситуацією серед віруючих до активних оперативних заходів (по суті, масштабних операцій) із «корегування» релігійної палітри України у суворій відповідності до політико-ідеологічних настанов сталінської влади (інспірування «саморозпуску» УГКЦ, «централізація» протестантських течій). Зрозуміло, що це супроводжувалося

системним порушенням свободи сумління та інших прав громадян, визначених чинним тоді законодавством.

Слід визнати, що об'єктивно-позитивне значення мали оперативні заходи щодо відвернення зусиль ворожих спецслужб із використання релігійних громад та діячів у підіривних цілях у контексті таємної війни проти радянських народів (до того ж, особи, які стали на шлях співробітництва із нацизмом грубо зневажали і християнські заповіді, і канонічні норми Православ'я), покарання активних колабораціоністів, а також припинення діяльності відверто деструктивних сект, що становили небезпеку як для духовного стану людей, так і для суспільного порядку.

Не заперечуючи виправданих історичною ситуацією й поширених у практиці спецслужб різних країн світу оперативних заходів радянських спецслужб, слід констатувати, що органи державної безпеки як специфічний інструмент апарату влади і надалі залишалися виконавцем заходів політики державного атеїзму в СРСР аж до кінця 1980-х років.

Проте для історичної пам'яті сучасників значно важливіше те, що справедлива війна проти ворогів людства й Християнської віри закономірно викликала духовно-релігійне піднесення українського народу. «Боротьба з фашизмом згуртувала всі здорові сили людства, — йшлося у зверненні Священного Синоду Української Православної Церкви з нагоди 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні від 8 травня 2010 р. — У цій боротьбі виявилися найкращі моральні якості людей: жертвовність, героїзм, патріотизм, мужність, а насамперед — любов до ближнього... Світ завжди повинен пам'ятати про уроки Другої світової війни, робити все для відвернення проростання плевел агресивності, ксенофобії, політичного екстремізму й тоталітаризму».

1. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 р. О. Є. Лисенко. — К.: Інститут історії України НАНУ. — 1998. — 404 с.

2. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. В. Войналович. — К.: Світогляд, 2005. — 741 с.; Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). — Полтава: Б.в., 1997. — 125 с.; Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 107–119; Иванова И.Н. Участие Православной церкви в Великой Отечественной войне (к историографии вопроса) // Матеріали

вузівської конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи: історичні науки, політологія, м.Донецьк, квітень 1997. — Кн.1. — Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1997. — С. 154–157; Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 — початку 1990-х років. — Полтава, 2005. — 631 с. та інші.

3. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: (Гос.- церков. отношения в СССР в 1939–1964 гг.). — М.: Крутиц. Патриаршее Подворье, 2000. — 399 с.; його ж: Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1935–1945 годов. — М., 2003. — 568 с.; Дегтярев Ю.М. Открывал ли Сталин церкви? // Религиозные организации Советского Союза в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1995. — С. 130–142; Чумаченко Т.А. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. — М.: АИРО-XX, 1999. — 248 с.; Цыпин В. Патриотическое служение РПЦ в годы Великой Отечественной войны // Новая и новейшая история. — 1995. — № 2. — С. 41–47; Шимон И. Я. Сталин сказал «Да»: Новая политика совет. государства в отношении церкви в период Великой Отечеств. войны / И. Я. Шимон; Междунар. ун-т природы, о-ва и человека «Дубна». — Дубна: Междунар. ун-т природы, о-ва и человека «Дубна», 2002. — 112 с.; Якунин В. Гроза очистительная: РПЦ в период Великой Отечественной войны // Москва. — 2000. — №5. — С. 218–235.

4. Див., наприклад: Стоцький Я. Держава і релігія в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1946 рр. — К., 2008. — 510 с.

5. Галузевий державний архів (ГДА) СБУ. — Ф.42. — Спр. 312.

6. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 33; Всесоюзная перепись 1937 г. Краткие итоги. — М., 1991. — С. 106–107; Россия перед вторым пришествием (Материалы к очерку Русской эсхатологии). — Краматорск: Тираж-51, 2000. — С. 357; Архиепископ Львовский и Галицкий Августин. Церковная жизнь на территории оккупированной Украины в годы Великой Отечественной войны // <http://www.otechestvo.org.ua/main/20082/2101.htm>.

7. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 32.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5377. — Арк. 21.

9. Архиепископ Львовский и Галицкий Августин. Церковная жизнь на территории оккупированной Украины в годы Великой Отечественной войны // <http://www.otechestvo.org.ua/main/20082/2101.htm>; Третий рейх и православная церковь // Наука и религия. — 1995. — №5. — С.23.

10. Русская Православная Церковь во время Великой Отечественной Войны // <http://www.pravmir.ru/russkaya-pravoslavnaya-cerkov-vo-vremya-velikoj-otechestvennoj-vojny/>

11. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 492. — Арк.113.
12. Великая Отечественная война: чудо и сказки // Андрей Кураев, диакон. Церковь в мире людей. — М.: Сретенский монастырь, 2007. — С. 521.
13. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5377. — Арк. 26–27; Спр. 90. — Арк.2–5; ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 127–128.
14. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 125.
15. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1642. — Арк. 25.
16. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 33–34.
17. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 90.
18. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 90. — Арк. 10–16.
19. Великая Отечественная война: чудо и сказки // Андрей Кураев, диакон. Церковь в мире людей. — М.: Сретенский монастырь, 2007. — С. 523–524.
20. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 887. — Арк. 2.
21. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 166; Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 71.
22. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 728. — Арк. 1–2.
23. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 35, 121–122.
24. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 122; Національна академія СБУ. — Од. збер. 2978. — С. 35–36.
25. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 121; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1641. — Арк. 11–13.
26. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 122–123.
27. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 128–133; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1640. — Арк. 202.
28. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 168–169.
29. ГДА СБУ. — Спр. 5037. — Арк. 36.
30. Див. докладніше: Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х — на початку 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 148–151.
31. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 887. — Арк. 23–24.

РЕПРЕСІЇ У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ: СТАЛІНСЬКА НАУКА ПЕРЕМАГАТИ

Kucher V. Repression in the Red Army: the Stalin's science to win. Article is devoted actions of the repressive device against command structure of Red army.

Репресії у Червоній армії: сталінська наука перемагати. Стаття присвячена діям репресивного апарату проти командного складу Червоної армії.

Чимало дослідників, аналізуючи діяльність Й.Сталіна у початковий період війни, прийшли до висновку: під впливом поразок Червоної армії він переконався, що твердження наркома оборони К.Ворошилова, генералів і маршалів з Генерального штабу, преси були неправдивими. Оманливими виявилися гасла про міцність, згуртованість, тісний зв'язок з народом Червоної армії. Загалом він пов'язував розвал фронту не тільки з неспроможністю військового командування організувати відсіч ворожій навалі, але й з відсутністю волі у бійців і командирів до боротьби.

Щоб запалити війська на рішучий опір вермахту, Й.Сталін бачив лише один надійний шлях — застосування репресивних, примусових методів і засобів, з допомогою яких була побудована вся його тоталітарна влада. Він наказав своїм каральним органам розгорнути репресії у військових лавах. Нотки погроз на адресу військовослужбовців, населення прозвучали вже у виступі Й.Сталіна 3 липня 1941 р. по радіо. Він намагався оправдатися за поразки армії, сказавши явну неправду про розгром кращих дивізій ворога. Врешті «вождь народів» наголосив, що країна у великій небезпеці. «Необхідно, далі, щоб у наших лавах не було місця скигліям і боягузам, панікерам і дезертирам... Ми повинні організувати нещадну боротьбу з усіма дезорганізаторами тилу, дезертирами, панікерами, поширювачами чуток, знищувати шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів... Потрібно негайно віддавати до суду військового трибуналу всіх тих, хто своїм панікерством і боягузством заважає справі оборони, незважаючи на особи» [1].

Д.Волгогонов з цього приводу писав: «Сталін з початком війни, ледве отямившись від паралізуючого психологічного шоку, для виправлення становища вдався до свого випробуваного засобу:

репресій і нагнітання страху. Тисячі, сотні тисяч людей гинули на фронті, ще більше — потрапляли в полон. Ті, що вийшли з оточення, вирвалися з полону, опинялися в «спецтаборах по перевірці». Є цілий ряд донесень Берії про функціонування цих таборів. Частина військовослужбовців після перевірки направлялася у формовані нові підрозділи, інших розстрілювали на місці, висилали на довгі роки в табори. Їхня доля була особливо гіркою: ганьба, безчестя їм та їхнім сім'ям. Звичайно, були серед них і ті, хто свідомо зрадив Батьківщині, або, проявивши малодушність, не виконав свого військового обов'язку» [2].

Задля втілення в життя репресивних методів керівництва бойовими діями, за наказом Й.Сталіна органи НКВС, військові штаби почали видавати накази, директиви, постанови про застосування зброї щодо відступаючих бійців і командирів. Розстріли застосовувалися за спроби дезертирства, перехід на бік ворога, за «контрреволюційні» розмови, поширення чуток про бездарних воєначальників, зраду у вищому керівництві армією і країною.

Усі ці негативні явища викликані катастрофічним становищем на фронті, відступом величезної маси військових, які залишали не лише бойову техніку, а й особисту зброю. Член військової ради Західного фронту П.Пономаренко у доповідній на ім'я Й.Сталіна від 3 вересня 1941 р. писав, що обстановка, яка склалася внаслідок відступу військ, турбує бійців і командирів. Під впливом безладдя, паніки більшість військовослужбовців приходять до неправильних висновків, не знаючи як пояснити справжні причини такого становища. Політичні працівники обминають це головне питання. Тому виникають всілякі припущення про зраду, про відсутність збройних сил, перебільшення могутності ворога тощо [3].

Цілком очевидно, що у такому безвихідному становищі командування політпрацівники й самі не могли пояснити причин відступу військ, величезних втрат особового складу і озброєння, дезертирства, панічних настроїв у військовослужбовців. Звісно, що одним з ефективних засобів наведення порядку залишалося застосування зброї, до чого закликав Й.Сталін.

За свідченням учасників війни, документів, розстріли у військах набули досить поширеного характеру. Учасник війни військовий юрист О.Долотцев писав, що покарання розстрілами на фронті набрали широкого розмаху. «Багато розстрілювали, — зазначає він. Ще й як розстрілювали! Потім навіть прийшло роз'яснення, що не можна занадто часто і так необґрунтовано застосовувати

трибуналами вищу міру... Що стосується нас, то щомісяця ми розстрілювали чоловік 25–40. Це я згодом, коли підрахував, жахнувся. Перед строем стріляли не всіх — явних. З представниками від частин і при новому поповненні. І зразу ж мітинг: «Краще чесно скласти голову, ніж померти від своєї кулі, як собака!» [4].

Для приборкання хаосу, наведення хоч якогось порядку і дисципліни, припинення безладного відступу Голова Державного Комітету Оборони (ДКО) СРСР Й.Сталін 16 липня 1941 р. підписав спеціальну постанову, яку прочитали у військах. У постанові зазначалося, що військовослужбовці у своїй більшості «ведуть себе задовільно, а іноді і прямо героїчно, відстоюючи рідну землю від фашистських загарбників. Однак, поряд з цим, ДКО повинен визнати, що окремі командири і бійці виявляють нестійкість, панікерство, ганебне боягузтво, кидають зброю і, забуваючи свій обов'язок перед Батьківщиною, грубо порушують присягу, перетворюючись у стадо баранів, у паніці втікають перед знахабнілим ворогом. Віддаючи честь відважним бійцям і командирам ДКО вважає разом з тим необхідним, вжити найсуворіших заходів проти боягузів, панікерів, дезертирів» [5].

У постанові йшлося про те, що панікери, боягузи, дезертири гірше ворога, тому що вони не тільки підривають авторитет радянської влади, але і ганьблять честь Червоної армії. Тому розправа з ними, а також відновлення військової дисципліни є священним обов'язком задля збереження незаплямованим велике звання воїна Червоної армії. Державний Комітет Оборони, наголошувалося в цьому документі, «вимагає від командирів і політпрацівників усіх ступенів систематично зміцнювати в лавах Червоної армії дух дисципліни і організованості, особистим прикладом хоробрості і відваги надихати бійців на великі подвиги, не давати панікерам, боягузам і дезертирам ганьбити величний прапор Червоної армії і розправлятися з ними, як з порушниками присяги і зрадниками Батьківщини» [5].

Для посилення боротьби з негативними явищами на фронті Й.Сталін від імені ДКО 17 липня 1941 р. підписав спеціальну постанову «Про перетворення органів 3-го управління в Особливі відділи». 3-є управління в армії займалося питаннями контррозвідки. Управління особливих відділів і особливі відділи у військових з'єднаннях підпорядковувалися народному комісару внутрішніх справ Л.Берії, а уповноважені особливого відділу в полках і дивізіях одночасно підпорядковувалися комісару полку і комісару дивізії [6].

Згідно з постановою «головним завданням Особливих відділів на період війни вважати рішучу боротьбу із шпигунством і зрадництвом у частинах Червоної Армії і ліквідацію дезертирства безпосередньо у прифронтовій смузі». Особливим відділам надавалося право арешту дезертирів, а в необхідних випадках розстрілювати їх на місці. В розпорядження особливих відділів керівництво НКВС виділило озброєні загони із складу військ НКВС. Начальники підрозділів охорони тилу встановили прямий зв'язок з особливими відділами та сприяли їх активній діяльності.

Для охорони арештованих і проведення розстрілів особливий відділ дивізії мав у своєму розпорядженні власну стрілецьку команду.

Особливі відділи мали право контролювати всі штабні документи, їх члени брали участь у службових нарадах, засіданнях військових штабів усіх рівнів. Ці контролюючі органи становили основу шпигунської мережі, що пронизувала всі структури і розгалуження Червоної армії. За документальними даними у військових частинах були оперативні таємні співробітники, довірені особи і агенти-інформатори, довідкова мережа, агентурні осередки. Всі вони мали стежити за «класово-ворожими», «контрреволюційними», «злочинними елементами» та доповідати у відповідні органи про їхню підривну роботу [7].

За свідченням учасників бойових дій особливі відділи справляли паралізуючий вплив. Радянські генерали, які потрапили у німецький полон — командувач 6-ї армії І.Музиченко, командир 49-го стрілецького корпусу Огурцов, командир 8-го стрілецького корпусу Снегов під час допиту свідчили про те, що страх перед потаємною владою НКВС був неподоланим. Зокрема, І.Музиченко заявив: НКВС — страшний орган, який може знищити кожного з нас у будь-який момент [7, с. 138].

Особливі відділи виявляли шпигунів, зрадників, диверсантів серед тих військовослужбовців, яким вдалося вийти з оточення на радянську територію, запобігали здачі в полон, вилучували перебіжчиків, дезертирів. Особливий відділ НКВС 19-ї армії, очолюваний полковником держбезпеки Корольовим, з 25 по 27 липня 1941 р. заарештував близько 1 тис. втікачів з фронту. У спецповідомленні особливого відділу 264-ї стрілецької дивізії начальнику особливого відділу 26-ї армії говорилося про застосування зброї проти бійців 4-ї роти 2-го батальйону 1060-го полку. Коли молоді солдати залягли під нищівним вогнем противника, своїм

кулеметникам наказали відкрити по них вогонь. Було вбито 60 бійців. Командир і політрук, крім того, розстріляли всіх, хто спробував здатися в полон [7, с. 138].

Незважаючи на рішучі заходи, аж до масових розстрілів рядового і командного складу, війська і далі відступали з боями, втрачаючи людей, озброєння, техніку. Особливо вражала кількість тих, хто потрапляв у оточення, а згодом і в полон. Верховний Головнокомандувач Й.Сталін надсилав у війська грізні телеграми, віддавав жорстокі накази про розстріл командирів у тому числі і генералів, підписував поспіхом підготовлені у Генеральному штабі директиви та розпорядження, однак становище на фронтах не покращувалося. В такій безнадійній ситуації Й.Сталін 16 серпня 1941 р. продиктував «Наказ Верховного Головнокомандування Червоної армії» за № 270.

На думку Д. Волкогонова, це був наказ відчаю і жорстокості: «Втративши надію на можливість стабілізувати лінію фронту і не допустити розгрому Верховний Головнокомандуючий вдався, значною мірою через критичні обставини, до свого випробуваного методу — жорстоких каральних заходів» [2, с. 202].

У наказі наводилися приклади того, як, потрапивши в оточення, командири, політпрацівники, червоноармійці виявляли мужність, силу духу, стійкість у боях з ворогом, виходили з оточення, проривалися на з'єднання з військами, що відступали. У наказі також йшлося й про те, що чимало рядових, командирів, генералів виявилися боягузами, панікерами, дезертирували або здалися в полон. Це ганебні факти, боягузів і дезертирів потрібно знищувати. Наказ вимагав: «Командирів і політпрацівників, які під час бою зривають знаки відмінності і здаються в полон, вважати злісними дезертирами, їхні сім'ї арештовувати як сім'ї порушників присяги і зрадників Батьківщини. Розстрілювати на місці таких дезертирів. Тим, хто потрапив в оточення — битися до останнього подиху, пробиватися до своїх. А тих, хто надасть перевагу полону — знищувати всіма засобами, а сім'ї таких червоноармійців позбавляти державної допомоги» [8].

Продиктувавши наказ, Й.Сталін розпорядився поставити підписи свого заступника в ДКО В.Молотова, маршалів С.Будьонного, К.Ворошилова, С.Тимошенка, Б.Шапошникова і генерала Г.Жукова. Цим, на наш погляд, Й.Сталін не хотів брати на себе, як це часто траплялося, всю відповідальність за виконання наказу, воліючи перекласти її і на своїх підлеглих.

Якщо оцінювати прокоментовані нами документи репресивного змісту з погляду моральності, то вимогу виконати свій воїнський обов'язок до кінця в тяжку для країни годину, можливо, відіграли певну позитивну роль. У той же час ці постанови накази завдавали чимало шкоди. Заклики будь-якими засобами і методами твердою рукою покарати блягузів, панікерів, зрадників, тих, хто потрапив у полон, незважаючи на обставини, не вписувалися у правові норми про права людини, навіть якщо це були військовослужбовці, які жили за армійськими статутами. Як свідчать офіційні і неофіційні документи, спогади учасників війни, репресії у діючій армії набули масового характеру. Найшвидшим і найзручнішим засобом покарання було застосування зброї командирами всіх рівнів щодо своїх підлеглих.

Особливо жорстоко поводитися з тими, хто потрапив в оточення чи полон, але зумів вирватися і пробитися до своїх військ. Органи НКВС, особливі відділи перевіряли на предмет вербування їх ворогом агентами, шпигунами. Зазвичай таких червоноармійців направляли в перші місяці війни у трудові армії, режим у яких мало чим відрізнявся від сталінського Гулагу. Пізніше, після ретельної перевірки декого з цих бійців і командирів направляли у штрафні батальйони, в яких вони мали «кров'ю змити» незаслужені звинувачення у зраді [9].

Й.Сталін відчайдушно шукав методів, засобів і способів зупинити відступаючі війська по всьому фронту, примусити пригнічених невдачами, поразками, вражених танкобоязню бійців і командирів, політпрацівників повірити у свої сили, у здатність зупинити ворога. Особливо небезпечними були паніка, розгубленість, страх, що паралізували волю воїнів, приводили до дезертирства, добровільного переходу на бік противника, масової здачі в полон. «Вождь народів» знову і знову переконувався, що тільки покараннями, силою зброї можна виправити становище на фронтах. Він вимагав від органів НКВС керуватися у своїх діях погрозою нещадної кари, вважаючи, що у критичні моменти бійців потрібно ставити перед вибором між можливою почесною смертю в бою і неминучою ганебною смертю через покарання розстрілом.

Саме цим принципом керувався Верховний Головнокомандувач, коли 12 вересня 1941 р. продиктував начальнику Генерального штабу маршалу Б.Шапошникову директиву про загороджувальні частини, як один, на його думку, з ефективних заходів виправити становище на фронтах. У директиві наголошувалося,

що досвід боротьби з німецькими військами засвідчив про наявність у лавах радянських стрілецьких дивізій багато панічних і відверто ворожих елементів. Під натиском ворога вони залишали зброю, вигукуючи: «Нас оточили!», створювали панічні настрої, яким піддавалися цілі дивізії. Залишаючи озброєння, бойову техніку, бійці і командири масово втікали з поля бою. Подібні явища спостерігалися на всіх фронтах.

На думку Й.Сталіна, причиною такого явища була недостатня кількість твердих і стійких командирів і комісарів. Щоб запобігти подальшому відступу військ, уникнути паніки, розгубленості, подолати страх перед німецькими танковими і механізованими армадами, Й.Сталін наказував: «1. У кожній стрілецькій дивізії мати загороджувальний загін з надійних бійців, чисельністю не більше одного батальйону; 2. Завданням загороджувального загону вважати пряму допомогу комскладу у встановленні твердої дисципліни в дивізії, припиненні втечі охоплених панікою військовослужбовців, не зупиняючись перед застосуванням зброї» [2, с. 211].

Безумовно, формування загороджувальних батальйонів, що мали розстрілювати своїх побратимів по зброї, які спробували б відступати, кидати зброю, здаватися в полон було вимушеним кроком. Водночас, це свідчило про низький морально-психологічний рівень особового складу багатомільйонної Червоної армії, яка фактично була нездатна воювати з добре озброєними, навченими, морально стійкими солдатами німецького вермахту. Це було надзвичайним прорахунком Й.Сталіна, Генерального штабу, всіх вищих державних, політичних і військових керівників СРСР, які у передвоєнні роки не подбали про підготовку збройних сил до боротьби з агресором.

Репресії у відступаючих військах набрали такого розмаху, що сам «вождь народів» мав втрутитись особисто, щоб якимось чином припинити свавілля і беззаконня. 4 жовтня 1941 р. Й.Сталін видав спеціальний наказ, в якому обмежувалося право командирів щодо застосування зброї, побиття підлеглих. «Останнім часом, — говорилося в наказі, — спостерігаються часті випадки незаконних репресій і найбрутальнішого масового перевищення влади з боку командирів і комісарів щодо своїх підлеглих. Подібні нестерпні факти спотворення дисциплінарної практики в Червоній Армії, перевищення наданих прав і влади, самосудів, побиття пояснюється наступним: метод переконання неправильно відкинули на задній план, а метод репресій щодо підлеглих зайняв провідне місце.

Щоденна виховна робота в частинах у ряді випадків підмінюється лайкою, репресіями і побиттям. Занедбано метод роз'яснень і бесід командирів, комісарів, політпрацівників з червоноармійцями, а роз'яснення незрозумілих для червоноармійців питань часто підмінюється криком, лайкою і грубістю» [5, с. 47].

У наказі зазначалося, що командири і політпрацівники в складних умовах бою втрачають голову, піддаються паніці і власну розгубленість прикривають безпідставним застосуванням зброї. Забута істина, що застосування репресій є надзвичайним заходом, допустимим лише у разі прямого непослуху і відкритого опору в умовах бойової обстановки і порушенні порядку особами, які свідомо йдуть на зрив наказів командування [5].

Нарком оборони наголошував, що необґрунтовані репресії, незаконні розстріли, самоуправство і побиття з боку командирів і комісарів було проявом безвілля і безпорадності. Вони нерідко ведуть до зворотних наслідків, сприяють зниженню військової дисципліни і політико-морального стану військ і можуть штовхнути нестійких бійців до переходу на бік противника.

Виклавши в наказі причини, мотиви, наслідки репресій у діючій армії, що відступала під натиском ворожих військ, Й. Сталін наказував: 1. Відновити в правах виховну роботу, широко використовувати метод переконання, не підміняти щоденну роз'яснювальну роботу адмініструванням і репресіями. 2. Всім командирам, політпрацівникам і начальникам щоденно бесідувати з червоноармійцями, роз'яснюючи їм необхідність залізної військової дисципліни, чесного виконання свого військового обов'язку, військової присяги, наказів командирів і начальників. Роз'яснювати також, що над нашою Батьківщиною нависла серйозна загроза, що для розгрому ворога потрібне величезне самопожертвування, непорушна стійкість в бою, зневага до смерті і нещадна боротьба з боягузами, дезертирами, провокаторами і зрадниками Батьківщини. 3. Широко роз'яснювати начальницькому складу, що самосуди, побиття і матірня лайка принижують звання воїна Червоної армії, ведуть не до зміцнення, а підриву дисципліни і авторитету командира і політпрацівника. 4. Найрішучішим чином, аж до відання винних до суду військового трибуналу, боротися з усіма випадками незаконних репресій, побиттям і самосудів [5].

Накази, директиви репресивного характеру, застосування їх на практиці до певної міри позитивно впливали на боєздатність військ. Однак вони не мали вирішального впливу на загальний стан на фрон-

тах, війська продовжували відступ. Німецькому командуванню вдалося здійснити цілий ряд успішних маневрів, пов'язаних з оточенням дивізій, корпусів і цілих армій. Лави радянських військовополонених поповнювалися десятками і сотнями тисяч чоловік. Внаслідок цього боєздатність військ падала, зникали цілі армійські частини і з'єднання, спостерігалася втрата бойової техніки, особливо танків, літаків, автомашин, складів з паливом, матеріальних засобів. Лише в ході літньо-осінньої кампанії 1941 р. зазнали поразки понад трьохсот дивізій. Близько третини цих дивізій були розбиті німцями в перші три тижні війни. Фактично щотижня зазнавали поразок близько десяти дивізій [2, с. 179].

Десятки і сотні тисяч червоноармійців опинилися в оточенні, а згодом і в полоні. Частині бійців і командирів вдавалося прорватися з зброєю в руках до своїх військ. Та їх чекало гірке розчарування. Вони вже були зараховані до зрадників Батьківщини. Для Й.Сталіна кожна людина, що побувала в полоні, оточенні, просто відбилася від свого підрозділу в хаосі масового відступу, не заслуговувала довіри. Крім загороджувальних, штрафних батальйонів він санкціонував створення спеціальних фільтраційних таборів для перевірки всіх бійців і командирів, які виходили на радянську територію через лінію фронту. Через тиждень після початку війни, тобто 29 червня 1941 р. Й.Сталіну доповіли, що війська Західного фронту опинилися в оточенні, окремі групи бійців і командирів прориваються з боями на радянський бік. Й.Сталін підписав наказ, підготовлений наркомом НКВС Л.Берією, про створення 15 спеціальних таборів для перевірки всіх, хто виходив з оточення і полону [2, с. 178].

27 грудня 1941 р. Державний Комітет Оборони видав постанову, що регламентувала порядок перевірки і фільтрації військовослужбовців, які виходили з оточення, і тих, хто був визволений з полону радянськими військами. На виконання цієї постанови нарком НКВС Л.Берія наступного дня, тобто 28 грудня 1941 р., видав наказ «Про утворення спеціальних таборів для колишніх військовослужбовців Червоної Армії, які знаходилися в полоні і в оточенні». У радянському тилу було утворено кілька десятків спецтаборів, до яких армійські збірнопересильні пункти направляли полонених і так званих оточенців. Ці табори обслуговували різні ділянки фронту. Особливі відділи фільтрували прибульців, виявляючи серед них так званих зрадників, шпигунів, диверсантів, дезертирів, панікерів, боягузів. «Викритих» у цих злочинах кидали до

в'язниць. Їх справи розглядалися Особливими нарадами НКВС, які їм призначали відповідне покарання. Чимало бійців було розстріляно, ув'язнено в тюрмах і концтаборах. Тих, на кого компрометуючих матеріалів не виявляли, передавали відповідним територіальним військкоматам. Пізніше всіх колишніх військовополонених офіцерів, які знаходилися на перевірці у спецтаборах, відправляли у штрафні батальйони для участі у бойових діях на фронті [9].

Варто зауважити, що система перевірок, фільтрації, ув'язнення полонених, оточенців, дезертирів, інших «злочинців» постійно вдосконалювалася. Нарком НКВС Л.Берія 13 січня 1942 р. видав «Тимчасову інструкцію про порядок утримання в спеціальних таборах НКВС колишніх військовослужбовців Червоної Армії, які знаходилися в полоні і оточенні противника».

Згідно з цією інструкцією, організація спецтаборів була покладена на Управління НКВС СРСР у справах військовополонених і інтернованих [10].

За свідченням дослідників, радянські спецтабори являли собою військові в'язниці суворого режиму для бійців і командирів, які здебільшого не вчинили якихось страшних злочинів. За міжнародними законами полонені або оточенці не вважалися карними злочинцями, а тим більше зрадниками, запроданцями як їх кваліфікували в СРСР. Особливо це стосувалося так званих «сумнівних осіб», за якими почали полювати каральні органи за наказом керівництва НКВС. Це дозволяло піддавати судовим і позасудовим репресіям не тільки військовополонених чи оточенців, а також і цивільних осіб визволених радянських територій. Для них на території СРСР було утворено 43 спеціальні табори, 26 перевірконо-фільтраційних. Пізніше, після вступу радянських військ на територію Німеччини, було утворено 74 перевірконо-фільтраційні і 22 збірно-пересильні табори. В цих таборах фільтрували і перевіряли остарбайтерів та військовополонених [10, с. 98].

Намагаючись поправити катастрофічне становище на фронті, Й.Сталін наказував застосовувати жорсткі репресивні заходи проти тих, хто фактично став жертвою його помилок, прорахунків і злочинів. З цього приводу цілком справедливо писав Д.Волконов: «Війна само по собі жорстока. Та Сталін часто робив її ще жорстокішою. І це справді відразливо... Тут жорстокість особливо гатунку — жорстокість не тільки до ворога, це зрозуміло, а й до своїх співвітчизників» [2, с. 191–192].

На думку Д.Волкогонова, коли вже застосовувати жорстокість до тих, кому Й.Сталін довірив високі державні, командні посади, то потрібно з такою самою міркою жорстокості підходити до себе. А цього у Й.Сталіна не було.

У дослідженнях істориків, публіцистів, учасників війни натрапляємо на твердження, що саме жорстокість була однією з причин величезних втрат Червоної армії. Білоруський письменник, учасник війни В.Биков писав: «Єдине в чому досягло великих успіхів військо (в тому числі і партійне) керівництво під час війни, так це в безоглядній вимогливості, що нерідко доходила до сліпої жорстокості. Саме вона, ця жорстокість до своїх, була однією з головних причин наших небачених в історії втрат, коли життя солдата коштувало менше цинкового ящика гвинтівочних патронів, коли тільки загибель (бійця або з'єднання) могла стати поважною причиною невиконання спущеного зверху наказу, далеко не завжди забезпеченого хоча б елементарною доцільністю. І гинули. Мільйони людей, десятки і сотні частин і з'єднань. Деякі з командирів починали явно безнадійну операцію з повною упевненістю в її згубному результаті. Але альтернативи не було. На сторожі суворого виконання наказу стояли, крім вищих командирів і штабів, також військова прокуратура. Смерш, повсюдні політоргани. Це було їх одним з найголовніших обов'язків» [11].

Виявивши жорстокість до військовослужбовців, які фактично з його вини потрапляли в оточення, в полон, гинули, Й.Сталін був також жорстоким і до населення на окупованій нацистами території. Відомо, що німецькі солдати, йдучи в наступ, часто попереду себе гнали жителів населених пунктів у районі бойових дій.

Восени 1941 р. Й.Сталіну доповіли, що під Ленінградом німці під час наступу прикривалися мирним населенням. Жінки, старі, діти кричали червоноармійцям: «Не стріляйте! Ми — свої!» Бійці розгубилися: що робити?

Й.Сталін зреагував дуже жорстоко. Він продиктував по телефону командуванню Ленінградським фронтом наказ: «Говорять, що німецькі мерзотники посилають попереду своїх військ делегатів від зайнятих ними районів — старих, жінок і дітей — з проханням до більшовиків здати Ленінград і встановити мир. Говорять, що серед ленінградських більшовиків знайшлися люди, які не вважають за можливе застосовувати зброю до такого роду делегатів... Моя порада: не сентиментальничати, а бити ворога і його пособників, вільних чи невольних по зубах... Бийте щосили по

німцях і по їхніх делегатах, хто б вони не були, косить ворогів, однаково, чи є вони вільними чи невольними ворогами. Ніякої пощади ані німецьким мерзотникам, ані їхнім делегатам, хто б вони не були» [12].

Яскравим прикладом жорстокості щодо населення окупованих територій був наказ Й.Сталіна від 17 листопада 1941 р. про руйнування і спалення сіл, селищ, міст. Це мотивувалося тим, що в населених пунктах квартирували німецькі війська. При цьому «рідного батька» Сталіна абсолютно не цікавила доля місцевих жителів — де їм жити, за які кошти виживати, як вести господарство. Й.Сталін наказав: «Позбавити німецьку армію можливості розташовуватися у селах і містах, вигнати німецьких загарбників з усіх населених пунктів на холод у поле, викурити їх з усіх приміщень і теплих сховищ і примусити мерзнути під відкритим небом — таке невідкладне завдання, від вирішення якого в більшості залежить пришвидшення розгрому ворога і розкладення його армії» [2, с. 256–257].

«Руйнувати, спалювати до тла» населені пункти потрібно було на відстані 40–60 км в глибину від переднього краю і на 20–30 км вправо і вліво від доріг.

Наказ вимагав для знищення населених пунктів широко застосовувати авіацію, артилерійський і мінометний вогонь, команди розвідників, партизанські диверсійні групи, озброєні гранатами, пляшками з запалювальною рідиною, підривними засобами. В кожному полку створювати команди підпалювачів, до яких підбирати політично і морально стійких бійців, командирів і політпрацівників. За хоробрі дії цих підпалювачів нагороджувати урядовими нагородами [2].

Не менш жорстокою була вимога наказу про те, що під час вимушеного відступу частин Червоної армії забирати з собою населення і обов'язково знищувати всі без винятку населені пункти, щоб противник не міг ними скористатися. Військовим радам фронтів наказувалося систематично перевіряти виконання завдань зі знищення населених пунктів. Через кожні 3 дні доповідати у Ставку скільки і які населені пункти було знищено і якими засобами досягли результатів [2].

Упродовж січня-березня 1942 р. радянські війська вели жорстокі, безуспішні бої за визволення Донбасу. Невдало розвивалися бойові дії на території на північ і південь Харкова. Запланована Й.Сталіним наступальна операція командуванням (главком С.Ти-

мошенко, начальник штабу І.Баграмян, член Військрази М.Хрущов) Південно-Західного напрямку. Спочатку наступ розвивався успішно, але незабаром ворог завдав могутнього удару, оточивши три радянські армії. Загинуло 171 тис., захоплено в полон 240 тис. військовослужбовців, 1200 танків, понад 5 тис. гармат і мінометів, чимало літаків.

Про ці втрати стало відомо лише через кілька десятиліть по війні. Тоді ж радянське Інформбюро звично сфальсифікувало дані про втрати радянських військ. Учасник тих подій О.Довженко писав, що у пресі немає жодного слова критики, перестороги, аналізу причин поразки під Харковом. «Цілковитий «грим перемоги роздавайся». Стид і сором! Ворог тремтить! Ворог боягуз і прочіє брехні. Розгром Південно-Західного фронту, себто Шостої, Двадцять першої, Двадцять восьмої і Сорокової армій є одним з найтяжчих ударів по Україні. Тут загинула величезна кількість українців. Український чесний народ поніс найтяжчі жертви у цій війні. Бився чесно, відверто, безоглядно» [13], — писав Олександр Петрович.

Аналізуючи провал наступу весною, влітку 1942 р. О.Довженко цілком справедливо писав, що він стався «внаслідок не так фатальної закономірності через німецькі сили, як через наслідок допущених нами елементарних помилок. Треба було перед тим, як зариватися далеко вперед, неодмінно... розширити собі ворота «для всякого случая». Це так ясно, так азбучно ясно. Думаю, що цивільний бедлам довоєнного часу дає себе знати і зараз у війні» [13, с. 174].

На думку О.Довженка, генерали недооцінили небезпеку, не розгадали планів німецького командування, яке готувало наступ своїх військ, не змогли забезпечити успішного проведення операції. О.Довженко прямо писав, що цю трагедію «уготували наші дурноголові генерали, що були колись унтерами і ними залишились. Подумати тільки — жодної пристойної операції за рік війни. Все тримається на величезній сумі маленьких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями» [13, с. 182].

Спостерігаючи за масовим, безладним відступом армій і цілих фронтів, за панікою, що охоплювала війська під час спроби їх оточення німецькими танковими колонами, Олександр Петрович писав, що радянські армії «не вміють відступати. Німці в оточенні гинуть, себто дорогою ціною продають своє життя. Ми не гинемо так, ми тікаємо, і нас по дорогах б'ють німці. Все одно смерть.

Так треба ж продавати життя, якщо вже на те пішло, дорого, за велику кров ворожу» [13, с. 205].

Варто зауважити, що радянська пропаганда нав'язувала військовослужбовцям, населенню хибне уявлення про німецького солдата, про що ми уже згадували. Як показав досвід перших місяців війни, німецькі солдати, офіцери виявилися морально і духовно стійкими, були абсолютно переконані у правоті ідеї, за яку вони воювали, вірили у неминучу перемогу над СРСР, у геній фюрера як генія німецького народу. Про це свідчив генерал Г.Жуков, який особисто допитав кількох німецьких полонених в 1941 р. Вони вразили його своєю самовпевненістю, переконливістю у перемозі. Разом з тим, Г.Жуков визнав, що потрібно віддати належне військовій виучці, дисциплінованості, хоробрості, організованості німецького солдата. Вражала їхня віра у свою расову, національну перевагу, прищеплену нацистською пропагандою. Цією вірою була охоплена майже вся німецька нація, яка готувалася під проводом свого улюбленого вождя до війни проти СРСР.

Характеристика, дана генералом Г.Жуковим німецьким військовослужбовцям, безумовно відповідала реальному бойовому стану німецьких військ загалом, їх умінні воювати краще військовослужбовців Червоної армії. Тому зовсім не випадковою була вимога Й.Сталіна до своїх генералів «Навчитися воювати малою кров'ю, як це роблять німці. Воювати потрібно не числом, а умінням» — повчав їх Верховний Головнокомандувач.

Разом з тим, Й.Сталін вимагав від командувачів частин і з'єднанні наступати, атакувати, досягати успіху «не рахуючись із жертвами, що б то не трапилось». Варто зауважити, що вимоги «вождя народів» воювати уміло і не рахуватися із втратами, жертвами часто не поєднувалися. Майже всі перемоги над німецьким вермахтом здобувалися величезними жертвами з боку Червоної армії — загиблими, оточенцями, полоненими, яких радянська влада одночасно кваліфікувала зрадниками, запродавцями, дезертирами. Врешті й головна перемога над німецькими військами була здобута внаслідок величезних людських втрат, що переважали втрати вермахту на Східному фронті не менше ніж у 10 разів [14].

Наприкінці червня 1942 р. німецьке командування розгорнуло могутній наступ на південній ділянці фронту, плануючи захопити Донбас, Кубань, Поволжя, Баку, Кавказ з багатими покладами, нафтою, хлібом. Взагалі командування вермахту готувалося остаточно розбити Червону армію, завоювати СРСР.

Радянські війська, які ще не оговталися після весняно-літніх поразок у Криму, під Харковом, Вязьмою, Брянськом, поспішно відступали під могутніми ударами німецьких танкових армاد.

Реальну картину становища, що склалося, змалював О.Довженко. 7, 8 липня 1942 р. він занотував у «Щоденнику»: «Учора ми втекли з Россоші... Промайнули Дон і Хопер. По дорозі ніяких військових частин ніде. Шлях німцям відкритий... Південно-Західний фронт розвалився. Скільки знову загинуло людей, скільки всяких машин, страшно подумати, але по одному тому, як відбувається евакуація ПЗФ із Россоші, як «форсували» ми Дон на порогах, як нас громили безкарно німці — видно, які убогі, некультурні і неграмотні люди сидять у нас і керують... Яка розгубленість у штабі, який розгром!» [13, с. 201–203].

Про сумну, трагічну обстановку безладдя, паніку, хаос, безпорадність командування радянськими військами писав Д. Волкогонов: «Тепер довелося терміново перекидати величезні маси військ в умовах гострої стратегічної кризи. Обстановка загострювалася тим, що відхід багатьох з'єднань відбувався безладно. Немало дивізій і частин по кілька днів не мали зв'язку з вищими штабами. Спекотна пилюка супроводжувала нестрункі групи тисяч бійців, що відступали. У повітрі знову хазяйнували «юнкерси» і «месершміти». Іноді створювалося враження хаосу, повного безладдя і повторення найгірших ситуацій 1941 року» [2, с. 304].

Внаслідок поразок Червона армія на початок літа 1942 р. була дуже ослаблена. «Фронти Південного напрямку, — писав російський дослідник М.Павленко, — втратили понад півмільйона солдатів і офіцерів, величезну кількість бойової техніки і озброєння. Ці втрати не могли не вплинути на моральний стан наших військ. На що система швидко зреагувала посиленням репресій. Я маю на увазі наказ № 227, що таврував панікерів і богузів, вводив у практику загороджувальні загони» [15].

Над країною нависла загроза остаточної поразки. Й.Сталін бачив, що ситуація виходить з-під його контролю. На фронти летіли накази, телефонограми з вимогою «Стояти на смерть!». Однак цього виявилось замало. Ось тоді, 28 липня 1942 р., появився наказ за № 227, ще відомий як наказ «Ні кроку назад!», підписаний наркомом оборони Й.Сталіним.

На наш погляд, в умовах поразок, втрат, відступу, паніки, безладдя, розгубленості необхідно було вживати рішучих заходів. Однак у цьому наказі пріоритет віддавався репресивним заходам щодо

військовослужбовців, які фактично відступали з вини радянського командування і самого Й.Сталіна, що допустилися помилок, прорахунків у керівництві бойовими діями на фронті. Генерал М.Павленко цілком обґрунтовано зазначив: «Наказ № 227 об'єктивно поклав початок новій хвилі беззаконня армійських начальників, чим багато хто негайно скористався, цим самим намагаючись приховати власні провали... Репресії були також способом заставити армію битися... Хочу наголосити, що для багатьох сталінських висуванців вони були хорошим засобом триматися на плаву. Незрівнянними віртуозами цієї справи були Каганович і Мехліс» [15].

У наказі Й.Сталін наголошував, що ворог кидає на фронт нові сили, рветься в глиб СРСР, захоплює нові території. Деякі нерозумні люди на фронті втішають себе розмовами про те, що ми можемо і далі відступати на схід, оскільки у нас багато території, багато землі, багато населення і цим вони хочуть виправдати свою ганебну поведінку на фронтах. Але подібні розмови є наскрізь фальшивими, вигідними лише нашим ворогам.

Після втрати України, Білорусії, Прибалтики, Донбасу у нас стало менше людей, хліба, металу, заводів, фабрик. «Ми втратили понад 70 мільйонів населення, понад 800 мільйонів пудів хліба на рік і понад 10 мільйонів тонн металу на рік. У нас немає тепер переваги над німцями ні в людських резервах, ні в запасах хліба. Відступати далі — значить втратити себе і втратити разом з тим нашу Батьківщину... Ні кроку назад! Таким тепер повинен бути наш головний заклик» [16].

«Не можна терпіти далі командирів, комісарів, політпрацівників, частини і з'єднання яких самовільно залишають бойові позиції. Не можна терпіти далі, коли командири, комісари, політпрацівники допускають, щоб кілька панікерів визначали становище на полі бою, щоб вони втягували у відступ інших бійців і відкривали фронт ворогу. Панікери і боягузи повинні винищуватися на місці» [16, с. 39], — говорилося в наказі.

Від імені Ставки Верховного Головнокомандування Й.Сталін наказав командувачам фронтів, армій і їх військовим радам сформувати штрафні батальйони і роти, в які направляти середніх і старших командирів і політпрацівників, «які провинилися в порушенні дисципліни, в боягузстві, нестійкості, і поставити їх на найважчих ділянках фронту, щоб дати їм можливість спокутувати кров'ю свої злочини перед Батьківщиною» [16, с. 39].

Наказ вимагав поставити загороджувальні загопи у тилу нестійких дивізій і «зобов'язати їх у разі паніки і безладного відходу частин дивізії розстрілювати на місці панікерів і боягузів» [16, с. 39].

Для військовослужбовців, які потрапляли у штрафні батальйони, вибору не було. Їх нещадно використовували на особливо небезпечних ділянках фронту, там, де не могли зупинити ворога звичайні частини. Або розстріл за невиконання наказу йти у бій, або смерть у бою. Вони вважалися амністованими лише у разі тяжкого поранення, а за легкого поранення, після лікування їх знову гнали під вогонь ворожих автоматів і кулеметів.

Колишній учасник війни старшина штрафного батальйону І. Богатирьов згадує: «Ділянки для бою давали найтяжчі. А штрафники — народ відчайдушний, в атаку йшли дружно. Лопатки за пояс держаклами вниз, так радили, щоб груди прикрити. І на увесь зріст! Вони знали, що повинні, і йшли. Він не побіжить, штрафник. Скоріше побіжить солдат звичайний. Або відступати буде, або в полон здасться. А штрафники ні, не здавались. Їх командирства, орденів і всього іншого позбавляли, а в партії залишали. Партквитки були при них. Воювали до крові» [17].

На наш погляд, найправдивішими свідченням про ситуацію, що складалася на фронті, є спогади військового юриста О. Долотцева. «Після наказу № 227 ми хоч на страху, але стали триматися. А до наказу бігли, коли треба, а коли і ні. Страх був потрібний, щоб примусити людей йти на смерть. І це в найтяжчі бої, коли контратаки, а йти страшно, дуже страшно! Встаєш із окопу — нічим захищений. Не на прогулянку ж — на смерть. Не так просто. Я ходив, інакше як мені людей судити? Тому і апарат приневолення і загородзагопи, які стояли позаду. Побіжиш — піймають. Двох-трьох розстріляють, решта — в бій! Не за себе страх, за сім'ю. Адже якщо розстрілювали, то як ворогів народу. А в тилу вже машина НКВС працює: жінок, дітей, батьків — у Сибір, як родичів зрадників. Тут і подумає, що краще: здаватися в полон чи не здаватися? І виявиш героїзм, якщо позаду — кулемети! Страхом, Страхом тримали!» [17, с. 61].

Виданням наказу № 227 «Ні кроку назад!» Й. Сталін фактично визнав, що в армії почався загальний морально-психологічний, політичний розклад. Лише репресіями, терором, застосуванням зброї у масовому порядку можна виправити становище на фронті. Й. Сталін вважав, що не тільки військовослужбовці нижчих

офіцерських рангів як командири взводів, рот або навіть команди батальйонів і полків, але також і генерали-командири дивізій, корпусів, командувачі армій, військові комісари і політруки, не говорячи про солдатську масу, були здатними до «зради Батьківщини». Такі явища, як втеча з поля бою, перехід на бік ворога, дезертирство, були характерними ще й у 1942 р.

У німецькому документі, складеному в серпні 1942 р. за наслідками допиту радянських полонених, перебіжчиків-солдатів, офіцерів, політпрацівників говорилося про масштабний морально-політичний розклад у радянських військах. «Спочатку втікали вищі командири, потім офіцери, нарешті війська, що залишилися без командування» [18].

У цьому документі йшлося про те, що влітку 1942 р. велика кількість радянських військ потрапили в оточення. Спостерігався масовий перехід бійців і командирів на бік німецького вермахту.

Незважаючи на наказ «Ні кроку назад!», війська, зазнаючи величезних втрат у жорстоких боях з ворогом, відступали. «Війська Південно-Західного фронту, — писав Г. Жуков, — під час відступу від Харкова зазнали великих втрат і не могли успішно стримувати просування противника. Південний фронт з цієї ж причини виявився не здатним зупинити противника на кавказькому напрямку» [19].

На ім'я командування Сталінградським, Північно-Кавказьким фронтів з Москви летіли телефонограми з вимогою нещадно застосовувати наказ «Ні кроку назад!».

Військова рада Північно-Кавказького фронту у відповідь на телефонограми Й.Сталіна, Генерального штабу видала наказ, в якому визнала, що командири, комісари, політруки не змогли приборкати пораженьських настроїв, «не виконали наказу товарища Сталіна» тому, що вони самі були охоплені панікою. В наказі містилися погрози розстрілу на адресу панікерів, боягузів, дезертирів, зрадників, запроданців за несанкціонований відступ [18, с. 105].

Варто зауважити, що погрози втілювалися в життя, командири і комісари масово застосовували зброю проти бійців і командирів нижчих рангів, намагаючись налагодити дисципліну, вгамувати паніку, безладдя і хаос, що панували у військах.

Подібні явища спостерігалися на всіх фронтах. Й.Сталіна турбувало те, що в оточення, в полон потрапляли десятки і сотні тисяч військовослужбовців. Певна частина з них виривалася з ото-

чення з боями, втікала з полону. Більшість їх після перевірок направляли в табори НКВС. У Й.Сталіна виникла думка використати цих людей у боях з ворогом. 1 серпня 1942 р. він видав директиву такого змісту: «З метою надання можливості командно-начальницькому складу, який перебував тривалий час на території, окупованій противником, і не брав участі у партизанських загонах, з зброєю в руках довести свою відданість Батьківщині, наказую: Сформувати на 25 серпня ц.р. з контингентів командно-начальницького складу, що утримуються у спецтаборах НКВС, штурмові стрілецькі батальйони... Батальйони призначаються для використання на найактивніших ділянках фронту» [2, с. 309].

Здебільшого провина цих людей полягала лише в тому, що внаслідок невдалих боїв, через бездарне командування вищих штабів вони опинилися в оточенні чи полоні, звідки вдалося вирватися до своїх військ. Ті, хто потрапив у спецтабори для перевірки, а згодом і в Гулаг, зголошувалися добровільно до штурмових загонів, сподіваючись вижити у жорстоких боях. Якщо ж їм судилося загинути, то смерть давала надію звільнити себе і свою родину від безчестя і покарання «рідною» радянською владою. У директиві містився пункт про те, що учасники штурмових загонів за хоробрість, виявлену у боях з ворогом, можуть бути реабілітовані і призначені у польових військах на командно-начальницькі посади [2, с. 310].

У міру того як радянські війська визволяли окуповані території, каральні органи виявляли чимало оточенців, бійців і командирів, які не зуміли прорватися за лінію фронту, прилаштувалися в населених пунктах. Усіх їх ретельно перевіряли особливі відділи, частину направляли у штурмові штрафні батальйони. Ті, на кого падала підозра в антирадянській діяльності, потрапляли до категорії зрадників, підсобників ворога. Військовим трибуналам роботи вистачало. Вироки виносилося тисячами. Часто судили лише за підозрою у скоєні злочину, бо не було достовірних підтверджень їхньої провини.

Для призупинення сваволі військових трибуналів, слідчих прокурорів Президія Верховної Ради СРСР 19 квітня 1943 р. видала спеціальний указ, яким пояснювала різницю між «зрадниками Батьківщини» і «підсобниками ворога». Зрадниками вважалися співробітники гестапо, особи, які обіймали керівні адміністративні посади (бургомістри, коменданти, начальники поліції) агенти,

які передавали ворогові військову або державну таємницю, видавали військовослужбовців, партизанів, грабіжники особистого або державного майна, військові, які добровільно перейшли на бік ворога. Підсобниками ворога визнавались особи, які виконували вказівки німецьких окупаційних властей щодо збору податків, продовольства, надавали іншу допомогу, що не підпадала під ознаки «зрада Батьківщини» [9, с. 74].

Як з'ясувалося згодом, порушення щодо цих категорій «ворогів» радянської влади тривали. У зв'язку з цим пленум Верховного Суду СРСР 25 листопада 1943 р. видав спеціальне роз'яснення стосовно кваліфікації дій радянських громадян, які надавали допомогу нацистським окупантам на захоплених ними територіях. Цим документом уточнялося коло осіб, що не підлягали карній відповідальності. Це були люди, кваліфіковані як підсобники ворога, але які саботували німецькі накази або надавали допомогу партизанам, підпільникам або частинам Червоної армії. Сюди зараховували дрібних службовців адміністративних установ, робітників, фахівців, які займалися своїми професійними обов'язками — лікарів, агрономів, ветеринарів, вчителів та ін. [9, с. 76].

Разом з тим, їх довго ще вважали «сумнівними особами», утискували їх у правах уже після остаточного визволення радянських територій. Часто цих людей не приймали на роботу або звільняли за те, що вони працювали при окупантах. Доля їх, а також їх родин часом складалася трагічно. Було чимало випадків, коли їх притягували до кримінальної відповідальності на основі доносів уже у повоєнний час.

За свідченням документів, учасників війни репресії у військах мали місце навіть під час наступу Червоної армії в 1943–1944 рр. Однак вони не мали масового характеру, тому що стало менше негативних явищ, таких як паніка, боягузтво, масовий, безладний відступ, дезертирство.

1. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в трех томах. — Т. 1. — К., 1980. — С. 27.

2. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна. В 2-х кн. — Кн. 2. — К., 1990. — С. 195.

3. Пономаренко П.К. О некоторых важных вопросах войны // Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 10. — С. 208.

4. Швед Е. Штрафбат // Родина. — 1991. — № 6–7. — С. 61.

5. Ивашов Л.Г. Нравственные и правовые проблемы плена в отечественной истории // Военно-исторический журнал. — 1992. — № 1. — С. 46.
6. Постановление ДКО «О преобразовании 3-го управления в Особые отделы» // Военно-исторический журнал. — 1992. — № 3. — С. 20.
7. Гофман И. Сталинская война на уничтожение. Планирование, осуществление, документы. — М., 2006. — С. 137.
8. 1941 год. В 2-х кн. — Кн. 2. — М., 1928. — С. 476–479.
9. Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — М., 2002. — С. 74.
10. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история. — 1996. — № 2. — С.93.
11. Биков В. Партия воевала, с кем? //Родина. — 1991. — № 6–7. — С. 46.
12. Сталин Й. Наказ 21 сентября 1941 р. Жукову, Жданову, Кузнецову, Меркулову // Военно-исторический журнал. — 1992. — № 6–7. — С. 19.
13. Довженко О. Україна в огні. Кіноповість, щоденник. — К., 1990. — С. 205.
14. Соколов Б.В. Сталин. Власть и кровь. — М., 2004. — С. 258.
15. Кудряшов С. Обреченные триумфаторы // Родина. — 1991. — № 6–7. — С. 88.
16. Военно-исторический журнал. — 1988. — № 8. — С. 38.
17. Швед Е. Штрафбат // Родина. — 1991. — № 6–7. — С. 63.
18. Гофман И. Сталинская война на уничтожение. Планирование, осуществление, документы. — М., 2006. — С. 104.
19. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. — М., 1969. — С. 391.

Дмитро Титаренко

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ: МОВОЮ НІМЕЦЬКИХ ДОКУМЕНТІВ

Abstract. Tytarenko D.M. The problem of the political management on the occupied territory of the USSR: in the light of the Germany documents. In the article, based on the materials of the Federal archives of Germany, the attempt to characterize the main problems of the political management on the occupied by Nazis territory of the USSR at the end of 1942, was made. In the article document, which includes the estimation of the people's moods on the occupied territories from the side of the Ministry for the Occupied Eastern Territories and the propositions of the changing the policy, concerning the local population, is analyzed.

У публікації на основі документів, виявлених у федеральних архівах Німеччини, здійснено спробу охарактеризувати основні проблеми політичного управління на окупованій території СРСР наприкінці 1942 р. Наводиться повний текст документа, який містить оцінку керівництвом Міністерства окупованих східних областей настроїв населення на окупованих теренах, пропозиції зміни політики щодо нього.

Політичне управління, що здійснюється у державі, завжди пов'язане з конструюванням такої моделі відносин, яка могла б максимально забезпечити інтереси влади і можливість їх реалізації.

Розгляд проблеми політичного менеджменту в історичній ретроспективі дозволяє стверджувати, що навіть окупаційні режими завдяки вдало обраній тактиці могли забезпечити на більш-менш великий період відносну лояльність місцевого населення до влади та, у кінцевому підсумку, реалізацію своїх основних інтересів. І, навпаки, в умовах неадекватної викликам часу політики, сліпого дотримання певних догм вони могли стрімко втратити певний політичний капітал, створений насамперед завдяки очікуванням місцевого населення напередодні окупації або обіцянкам «нової влади» на її початку і зазнати цілковитого краху.

Класичною ілюстрацією останнього варіанту може бути історія нацистського режиму на окупованій території Радянського

Союзу. Крах нацистської Німеччини в період Другої світової війни був зумовлений не лише військовою перевагою держав-альянсів (і, зрозуміло, тим, що основних військових втрат Німеччина зазнала на Східному фронті). Мабуть, не менш важливою причиною поразки нацистів було те, що суспільні настрої населення, яке на початку окупації з огляду і на катастрофічні поразки Червоної армії в перші місяці війни, і на одіозні дії радянської влади напередодні війни (репресії, розкуркулення, голодомор), і на певні очікування (повернення додому з полону членів родин, розпуск колгоспів та відновлення приватного землевладіння) зайняло значною мірою вичікувальну позицію, змінилися*. Чинниками цієї зміни насамперед були brutальні дії, злочини окупантів, свідками та жертвами яких стало місцеве населення: геноцид стосовно євреїв та радянських військовополонених, голод у містах, депортація населення на примусові роботи до Німеччини, нещадна експлуатація та пограбування в інтересах окупантів економічних ресурсів і т. ін. [7].

Проте було б помилковим вважати, що у вищих ешелонах військового, політичного, економічного керівництва III Рейху не було спроб зваженого, об'єктивного аналізу ситуації, що склалася на окупованій території, не існувало людей, які виступали б за перегляд засад окупаційної політики, за певний, якщо не стратегічний, то тактичний відхід від тих ідеологем, з якими нацистською Німеччиною було розпочато війну проти СРСР. Виходячи з цього, доречно проаналізувати ті концепції, які розроблялися з урахуванням управлінського досвіду на окупованій території і, у разі їх реалізації, могли б стати певною альтернативою brutальній окупаційній політиці на зайнятій нацистами території СРСР. Певне уявлення про ступінь розуміння нацистською адміністрацією ситуації на окупованій території станом на кінець 1942 р. можна скласти на підставі аналізу матеріалів широкої наради, яка була скликана у Берліні в Міністерстві окупованих східних областей 18 грудня 1942 р. за участю представників військово-господарських структур, органів військового управління на окупованій території, в тому числі і на території України. Про те, що ця нарада викликала досить значний резонанс у політичного керівництва

* Досвід проведення автором протягом 2002–2010 рр. понад 50 інтерв'ю з людьми, які пережили окупацію на території Донбасу, дозволяє стверджувати, що такі настрої були досить поширеними.

III Рейху, військового командування, свідчать згадки, а то й навіть цілі комплекси документів, що містяться в фонді RH 22 (Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete [1, с. 76–78] федерального воєнного архіву Німеччини (Фрайбург), фондах R 6 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebieten [1, с. 76–78], NS 19 (Persönlicher Stab Reichsführer-SS [3, с. 2–11], R 58 (Reichssicherheitshauptamt [6, с. 24–33] федерального архіву Німеччини (Берлін)*.

Зміст та висновки цієї наради було узагальнено і вже 21 грудня 1942 р. подано у вигляді підготовленої міністром окупованих східних областей Розенбергом доповідної записки на ім'я Гітлера [4, с. 3–5]. Безперечно, наявність документа, складеного з урахуванням багатомісячного моніторингу ситуації на окупованій території, мала б спонукати адресата зважено, вдумливо поставитися до цієї інформації.

Проте, очевидно, цей документ так і залишився без належної оцінки. Так, стосовно реакції Гітлера на доповідну записку Розенберга було зазначено, що «...за інформацією, яка заслуговує на довіру, фюрер прочитав лише 2 сторінки цього повідомлення, решту перелистав та відклав» [5, с. 2].

Слід зазначити, що ряд пропозицій, висунутих у цьому документі, все ж таки в тих чи інших формах було реалізовано пізніше. Це, зокрема, стосується декларації про новий аграрний порядок, прийнятої вже влітку 1943 р., рішення про створення Російської визвольної армії, Комітету визволення народів Росії на чолі із генералом Власовим тощо. Але слушний для нацистської Німеччини час, коли ще можна було, адекватно відреагувавши на пропозиції Міністерства окупованих східних областей, військових зі східного театру військових дій, спробувати затягнути війну, переламати її хід, було вже безнадійно втрачено.

Незважаючи на те, що певною мірою матеріали цієї наради частково використовувалися вітчизняними та зарубіжними дослідниками під час аналізу окремих аспектів окупаційного режиму [8, с. 103–104], текст доповідної записки Розенберга до наукового обігу не вводився. Проте ретельний аналіз цього документа дозволяє не лише виділити коло тих проблем, з якими зіткнулися

* Автор висловлює щире вдячність Німецькій службі академічних обмінів та Інституту відкритого суспільства за надану можливість протягом 2007 та 2008 рр. здійснити пошукову роботу в німецьких архівах, результатом чого стало виявлення документів, які аналізуються в даній публікації.

нацисти, але й визначити ступінь їх важливості з точки зору ствердження та функціонування окупаційного режиму, створити уявлення про наміри, які існували в певних представників нацистського керівництва стосовно зміни політики в окупованих східних областях.

Повний текст доповідної записки, підготовленої в Міністерстві окупованих східних областей, в українському перекладі подається нижче. Переклад з німецької здійснено автором, стилістику документа збережено.

* * *

Копія

Берлін, 21.12.1942

R./H. — 756 / 42. g. Rs. —

Таємна справа рейху

Повідомлення фюреру

Стосовно: Нарada з командувачами тилових районів груп армій.

За погодженням з начальником ОКВ* 18.12. в мене відбулася нарада командувачів та представників оперативних тилових районів груп армій «Північ», «Центр», В**, груп армій А та В. Окрім того, були присутніми представники Генерального штабу вермахту, генерал-квартирмейстера***, Оперативного штабу збройних сил та Господарського штабу Схід****. Розглядалася теми: загальний розвиток з 1941 р., вплив господарчих та політичних

* ОКВ (нім. *Oberkommando der Wehrmacht*) — Верховне командування вермахту, вищий орган управління збройними силами Німеччини. На той час ОКВ очолював генерал-фельдмаршал Вільгельм Кейтель.

** Тилові райони груп армій створювалися в тилу кожної групи армій та включали територію, що знаходилася під контролем органів військової адміністрації.

*** Генерал-квартирмейстер — одна з найвищих штабних посад у збройних силах ряду держав, у тому числі і нацистської Німеччини. До функцій генерал-квартирмейстера входила організація розташування та пересування військ, забезпечення тилової інфраструктури.

**** Господарський штаб «Схід» було створено в березні 1941 р. з метою розробки планів та методів економічної експлуатації окупованих областей Радянського Союзу.

акцій, що проводилися раніше, становище населення та пропозиції стосовно забезпечення постачання та збільшення виробництва продукції.

Командувач тилового району групи армій «Північ» пояснив, що особливо негативний вплив на настрої справляють методи примусового вербування на роботу, багато з ще не завербованих намагалися зв'язатися з партизанами. Працездатних здорових робітників майже немає, нові запити на роботу до Німеччини можуть вичерпати ті залишки ресурсів, що ще є. Незважаючи на це падіння настроїв все ж таки ще не видається катастрофічним. Необхідним, проте, було б забезпечення жертв антипартизанської боротьби, при чому не стільки грошима, скільки речами.

Командувач тилового району групи армій «Центр» розвинув у своїй доповіді цю точку зору. Навряд чи комусь з завойовників було ще легше, ніж Німеччині на Сході. З 4,5 млн населення його області лише 500 тис. мешкає в містах. Решту становлять селяни, які свідомо проявили антибільшовицькі настрої та бажання працювати. Проте спостерігається істотне погіршення настрою, оскільки нічого не було зроблено для задоволення повсякденних потреб, до цього частково додалося також погане поводження з боку військ. Проте близько 20 % контингенту, який вимагався, зголосилося на роботу до Німеччини добровільно*. Треба відзначити певне послаблення авторитету вермахту. Головним недоліком є відсутність єдиного для руського населення по цей і по той бік руського фронту запального політичного гасла про його майбутнє. Незважаючи на це, вдалося озброїти 31 тисячу руських поліцейських, які активно вступили в боротьбу проти партизанів. Ця руська служба порядку втратила близько 1200 вбитими. Існуюче допоміжне управління володіє ситуацією дуже добре, наприклад, блискуче організувало будівництво шляхів. На підставі одержаного досвіду він пропонує пообіцяти певну автономію для руських областей, оскільки, якщо люди закликаються до боротьби та жертв, вони принаймні мусять знати, заради чого все це. Необхідно було б забезпечити їм в якійсь-то формі руську батьківщину, зміцнити самоврядування та, за наявності існуючого потягу до освіти, гарантувати їм дозвіл на створення певної кількості освітніх закладів

* У перші місяці окупації кількість тих, хто добровільно зголошувався виїхати на роботу до Німеччини, була досить значною. Це пояснювалося впливом нацистської пропаганди та бажанням уникнути голоду, від якого в умовах відсутності роботи особливо потерпало міське населення.

в обсязі 7-річної школи з фаховою підготовкою (спеціалісти), без загальних інтелектуальних професій. Окрім того, необхідним є визнання в певному обсязі права приватної власності на невеликі підприємства, для ремісників та селянства. Важливим є також пропагандистське використання такого роду заходів за руським фронтом. Існуюча адміністрація показала в цьому відношенні гідний для наслідування приклад, оскільки забезпечила в своїй області надходження понад 17 мільйонів марок податків. Необхідно було б ставитися до росіян без презирства, адже вони не є, як самі вони зазначають, «білими неграми». Саме останні запити на добровольців підвищують слухність таких пропозицій.

Група армій В (Східна Україна) в основному приєднується до цієї точки зору. Вона зробила наголос на збільшенні кількості банд у північній частині України. Необхідно було б тут також висунути позитивні цілі. Ми не можемо знаходитися на великому Сході без підтримки. Населення сьогодні поки що за нас. Проте це може змінитися, якщо не буде висунуто позитивних гасел. Група армій В також виступає за певне поновлення приватної власності, за гасло, яке гарантує українцям батьківщину. Необхідно було б фактично здійснити аграрні перетворення та забезпечити задоволення культурних запитів шляхом запровадження семирічної школи*. Всі представники у зв'язку з цим робили наголос на тому, що будь-які практичні фахові знання вимагають інших передумов, ніж ті, які може створити одна чотирикласна школа в юнацькому віці.

Церква до сьогодні жодним чином не проявляла ознак нелояльності. Масштаби залучення на роботу вже перейшли межі допустимого. Повідомлення про погане поведження в Німеччині потрапляють до населення. Наступальна операція може бути здійснена лише із населенням.

Група армій В цілковито приєднується до висловлювань командувача тилового району групи армій «Центр». Якщо кожна дивізія матиме тисячі добровільних помічників, можна керувати народом лише психологічно, і слід сподіватися, що це зробити ще не пізно.

Представники Оперативного штабу збройних сил та Генерального штабу сухопутних військ стоять також на схожих позиціях. Передусім вони наголошують на тому, що проблема населення є найбільш значущою, і пропонують просити фюрера надати роз'яснення

* Певні кроки в напрямі запровадження 7-річної освіти в зоні військового управління було зроблено, хоча кількість шкіл залишалася вкрай недостатньою.

народам Сходу; це, з огляду на надзвичайну популярність фюрера, може справити дуже сильний вплив на населення. Подібного роду прохання висловив керівник Господарського штабу Схід і попросив рейхсміністра Сходу доповісти стосовно цього питання фюрерові. Всі міркування про майбутнє зараз є не настільки важливими. Необхідно виграти війну, і заради цієї мети зараз треба досить тверезо вдаватися до всіх заходів політичного та економічного плану.

Керівник Шефгрупи Сільське господарство (Міністерство окупованих східних областей та Господарський штаб Схід) з метою забезпечення всебічного розуміння вимог описав ситуацію на Батьківщині. До речі, він зробив розпорядження для окупованих східних територій, зміст якого полягає в тому, що промислові виробництва мусять віднині розподілятися не за попереднім принципом, а за правилом — хто більше виробив, той більше і одержує. Він також стоїть на позиції, що врожай можна конфісковувати насильно, проте одне насильство не в змозі забезпечити на тривалий період зростання продукції. Керівник Шефгрупи Економіка (Східне міністерство та Господарський штаб Схід) охарактеризував великі потреби, які необхідні для забезпечення виробництва вугілля та заліза, водночас він вважає за необхідне піти на поступки населенню, що активно співпрацює.

На початку і наприкінці я вказав на те, яку небезпеку являє собою Росія, незалежно від форми режиму, з централізованим управлінням, так що поділ на рейхскомісаріати та їхнє подальше територіальне членування мусить в майбутньому виключити цю небезпеку. Створення різного роду легіонів є можливим хіба що для Кавказу з огляду на національну ідеологію народів Кавказу*. Подібного роду прагнення проявляють також інші народи. Звідси постає проблема, чи можливо в єдиній Росії висунути гасла, які протягом тривалого часу будуть дієвими у боротьбі проти більшовизму, без того, щоб водночас не викликати недовіру в інших народів.

У дискусії неодноразово наголошувалося на тому, що досвід використання руських антипартизанів був відмінний, що навіть керівники цих груп, цілком свідомо погоджуючись відмовитися від неруських земель, хотіли боротися виключно лише за руську батьківщину.

Завершуючи, я дозволю констатувати, що в більшості доповідей представників вермахту, виходячи з досвіду, якого вони набули на фронті, і особливо враховуючи визначну роль місцевого

* Маються на увазі колабораційні добровольчі формування.

населення, наголошувалося на необхідності поставитися до ситуації максимально серйозно. До них приєдналися керівники сільського господарства та промисловості. Я пообіцяв якомога скоріше доповісти фюрерові про таке бачення подій і попросити його прийняти рішення з усіх питань. Протягом дискусії я дав ознайомитися зі змістом направленою мною у вищі інстанції рейху циркуляром, а також з інструкцією на ім'я рейхскомісара України. Я дозволю собі прикласти це як копії*. Я прошу фюрера дозволити зробити доповідь про те, що обговорювалося.

1. Bundesarchiv, Berlin (далі — ВА). — R 6/6. — S. 76–78.
2. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. — RH 22/77. — S. 5–15.
3. ВА. — NS 19/2605. — S. 1–7; ВА. — NS 19/3758. — S. 2–11.
4. ВА. — NS 19/3758. — S. 3–5.
5. ВА. — NS 19/3758. — S. 2.
6. ВА. — R 58/225. — S. 24–33.

7. Ґрунтовним дослідженням, в якому розглядаються і проблеми еволюції суспільних настроїв на території рейхскомісаріату Україна під впливом цих та інших факторів, є робота відомого голландського дослідника професора Карела Беркгофа (Karel C. Berkhoff. *Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule* / Karel C. Berkhoff. — Cambridge, Massachusetts and London, England: The Belknap press of Harvard university press, 2004. — 463 р.). Аналіз реакції місцевого населення на окупантів, очікування на нову владу і розчарування від її дій яскраво зображено у мемуарах Ф. Пігідо-Правобережного (Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». [Спогади та роздуми очевидця] / Пігідо-Правобережний Ф. — К.: Смолоскип, 2002. — 288 с.).

8 Норберт Мюллер. *Вермахт и оккупация (1941–1944)* / Норберт Мюллер; [пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко / под ред. А. Юденкова]. — М.: Воениздат, 1974. — С. 260–261; Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні* / Косик В. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — С. 303–304; Коваль М. В. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)* / Коваль М. В. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 178; Дробязко С. И. *Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг.* / Дробязко С. И. — М.: Эксмо, 2005. — С. 103–104.

* Цих документів виявлено не було. Проте, враховуючи особливості політики, впроваджуваної на території рейхскомісаріату «Україна» та ворожий характер взаємовідносин Розенберга та рейхскомісара України Коха, можна припустити, що в них містився заклик до Коха проводити більш м'яку політику стосовно місцевого населення.

Іван Мишчак

СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х —
НА ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ

I. M. Myshchak. Modern historiography of social and political transformations on the West-Ukrainian territories in the second half of 40th — beginning 50th. Labours of modern Ukrainian historian on the questions of social and political transformations on the West-Ukrainian territories in the second half of 1940th — beginning 50th XX of age is analysed in the article. The negative consequences of post-war changes both positive and are marked in the Western Ukraine.

У статті проаналізовано праці сучасних українських істориків з питань суспільно-політичних перетворень на західноукраїнських землях у другій половині 1940-х — на початку 1950-х років. Відзначено як позитивні, так і негативні наслідки повоєнних змін у Західній Україні.

Звільнення території Західної України від нацистських загарбників та приєднання Закарпаття до Української РСР заклало умови до об'єднання українських земель у складі єдиної Української держави, що відповідало віковичним прагненням українського народу. Водночас жорсткий тоталітарний режим і прискорена радянська західних областей викликали зростання українського національно-визвольного руху й посилення збройної боротьби ОУН та УПА за створення незалежної Української держави. Тогочасні суспільно-політичні перетворення на західноукраїнських землях стали предметом активного дослідження як радянських істориків, так і сучасних. Проте полярність оцінок процесу не лише політиками та громадськими діячами, а й професійними істориками свідчить як про складність проблеми в цілому, так і про її заполітизованість. Численні архівні документи, які раніше зберігалися в спецфондах і введені до наукового обігу протягом двох останніх десятиліть, дозволяють по-новому підійти до вивчення повоєнних перетворень у Західній Україні. Відповідно, протягом останнього часу з'явилося чимало праць, автори яких на основі нових даних розкривають невідомі раніше сторінки історії та спростовують ряд міфів і перекохань, притаманних попередній епосі.

Значний внесок у висвітлення історії краю та суспільних процесів на західноукраїнських землях у другій половині 40-х — на початку 50-х років минулого століття зробили сучасні історики В. Даниленко, А. Кентій, М. Коваль, О. Лисенко, С. Макарчук, О. Малярчук, С. Монченко, Т. Марусик, О. Рубльов, С. Сворак, Ю. Сорока, Ю. Черченко, Ю. Шаповал, Б. Ярош та ін. Разом з тим ця проблема потребує подальшого неупередженого дослідження. Метою цієї статті є спроба проаналізувати відображення в працях радянських та сучасних українських істориків заходів радянської влади щодо прискореної радянзації Західної України, інкорпорації краю до складу Української РСР та Радянського Союзу, уніфікації всіх сфер суспільного життя. Також зроблено спробу з'ясувати бачення істориками ролі ідеологічної складової в боротьбі радянських органів з національно-визвольним рухом.

Як слушно відзначив В. Даниленко, зростання патріотизму та національної свідомості, які толерувалися в роки війни в Радянському Союзі та, зокрема, в Українській РСР, вже в перші повоєнні було рішуче припинено, а з повторним призначенням на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича «український буржуазний націоналізм» було проголошено головною небезпекою в республіці. Політичних переслідувань, за словами дослідника, зазнали діячі науки та культури, зокрема працівники навчальних закладів та академічних інститутів історії, літератури й економіки, які «опинилися в полоні школи М. Грушевського» [1]. У ході кампанії, наголошує В. Баран, Л. Каганович особливу увагу звертав на творчість І. Крип'якевича, називаючи його «запеклим націоналістом», «одним з останніх представників вимираючого виду буржуазно-націоналістичних істориків України». При цьому підкреслювалося, що справа не стільки в особистих поглядах історика, скільки в концепції, яку він представляє [2]. За словами М. Коваля, львівським історикам протиставляли групу викладачів-комуністів, які прибули зі східних областей. Автор наголошує, що радянські органи не зробили жодного кроку до порозуміння і залучення місцевої інтелігенції на бік радянської влади. «Наведення порядку» в історичній науці й «утихомирення» істориків було, на його думку, складовою нового політичного курсу радянського уряду на «холодну війну» і не лише із Заходом, а й радянським суспільством, що відбувалося паралельно з роздуванням культу особи Сталіна [3]. Однак дослідники справедливо зауважують [4], що критиці піддали не лише західноукраїнських

істориків, а й українських діячів літератури, музики, художників та ін. Фактично вся місцева інтелігенція опинилася під підозрою в симпатіях до українських націоналістів.

У свою чергу, окремі історики наголошують [5], що кампанія боротьби з українським націоналізмом, яка за ініціативи Л. Кагановича набула гіперболізованих розмірів, загрожувала «перемолоти» не лише еліту республіки, а й завдати непоправних втрат всьому українському народу. Такий стан справ, на їхнє переконання, згодом стурбував і Сталіна, який відкликав Л. Кагановича з України і повернув до керівництва партійною організацією республіки М. Хрущова. Лише після цього кампанію шельмування й переслідування української інтелігенції на деякий час вдалося зупинити.

Дослідження повоєнного переслідування активних діячів українського громадського руху продовжив О. Ленартович. За його словами, декларовані сталінською Конституцією права та свободи залишилися на папері, а реаліями життя стали масові арешти, розстріли, грабунок, повна безправність селянства, переслідування за релігійні та політичні переконання. Крім того, введена родинна відповідальність за дії одного з членів сім'ї взагалі мало чим відрізнялася від колективної, що була свого часу запроваджена нацистськими окупантами. Підсумовуючи, історик правильно вказує на те, що соціального напруження не могла зняти і створена ілюзія «незалежної української держави — УРСР» [6].

На думку В. Гриневича [7], зміни до Конституції і створення в Україні Наркомату закордонних справ і Наркомату оборони на завершальному етапі Другої світової війни були викликані не піклуванням про національний розвиток народів СРСР, а складними реаліями міжнародної і внутрішньої політики. Завдяки цьому, вважає автор, Сталін не лише збільшив своє представництво в ООН, а й дещо пом'якшив міжнародну оцінку приєднання прибалтійських республік та повернення Західної України до складу Радянського Союзу.

Автори дослідження політичних систем в Україні [8] також вважають надання зовнішньополітичних функцій лише тактичним кроком Кремля, покликаним продемонструвати міжнародній спільноті певне толерантне ставлення Москви до самостійницьких прагнень українців. Разом з тим наголошується, що «навіть обмежена українська дипломатія мала одну незаперечну перевагу: час від часу нагадувала, що на карті світу є Україна, а окреме членство в ООН (разом із СРСР і Білоруською РСР), могло, хоча і з застереженнями, сприйматися як натяк на українську окремішність».

У свою чергу, С. Ткачов переконаний, що зовнішньополітичне відомство УРСР було тільки номінальною інституцією, активізованою лише на певний період польсько-радянських стосунків. У цей період, на його переконання, були нюанси, коли центральній московській владі було не вигідно виступати з деякими міжнародними ініціативами, які маскувалися під удавану самостійність національної політики окремих республік Радянського Союзу. На думку історика, дріб'язковість і запобігливість міністерства-маріонетки була закономірною, зважаючи на постать самого міністра закордонних справ Д. Мануїльського, який ще в 1922 р. наполягав на ліквідації самостійних радянських республік та пропонував встановити загальне керівництво в питаннях зовнішньої торгівлі і закордонної політики [9].

Сучасні історики головним рупором радянської пропаганди справедливо називають газети. Так, О. Малярчук наводить дані про те, що згідно з рішенням XIII пленуму ЦК КП(б)У обласні газети були зобов'язані друкувати дві публікації на тиждень пропагандистського характеру, основний зміст яких зводився до розповідей «про нове щасливе радянське життя», «про особистий внесок громадян у дострокове виконання нової Сталінської п'ятирічки», «порівнянь свого теперішнього життя під сонцем Сталінської Конституції з нестерпним недавнім минулим», «викриття зрадницької і антинародної політики українсько-німецьких націоналістів, церкви, Центрального розвідувального управління» та ін. [10]. Подібні «роз'яснення» були обов'язковими для газет і журналів усіх рівнів, вони виходили окремими брошурами і масово розповсюджувалися в усіх населених пунктах краю.

За свідченням дослідників, великі надії в галузі суспільних перетворень радянська влада покладала на охоплення місцевого населення масовим комсомольським та профспілковим рухом. Відведення комсомолу особливої ролі в західних областях України було вигідним партійним та державним органам з двох причин. По-перше, створювалася можливість для активної експлуатації юнацького максималізму, прагнення до самоутвердження, загостреної однозначності в оцінках оточуючої дійсності. По-друге, молодь у найближчій перспективі ставала тим людським матеріалом, на який прагнула опертися радянська управлінська система в процесі свого утвердження та розвитку в регіоні [11]. Завдяки цьому значна частина західноукраїнської інтелігенції опинилася у вирі протистояння між радянською владою й національно-визвольним

рухом. Каральні органи, залучаючи молодь та місцеву інтелігенцію на свій бік, водночас намагалися скомпрометувати її в очах учасників визвольного руху, нацькувати одне на одного. Тому вони й вимагали від наукової та творчої еліти постійно публікувати викривальні статті про українське підпілля, Українську греко-католицьку церкву тощо, скеровували їх у контрольовані повстанцями райони читати лекції, виступати на мітингах [12]. На думку С. Макарчука, важко оцінити, наскільки слова і тексти, що їх підписували учасники різних з'їздів, зборів та груп місцевої інтелігенції відповідали їхнім переконанням, однак безсумнівно, що тексти подібних звернень заготовляли функціонери обкомів партії, служб НКВС і НКДБ. При цьому автор зауважує, що діячі культури, можливо, краще бачили безперспективність збройного опору 40-х років, його приреченість у тих умовах, і з цих позицій їм було важко спостерігати смерть десятків і сотень тисяч молодих патріотів України [13].

У свою чергу, історики звертають увагу на активну контрпропаганду з боку українських повстанців, які намагалися не лише донести свої ідеї до широких верств населення, а й доволі ефективно спростовували твердження радянського агітпропу. Так, А. Кентій слушно зауважує, що особливий акцент робився на агітаційну діяльність у середовищі прибулих у західні області спеціалістів зі східної України та інших регіонів СРСР. При цьому об'єктами пропаганди ставали не лише українці, а й представники інших національностей, яких намагалися залучити якщо не до активної протидії режиму, то хоча б викликати розуміння і співчуття до національно-визвольного руху в Україні. Крім того, наголошує автор, повстанська пропаганда поширювалася й на співробітників НКВС та інших органів, які безпосередньо вели боротьбу з ОУН і УПА, проте з ними «робота» велася не лише словом, а й кулею [14].

Вагоме місце в сучасній історіографії відведено зміні ідеології ОУН та бачення націоналістами майбутнього державного устрою. На думку істориків, ОУН перейшла з авторитарних на демократичні позиції, що також імпонувало значно ширшим верствам українського суспільства. Проте, за словами А. Рибака, зміни все ще мали половинчастий характер, залишаючи за майбутньою державою механізми контролю за життям громадян. Найбільш адекватною формою політичного режиму діячі ОУН бачили авторитарну демократію: з одного боку — з участю народу у формуванні влади, з іншого — із сильною владою [15].

На думку сучасних дослідників, успіхи національно-визвольного руху в Західній Україні та його масова народна підтримка значною мірою пояснюються встановленням надзвичайно жорсткого радянського режиму, навіть порівняно з іншими регіонами, й демонстративною недовірою до місцевих кадрів. За словами О. Рубльова та Ю. Черченка, деякі зміни радянської політики щодо західноукраїнських областей відбулися лише після смерті Сталіна, коли за результатами доповідної записки Л. Берії про становище в Західній Україні пленум ЦК КПУ визнав незадовільним керівництво західними областями, засудив практику призначення на керівні посади в регіоні вихідців з інших областей, тотальну русифікацію вищої освіти тощо. Разом з тим, автори визнають, що такі зміни були продиктовані не дійсним усвідомленням становища і прагненням змін, а боротьбою за владу серед кремлівського керівництва. Відповідно, після арешту й розстрілу Л. Берії черговий партійний пленум відкинув попередню критику. При цьому історики звертають увагу на те, що перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко взагалі розкритикував вживання у доповідній записці термінів «Західна Україна», «русифікація», «західноукраїнські кадри», «західноукраїнська інтелігенція» тощо, заявивши, що «в Україні ці слова вже не вживаються» [16]. Подібні факти визнають й інші дослідники. Отже, сучасна українська історіографія загалом відзначає складність ситуації, в якій відбувалися суспільні перетворення в Західній Україні в повоєнний період, та небажання влади йти на компроміс не лише з представниками національно-визвольного руху, але й з більшою частиною населення краю.

Радянська та сучасна українська історіографії по-різному трактують вплив вихідців з інших регіонів СРСР на суспільні процеси в Західній Україні. Так, В. Маланчук та І. Петрів відзначали вагомий вклад у відбудову західноукраїнської промисловості вихідців з різних регіонів Радянського Союзу. Висновок радянських істориків безапеляційно свідчив про «здійснення в західних областях України важливого принципу ленінської національної політики — створення загону робітничого класу з місцевого населення» [17]. При цьому автори вибірково наводили статистичні дані, які мали служити підтвердженням їхніх слів.

Як відзначив Ю. Шаповал, помітну увагу влада приділяла зростанню чисельності партійних організацій у Західній Україні, однак історик прикметною рисою цього процесу слушно називає досить незначну питому вагу членів партії з місцевого населення.

За його словами, кадровий потенціал нарощувався значною мірою за рахунок приїжджих з інших регіонів України та СРСР, які в переважній більшості не знали мови, звичаїв, традицій та й не намагалися пристосуватися до місцевих умов і поважати місцевих мешканців [18]. Подібної точки зору дотримується Ю. Сорока, який вважав за необхідне підкреслити, що переважна більшість із майже стотисячної армії приїжджих партійних, радянських, господарських, прокурорсько-судочинських, культурно-освітніх працівників вважала себе в тимчасовому відрядженні й поводитися відповідним чином. Отримавши командні посади, ці люди офіційно мали монополію у сфері політики, державного управління, ідеології, економіки і культури, що негативно позначилося на настроях корінних мешканців краю [19]. До того ж історики аргументовано стверджують, що в досліджуваний період продовжувалася ще передвоєнна практика, коли до західного регіону надсилалися далеко не найкращі номенклатурні працівники [20]. Разом з тим, О. Мальярчук наводить дані й про зворотний самовільний відтік кадрів у східні області України, що було спричинено скрутним матеріальним становищем, обтяженим політичним тиском як з боку партійно-радянських органів, так і мережі ОУН і відділів УПА. За словами автора, ситуація була настільки складною, що західноукраїнські обкоми партії неодноразово зверталися до управління кадрів ЦК КП(б)У і відділів кадрів обкомів східних областей з проханням притягнути дезертирів не лише до партійної, а й до кримінальної відповідальності [21].

При цьому більшість дослідників вказує на дуже низький відсоток керівників різного рівня з місцевого населення. Так, В. Гулай переконаний, що комплектування апарату управління кадрами зі східних областей та місцевими висуванцями, головними критеріями для яких були соціальне походження та лояльність до влади, стало ще одним свідченням зміни соціального складу інтелігенції за рахунок зниження її якісного рівня. Водночас така кадрова політика, на думку історика, виступала однією з важливих умов прискореної інтеграції регіону в радянську систему [22].

Про подібне безпідставне засилля приїжджих «спеціалістів» наголошував єврейський письменник Нафталі-Герц Серф-Кон у своєму «Звіті про поїздку в Чернівці». Відвідавши місто в 1944 р., він звернув увагу на те, що «сюди радянська влада переселяє з найвіддаленіших куточків країни людей, які часто не є членами партії чи спеціалістами, водночас нерідко кращих робітників, фахівців

легкої промисловості, а також людей з вищою освітою відправляють на чорні роботи на схід» [23]. Волонтаристські заходи радянської адміністрації призвели до масового виїзду за кордон у повоєнний період інтелігенції, у першу чергу євреїв, які не бажали змінювати професію та усталений спосіб життя. Подібні свідчення певною мірою спростовують тези радянської історіографії про відсутність у Західній Україні фахівців, які могли працювати у промисловості, а також низьку кваліфікацію і нечисленність місцевих лікарів, вчених, вчителів, представників творчих професій.

За словами О. Лисенка, радянська влада дійсно розробила комплекс заходів, спрямованих на розвиток промислової і транспортної інфраструктури краю, у тому числі Львова. Однак у Москві, переконаний історик, мали на меті не лише економічні інтереси — шляхом низки соціально-економічних і міграційно-демографічних процесів влада намагалася нейтралізувати домагання польських патріотичних і радикальних сил залишити Львів містом польського посідання і впливу [24]. Подібної точки зору дотримується І. Терлюк. Він наводить дані про значний приріст російського і російськомовного населення, яке приїжджало за розпорядженням влади і обіймало посади переважно в органах влади та правоохоронній системі. Ще одним вагомим фактором міграції автор вважає прискорені процеси індустріалізації краю, що вимагало наявності кваліфікованих робітників, брак яких відчувався в Західній Україні. Проте дослідник також доводить, що економічна міграція була лише супровідним явищем, тоді як на першому місці була так звана політична [25]. Свідчення на підтвердження цієї тези навів і Б. Ярош [26] який довів, що в багатьох промислових містечках і робітничих поселеннях приїжджі перетворилися в домінуючу силу, а інтернаціональний російськомовний елемент ставав, у зв'язку з цим, активним фактором громадсько-політичного життя регіону.

Дослідники також відзначають численні заходи влади щодо переселення жителів Західної України до інших регіонів Радянського Союзу. Так, за словами Ю. Сороки, вже в перші місяці після визволення території краю від німецьких окупантів розпочалася масова мобілізація працездатного населення для роботи на промислових об'єктах східних областей України, зокрема Донбасу. Згодом подібна практика поширилася на переселення в примусовому порядку цілих сімей і навіть колгоспів. На переконання історика, викачування робочої сили із західного регіону переслідувало не лише економічну мету, а й політичну: розшарувати місцеве

населення, відвернути його від участі в національно-визвольному русі [27]. Сучасні праці також містять інформацію про суворе переслідування владою тих, хто ухилився від примусового переселення та виїзду на відбудовні роботи до інших областей. Наголошується, зокрема, що МВС брало заручників з числа батьків тих, кого відправляли до інших регіонів, заарештовувало сімейне майно тощо. Самих утікачів при цьому притягували до кримінальної відповідальності [28]. Отже, констатують дослідники, політика примусу стала звичним явищем для Західної України, а будь-які спроби опору каралися фактично за законами воєнного часу.

Отже, точки зору українських радянських істориків та сучасних на суспільно-політичні перетворення на західноукраїнських землях у повоєнний період докорінно відрізняються. Намагання радянської історіографії подати ці процеси як суцільне благо для місцевого населення значною мірою спростовується новітніми дослідженнями, автори яких відзначають жорстокість радянського режиму, прискорені темпи радянізації, небажання рахуватися з місцевими традиціями й усталеним способом життя. Разом з тим, сучасні історики визнають позитивні зрушення у Західній Україні за радянської влади у галузі освіти й охорони здоров'я, соціального захисту населення, розширення мережі освітніх та культурних закладів.

1. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архіерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 711.

2. Баран В. К. Україна: новітня історія: 1945–1991 рр. / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. — Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — С. 79.

3. Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки // Український історичний журнал. — 2002. — № 1. — С. 22, 25.

4. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). — К.: Парламентське видавництво, 2007. — С. 443.

5. Мицик Ю. А., Бажан О. Г., Власов В. С. Історія України: Навч. посіб. для старшокласників. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — С. 488.

6. Ленартович О. Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 1998. — С. 27.

7. Гриневич В. А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри // Український історичний журнал. — 1991. — № 5. — С. 31.

8. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — С. 430.

9. Ткачов С. Подорож до колгоспного раю: делегації польських селян в Україні 1949 року. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. — С. 16–17.

10. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. — Івано-Франківськ: МістоНВ, 2008. — С. 96.

11. Монченко С. А. Державне управління в західних областях України у післявоєнний період: політико-адміністративний аспект (1944–1953 рр.): Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президенті України. — Л., 2004. — С. 15.

12. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.) / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Видавництво «Рута» ЧНУ, 2002. — С. 86.

13. Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА. 1944–1945 рр. // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп.ред.). — Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. — С. 212–213.

14. Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.) / НАН України; Інститут історії України; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; Центральний держ. архів громадських об'єднань України. — К., 1999. — С. 7.

15. Див.: Рибак А. І. Концепція української держави в ідеології ОУН (1939-й — 1950-ті роки): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2007. — 20 с.

16. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті роки ХХ ст. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 240–241.

17. Маланчук В., Петрів І. Нас єднає велика мета. — Львів: Каменяр, 1965. — С. 17.

18. Шаповал Ю. Війна після війни // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича / Ю. Сливка (упоряд. і відп. ред.). — Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. — С. 186.

19. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.): Автореф. дис. д-ра іст. наук:

09.00.12 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2009. — С. 20.

20. Гаврилук О. Політика радянзації в західному регіоні України наприкінці Другої світової війни // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л. Винар, Ю. Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Т. 2. — С. 110.

21. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. — Івано-Франківськ: МістоНВ, 2008. — С. 72.

22. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України в перші повоєнні роки // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1939 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів, 2001. — С. 205–206.

23. Цит. за: Суровцев О. Соціальна та психологічна адаптація буковинського єврейства після подій Голокосту до умов радянського ладу (1944–1946 рр.) // Питання історії України. Збірник наукових праць. — Чернівці: Технодрук, 2008. — Т. 11. — С. 107.

24. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). — К.: Наукова думка, 2005. — С. 312.

25. Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.): Етносоціальне дослідження. — Львів: Центр Європи, 1997. — С. 52–53.

26. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки XX століття: (Істор.-політолог. аспект). — Луцьк: Надстир'я, 1995. — С. 112–113.

27. Сорока Ю. Політичні й економічні чинники міграційних процесів у західних областях УРСР в 1944–1950-х роках // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2000. — Вип. 91–93. — С. 60–63.

28. Офіцинський Р., Петрецький В. Трудова мобілізація закарпатських юнаків у Донбас (1947–1949 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Івано-Франківськ, 2007. — Випуск XII-XIII. — С. 36–39.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКИЙ ПРОСТІР

Olena Gazizova. The Crimean Tatars in the conditions of integration into the Ukrainian space. In the article are violated problems of the Crimean Tatars in the conditions of the present time. The attention is focused on activity of political parties of the Crimean Tatars. The relations between Crimean Tatars and Ukrainians are considered

У статті порушуються проблеми кримських татар в умовах сьогодення. Акцентується увага на діяльності курултаю, політичних партій кримських татар. Розглянуто взаємостосунки кримських татар і українців, відтворено спільні проблеми і шляхи їх подолання.

Стан етносоціального та етнополітичного розвитку України великою мірою зумовлений поліетнічністю населення держави. З-поміж усіх представлених сьогодні в Україні етнічних спільнот лише 4 формувалися (принаймні частково) на українських землях: українці, кримські татари, караїми, кримчаки.

Ще за радянської доби в процесі боротьби за повернення на батьківщину почала формуватися організаційна структура кримськотатарського національного руху. Найбільш впливовими виразниками інтересів репатріантів стали Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР), провідну роль у створенні якої відіграв М. Джемільов, та Національний рух кримських татар (НРКТ), основою якого стала Ферганська долинна група Ю. Османова. На початковому етапі у центрі їх уваги були проблеми облаштування репатріантів.

Від самого початку кримськотатарського руху однією із його головних вимог, поряд із поверненням і облаштуванням, стало забезпечення кримським татарам права на самовизначення, яке трактувалося лідерами кримських татар як право на відновлення національної державності кримськотатарського народу на території півострова. Проблема полягала у тому, що і ОКНР, і НРКТ розглядали автономію як національно-територіальне автономне державне утворення виключно кримськотатарського населення — корінного народу Криму. Натомість, кримські власті трактували автономію як регіональне утворення всього населення півострова.

Як наслідок, ОКНР бойкотувала референдум про відновлення Кримської АРСР 20 січня 1991 р. і взяла курс на організацію національного з'їзду кримських татар.

На II Курултай кримськотатарського народу 26–30 червня 1991 р. (I Курултай кримськотатарського народу відбувся 25 березня 1917 р. в Сімферополі) було висунуто перелік основних заasad кримськотатарського руху.

Делегати Курултаю висловилися категорично проти визнання відновленої на референдумі 20 січня 1991 р. автономії та її державних органів. Зокрема, у Декларації вказувалося: «Кримська АРСР, відновлена не як національно-територіальне утворення, розглядається як спроба юридичного закріплення результатів депортації... і не визнається Курултаєм у такому вигляді» [1]. Курултай утворив Меджліс як вищий повноважний представницький орган кримськотатарського народу, фактично вибудувавши у його середовищі систему альтернативну державній владі.

Поряд із завданнями щодо ліквідації наслідків геноциду, здійснення заходів з повернення й облаштування, відродження національної культури, була сформульована і стратегічна мета — відновлення політичних і національних прав кримськотатарського народу, включаючи його право на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території [2]. На початку 90-х рр. така формула виглядала досить утопічною й слугувала радше символом нової консолідації кримських татар на етапі репатріації. Згодом усвідомлення лідерами кримських татар необхідності запобігання конфліктам з місцевою та центральною владою спонукало їх до орієнтації на менш радикальні завдання трансформації кримської автономії з адміністративно-територіальної в кримськотатарську національно-територіальну із забезпеченням рівних прав громадян всіх національностей.

На Курултай кримськотатарського народу 29 червня 1991 р. було прийнято перелік основних завдань кримськотатарського руху. Поряд з завданнями ліквідації наслідків геноциду, здійснення заходів з поверненням та облаштуванням кримських татар на їх історичній батьківщині, відродження національної культури було прийняте рішення також домагатися відновлення національних і політичних прав кримськотатарського народу, в тому числі і права на вільне національно-державне самовизначення.

У Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу, ухваленій II Курултаєм 28 червня 1991 р, зазначається:

«1. Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він має право на самовизначення так, як воно викладено в міжнародно-правових актах, визнаних світовим співтовариством. Політичне, економічне, духовне і культурне відродження кримськотатарського народу можливе тільки в його національній суверенній державі. До цієї мети буде прагнути кримськотатарський народ, використовуючи всі засоби, передбачені міжнародним правом. 2. Відносини між кримськими татарами і національними й етнічними групами, що проживають у Криму, повинні будуватися на основі взаємної поваги, визнання людських і громадянських прав та інтересів, повинне забезпечуватися суворе дотримання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав усіх людей незалежно від їхньої етнічної належності».

29 грудня 1991 р. Меджліс кримськотатарського народу ухвалив проект Конституції Кримської республіки і запросив громадян до його широкого обговорення. Проект декларував гарантії прав і свобод усіх людей, незалежно від раси, національності, політичних поглядів і віросповідання. Однак низка його положень засвідчила прихильність авторів документа до ідеї утворення в Криму суверенної етнократичної держави, яка на основі Договору з Україною входить до її складу. Громадяни Кримської Республіки кримські татари, кримчаки і караїми оголошувалися корінним населенням, по суті, — «більш рівним» у правах, ніж «громадяни інших національностей, для яких через історичні обставини Крим став батьківщиною». Ця «більша рівність» визначалася положеннями, що, по-перше, корінне населення визнавалося виключним володарем права на самовизначення. По-друге, рішення з усіх питань державного і громадського життя, винесених на обговорення народу, вважалися прийнятими, коли за них проголосували понад половина громадян, що володіють виборчим правом, але тільки в разі голосування за ці рішення більше половини виборців з-поміж корінного населення. По-третє, парламент Республіки мав складатися з двох рівноправних палат, перша з яких (Рада народних представників) мала обиратися на основі рівного прямого виборчого права від територіальних виборчих округів, а друга (Меджліс) — обиралася Курултаєм і представляла корінне населення. При цьому всі рішення, включно з тими, що стосувалися структур виконавчої влади, вважалися ухваленими, якщо за них проголосували понад половина депутатів кожної з обох палат. По-четверте, Президентом Республіки міг стати лише кандидат, який отримав

понад половину голосів усіх виборців, що голосували, в тому числі понад половину голосів виборців — представників корінного населення. Віце-президент Республіки обирався Курултаєм корінного населення. Етнократичний принцип було покладено також в основу низки інших положень проекту. Згідно з пропонованою системою представницьких органів в адміністративно-територіальних одиницях республіки, в їх структурі виокремлювалися ради різного рівня, а в місцях компактного проживання корінного населення — відповідні меджліси.

Зазначений проект не відповідав етнодемографічним та етнополітичним реаліям України й Криму та принципам державного будівництва на ґрунті рівних прав громадян, незалежно від їхнього етнічного походження і будь-яких інших відмінностей.

У Положенні про Меджліс кримськотатарського народу, доповненому й зміненому на першій сесії III Курултаю кримськотатарського народу в червні 1996 р., сформовано визначення статусу Криму в складі України за національно-територіальним принципом на основі реалізації кримськотатарським народом свого невід'ємного права на самовизначення та забезпечення гарантій дотримання прав і волю усіх людей, незалежно від їхньої раси, національності, політичних поглядів та віросповідання.

Четверта сесія III Курултаю (січень 2001 р.) поставила завдання «перетворення статусу Автономної Республіки Крим в національно-територіальну автономію в складі незалежної демократичної України».

Загалом є підстави стверджувати, що ситуація в «кримськотатарському» політичному спектрі визначається трьома провідними тенденціями: 1) підсиленням внутрішньо кланових протиріч на підставі політичних та бізнесових інтересів (сутички в м. Судак тощо); 2) підсиленням впливу опозиції в кримськотатарському національному русі (КТНР); 3) активізацією авторитарних методів управління ситуацією з боку чинного керівництва Меджлісу на чолі з народним депутатом України М. Джемільєвим з метою зберегти домінуюче становище своєї команди в КТНР.

Весною 2004 р. Інститутом соціальної та політичної психології АПН України було проведено соціологічне дослідження. Результати якого засвідчили, що головними причинами загострення міжетнічної ситуації в Криму респонденти — мешканці півострова кримськотатарської національності вважають ігнорування місцевою владою Криму справедливих вимог кримських татар

(65% опитаних), суперечливу і непослідовну політику української влади щодо вирішення кримськотатарського питання (51%), бездіяльність правоохоронних органів (49%), а також підбурювання проросійськими та прокомуністичними силами слов'янського населення проти кримських татар (69%). З-поміж представників інших національностей названі причини виокремили, відповідно, 10%, 28%, 36% та 15% респондентів. Ця категорія опитаних головними причинами загострення ситуації назвали: боротьбу за розподіл та перерозподіл власності у Криму — 41% (найвищий показник серед 14 варіантів відповіді, запропонованих респондентам) та необґрунтовані вимоги й безвідповідальні дії Меджлісу — 38%. Серед кримських татар дві названі останніми причини вважали головними, відповідно, 47% і 6% респондентів цієї національності [1].

На підставі проведеного дослідження дійшли висновків, що: а) для кримських татар головною причиною загострення міжетнічних відносин є бездіяльність або непослідовні дії влади; б) кримчани всіх національностей, у тому числі кримські татари, сходяться на тому, що саме боротьба за економічні ресурси, за їх розподіл та перерозподіл лежить в основі посилення суспільної напруги [1].

20–30 серпня 2007 р. Сімферопольська міська громадська організація Інститут соціальних досліджень та УНЦПД провели соціологічне опитування серед кримських татар. Обсяг вибірки склав 500 чоловік. Опитування проводилося в 9 містах і 5 районах Криму, а саме: міста — Алушта, Бахчисарай, Білогірськ, Джанкой, Євпаторія, Саки, Сімферополь, Старий Крим, Феодосія; райони — Білогірський, Бахчисарайський, Джанкойський, Червоногвардійський, Сакський. Основними принципами відбору регіонів для проведення опитування були: дотримання географічного представлення макро-регіонів Криму; частка кримськотатарського населення в регіоні.

На питання «Хто провокує міжетнічну напругу в Криму?» найбільша кількість опитаних відповіли так: проросійські організації — 64%; діяльність органів місцевого самоврядування — 32,9%; 14,9% вважають, що це з вини керівництва політичних партій України; 18,6% — що через регіональні представництва; 34,7% вважають, що винні органи влади АРК, ще 24% назвали конкретно ВР АРК й 12,3% РМ АРК. Кримськотатарські організації вважають причетними до міжетнічних провокацій на півострові тільки 8% респондентів і ще 7% визначили як таких проісламські організації.

Щодо питання, між якими національностями може відбутися міжетнічний конфлікт у Криму? 40% опитаних вважає, що він

відбудеться між російськими і кримськими татарами, ще 30% відповіли, що між усіма слов'янами і кримськими татарами. Майже 4% респондентів думають, що в Криму можливий подвійний конфлікт — між росіянами й українцями та між слов'янами і кримськими татарами. При цьому 3% впевнені, що конфлікт у Криму відбудеться саме між росіянами й українцями.

Варто зазначити, що існують протиріччя і між кримськими татарами. Опозицію М. Джемілеву і його політичній силі намагається створити незареєстрована партія «Міллі Фірка» (лідери: А. Еміров, Р. Аблаєв, В. Абдураїмов). У березні 2007 р. «Міллі Фірку» було легалізовано як громадську організацію без надання статусу юридичної особи. Це означає, що ця структура не має статусу юридичної особи, не має своєї печатки, банківського рахунку і взагалі не є суб'єктом права. У її активі є слабенький інтернет-ресурс «МФ-інформ» і планувалося видавати партійну газету «Чатирдаг», але запустити її теж не вдалося.

У травні 2009 р. на своїй конференції «мілліфірківці» ухвалили «Стратегію і тактику «Міллі Фірка» на сучасному етапі», в якій зазначили: «Наш курс — відновлення національної державності на території Кримського Юрту». У документі зазначається, що «слід бути готовими» до того, що «вже у найближчі 8–10 років, не виключено що й раніше, ситуація вимагатиме скликання Установчого з'їзду національних співтовариств Криму з проголошенням на ньому Кримської республіки з усіма наслідками, що випливають з цього [1]».

Серед інших цілей «Міллі Фірка», які маловідомі, але можуть викликати неоднозначну реакцію в Криму — інтеграція кримських татар «з тюркським світом на основі ісламського світогляду» і підтримка на півострові «демографічного та соціокультурного балансу», в тому числі шляхом повернення співвітчизників не тільки з місць вислання, але й «з діаспор». Однак у Криму «Міллі Фірка» та її лідер В. Абдураїмов мають «проросійський» імідж — переважно через антиукраїнські заяви останнього та його звернення до російської керівництва із закликом «захистити» корінні народи України від «геноциду» її «націоналістичного керівництва» так, як «захистили абхазів та осетин».

У травні 2010 р. В. Абдураїмов заявив, що свою головну мету, пов'язану з побудовою в Криму національної державності кримських татар, «Міллі Фірка» планує здійснити до 2040 р. Досягнути цієї стратегічної мети «Міллі Фірка» збирається тактичними кроками «входження» у владу. Уже на найближчий час

(очевидно, на осінні вибори) заплановано «взяти» не менше 20% місць в місцевих рада автономії і на кожних виборах збільшувати цю свою присутність у владі на 5%. Слід сказати, що «мілліфірковці» насправді не чужі владі — в їхніх лавах і колишні голова Республіканського комітету у справах національностей і депортованих та заступник міністра освіти, і нинішні чиновники Ялтинського та деяких інших виконкомів.

Попри дискусію, що розгорнулася у кримській пресі про те, на скількох диванах помістяться усі «мілліфірковці» (на одному, як вважає газета «Авдет» чи на трьох — газета «Кримское время»), місцеві політичні оглядачі припускають, що за певного фінансування (а донори для такого проекту можуть знайтися і в Донецьку-Києві, і в Москві) «Міллі Фірка» зможе наблизитися до результату, досягнутого 4 роки тому «Кримськотатарським блоком» (близько 10 тисяч голосів, або ж 1%).

Стратегічними цілями МФ проголошується: «відновлення в Криму кримськотатарської державності», «інтеграція кримськотатарського народу з тюркським світом на підставі ісламського світогляду», «забезпечення реституції законним власникам майна та земель, втрачених внаслідок насильницьких, незаконних дій режимів, в управлінні котрих знаходилася національна територія кримськотатарської нації, в тому числі майна та земель, що належать за правом мусульманським общинам та іншим конфесіям», «створення ефективної системи національного самоврядування вільного та незалежного від того, в якому правовому просторі перебуває Кримський Юрт та кримськотатарська нація...» тощо.

Навколо таких ідей, є певна ймовірність, що можуть сконсолідуватися опозиційні сили, яких підтримують неурядові турецькі та арабські фонди. Це несе стратегічну загрозу стабільності в АРК.

У партійній системі України немає партій ісламістського спрямування, які були б конкурентними і сприймалися кримськими татарами. Зареєстрована в 1997 р. Партія мусульман України, за даними Міністерства юстиції України, перебуває у стані ліквідації згідно з рішенням V з'їзду партії від 17 грудня 2005 р. Проте навіть у часи своєї найвищої активності через різні причини вона не змогла стати представником інтересів усієї мусульманської спільноти країни.

За час існування новітньої Української держави найбільш впливові кримськотатарські структури (Журултай і Меджліс) залишалися тією опорою української влади, яка допомагала їй протистояти

сепаратистським проросійським рухам, іноді навіть коштом власних інтересів. Декларуючи прихильність до мирних засобів обстоювання своїх прав, діалогу, громадянської згоди, лідери кримськотатарської спільноти час від часу вдаються до застосування силових методів. Тому подальше зволікання із задоволенням їхніх вимог з одночасним зростанням національної самосвідомості у середовищі кримських татар, а також посилення популярності радикальних мусульманських організацій (як «Хізб ут-Тахрір» у співпраці із ПМУ) у перспективі може загрожувати Україні подальшою радикалізацією політичних вимог кримськотатарського народу. У зв'язку з цим досить цікавими є результати віртуального опитування («Яким повинен бути Крим?»), що проводиться на неофіційному сайті кримських татар [3].

Таблиця 1

334 особи	48,7%	Кримськотатарська незалежна держава
108	15,70%	Кримськотатарська автономія в складі України
98	14,30%	Республіка в складі Росії
49	7,10%	Нинішній статус
42	6,10%	Область України
39	5,7%	Виляєт (область) у складі Туреччини
16	2,3%	Не знаю

Звичайно, його результати не можуть претендувати на істину в останній інстанції, але зріз настроїв частини соціально активних і освічених громадян України кримськотатарської національності є очевидним.

Співвідношення ідеологічних орієнтацій і політичних уподобань кримських татар має свої особливості.

У кримськотатарському середовищі очевидно домінує прихильність до ісламістської ідеології. Проте політичні симпатії кримських татар (це також підтверджує розподіл політичних симпатій прихильників ісламу) — переважно на боці БЮТ та дещо меншою мірою — НУНС. Ці політичні сили не мають до ісламістської ідеології жодного відношення, проте, традиційно, намагаються заручитись у Криму підтримкою кримськотатарського населення та виявляють готовність виступати захисниками його інтересів. Тому логічно припустити, що політичний вибір кримських татар має скоріше ситуативно обумовлений прагматичний характер.

Більшість кримчан або не довіряють кримським громадським організаціям, або не можуть визначитися у ставленні до них.

Ставлення українців до кримських громадських організацій збігається зі ставленням до них росіян: обидві групи довіряють переважно одним і тим самим організаціям проросійської орієнтації. Довіра кримських татар до Меджлісу кримськотатарського народу є значно вищою, ніж довіра до нього українців і росіян. Причина полягає в тому, що Меджліс є, власне, органом кримськотатарського самоврядування, в якому значна частина представників цього народу бачить інструмент захисту своїх інтересів.

28–29 серпня 2010 р. у Сімферополі пройшов загальнонаціональний з'їзд кримськотатарського народу — Курултай. Чергове засідання його делегатів планувалося на кінець року, однак через загострення етнополітичної ситуації на півострові Меджліс розпорядився провести з'їзд наприкінці серпня. Загальнонаціональний з'їзд кримських татар закликав Президента України не порушувати міжнародне законодавство щодо корінних народів та етнічних меншин.

Делегати закликали також керівника держави повернутися до колишнього принципу формування Ради представників кримських татар при голові державі — делегування з'їздом, а не призначення Президентом на власний розсуд. Ідеться про те, що глава держави скоротив Раду представників кримськотатарського народу при Президентові України з 33 осіб до 19, призначивши до неї відразу 10 опозиційних Меджлісові кримськотатарських політиків і громадських діячів.

У постанові Курултаю з цього приводу йдеться про те, що Президент має конституційне право на те, щоб самостійно формувати коло своїх радників, але це суперечить міжнародному законодавству, зокрема резолюціям і рекомендаціям ООН про представлення у владі корінних народів, якими вважають себе кримські татари. Делегати Курултаю закликали українського Президента не порушувати міжнародне законодавство і повернутися до попередньої практики.

Україна просто не здатна вирішувати національне питання. Було вирішено також скликати до кінця року «Міжнародний форум із питань відновлення прав кримськотатарського народу на своїй батьківщині, гарантування його безпеки і гарантій розвитку в Україні» з запрошенням на нього представників урядів США, країн Європи, мусульманського світу, а також міжнародних організацій — ООН, ОБСЄ, Європарламенту, Парламентської асамблеї Ради Європи, Парламентської асамблеї тюркських країн, Організації «Ісламська конференція», Організації непередставлених в ООН

народів, відомих та авторитетних у світі громадських діячів і політиків. На думку керівника відділу зовнішніх зв'язків Меджлісу кримськотатарського народу А. Хамхіна, «цей Форум має залучити високі міжнародні та європейські організації, певні держави, певні структури ООН, щоб вони допомогли Україні, вирішуючи наше національне питання, зберегти територіальну цілісність держави, захистити її від різних посягань, які можуть виникнути після цих «харківських угод» [4].

Експерти прогнозують загострення стосунків представницького органу кримських татар, Меджлісу, з центральною і регіональною владою та посилення спекуляцій проросійських радикалів на кримськотатарському і мусульманському питанні під час виборчої кампанії осені 2010 р.

1. День. — 2004. — 19 травня.

2. День. — 2004. — 19 травня.

3. Режим доступу: (http://www.milli-firka.org/?mod=article_read&article=1540)

4. Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2140723.html>

Володимир Омельчук

ФОРМУВАННЯ ЄДНОСТІ ГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ АРАБСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ

A public policy of forming of unity of humanitarian space is in the Arabic countries. In this article principles and mechanisms of public policy of the Arabic countries are examined in a humanitarian sphere as pre-condition of unity of their internal space. It is predefined the necessity of study and introduction of foreign administrative experience as a constituent of system optimization of state case of Ukraine frame. Providing of management is analysed this sphere, linguistic, confessional, nacional segments of general identity.

У цій статті розглядаються засади та механізми державної політики арабських країн у гуманітарній сфері як передумова єдності їхнього внутрішнього простору. Це зумовлено необхідністю вивчення та упровадження зарубіжного управлінського досвіду як складової системної оптимізації моделі державного управління України. Аналізуються забезпечення управління цією сферою, мовний, конфесійний, національний сегменти спільної ідентичності.

У арабських державах суспільне згуртування та національна консолідація етнічних, племінних та кланових спільнот була зумовлена тривалим колоніальним пануванням або загрозою втрати незалежності. Ці виклики зумовили кардинальну модернізацію системи традиційних цінностей. Тривалий час процес модернізації гуманітарної сфери арабських держав їхніми правлячими елітами розглядався як європеїзація. Однак сьогодні переважна більшість арабських держав повертається до системи традиційних цінностей, які розглядаються як стрижень суспільної єдності та державної стабільності, особливо з огляду на глобалізаційні виклики. Нагальність змін управління гуманітарною сферою підкреслюється масованим наступом фундаменталістської моделі духовних чеснот, яка загрожує самому існуванню арабських політичних режимів. Цей регіон, з огляду на позитивну демографічну динаміку, гуманітарну, політичну, соціальну нестабільність, є сам загрозою для сусідньої Європи через нездатність останньої забезпечити вироблення та реалізацію адекватної міграційної політики, негативну демографічну динаміку. Це вже засвідчили поступова арабізація та ісламізація низки регіонів Старого Світу, передусім Півдня Франції, активна участь мігрантів арабського походження у заворушеннях у Парижі, Лондоні, Берліні та їхня боротьба за свої повні як гуманітарні, громадянські, політичні права, створення тут арабських терористичних угруповань.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять фундаментальні положення державного управління та державної політики, наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених з державного управління, принципи і засоби наукового пізнання, які гарантують достовірність, неупередженість добутих результатів, досягнення поставленої мети. Відзначимо різноманітність наукових робіт, які висвітлювали розвиток та структурування національного, мовного та конфесійного простору арабських держав. Низка дослідників торкалися конфліктних вимірів гуманітарних процесів у цьому регіоні. Зауважимо праці А. Халідова, Є. Примакова, К. Меркулова, Р. Степанова, Р. Ланди, Д. Воблікова, П. Вознюка тощо. Окремих аспектів зазначеної проблеми торкався і автор [1].

Однак спеціальні дослідження, які б розглядали державну політику у гуманітарній сфері арабських країн як чинник забезпечення їхньої внутрішньої єдності, відсутні.

Об'єктом дослідження виступає гуманітарна сфера внутрішнього простору арабських держав. *Предметом* є державно-управлінські

відносини щодо гуманітарного простору як чинник державотворення. *Метою* статті обрано з'ясування особливостей управління гуманітарними процесами як структурного елементу державної політики арабських країн. *Наукова новизна* полягає у системному аналізі механізмів управління гуманітарними процесами у структурі державної політики арабських країн Північної Африки та Близького Сходу з огляду на можливість використання зарубіжного досвіду в оптимізації інтегративної моделі державної політики України.

Неспроможність європеїзаторських моделей, які не враховували базових історико-культурних традицій, стали глобально помітні вже у 1970-ті роки. Саме тому у низці моделей державної політики пріоритетом було обрано повернення до традиційних цінностей. Особливої актуальності ці питання набули у арабських державах Близького Сходу, які склалися у рамках близькосхідної цивілізації. Остання завжди характеризувалася суттєвим, часто визначальним, впливом ісламу. Спорадичні культурно-ідеологічні імпульси модернізаційного характеру, потрапляючи на цей ґрунт, істотно видозмінюються [2]. Водночас, у рамках арабісламського світу виникли ізоляціоністські підходи щодо формування гуманітарного простору. Типово антизахідним шляхом духовно-світоглядної модернізації стала лівійська модель розвитку гуманітарного простору [3]. У Саудівській Аравії масовий приплив західних цінностей, який завдав істотної шкоди усталеним фундаменталістським духовно-світоглядним цінностям та історико-культурним засадам, викликав рішучий масований опір з боку значної традиціоналістичної частини суспільства, майже усього духовенства. Це порушило хиткі механізми гуманітарної стабільності і дало підстави спеціальній футурологічній групі Інституту Брукінгса прогнозувати кризові прояви у майбутньому країни [4]. Складовими національно-культурної ідентичності Алжиру конституційно визначено цінності ісламу, традиційні культури арабського та берберського населення [5]. Водночас, є випадки окремих етноконфесійних груп усередині окремих держав (курдів у Іраці, маронітів у Лівані, коптів у Єгипті, берберів у державах Магрибу) протиставити державний націоналізм загальноарабському [6].

Для становлення національної ідентичності Алжиру та Тунісу першочергового значення набувають контакти з державами Арабського світу, передусім Магрибу, від якого вони були штучно ізолювані. Паралельно формується загальноафриканський культурний простір та посилюються внутрішньоафриканські культурні

зв'язки [7]. Однак панарабізм та панмагрибізм, поряд з ісламом, ослаблюють внутрішньодержавні інтегративні процеси, ускладнюючи становлення цілісних гуманітарних просторів держав Близького Сходу [8]. Не випадково влада Тунісу підкреслювала значущість культури у становленні та розвитку держави. Творча ініціатива народу та її прояви у науці та мистецтві розглядалися як гарантії національної цілісності. Відповідно, обсяг видатків на потреби Міністерства культури досяг 1% бюджету Тунісу [9].

У країнах Близького Сходу традиції державної опіки над мовою титульного етносу сягають часів давніх цивілізацій. Уже у епоху арабських завоювань (30-ті роки VII — середина VIII століть) арабська мова у нерозривному зв'язку з ісламом стали чинниками державогенезу, націєгенезу та формування спільного гуманітарного простору на величезній території від Атлантичного до Індійського океану. З форсованим розширенням ареалу використання арабської мови та ісламу змінюється і динаміка соціально-ідеологічних, духовно-світоглядних та лінгвістичних процесів. Започаткована сакралізація арабської мови, поділ її усної та письмової форм і виникнення соціально-комунікативної системи на релігійній основі набули системоутворюючого характеру. Військова експансія, яка доповнювалася ідеологічною та мовною, посилювали інтеграційні можливості ісламської общини та ісламської держави. Володіння арабською мовою слугувало символом належності до нового гуманітарного простору, соціально-ідеологічної та духовно-світоглядної солідарності інтегрованих у нього учасників (осіб, родин, громад). Пропагування ісламу та пояснення Корану велося лише арабською мовою і стало поштовхом її вивчення на загальнодержавному рівні, зібрання та фіксація пам'яток цією мовою. Ужиток арабської мови у державному управлінні знайшло вираз у реформах халіфа 'Абд ал-Маліка (685–705 роки від Різдва Христового), коли у діловодстві та карбуванні монет було здійснено запровадження арабської мови [10]. В арабських країнах конституційно закріплено офіційний (державний) статус арабської мови. Це характерно для державно-управлінської моделі Ємену [5, с. 253]. Усталені традиції державної мовної політики. Вже ухваленою 19 квітня 1923 р. Конституцією Єгипту арабська мова оголошувалася офіційною [11]. У Мавританії, по проголошенні незалежності, у школах всіх рівнів та в офіційних установах законодавчо, поряд з французькою, було уведено арабську мову. Рівноправне становище цих двох мов розглядалося як проміжний стан на шляху до виняткового

користання арабської мови у сфері освіти і державного управління [12].

Посилюється контроль держави в інформаційній сфері. Друк, увезення і розповсюдження іноземних періодичних та інших видань у Тунісі може бути заборонений постановою міністра внутрішніх справ за рекомендацією державного секретаря з питань інформації при прем'єр-міністрові. 30 січня 1989 р. було створено Вищу раду з питань засобів інформації і комунікації як консультативний орган при президенті Тунісу [13].

Важливе місце в країнах Арабського світу займають взаємини Держави з Церквою, що простежується як на Близькому Сході, так і у Магрибі. Активно проходить синтез традиційного ісламу з сучасними буржуазними суспільними інститутами, що дає підстави прогнозувати інтеграцію духовно-світоглядних систем Заходу та Сходу [14]. Історично держава в ісламському світі набувала форми халіфату, що давало можливість використовувати духовні важелі впливу у ході здійснення владних повноважень. Цементуючи гуманітарний простір держави, іслам зумовлює його значне фрагментування. Сакралізуючи владу, ці особливості істотно ускладнювали зворотні зв'язки в системі державного управління та місцевого самоврядування [15]. Однак режим імамату в Північному Ємені так і не спромігся розв'язати проблем гуманітарної єдності країни і був повалений 26 вересня 1962 р. угрупованням «Вільні офіцери». Новий режим, маніфестом Ради революційного командування від 27 вересня, підкреслюючи вірність нормам шаріату, проголосив рівність усіх громадян, незалежно від релігійних розбіжностей, і усунув від влади зейдитську аристократію [16]. Нова Конституція Єменської Республіки, ухвалена 16 травня 1991 р., проголосила захист релігії, поряд з Батьківщиною, священним обов'язком кожного громадянина [5, с. 364].

Іслам активно впливає на модель зовнішньої політики Єр-Ріяду. Паломництво мусульман з усього світу в Мекку та Медіну істотно посилює позиції Саудівської Аравії в ісламському світі [17]. З іншого боку, влада королівства змушена була посилити контроль над шиїтською громадою держави, особливо після заворушень та виступів у східних районах, зокрема Дахрані, де шиїти становлять значну частину населення, та сутичок у Мецці, спровокованих паломниками з Ірану [16, с. 92–93].

Схвалена 15 жовтня 2005 року на загальному референдумі Конституція Іраку гарантує ісламську ідентичність більшості іракського

народу, повноту релігійних прав кожного, а також свободу віросповідання і відправлення релігійних культів, зокрема християн, езидів та сабеян-мандеїв. Підкреслено, що Ірак, хоча й є багатоконфесійною державою, — складова ісламського світу [5, с. 309]. Багатоконфесійним характером традиційно вирізнявся гуманітарний простір Лівану. Вже сформований 2 грудня 1941 р. Ахмед беєм Дауком ліванський уряд включав суніта, двох шиїтів, двох маронітів, друза, православного, католика і протестанта [18]. Хоча у подальшому державно-управлінська модель Лівану зазнала суттєвої модернізації її багатоконфесійний характер було закріплено законодавчо. Всім релігійним громадам гарантовано відправа релігійних культів за умови відсутності загрози громадському порядку [5, с. 398]. До прийняття Палатою депутатів Лівану закону про вибори без конфесійного розмежування порядок засідань визначався, виходячи з принципів рівності між мусульманами та християнами [5, с. 401–402]. У Судані конституційно проголошено релігійну терпимість. Поряд з визнанням ісламу релігією більшості населення визнано поширення християнства і традиційних релігій [13, с. 936].

Іслам набув статусу державної релігії після проголошення незалежності у Марокко [19]. Державною релігією іслам було проголошено Конституцією (1976 р.) та Національною хартією Алжирської Народної Демократичної Республіки [19, с. 54]. Конституція Алжиру проголошує державу землею ісламу, забороняючи в усіх державних установах практику, що суперечить ісламській моралі [13, с. 936]. Вже ухваленою 19 квітня 1923 р. Конституцією Єгипту іслам оголошувався державною релігією. Порядок здійснення королем Єгипту своєї влади у межах, встановлених конституцією, щодо релігійних установ, призначення вищих духовних ієрархів, вакуфів, а також релігій, сповідання яких було дозволено в країні, встановлювався законом [11, с. 727]. Не була відділена релігія від держави у Кувейті, а іслам сунітського напрямку є державною релігією. Глава держави є одночасно главою місцевих мусульман. Усіма релігійними справами, адміністрацією та фінансами займається авкаф — міністерство вакфів та ісламських справ. Воно стежило за мусульманською нерухомістю, офіційно наймало імамів та мул для мечетей [19, с. 109]. Згідно зі схваленою у 1952 р. Конституцією Йорданії королем міг бути лише мусульманин за вивизнанням [19, с. 122]. Сповідувати іслам має президент Тунісу. Це обов'язкова вимога і для кандидата на посаду глави туніської

держави [5, с. 465–466]. Бути мусульманином повинні президент Алжиру [5, с. 432] та президент Сирійської Арабської Республіки [5, с. 432]. Важливу роль іслам відіграє у формуванні морально-політичної орієнтації населення і загалом національної єдності Мавританії. Хоча конституційна хартія 1980 р. гарантує свободу віровизнання і для прихильників інших релігій за дотримання ними правил громадського порядку і суспільної моралі, але главою держави тут може бути також лише мусульманин [12, с. 58]. В Йорданії низка релігійних свят відзначається як державні. Мусульманське духовенство відіграє важливу роль у системі освіти. Державна влада і духовенство країни проводять курс на ісламську єдність [20]. Іслам є державною релігією Ємену. Вже у Єменській Арабській Республіці було створене Міністерство у справах вакуфів, яке до революції контролювало до 13% оброблюваної землі. Основою законодавства є шаріат. Шаріатські суди нижчої інстанції підпорядковані Верховному шаріатському суду, створеному у 1964 р. Водночас, уже з згідно Конституцією 1970 р. у ЄАР діяльність релігійних громадсько-політичних організацій і партій була заборонена [20, с. 144].

Контроль держави над релігійними інституціями в Ісламському світі посилюється. У Королівстві Саудівська Аравія у 1971 р. було створено Міністерство юстиції, яке зайняло місце кабінету Головного муфтія. Міністром юстиції став головний улем і член королівської родини аш-Шейх. Одночасно він став членом Ради міністрів, тобто державним службовцем, зобов'язаним виконувати вказівки короля. Однак підтримка улемів і надалі залишається важливим чинником легітимації королівської влади Саудидів [21]. У Тунісі після приходу до влади Соціалістичної дестурівської партії іслам було перетворено на одну з основ побудови «дестурівського соціалізму». Уряд здійснив низку заходів, спрямованих на підпорядкування ісламу та мусульманського духівництва у державі. Спеціальною постановою всі мечеті та духівництво при них були поділені на ранги. Головною мечеттю стала Кайруанська, далі Джамаа-зейтун і т. д., а мусульманське духівництво стало отримувати заробітну платню. Було обмежено дії мусульманських фанатиків і збільшено права жінок [19, с. 51–52]. У Марокко король є водночас духовним главою мусульман держави. Згідно з традицією, король щоп'ятниці верхи на коні вирушав у супроводі слуг та охорони на молитву у центральну мечеть столиці [18, с. 59]. Для консолідації ісламського духовенства було утворено Раду мечетей у Сирії.

Водночас, будівництво мечетей у цій державі здійснюється за пожертви, які звільнені від оподаткування [20, с. 133]. Однак, попри відповідну державну політику, вже у середині 1970-х років у Єгипті не вистачало кваліфікованих кадрів для цієї сфери: імамів (понад двох тисяч), проповідників, муедзинів тощо, а наявні не відповідали необхідним вимогам [22]. Держава уживає системи заходів щодо подолання організованого екстремізму у релігійному середовищі. Діяльність угруповання Братів-мусульман заборонена в Йорданії [20, с. 141].

Поступово і відходить від релігійних канонів освітня система арабських держав. Зокрема, після досягнення незалежності Тунісу почалися реформи у системі освіти. Релігійний університет Зейтуна був перетворений у факультет Туніського університету, середня релігійна освіта була занесена у загальну систему освіти і тому випускники Зейтуни змушені були у подальшому отримувати світські дипломи. Запровадження загальної світської освіти супроводжувалося скасуванням коранічних шкіл [23]. Тривалий час у вищій освіті Судану зберігалася тенденція переваги у підготовці фахівців саме гуманітарного спрямування [24]. Курс з історії національно-визвольного руху читався у підготовчій середній школі Народної Демократичної Республіки Ємен поряд з викладанням фундаментальних наук [25].

Практика трайбалізму, дискримінації національних меншин та субетносів характерна для політичних режимів Судану, Марокко, Алжиру, Сирії, Іраку. Ці держави впроваджують курс на інтеграцію національних меншин у гуманітарні процеси усередині країни. Влада Мавританії взяла курс на зміцнення тенденцій щодо формування у майбутньому єдиної етнополітичної спільноти. Однак негроїдні меншини півдня держави вимагають суттєво видозмінити лінгвістичну, культурно-освітню, соціальну політику, вимагаючи рівних прав з маврами [12, с. 58]. У 1979 р. в столиці Мавританії Нуакшоті створений Інститут національних меншин, який почав готувати кадри та посібники для етнічних спільнот країни. Уряду вдалося створити експериментальні класи для навчання мовами пулар, сонінке і волоф [12, с. 73]. У багатьох арабських державах до цього часу відчувається вплив традицій міжетнічної комунікації, закладених метрополією. Зауважимо, що колоніальні держави (Велика Британія, Франція, Іспанія) вживали заходів як щодо посилення свого гуманітарного впливу у колоніях, так і його консервування після проголошення їхньої незалежності.

Франція вже з 1889 р. визнавала французом кожного європейця, який народився у Алжирі. Водночас, права місцевого населення були істотно обмежені. Було призупинено природний процес арабізації кабілів, чому активно сприяла французька влада. У самій Кабілії заохочувалися місцеві інститути (таджемаїт), природне право (кануни), культ кланів тощо [26]. Після проголошення незалежності Алжиру протистояння посилювалося і призвело до збройних виступів та терористичних актів. Берберське питання було однією з найскладніших гуманітарних проблем, яке постало перед урядом. Всесвітній конгрес амазіг, створений 36 берберськими організаціями, в тому числі і Алжиру, поставив питання щодо визнання берберської мови в Алжирі. Однак це було відхилено, хоча на референдумі 1996 р. його громадяни проголосували за визнання амазігства (берберизму) фундаментальною складовою ідентичності країни. Уведення у 1998 р. закону про обов'язковість в Алжирі саме арабської мови призвело до сутичок і заворушень у берберських районах [27].

У Іраку та Сирії до цього часу неінтегрованою спільнотою залишаються курди, що змушує уряди цих країн шукати механізми їхньої інтеграції у соціокультурні процеси. Офіційний Багдад узагалі вдався до прямих військово-каральних операцій проти курдського населення півночі. Хоча ще 11 березня 1974 р. проголошено автономію Іракського Курдистану з центром у Ербілі, куди увійшли мухафази Сулейманія, Ербиль, Даху [28], баасистський режим не розв'язав найважливіші проблеми гуманітарного розвитку курдської громади. 10 квітня 1991 р. США зажадали від Іраку припинити всю діяльність на своїй території на північ від 36-ї паралелі. У випадку військового перешкодження Багдадом міжнародним операціям з наданням гуманітарної допомоги курдам Штати залишали за собою право застосувати силу [29]. Зміна політичного керівництва країни зумовила суттєву модернізацію державної політики у гуманітарній сфері. Схвалена 15 жовтня 2005 року на загальному референдумі Конституція Іраку гарантує офіційний статус курдської мови поряд з арабською. Іракці набули права навчати дітей мовою предків, зокрема туркоманською, асірійською, вірменською в державних освітніх установах, чи будь-якою іншою мовою у приватних освітніх установах згідно з прийнятими освітніми стандартами. Офіційний статус передбачає видання курдською мовою офіційної урядової газети, висловлювання, обговорення і виступи нею у державних установах, уряді, парламенті, судах,

офіційних заходах, прийняття і публікація офіційних документів, ведення офіційного листування, навчання у школах, її рівність у випуску банкнот, друці паспортів, виготовленні печаток [5, с. 309–310]. Конституційно передбачено можливість використання французької мови у Лівані [5, с. 399].

Тривале ігнорування позицій національних меншин у гуманітарній сфері і надалі викликає конфлікти на території багатьох арабських держав. Насильницька ісламізація та арабізація південних районів Судану взагалі спричинили широкомасштабну громадянську війну у цьому регіоні. Вже 18 серпня 1955 р., через день після проголошення парламентом незалежності Судану, ліберальна партія за підтримки англійців підняла повстання Екваторіального корпусу. Його було жорстоко придушено північно-суданськими військами. Невирішеність цих питань посилювалася поведінкою південних сепаратистів та представників офіційного Хартуму, зокрема на круглому столі у березні 1965 р. Було створено парламент Південного Судану, якому надали допомогу окремі африканські країни. Сепаратисти звернулися до ООН та ОАЄ, одночасно розгорнувши дії формувань Анья-Нья. Водночас розглядалася програма мирного урегулювання, яка активно обговорювалася на круглому столі, передбачала укладення угоди про національну єдність Судану у рамках існуючих державних кордонів, визнання наявних економічних, політичних, культурних та етнічних розбіжностей і потребу у створенні місцевої автономії для південних провінцій, заснування на Півдні регіонального парламенту і уряду, які мали займатися питаннями освіти, окремі питання мали розглядати спільно уряди Півдня та загальносуданські. Південь мав дістати право пропорційного представництва в органах центральної влади та програму сприятливих умов для соціально-економічного розвитку регіону. Перша спроба урегулювання була зроблена урядом після революції 1964 р., однак її заблокувало повернення до влади правих сил. Нові кроки були зроблені у 1969–1971 роках, коли було створено Міністерство у справах Півдня, яке очолив Джо́зеф Гаранга, вихідець з південного племені дінка. Суданська армія припинила військові дії на Півдні, почалася підготовка кадрів для роботи у культурних, адміністративних, господарських установах регіону, Південний Судан включили у п'ятирічний план соціального та економічного розвитку країни [30]. У лютому 1972 р. в Аддіс-Абебі відбулися переговори між представниками суданської влади та південносуданською делегацією, яку очолив Жок Мадінг Гаранг.

Підписана 28 лютого угода передбачала припинення військових дій на Півдні на умовах надання регіону автономії. Тут утворювався регіональний парламент (Народні збори) та уряд (Вища виконавча рада), у ведення яких, зокрема, передали освіту. Столицею Південного Судану була проголошена Джуба, державною мовою — арабська, робочою англійська [30, с. 72–73]. Водночас, усередині Південного Судану почали наростати суперечності між окремими племенами, передусім претензії щодо привілейованого становища дінка в адміністративному апараті автономії. Щоб їх усунути, в усіх провінціях проводилися наради вождів племен, а у квітні 1973 р. відбулася об'єднана нарада представників усіх південно-суданських племен у Джубі. Водочас причини конфлікту усунути не були і сутички продовжувалися. Сутички на расовому ґрунті спалахнули у березні 1975 р. у гарнізоні Акобо [30, с. 74–76]. Це протистояння зумовило зрив домовленостей, ліквідацію автономії, подальшу ескалацію військових дій у 1980–1990 роках. ООН звернулася до суданського уряду з вимогою роззброїти воюючі у Дарфурі підрозділи Джанджауїд. Останні, називаючи себе Добровільними арабськими підрозділами, допомагають уряду придушити заворушення на півдні країни. Офіційний Хартум погодився на уведення нігерійських та руандійських миротворців, яких на лютий 2005 р. нараховувалося 1,4 тисяча осіб. Загальна ж кількість контингенту Африканського Союзу після повного розгортання мала становити 3,3 тисячі солдат та офіцерів [27, с. 412–413]. У травні 2006 року було укладено Дарфурську мирну угоду між урядом Судану та головним опозиційним угрупованням у регіоні SLM/A, яка передбачала низку гуманітарних заходів у регіонів. Передбачено створення Перехідної регіональної адміністрації Дарфуру, яка керуватиме трьома провінціями регіону [31]. Гуманітарний простір Судану носить фрагментований характер, що зумовлено впливом племінних, традиційних етнічних кланів. Два найбільших тарікати — Ансарійя (майже половина арабо-суданців, зокрема союз племен баггара) і Хатмійя (арабо-суданські племена долини Нілу та неарабські етноси) — контролюють дві найчисленніші політичні партії — Аль-Умму і Юніоністсько-демократичну [6, с. 177].

У Алжирі саме упровадження арабської мови призвело до сутичок і заворушень у берберських районах [27, с. 444–445]. Украй непростою залишається гуманітарна ситуація в анексованих марокканською владою західносахарських землях. Фактично, у За-

хідній Сахарі триває війна. Після виведення іспанських військ регіон спочатку був поділений між мавританцями та марокканцями, а після серпня 1979 р. останні займають всю Західну Сахару [32]. Султанський уряд взяв курс на асиміляцію місцевого населення та сприяння переселенню сюди марокканців з півночі. З іншого боку, стабілізації гуманітарних процесів у Палестинській автономії заважає конфлікт між Фатахом і Хамасом. Фактично триває гуманітарна ізоляція Сектору Газа та Західного Берегу. У сусідньому Лівані триває протистояння між урядом і Хезболлою. Попри виведення військ з Лівану після ненасильницької «кедрової революції» 2005 р. Дамаск і надалі зберігати вплив на процеси у регіоні. Діяльність Хезболли і Хамасу проходить за потужної ідеологічної підтримки Ірану та Сирії. Водночас, посилення впливу шиїтів у регіоні, особливо в Іраку, Бахрейні, Кувейті, викликає занепокоєння арабських режимів. З іншого боку, серйозна небезпека полягає у іммігрантах, які знаходяться у державах Перської Затоки і фактично неінтегровані у внутрішньонаціональні гуманітарні процеси.

Отже, системний аналіз зарубіжного досвіду управлінсько-регулятивної діяльності арабських країн у гуманітарній сфері дозволяє виокремити низку важливих параметрів державної політики:

- арабські держави забезпечують конструктивну співпрацю (міжнаціональний, міжконфесійний та міжрелігійний діалог) різних спільнот (етнічних та етнокультурних громад, регіональних ідентичностей, конфесій та релігійних організацій);

- держава за допомогою управлінсько-регулятивних інструментів локалізує будь-які прояви антидержавної та антисуспільної діяльності різних етносів, конфесій та релігійних організацій;

- держава сприяє формуванню суто національної ідентичності попри загальний курс на збереження панарабізму та панмагрибізму, водночас простежується тенденція до розвитку загальноарабського гуманітарного простору, зумовлена історичними, мовними, культурними та політичними особливостями регіону;

- з метою вироблення та реалізації державної політики щодо національних меншин та релігії держава здійснює створення відповідних державних інституцій, їхнє кадрове, фінансове, організаційне забезпечення;

- у арабських країнах світу держава виступає інструментом збереження національної, мовної, духовно-світоглядної та конфесійної єдності, з іншого боку, використовує духовні інститути,

мову та релігію як чинник суспільної (національної) консолідації та соціальної стабільності, легітимації існуючих владних режимів;

- арабські держави використовують релігію, релігійні організації та рухи у вирішенні своїх зовнішньополітичних завдань;
- наявність антипрозелітизму та теократії як управлінсько-регулятивних моделей у цій сфері, що співіснують з загальними тенденціями щодо забезпечення релігійних, конфесійних, нетрадиційно-культових прав, потреб та запитів громад, що становлять меншини, засвідчує багатовимірність світового досвіду;
- тривалі збройні конфлікти (Північний Ірак, Південний Судан, Західна Сахара) та їхні наслідки засвідчили безперспективність силового шляху утвердження єдності гуманітарного простору.

З іншого боку, додаткового з'ясування потребують питання участі органів місцевого самоврядування у виробленні та реалізації державної гуманітарної політики арабських країн.

1. Омельчук В. В. Механізми формування національної ідентичності у державній політиці зарубіжних країн як чинник єдності гуманітарного простору // Молода нація: Альманах. — 2008. — №1 (46). — С. 38–58; його ж. Особливості реалізації державної політики інтеграції національних меншин у гуманітарні простори держав світу // Молода нація: Альманах. — 2008. — №2 (47). — С. 52–69; його ж. Державна політика створення єдиного гуманітарного простору: зарубіжний досвід // Діалог цивілізацій чи Четверта світова війна: Матеріали П'ятої Всесвітньої конференції, Київ, 25 травня 2006 р. — К.: МАУП, 2007. — С. 273–283.

2. Фадеєва І. Л. Специфика процессов модернизации в исторической ретроспективе // Особенности модернизации на мусульманском Востоке. Опыт Турции, Ирана, Афганистана, Пакистана / Отв. ред.: В. Я. Белокрицкий, И. Л. Фадеева. — М.: Институт востоковедения РАН, 1997. — С. 8–10.

3. Белокрицкий В. Я. Послевоенная модернизация в странах Западной Азии. Общие тенденции и расходящиеся траектории развития // Особенности модернизации на мусульманском Востоке. Опыт Турции, Ирана, Афганистана, Пакистана / Отв. ред.: В. Я. Белокрицкий, И. Л. Фадеева. — М.: Институт востоковедения РАН, 1997. — С. 22.

4. Уткин А. И. Американская футурология международных отношений в XX веке. — М.: Наука, 1990. — С. 85.

5. Сапронова М. А. Высшие органы государственной власти арабских республик. — М.: АСТ: Восток — Запад, 2007. — С. 227–228.

6. Сапронова М. А. Основные черты и особенности функционирования политических систем арабских стран // Политические системы и политические культуры Востока / Под ред. проф. А. Д. Воскресенского. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: АСТ: Восток — Запад, 2007. — С. 142.

7. Арутюнов С. А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики // Исследование по общей этнографии / Ред. кол.: Ю. В. Бромлей (отв. ред.) и др. — М.: Наука, 1979. — С. 43.

8. Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология / Пер. с англ. Т. И. Шумилиной; под общ. науч. ред. Г. В. Осипова. — М.: Социально-политический журнал, 1994. — С. 194.

9. Зин эль-Абидин Бен Али. Речь произнесенная по случаю национального дня культуры. Картаж, 31 мая 2002 г. // Зин эль-Абидин Бен Али. Великие перемены: Речи и выступления. — М.: Общество дружбы и сотрудничества с зарубежными странами, Союз писателей России, 2003. — С. 297–308.

10. Халидов А. Б. Ислам и арабский язык (некоторые аспекты проблемы) // Ислам: Религия, общество, государство: Сборник статей / Отв. ред.: П. А. Грязневич, С. М. Прозоров. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. — С. 70–71.

11. Конституция Египта (19 апреля 1923 г.) // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: Учеб. пос. / Сост. В. Н. Садилов. — М.: ООО «ТК Велби», 2002. — С. 727.

12. Вавилов В. В. Мавритания. — М.: Мысль, 1989. — С. 72–73.

13. Конституционное право зарубежных стран: Учебник / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. 2-е изд, перераб. — М.: Норма, 2008. — С. 957.

14. Примаков Е. М. Ислам и общественное развитие зарубежного Востока // Религии мира: История и современность: Ежегодник 1982 / Ред. кол.: И. Р. Григулевич (предс.) и др. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. — С. 30–31. Игнатенко А. А. Исламские концепции социально-экономического и политического развития: Ближний и Средний Восток // Философия и религия на зарубежном Востоке: XX век: Сборник статей / Отв. ред. М. Т. Степанянц. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1985. — С. 210–221.

15. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А. В. Михайлова. — М.: Наука, 1977. — С. 568–569.

16. Голубовская Е. К. Государство и племена в Северном Йемене в 60–70-е годы XX в. // Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах: История и современность: Сборник статей / Ред. кол.: И. П. Иванова, М. Б. Пиотровский, И. М. Смилянская (отв.

ред.). — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. — С. 157–171.

17. Валькова Л. В. Роль ислама во внешней политике Саудовской Аравии в 60–70-е годы // Ислам в истории народов Востока: Сборник статей / Отв. ред.: И. М. Смилянская, С. Х. Кямилев. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. — С. 86–87.

18. Телеграмма генерала Катру генералу де Голлю в Лондон. Бейрут, 3 декабря 1941 г. // Шарль де Голль. Военные мемуары: Призыв. 1940–1942 годы / Пер. с фр. Вст. ст. и ред. В. И. Антюхиной-Московченко. — М.: Издательство иностранной литературы, 1957. — С. 694.

19. Шпажников Г. А. Религии стран Африки: Справочник. — 2-е изд., доп. и перераб. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. — С. 59.

20. Меркулов К. А. Ислам в мировой политике и международных отношений. — М.: Международные отношения, 1982. — С. 141.

21. Донцов В. Е. Чурилина Т. А. Политические системы монархий Аравийского полуострова // Политические системы и политические культуры Востока / Под ред. проф. А. Д. Воскресенского. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: АСТ: Восток — Запад, 2007. — С. 200.

22. Степанов Р. Н. Некоторые наблюдения относительно современных процессов в исламе (на примере Египта) // Ислам в истории народов Востока: Сборник статей / Отв. ред. И. М. Смилянская, С. Х. Кямилев. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. — С. 185.

23. Игнатенко А. А. Халифы без халифата. Исламские неправительственные религиозно-политические организации на Ближнем Востоке: история, идеология, деятельность. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. — С. 49.

24. Филоник А. О. Становление высшей школы в Судане // Арабские страны: История и современность (социальные, экономические и политические проблемы). — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. — С. 228.

25. Александров И. А. Народная Демократическая Республика Йемен (справочник). — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1976. — С. 259.

26. Ланда Р. Г. Взаимодействие европейской колонизации и алжирского общества XIX в. // Арабские страны: История и современность (социальные, экономические и политические проблемы). — Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. — С. 175–180.

27. Родригес А. М. История стран Азии и Африки в новейшее время: Учеб. для вузов. — М.: ТК Велби, Проспект, 2006. — С. 444–445.

28. Брук С. И. Население мира: этнодемографический справочник. — 2-е изд., перераб. и допол. — М.: Наука, 1986. — С. 355. Asien: Kleines Nachschlagewerk / Hrsg.: Roland Felber; Diethelm Weideman. — Berlin: Dietz Verl., 1987. — S. 222.

29. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / Пер. з англ. — Харків: Консум, 2000. — С. 542.

30. Вобликов Д. Р. Решение проблемы Юга в Судане (к оценке Аддис-Абебского соглашения 1972 г.) // Национальные проблемы современного Востока: Сборник статей / Отв. ред. М. С. Лазарев. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1976. — С. 67–70.

31. СПІРІ 2007: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека / Пер. з англ. Стокгольмський міжнародний інститут дослідж. миру. УЦІЄПД ім. О. Разумкова; Ред. кол. укр. вид.: Л. Шангіна (гол. ред.) та ін. — К.: Заповіт, 2008. — С. 131–132.

32. Кууз А. А. Западная Сахара: этнополитическая ситуация // Расы и народы. Современные этнические и расовые проблемы: Ежегодник / Ред. кол.: И. Р. Григулевич (отв. ред.) и др. — Вып. 10: 1980. — М.: Наука, 1980. — С. 173–183.

Павло Бовсунівський, Артем Курас

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЄГИПТУ: БАЛАНСУВАННЯ В БОРОТЬБІ ЗА РЕГІОНАЛЬНЕ ЛІДЕРСТВО

The article is devoted to the foreign policy of Egypt in terms of regional leadership. The authors make political analysis of the events that influenced Egypt influence increase. Besides they present some historical analysis as for political and economical development of the country in terms of the bipolar political world before the USSR collapse and the change of the Egyptian foreign policy vector.

Розкрито тему безпеки у політиці АРЕ — Арабської Республіки Єгипет. Проведено порівняльний аналіз еволюції доктрин держави у сфері національної оборони та безпеки від часів СРСР до сучасного етапу. Проведено паралель з нинішньою Україною щодо цього питання.

Арабська Республіка Єгипет — це особлива держава Близького Сходу, від зовнішньої політики якої залежить мир, стабільність та баланс сил у регіоні. Єгипет — перша держава арабського світу, що обрала соціалістичний шлях розвитку, й перша від нього відмовилась. Єгипет об'єднав арабські держави у боротьбі з Ізраїлем, а потім першим серед них визнав його і встановив з ним дипломатичні відносини.

Єгипет традиційно прийнято вважати «головою арабського світу», це найбільша арабомовна країна, інтелектуальний і політичний центр, до якого віддавна прикута увага арабських країн. Він також є осередком ісламської цивілізації, саме тут знаходиться провідний релігійний заклад — Університет Аль-Азхар. Єгипет має велику доісламську спадщину та унікальну цивілізаційну ідентичність, адже під час періоду британської окупації він розвивався окремо від арабського світу.

За особливостями свого розташування та історичного розвитку АРЕ одночасно є арабською, африканською і середземноморською країною. Єгипет займає стратегічні позиції, як місток між Африканським та Азійським континентами та зв'язує два основні водні шляхи: Середземне море та Індійський океан. АРЕ займає північний кут Африки й простягається від Суецького каналу до Синайського півострова в Азії. Країна пірамід є єдиною ланкою між двома основними частинами арабського світу — Магрибом і Машриком.

Протягом свого історичного розвитку зовнішня політика Єгипту зазнавала різких, а часом й революційних змін, що пов'язані зі зміною пріоритетів національної безпеки і стратегічних партнерів у її забезпеченні.

Перша половина XIX століття увійшла в історію Єгипту як епоха Мухаммеда Алі, який зумів стати пашею Єгипту (намісником провінції) і заснувати єгипетську династію, яка перебувала при владі до 1952 року. За його правління вся внутрішня і зовнішня політика була спрямована на боротьбу за виведення Єгипту з-під впливу Туреччини і створення нової арабо-мусульманської імперії, яка включала б великі території і на рівних з європейськими державами брала б участь у світових політичних та економічних процесах. Саме в його епоху розпочалося заснування, в 1826 році, незалежного урядового органу, що проводив зовнішню політику Єгипту в новітній історії. Цей орган спочатку називався Диван зовнішньої торгівлі та відносин та під час правління Хедіва

Ізмаїла був перейменований на Уїзара (Міністерство) закордонних справ у першому Кабінеті Міністрів, сформованому в 1878 році [1]. Діяльність цього органу до 1914 року, поки Єгипет був британським протекторатом, була пов'язана переважно з веденням комерційних справ. З підписанням у 1936 році угоди з Британією, Єгипет почав проводити незалежну зовнішню політику, спрямовану на закріплення національної незалежності, вирішення національних проблем у зовнішній сфері, пов'язаних зі встановленням нового світового порядку після Другої світової війни.

Так, у квітні 1945 Єгипет брав участь у Сан-Франциській конференції, що заснувала Організацію Об'єднаних Нації та заклала основи сучасного міжнародного публічного права. На регіональному рівні Єгипет з іншими шістьма арабськими державами заснував Лігу арабських держав, що слугує захисту інтересів арабських держав та координує їхні зусилля в політичних, соціальних і культурних відносинах.

Поява повноцінної зовнішньої політики Єгипту пов'язана з революцією, що відбулася у липні 1952 року під проводом Руху вільних офіцерів Гамалія Абдель Насера. Поваливши монархію, Насер заклав параметри нової єгипетської зовнішньої політики у своїй книзі «Філософія революції». Вона була зосереджена на трьох загальновідомих рівнях: арабській, африканській та ісламській [2]. Насер вважав арабський регіон природною зоною впливу та лідерства Єгипту, а отже, простором для активної зовнішньої політики. За президентства Г. А. Насера (1952–1970 рр.) Єгипет досяг піку своєї впливовості в арабському світі. У цей період Каїр став головним генератором ідей і найважливішим центром пропаганди арабського націоналізму, перетворившись на «столицю» всіх арабів. Радіостанція «Голос арабів» вважалася інструментом, здатним розхитувати окремі арабські режими і руйнувати плани Заходу.

Ще на початку свого президентства Насер просував ідеї арабського націоналізму, що базувалися на постулаті спільної культурної спадщини, але лідерство неодмінно зробило Єгипет інтегральною частиною внутрішнього силового балансу арабських держав, що шкодило єдності арабського світу. В 1950-х новий націоналістичний Єгипет протиставляв себе прозахідно налаштованим Іраку та Саудівській Аравії та головним союзником вважав Сирію, з якою навіть була створена спільна держава.

Основна увага єгипетської зовнішньої політики протягом 50–60-х рр. була зосереджена на поваленні колоніалізму та побороюваннях щодо західної гегемонії, вираженої в різних безпекових схемах, як-то Багдадський пакт і доктрині Ейзенхауера та вирішенні питань будівництва власних збройних сил для укріплення національного суверенітету, боротьби з Ізраїлем, пошуку кредиторів для розбудови економіки шляхом побудови індустріальних об'єктів і націоналізації західних концесій (Суецький канал).

Також важливо зауважити, що єгипетська зовнішня політика перебувала під впливом двох протилежних тенденцій: ідеалів неприєднання та тісної залежності від Західного світу. Новоутворена держава не могла обходитися без зовнішньої економічної та політичної допомоги. Це, у свою чергу, призводило до росту залежності й можливості втрати власної незалежності. Проблема мінімізації зовнішнього впливу та диверсифікації джерел зовнішньої допомоги змусила Насера проводити політику балансування між Сходом та Заходом, щоб отримати допомогу зі всіх джерел й обмежити залежність від кожного. США підтримали Ізраїль у війні 1967 року, це зробило Єгипет більш залежним від Радянського Союзу та фінансової допомоги консервативних нафтовидобувних арабських держав. Щоб уникнути ідеологічної конфронтації, Єгипет став засновником Руху неприєднання, взявши участь у Бандунзькій конференції 1955 року. На африканському рівні Єгипет підтримував держави континенту на шляху до незалежності і зробив свій внесок у створення Організації африканської єдності у 1963 році [3].

Численні зміни в зовнішній політиці протягом доби Анвара Садата (1970–1981) пов'язані здебільшого з наслідками його візиту до Ізраїлю і єгипетсько-ізраїльським мирним процесом. На відміну від Насера, Садат розглядав єгипетське лідерство радше як структурну сталу, аніж здобуток, сталу, що не піддається сумніву та не може бути змінена. Тому, він не відчував потреби проводити активну арабську політику, щоб підтримати лідерство. Так, наприклад, протягом 1974–1975 років Садат відкликав увесь наявний механізм впливу АРС в Лівані, що полягав у фінансовій підтримці політичних угруповань, субсидії ЗМІ, розвідувальної мережі, встановленні тісних контактів з політиками різних політичних партій. На його думку, вартість такого стилю лідерства перевищувала дивіденди від нього [4].

Після розриву з СРСР, наприкінці 70-х, саме Вашингтон став стратегічним військово-політичним союзником АРС. Президент Садат заклав основи цієї стратегії. Він вважав, що США є єдиною

наддержавою у світі, а СРСР не є такою. Стратегія Садата стосовно США мала на меті досягнути три цілі: по-перше, нівелювати вплив Ізраїлю та забезпечити американську підтримку в переговорах; по-друге, отримати американську військову й економічну допомогу в збільшених масштабах; по-третє, переконати прозахідні арабські уряди, що їхній супротив єгипетським відносинам з Ізраїлем ні до чого не приведе, а Єгипет так і залишиться у фокусі американської політики у регіоні. До того ж, Садат був прихильником ринкової економіки, а соціалістичні експерименти Насера йому були зовсім не до вподоби. Ще одним аргументом на користь США стало те, що Америка була й залишається єдиною країною, здатною впливати на Ізраїль. Садат розраховував на США в питанні налагодження кращих відносин з багатими нафтовидобувними монархіями з метою отримання економічної допомоги.

Завдяки переорієнтації з СРСР на США в 1979 році Єгипту вдалося повернути Синайський півострів, здійснити переозброєння армії, досягти певних успіхів у економічній сфері. На сучасному етапі Єгипет, так само як і раніше, потребує американської військової та економічної допомоги, без якої політична й економічна стабільність в АРЕ може порушитись.

Проте різка зміна зовнішньополітичних орієнтирів з підписанням Садатом Кемп-Девідської угоди 1979 року призвела до втрати лідерства Єгипту серед арабів. Більшість арабських держав засудила договір з Ізраїлем і розірвала дипломатичні відносини з АРЕ, окрім Судану, Оману і Сомалі. Порушилися традиційні зв'язки Каїра з арабським світом. Єгипет був виключений з Ліги арабських держав, а її штаб-квартиру в 1979 році перенесли з Каїра до Тунісу. Єгипет виключили з Міжпарламентського союзу арабських держав, а відповідні єгипетські інституції — з 140 міжурядових і громадських організацій арабського світу. Припинилося фінансування, економічна і технічна допомога Єгипту, а Саудівська Аравія, ОАЕ та Катар вийшли з Арабської організації військової промисловості. З травня 1979 року літакам єгипетської авіакомпанії «Міср тайран» був закритий повітряний простір більшості арабських країн і призупинені польоти літаків цих країн до Єгипту. За даними МБРР, АРЕ позбулася арабської щорічної допомоги на суму 2,7 мільярди дол. США [5]. Це стало серйозним ударом по єгипетській економіці, що переживала в той період свої не найкращі часи. Було також припинено членство Єгипту в Організації Ісламська конференція. У той же час арабським країнам не вдалося домогтися

виключення АРЕ з Організації африканської єдності і Руху неприєднання. Садат заплатив за підписання миру з Ізраїлем життям: 6 жовтня 1981 року його вбив ісламський екстреміст.

З приходом до влади в 1981 році Х. Мубарак розробив своє власне розуміння міжнародної системи та ролі Єгипту в ній. Новому керівництву довелося одночасно вирішувати питання відновлення авторитету серед арабського світу та дотримання підписаних раніше угод з Ізраїлем, ослабити колосальну залежність від США. На відміну від Садата, з його америкоцентризмом, новий президент прагнув розширити вектори зовнішньої політики АРЕ. Досягнення зовнішньополітичних цілей відбувалося поступово, без різких та непродуманих кроків.

Першою метою Мубарака стало відновлення єгипетських зв'язків з арабським світом. Одним з авторів курсу з обережного повернення Єгипту в лоно арабської нації став начальник канцелярії президента з політичних питань Усама аль-Баз, який розробив план відновлення відносин АРЕ з арабськими країнами в умовах дотримання мирного договору з Ізраїлем. Це, звичайно, вимагало певного дистанціювання від Ізраїлю, що діяв проти палестинців, та США, як основного союзника Тель-Авіва. Важливу роль у виробленні й реалізації основних напрямів зовнішньої політики країни в 80-ті зіграли міністр закордонних справ АРЕ Амр Муса і видатний єгипетський дипломат Бутрос Галі.

В основу зовнішньополітичного курсу нового керівництва Єгипту була покладена нова концепція національних інтересів країни. В редакції Мубарака вона видається збалансованою і респектабельною, бо декларує прихильність до міжнародного права, принципів ненасильства в міжнародних відносинах, подолання конфронтації в регіоні, невтручання в справи інших держав, встановлення цивілізованих і взаємовигідних відносин з усіма країнами, відновлення регіонального і міжнародного престижу АРЕ, його посередницької ролі у міждержавних конфліктах різних рівнів, перш за все на Близькому Сході. Мубарак розумів, що для отримання допомоги та обслуговування величезного боргу Єгипту конче необхідно відновити свою впливовість в арабському світі та на африканському півдні. Він регулярно відвідував саміти Організації африканської єдності. В 1986 році МЗС Єгипту приймало урочистий саміт з нагоди 25-ї річниці утворення організації, брав участь у вирішенні багатьох африканських конфліктів, зокрема в Намібії, Сенегальсько-Мавританських суперечках [6]. Саме

за Мубарака Єгипет почав всіляко підкреслювати свою невід'ємну належність до арабського світу.

Проблеми поступового відновлення ролі і місця Єгипту в арабському світі, а також цілеспрямовані спроби знову зробити АРЕ посередником між Арабським Сходом і світовим співтовариством займали й займають пріоритетне місце у зовнішній політиці цієї держави. Причому Х. Мубарак демонструє готовність Єгипту відігравати роль «посередника», який сприяє вирішенню арабо-ізраїльського конфлікту, переговорів ОВП з США та Ізраїлем. Основою єгипетської зовнішньої політики є теза про те, що мир на Близькому Сході для нього є стратегічною метою. Єгипет одночасно підкреслює, що нормалізація відносин з Ізраїлем ставиться в залежність від вирішення палестинської проблеми і поваги до прав палестинців.

Єгипет також відновив свою роль у Русі неприєднання, закликаючи до оновлення Руху з метою підвищення його ролі у сучасній міжнародній системі. Єгипетське МЗС неодноразово приймало міжнародні конференції, присвячені цьому питанню. Мубарак особисто брав участь у конференціях Руху неприєднання, що проходили у Нью Дейлі у 1983 р., у Кувейті у 1987 р., у Белграді у 1988 р.

Під проводом Мубарака єгипетській зовнішній політиці у 1990-х довелося протистояти викликам і невпевненості нового світового порядку після закінчення холодної війни та реагувати на іракську окупацію Кувейту, ставши учасником міжнародної коаліції, що значно зблизило АРЕ та США, а також дало можливість отримати значні економічні бонуси від багатих нафтовидобувних монархій Затоки.

Основною рисою зовнішньої політики Мубарака є жорстка прив'язка до національних економічних інтересів. Економісти й бізнесмени сьогодні відіграють провідну роль у міжнародних зв'язках АРЕ і стали невід'ємною частиною єгипетської делегації, що супроводжує президента в його зарубіжних візитах. Єгипетська еліта розуміє, що економічний розвиток є одним з найбільших викликів національній безпеці, тому цілеспрямовано йде шляхом проведення економічних реформ та лібералізації економіки. Також слід відзначити бажання АРЕ розширити коло своїх геополітичних інтересів. У цьому контексті важливими є єгипетсько-європейські відносини та їхня еволюцію в рамках євро-середземноморської співпраці (Барселонський процес) та взаємовідносини Єгипет — НАТО, як частина діалогу НАТО — Середземномор'я.

На регіональному рівні Єгипет розглядає арабський світ не через економічну чи навіть політичну призму, а радше вважає це питанням ідентичності. Тому ініціативи на кшталт «ширшого» чи «більшого» Близького Сходу Єгиптом не сприймаються й розглядаються як такі, що ослаблюють арабську націю. Єгипет закликає до економічної інтеграції арабських країн і їхньої консолідації з метою зміцнення позицій на глобальному рівні та вироблення спільної позиції задля створення передумов вирішення арабо-ізраїльського конфлікту.

Події 11 вересня 2001 року змусили АРЕ адаптувати свою зовнішню політику до нових викликів. Зміни, що відбулися у світі, неминуче призвели до структурних змін у зовнішньополітичному апараті та в підходах з широкого кола питань, пов'язаних з боротьбою проти тероризму, правами людини, науковими дослідженнями, захистом навколишнього середовища, діалогом цивілізацій та культур та іншими новітніми плинами. Проте ані американська інтервенція в Іраку 2003 року, ані ізраїльські операції в Лівані в 2006 та в секторі Гази в 2008 роках не змусили Мубарака перекрити Суецький канал чи відкликати єгипетського посла із Тель-Авіва.

Отже, зовнішня політика Єгипту пройшла шлях тривалої й подекуди дуже болісної еволюції. Концептуальна схема трьох вимірів Насера потребувала корекції, що пов'язано з глобальним протистоянням у рамках холодної війни. Балансуючи між потужними центрами сили, АРЕ намагалася отримати військову й економічну підтримку. Різко змінивши стратегічного партнера, Садат отримав значну підтримку США, проте надовго зіпсував відносини з арабськими державами, що автоматично знизило вплив Єгипту на регіональному рівні. Цей дисбаланс у зовнішній політиці довелося нівелювати Мубараку, котрий поступово, крок за кроком, вивів Єгипет з ізоляції та значно підсилив роль АРЕ в регіоні. Саме на долю цього президента випадають корінні зміни світового порядку, що неодмінно вплинули на єгипетську зовнішньополітичну стратегію. АРЕ намагається не відставати від світових тенденцій й постійно розширює коло своїх зовнішніх контактів, по чергово фокусуючи свою увагу на найбільш перспективних напрямках, ідеться, зокрема, про Азію й Середземноморське ядро інтеграції.

1. Mohamed Kadry Said. Egypt's Foreign Policy in Global Change: The Egyptian Role In Regional and International Politics / Mohamed Kadry Said // Middle East Policy Magazine, Volume XII, 2006, Number 3. — P. 63–72.

2. Nasser Gamal Abdel Egypt's Liberation: The philosophy of the revolution / Gamal Abdel Nasser. — Washington, DC: Public Affaires Press, 1955. — 122 p.

3. Souare Issaka K. Egypt's evolving role in Africa: A Sub-Saharan perspective / Issaka K. Souare // Presentation at the Institute of Diplomatic studies, 7th April, 2008. — Cairo. — 22 p.

4. Dessouki Ali E. Hillal Regional Leadership: Balancing off Costs and Dividents in the Foreign Policy of Egypt / Ali E. Hillal Dessouki // The Foreign Policies of Arab States. The challenge of Globalization, edited by Bahgdad Korany, Ali E. Hillal Dessouki. — Cairo, New York: The American University in Cairo Press, 2008. — 516 p.

5. Борисов А.Б. Єгипет и его эволюция / А.Б. Борисов // Арабський мир: прошлое и настоящее. — М.: Інститут востоковедєня РАН, 2002. — 255 с.

6. Аль-Такрїр аль-Стратїджї аль-Арабі. — Кагіра: Марказу Ал-Ахрам, 1988. — 657 p. (арабською мовою).

Руслан Бахтыев

ТУРКМЕНИСТАН В СФЕРЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ИНТЕРЕСОВ

Bahtyuev R. Turkmenistan in sphere of the international interests. The foreign policy of the countries of the Central Asia in the case of Turkmenistan is analyzed.

Туркменистан у сферї міжнародних інтересів. Аналізується зовнішня політика країн Центральної Азїї на прикладї Туркменистану.

Анализируется внешнеполитическая ситуация в Центральной Азии с учетом интересов международных субъектов (на примере Туркменистана, имеющего статус государства, обладающего постоянным нейтралитетом в соответствии с решением Генеральной Ассамблеи ООН от 12 декабря 1995 года).

Туркменистан — одна из стран Центральной Азии, достаточно крупная по территории (488,1 тысяч кв км, занимает 12-е место из 50-ти стран __ региона), но незначительна по численности населения (на 2008 год — чуть бело шести миллионов человек). Туркменистан — бывшая республика Советского Союза, ставшая суверенным государством с 27 октября 1991 года. Но главное, что отличает его от многих других государств, — это огромные запасы углеводородов (газа и нефти): по данным международных экспертов

(на 2008 год) газоресурсный потенциал Туркменистана составляет до 24,6 триллиона кубометров [1]. Кроме этого, страна располагает нефтяными ресурсами — более 12 млрд тонн, из которых ежегодно добывается около 48 млн тонн «черного золота», 33 млн тонн из них идет на экспорт. В республике также добываются в промышленных масштабах другие полезные ископаемые (сера, фосфаты, редкоземельные металлы и др.). Туркменистан ежегодно получает более миллиона хлопка-сырца.

Нейтральный статус Туркменистана, признанный Организацией Объединенных Наций и закрепленный в ее резолюции от 12 декабря 1995 года, дает возможность ему проводить особую политику Нейтралитета в соответствии как с международными документами, так и собственной Конституции. Принятый 27 декабря 1995 года Конституционный закон «О постоянном нейтралитете Туркменистана» стал основой его внутренней и внешней политики. Сегодня республика имеет взаимовыгодные отношения с многими странами мира, в том числе на основе дипломатических отношений, заключенных соглашений и договоров в различных сферах: экономики, торговли, гуманитарной, культурной и т.д.

Вместе с тем, интерес к Туркменистану со стороны других стран существует и расширяется. Поводы для этого различны: во-первых, стратегическое геополитическое местонахождение — на перекрестке путей, связывающих «север» (Россия и далее Европа), «восток» (Китай), «юг» (Иран, Афганистан, Пакистан, Индия), «запад» (через Каспийское море на Кавказ, Турцию, Ближний Восток); во-вторых, особенно важно, огромные ресурсы газа и нефти, в чем все больше нуждается мировая экономика. Отсюда — возможные методы и пути контактов, связей, попыток влияния на возможную политику Туркменистана. Тем более, что страна только встала на путь укрепления собственной государственности, политического статуса, развития экономической структуры, решения гуманитарных проблем.

Внешнюю политику Туркменистана сегодня можно оценить как многовекторную. С приходом к власти нового президента Г. М. Бердымухамедова начался процесс ликвидации прежней определенной закрытости страны, наблюдавшейся при прежнем президенте С. А. Ниязове. Достаточно сказать, что уже в первые 9 месяцев 2007 года, с момента избрания, президент Г. М. Бердымухамедов совершил девять официальных визитов за рубеж (Иран, Казахстан, КНР, Кыргызстан, ОАЭ, Россия, Саудовская Аравия, США, Таджикистан), в ходе которых провел встречи и переговоры с главами госу-

дарств и правительств, руководителями национальных парламентов, государственными и общественными деятелями, представителями деловых кругов. В ходе этих визитов было подписано 35 договоров на межгосударственном, межправительственном уровне. Контракты и соглашения составили сумму в 10 млрд долларов США [2].

Туркменистан, идя на сближение с каким-либо государством или экономической, политической или другой структурой, делает это не в ущерб другим странам, укрепление партнерства с одним субъектом не происходит за счет ослабления сотрудничества с другим. Президент Г.М. Бердымухамедов подчеркивал в своем выступлении, что «участвуя в интеграционных процессах на глобальном и региональном уровнях, Туркменистан проводит многовекторную внешнюю политику» [3, с. 115].

Разумеется, проблемы Туркменистана нельзя рассматривать в отрыве от других стран Центральной Азии. Но дифференциация отношений безусловно существует как со стороны международных субъектов, так и со стороны самого Туркменистана.

Возможно, перечислить такие субъекты, интерес у которых к Туркменистану существует, хотя здесь и имеются различные оттенки. Итак, это Российская Федерация, страны-соседи Туркменистана, США, КНР, страны СНГ (в целом организация), НАТО и ЕС. В этот же перечень можно отдельно записать Турцию, с которой у Туркменистана имеются особые отношения, во всяком случае, более тесные и близкие, нежели с другими европейскими и азиатскими странами.

Интерес РФ традиционен и имеет глубокие исторические корни. Но весьма важным аргументом взаимного сближения является то обстоятельство, что России нужен туркменский газ для собственных нужд и последующей перепродажи в Европу, а в Туркменистан сегодня имеет только две нитки газопроводов — в сторону РФ и в Иран. Первая состоит из двух мощных ветвей, через которые перекачивается почти 90 процентов всего газового экспорта (газопроводы Средняя Азия — Центр), которые, согласно новым соглашениям в настоящее время модернизируются. Кроме того, подписано соглашение о строительстве Прикаспийского газопровода в 360 км (по территории Туркменистана) и ещё 500 км (по территории Казахстана) до российского пункта Александров газ с последующим включением в большой магистральный газопровод. Пропускная способность такого составит в перспективе 30 млрд кубометров (пока строится на 10 млрд кубометров), первичная общая стоимость

проекта составляет 1 млрд долларов США. Кстати, план перекачки по газопроводом «Средняя Азия — Центр к 2020 году составляет 100 млрд кубометров (в настоящее время — 60 млрд кубометров). Всё новое оборудование, в том числе газовые трубы, для этих проектов производятся в России. Туркменистан в последнее время ежегодно запускается в РФ до 100 тысяч тонн трубной продукции [4, с. 33].

Естественно, что Россию и Туркменистан связывают и другие нити в области стратегического партнёрства. Растёт товарооборот, ведутся масштабные работы по транспортному сотрудничеству (морской, автомобильный, железнодорожный, авиационный проекты). Развиваются контакты и в военной сфере, а также в подготовке кадров, научной, культурной областях, соблюдается единство в подходах по многим международным вопросам. За два года с момента избрания нового президента Г.М. Бердымухамедова в Туркменистане побывал президент РФ Д.А. Медведев (июль 2008 года), премьер-министр РФ В.В. Путин, другие руководители Российской Федерации.

Туркменистан заинтересован в добрых отношениях со своими непосредственными соседями. А это Иран, Афганистан, Таджикистан, Узбекистан, Казахстан, Азербайджан. У каждой из этих стран есть, разумеется, свой, особый интерес, который формирует базовое отношение. Одной из важных проблем, касающейся, в частности, Казахстана, Таджикистана, Узбекистана, является проблема пользования водными ресурсами. Определенные претензии к Туркменистану имели страны, примыкавшие к Аральскому морю, которое высохло, в том числе за счёт отбора воды в Каракумский канал из Амударьи. Правда, канал был построен ещё в советские времена, но и сейчас туда уходит часть воды из верховьев Амударьи, расположенных в Туркменистане. Учитывая ограниченность водных ресурсов, эта проблема затрагивала интересы нескольких стран. Поэтому по взаимной договорённости 18 октября 2008 года в Алма-Ате был подписан Протокол об использовании всех водно-энергетических ресурсов Центрально-Азиатского региона. Этот протокол подписали Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Узбекистан и Туркменистан.

Были некоторые напряжения в отношениях Туркменистана с Узбекистаном: не случайно новый президент Г.М. Бердымухамедов впервые девять месяцев своей деятельности посетил Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Иран, а не ближайшего соседа Узбеки-

стан. Дело ещё в том, что узбекские власти весьма активно строили свою политику в постсоветский период с позиции «государства с великим будущим» в ключе «особого курса Узбекистана» на правах возможного лидерства в Центральной Азии [5]. Именно на это лидерство в своё время претендовали С.А. Ниязов — Туркменбаши.

В настоящее время Туркменистан не является членом СНГ, а лишь в статусе ассоциированного члена. Такую позицию (выход из СНГ) занимал президент С.А. Ниязов, считая эту структуру недееспособной. С учётом реальных обстоятельств, по его мнению единственным конструктивным шагом является принятие двухсторонних соглашений стран, входящих в СНГ, а для Туркменистана «коллективный договор неприемлем принципиально» [6, с. 115]. Однако время попадало, что участие Туркменистана в различных соглашениях в рамках СНГ не только полезно, но и необходимо. Позиция сегодняшнего дня отлична от прежней. На заседании Совета министров иностранных дел СНГ, которое прошло 10–11 апреля 2009 года в Ашхабаде, в своём вступлении президент Г.М. Бердымухамедов подчеркнул: «Для Туркменистана сотрудничество с государствами СНГ является одним из важных направлений. Мы отдаём себе отчёт в объективных преимуществах такого сотрудничества, которое опирается на солидный исторический багаж, наработанные связи на государственном и гуманитарном уровнях, структурную совместимость экономик наших стран по целому ряду параметров» [7].

Значительный интерес к Туркменистану, к Центральной Азии в целом (в том числе к государствам — бывшим республикам Советского Союза) проявляют Соединённые Штаты Америки в рамках своей глобалистской и региональной политики. Эти страны интересуют США как объект приложения своих долговременных военно-стратегических, политических, экономических интересов, причем, несмотря на значительную удалённость от собственных национальных границ. Здесь следует ещё раз напомнить о географическом положении всей Центральной Азии и, в частности, Туркменистана — близость к границам ключевых порогов на международной арене, таких как Россия, Китай, Индия, а также Иран, Афганистан, Пакистан. Не случайно, давая характеристику региону Центральной Азии, заместитель госсекретаря США по странам Южной и Центральной Азии Ричард Баучер сказал, что эти страны представляются «стратегически важным регионом на перекрёстке дорог в Евразии» и являют собой «ближайшую дверь к наиболее динамичным экономическим регионам мира» [8, с. 80].

Интерес США, естественно, не фигуральный. Достаточно назвать цифры, которые характеризует объёмы ассигнований США в страны Центральной Азии в 2006 финансовом году (см. таблицу №1) [8, с. 82].

Таблица 1

**Ассигнование США в ЦА в 2006 финансовом году
(в млн долларов США)**

Страна	Расходы				
	общие	на экон. развитие	на безопасность	на демократические процессы	на гуманитарную помощь и межотраслевое финансирование
Казахстан	50,4	15,6	26,4	7,3	1,1
Киргизия	37,2	17,8	11,1	6,8	1,5
Таджикистан	30,9	10,8	8,5	5,9	5,7
Туркменистан	7,7	4,0	1,4	2,0	0,3
Узбекистан	14,9	2,9	2,9	5,9	3,2
Итого	141,1 (100%)	51,1 (36,2%)	50,3 (35,6%)	27,9 (19,8%)	11,8 (8,4%)

Следует обратить внимание на то, что Туркменистан имел субсидий лишь на 5,5% от общего объёма (из пяти стран). Очевидно, что здесь сказался его нейтральный статус, в то время как Узбекистан и Кыргызстан, например, располагали ранее на своей территории американские военные базы. Дифференциация ассигнований учитывала и особенности развития конкретной страны. Кроме того, США рассчитывают на то, что Таджикистан и Кыргызстан смогут экспортировать свою электроэнергию в соседние государства, в частности, в Афганистан, который особенно в этом нуждается. До настоящего времени не удаётся решить афганскую проблему, хотя там уже несколько лет находится военная группировка представляющая 40 стран членов НАТО и стран-партнёров. Численностью до 50 тысяч военнослужащих.

Туркменистан с каждым годом расширяет свои связи со странами ЕС. Как по линии расширения политического диалога, так и увеличение торгово-экономического сотрудничества. Разрушается, не последнее место занимает повышенный интерес к Туркмениста-

ну углеводородному сырью. Представитель ЕС по Центральной Азии Пьер Морель стал одним из активных участников проведённой в Ашхабаде международной конференции «Надёжный и стабильный транзит энергоносителей и его роль в обеспечении устойчивого развития и международного сотрудничества (апрель 2009 года). Накануне Европарламент одобрил торговое соглашение с Туркменистаном, что даёт возможность поставок туркменских товаров в Европу (кроме энергоносителей). В свою очередь, активизируется деятельность европейских компаний на перспективном туркменском рынке, их участие в инвестиционных проектах.

Особенную заинтересованность проявляют компании и фирмы из Германии. После визита президента Г.М. Бердымухамедова в Германию в ноябре 2008 года, где состоялись его встречи с Федеральным Канцлером Ангелой Меркель и Президентом ФРГ Хорстом Кёллером отношения между двумя странами стали развиваться особенно динамично. Приоритетными были определены торгово-экономическая сфера, а также наука, образование и здравоохранение. Началось сотрудничество в таких перспективных направлениях как нефтегазовая, текстильная области, сфера коммуникации. На состоявшемся форуме представителей деловых кругов, где Г.М. Бердымухамедов выступил на немецком языке, определились несколько крупных проектов на взаимовыгодной основе [9, с. 1].

Уже в январе 2009 года президент Туркменистана принял в Ашхабаде группу бизнесменов из Германии, 11 марта этого же года были подписаны несколько туркмено — германских договоров в различных областях. В апреле — был подписан договор о развитии энергетического комплекса Туркменистана с известной компанией «EWC East West Connect Gmb H Co. KG», А В МАЕ 2009 года создана рабочая по проведению туркмено -германского бизнес-форума.

Наконец, немалый интерес к расширению деловых контактов с Туркменистаном исходит от КНР. Это естественно: страна нуждается в энергоресурсах, в другом сырье, необходимым для развития китайской экономики. Здесь важно добавить, что хотя производство сырой нефти в Китае с 1980 по 2005 год возросла со 105 до 181,4 млн тонн именно с этого времени КНР становится абсолютным импортёром этого продукта (в 2005 году страна импортировала уже 126,8 млн тонн). К 2020 году потребности в нефти в Китае могут возрасти от 450 до 610 млн тонн, причём собственная добыча не превысит 200 млн тонн в год. В равной степени КНР

нуждается и природном газе. То есть и дефицит собственных ископаемых ресурсов следует пополнять из-за рубежа [10, с. 129].

Вопрос о строительстве газопровода Туркменистан — Китай был, рассмотрен ещё в 1996 году. Но его практическая реализация постоянно откладывалась по разным причинам. Лишь после визита в КНР президента Г.М. Бердымухамедова в июле 2007 года этот проект был сдвинут с мёртвой точки. Подписанные соглашения определяли строительство газопровода протяженностью около 7 тысяч км с начала от месторождений правобережья Амударьи до провинции Гуандун на Тихоокеанском побережье Китая. Общий объём прокачиваемого газа составит 30 млрд и более кубометров, договор подписан на реализацию поставок в течении тридцати лет. Естественно, осуществление такого проекта выгодно и для Туркменистана, и для КНР. Правда, сложности в его техническом осуществлении весьма значительны, тем более, что трубопровод пройдёт через третьи страны.

Таким образом, контакты, связи и проч. Существуют у разных стран с Туркменистаном, однако каждая из них преследует свои цели, имеет свои интересы. Причём, нередко не скрывая таковые. Например, руководство ЕС подталкивает страны Центральной Азии и, в частности, Туркменистан к диверсификации маршрутов поставок энергоресурсов в Европу, минул Россию. Одним из таких проектов является «Набукко», который предусматривает ежегодную транспортировку 20–30 млрд кубометров газа по маршруту: Центральная Азия — Азербайджан — Турция — Болгария — Румыния — Венгрия — Австрия. Завершение проекта планируется в 2013 году. Туркменистан подписал в мае 2008 года меморандум о взаимопонимании и сотрудничестве в области энергетики между ним и ЕС; этот документ может стать правовой базой для заключения последующих контрактов. Но пока окончательного решения в этом вопросе Туркменистан не сделал.

Международные субъекты преследуют задачу иметь с Центрально-азиатскими странами, в том числе с Туркменистаном, долговременные политические, военно-стратегические, торгово-экономические и другие связи. Но с учётом меняющихся международных отношений, их конфигураций, эти контакты могут реализовываться лишь частично или полностью уходить в прошлое. Главное здесь — интересы самого Туркменистана и других центрально-азиатских стран. Меняющаяся политическая конъюнктура, кризисные явления в экономике и финансовых структурах, внутреннее положение

в каждой из стран заставляют их проводить гибкую политику, стремясь, безусловно, прежде всего, соблюсти свои национальные интересы. Одновременно существуют элементы совместной кооперации в объединении усилий для решения личных важных как глобальных, так и региональных проблем. В их числе развитие топливно-энергетического комплекса, продовольствие, борьба с распространением наркотиков, терроризм и т.д. Многое из этого можно решить только в условиях использования собственных усилий, как в региональных рамках, так и в масштабах мирового сообщества.

1. Нейтральный Туркменистан. — 2008. — 24 сентября.
2. Sol yerde. — 26. 09.2007 у.
3. Политика Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова по новому возрождению страны. 16-й годовщине независимости Туркменистана посвящается. — Ашхабад: Главное архивное управление при Кабинете Министров Туркменистана, Архивный фонд Президента Туркменистана, 2007. — 136 с.
4. Файзуллаев Д.А. Россия — Туркменистан: новый этап сотрудничества // Азия и Африка сегодня. — 2008. — №12. — С. 31–35.
5. Дундич А.С. Концепция «Государства с великим будущим» и политика «особого курса» Узбекистана в контексте борьбы за лидерство в Центральной Азии // Вестник Новосибирского ун-та. — 2007. — Вып. 4. — С. 76–84.
6. Дипломатия Туркменбаши: через нейтралитет к новому миру. — Ашхабад: Turkmendowlethabarlary, 2001. — 493 с.
7. Нейтральный Туркменистан. — 2009. — 11 апреля.
8. Козин В. Интерес к Центральной Азии // Международная жизнь. — 2008. — №10. — С. 74–90.
9. Исторические встречи на немецкой земле // Diyar. — 2008. — №12. — С. 1.
10. Храмчишин А. Китайский «велосипед». КНР. Парадоксы развития // Новый мир. — 2008. — №3. — С. 126–137.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрєєв Віталій — кандидат історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Бовсунівський Павло Васильович — асистент кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Батрак Олег Петрович — пошукач кафедри історії України ДНУ.

Бахтєєв Руслан Абдулхасєвич — аспірант кафедри політології Одеського державного економічного університету.

Блануца Андрій — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Бєвз Тетяна Анатоліївна — доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Бєдєнєєв Дмитро Валерійович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб національної академії Служби безпеки України.

Гай-Нижник Павло Павлович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Газізова Олена Олександрівна — аспірантка Національного науково-дослідного інституту українознавства.

Головченко Володимир Іванович — доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Горбаченко Юрій Миколайович — викладач Черкаського інституту пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля.

Іржицький Володимир Юрійович — старший науковий співробітник Музею Гетьманства.

Кривошея Володимир Володимирович — доктор історичних наук, перший заступник Голови Українського інституту національної пам'яті.

Кудрявська Яна Василівна — аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Курас Артем Іванович — молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Кучер Володимир Іванович — доктор історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Куц Олена Ремівна — кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету технологій та дизайну.

Любовець Олена Миколаївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Манелюк Юрій Михайлович — кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Мельник Олександр Олексійович — кандидат історичних наук, доцент Таврійського державного агротехнологічного університету.

Мицак Іван Миколайович — кандидат історичних наук, завідувач інформаційно-аналітичного сектору Інституту законодавства Верховної Ради України.

Мороко Владислав Валерійович — кандидат історичних наук, викладач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Огієнко Віталій Іванович — кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу моніторингу гуманітарної політики департаменту формування політики національної пам'яті та історичного аналізу Українського інституту національної пам'яті.

Омельчук Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент Міжрегіональної академії управління персоналом.

Полтавець Сергій Васильович — кандидат політичних наук, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Собачко Ольга Миколаївна молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Скус Ольга Володимирівна — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Солдатенко Валерій Федорович — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Голова Українського інституту національної пам'яті.

Телячий Юрій Васильович — кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Титаренко Дмитро Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології Донецького юридичного інституту.

Туник Марина — здобувач відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Штейнле Олексій Федорович — аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Яремчук В'ячеслав Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 4 (48)
липень-серпень, 2010

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 27,9. Обл.-вид. арк. 26,48.
Підписано до друку 8.11.2010. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net